

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ &
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

**Εδαφική προσέγγιση στην οργάνωση, διαχείριση και
αξιοποίηση τοπικών παραγωγικών συστημάτων στις
ορεινές περιοχές**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΓΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΑ

ΒΟΛΟΣ 2013

**«Εδαφική προσέγγιση στην οργάνωση, διαχείριση και αξιοποίηση
τοπικών παραγωγικών συστημάτων στις ορεινές περιοχές»**

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

- ☆ Δημήτρης Γούσιος, Επιβλέπων, Καθηγητής ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- ☆ Κωνσταντίνος Τσιμπούκας, Καθηγητής Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- ☆ Μαρί Νοέλ Ντυκέν Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΜΧΠΠΑ Παν/μιο Θεσσαλίας

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

- ☆ Δημήτρης Γούσιος Επιβλέπων, Καθηγητής ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- ☆ Κωνσταντίνος Τσιμπούκας, Καθηγητής Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- ☆ Μαρί Νοέλ Ντυκέν Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- ☆ Όλγα Χριστοπούλου, Καθηγήτρια ΤΜΧΠΠΑ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- ☆ Θεοδοσία Ανθροπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- ☆ Αλέξανδρος Κουτσούρης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών
- ☆ Κουτσού Σταυριανή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΤΕΙ Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται το ζήτημα της θέσης, των σχέσεων και της προοπτικής της κτηνοτροφικής δραστηριότητας με τον ορεινό χώρο υπό το πρίσμα της εδαφικής προσέγγισης. Η ορεινή εκτατική κτηνοτροφία θεωρήθηκε ως απαρχαιωμένη παραγωγική δραστηριότητα μη ανταποκρινόμενη στις ποσοτικές επιδόσεις και οργανωτικές προδιαγραφές του εντατικού αγροτικού μοντέλου. Υποτιμήθηκε η συμβολή της στην ταυτότητα και ποιότητα των προϊόντων της, στη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και στην κατοίκηση των ορεινών κοινοτήτων.

Το διαγνωστικό του παραγωγικού συστήματος ανέδειξε την συμπληρωματικότητα των εννοιών της «αγροτικής εκμετάλλευσης» και του «νοικοκυριού» ως προς την παραγωγική οργάνωση και τους εδαφικούς δεσμούς της οικογενειακής κτηνοτροφίας. Αποδεικνύεται ότι η κοινωνική και οικονομική βιωσιμότητα μιας ορεινής περιοχής είναι συνυφασμένη με τη συνέργεια αγροτικής δραστηριότητας και πολυδραστηριότητας των νοικοκυριών, τη συλλογική αξιοποίηση των κοινών πόρων και τη διακριτότητα των παραγόμενων προϊόντων.

Η προτεινόμενη μεθοδολογία προσέγγισης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας των ορεινών περιοχών αναδεικνύει τον σημαντικό εδαφικό ρόλο της και συμβάλλει στην επιχειρησιακή και αποτελεσματική ένταξή της σ' ένα στρατηγικό σχέδιο εδαφικής ανάπτυξης.

Λέξεις κλειδιά:

Εδαφική ανάπτυξη, ορεινή περιοχή, εκτατικό σύστημα, αειφορικότητα διακριτότητα

Summary

This thesis addresses the issue of the position, relationships and the perspective of livestock farming in the mountainous area in the light of the territorial approach. The mountainous extensive livestock farming considered as obsolete productive activity not correspond the quantitative performance and organizational specifications of the intensive farming model. Its contribution was devalued to the identity and quality of its products, the management of the natural environment and habitation of mountainous communities.

The diagnostic of the productive system has highlighted the complementarity of the concepts of “agricultural exploitation” and “household” as to the productive organization and the territorial links of family livestock farming. It turns out that the social and economic viability of a mountainous area is interwoven with the synergy of rural activity and multi-activity of farming households, the collective exploitation of common resources and the distinctness of produced products.

The proposed methodology approach for the livestock farming in the mountainous areas reveals its important territorial role and contributes to its operational and efficient integration in a strategic territorial development project

Keywords:

Territorial development, mountainous area, extensive productive system, sustainability distinctness

Résumé

Cette thèse aborde la question de la position, des relations et des perspectives de l'élevage dans la zone montagneuse tenant en compte de l'approche territoriale. L'agriculture extensive montagneuse est considérée comme activité productive archaïque incompatible avec les performances quantitatives et cahiers de charges organisationnelles du modèle intensive de l'agriculture. Il a été sous-estimé sa contribution à l'identité et la qualité de ses produits, à la gestion de l'environnement naturel et à l'habitation des communautés de montagne.

Le diagnostic du système productif a mis en évidence la complémentarité des concepts de l'«exploitation rurale» et du «ménage» en termes d'organisation productive et des ancrages territoriaux de l'élevage familiale. Il s'avère que la viabilité sociale et économique d'une zone montagneuse est intimement liée à la synergie de l'activité rurale et de la multi-activité des ménages, la mise en valeur collective des ressources communes et la distinction des produits.

La méthodologie d'approche proposée de l'activité d'élevage dans les zones montagneuses souligne son rôle territorial important et elle contribue à l'intégration opérationnelle et efficace de l'activité d'élevage dans un plan stratégique du développement territorial.

Mots-clés:

Développement territorial, zone montagneuse, système extensive, durabilité distinction

Πίνακας Περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	1
2. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	4
3. ΜΕΘΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	9
4. ΔΟΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	10
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 :	
ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	15
1.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
1.2. ΤΟ ΧΡΟΝΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ: Η ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	16
1.3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	21
1.3.1 ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ	22
1.3.2 ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΙΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	23
1.3.3. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	25
1.3.4 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΡΙΞΗΣ	26
1.3.5 Ο ΡΟΛΟΣ ΣΤΙΣ Ε,Ε,	28
1.3.6. ΝΕΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ: ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	30
1.3.7 ...ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	39
1.4. ΕΔΑΦΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ	42
1.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	44
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 :	
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ	48
2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	48
2.2. ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	50
2.2.1 ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	50
2.2.2 Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΙΣ ΕΚΤΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	52
2.2.2.1. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1 ^Η : ΕΩΣ ΤΟ 1950	52
2.2.2.2. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2 ^Η : 1960-1980	53
2.2.2.3. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3 ^Η : 1980 – 1995	55
2.2.2.4. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 4 ^Η : 1995-2005	56
2.2.2.5. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 5 ^Η : 2006+	58
2.2.3 ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑ ΒΟΣΚΗΣΗΣ	60

2.2.4 ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	63
2.2.4.1. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ –ΕΡΓΑΣΙΑ	64
2.2.4.2. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ (ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ) – ΒΟΣΚΗΣΙΜΗ ΕΚΤΑΣΗ	68
2.2.4.3. ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ	70
2.2.4.4. ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	71
2.2.4.5. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ, ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΤΗΡΙΞΗΣ	74
2.2.4.6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ : Η ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΩΝ	77
2.3. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΕΓΓΕΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ	78
2.3.1 ΓΕΝΙΚΑ	78
2.3.2 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ	83
2.3.3 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	87
2.3.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	90
2.4. Η «ΒΙΩΣΙΜΗ» ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ : ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΤΗ ΕΔΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	90
2.5. ΝΕΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ	100
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 :	
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ-ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΡΕΥΝΑΣ	105
3.1. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ: ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	105
3.1.1 ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	107
3.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	111
3.3. ΜΕΘΟΔΟΙ	114
3.3.1 ΒΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ	114
3.3.2 ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ: ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΥΞΗ	116
3.3.3 ΠΗΓΕΣ	119
3.3.3.1. ΔΕΔΟΜΕΝΑ	120
3.3.3.2. ΠΗΓΕΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΗΓΩΝ	122
3.3.3.3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΠΗΓΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ	126
3.3.3.4. ... ΑΡΑ	128
3.4. ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ	129
3.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	133

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 :	
ΒΙΟ-ΦΥΣΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΤΟΠΟ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ – ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	134
4.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	134
4.2. ΒΙΟ-ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	136
4.2.1 ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΟΡΙΑ	136
4.2.2 ΒΙΟ-ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	138
4.3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	142
4.3.1 ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	142
4.3.1.1. ΜΕΓΕΘΟΣ - ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΙΣ	142
4.3.1.2. ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ	145
4.3.2. ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	149
4.3.3. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	152
4.4. ΔΟΜΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ	154
4.4.1. ΚΑΤΟΙΚΙΑ	154
4.4.1.1. ΟΙΚΙΑ: ΜΟΡΦΗ – ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	155
4.4.1.2. ΟΙΚΙΣΜΟΣ: ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ	157
4.4.1.3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΟΙΚΙΑΣ - ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ	159
4.4.2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ	160
4.4.2.1. ΥΠΟΔΟΜΕΣ	161
4.4.2.2. ΜΗ ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	162
4.4.2.3. ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	163
4.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	170
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 :	
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	172
5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	172
5.2. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ – ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΚΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΠΟΡΩΝ	173
5.3. ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΙΣ	178
5.3.1. ΕΙΔΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ	179
5.3.2. ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ	179
5.3.3. ΑΡΧΗΓΟΙ ΚΑΙ ΜΕΛΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ: ΑΡΙΘΜΟΣ ΗΛΙΚΙΕΣ, ΦΥΛΟ	180
5.4. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	181
5.4.1 ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΡΕΥΝΑΣ	181
5.4.2 ΓΕΩΡΓΙΑ	183
5.4.2.1. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ	183
5.4.2.2. ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΑ: ΠΟΛΥΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ	185
5.4.2.3. ΥΠΟΔΟΜΕΣ : ΑΡΔΕΥΣΗ	186

5.4.3. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	187
5.4.3.1. ΓΕΝΙΚΑ	187
5.4.3.2. ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΡΙΘΜΟΥ ΖΩΩΝ	189
5.4.3.3. ΖΩΟΤΡΟΦΕΣ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΟΣΤΟΣ	192
5.4.3.4. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ	194
5.4.4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	196
5.4.4.1. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	196
5.4.4.2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	196
5.4.4.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	202
5.5. ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ – ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	203
5.6. ΆΛΛΟΙ ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ ΠΟΥ ΣΥΝΕΙΣΦΕΡΟΥΝ ΣΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	206
5.7. ΕΜΠΟΔΙΑ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ» ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ	208
5.7.1 ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	209
5.7.2. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ : ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ	212
5.8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 :	
ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	217
6.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	217
6.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	217
6.2.1. ΤΥΠΟΛΟΓΗΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	217
6.2.2. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ –ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΜΕΘΟΔΟΥ BERTIN	221
6.3. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	223
6.3.1. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥΣ –ΤΥΠΟΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ	223
6.3.2. ΤΥΠΟΙ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥΣ	227
6.3.2.1. ΤΥΠΟΙ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	229
6.3.2.2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	233
6.3.3. ΤΟΠΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	234
6.3.3.1. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ	234
6.3.3.2. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	238
6.3.4. ΧΩΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	247
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 :	
ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	252
7.1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ	252
7.1.1. ΕΞΩ-ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	254
7.1.2. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	256
7.1.2.1. ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ	257
7.1.2.2. ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	258
7.2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	261

7.2.1. ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	261
7.2.1.1. ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ	262
7.2.1.2. ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ	264
7.2.2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	265
7.2.2.1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ...	271
7.2.3. ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ	272
7.2.3.1. ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ -ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	273
7.2.3.2. ΔΑΣΟΣ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ -ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	280
7.2.3.3. ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ -ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	281
7.2.4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	282
7.2.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	283
7.3. ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	284
7.3.1. ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ	284
7.3.2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ	284
7.3.3. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	306
7.4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	309
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	313
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	325
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	345
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: ΟΡΕΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΟΡΙΣΜΩΝ	344
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ	351
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: ΑΝΑΛΥΣΗ ΟΜΑΔΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ- ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ	377

Οι πίνακες, τα γραφήματα, οι φωτογραφίες, τα σχήματα, οι χάρτες κατασκευάστηκαν από την συγγραφέα εκτός και αν υποδεικνύεται διαφορετικά. Σε όλες τις απεικονίσεις υπάρχουν πηγές που προσδιορίζουν την προέλευση των δεδομένων

Κατάλογος Πινάκων

α/α	Τίτλος πίνακα	σελ.
2-1.	Μόνιμος πληθυσμός ορεινών περιοχών και χώρας	65
4-1.	Διοικητική διαίρεση της περιοχής έρευνας	137
4-2.	Οικισμοί ανά τοπική κοινότητα	138
4-3.	Ανάλυση μόνιμου πληθυσμού στην περιοχή έρευνας	142
4-4.	Αγροτικότητα περιοχής έρευνας	145
4-5.	Κατανομή μόνιμου πληθυσμού ανά ηλικιακή κατηγορία της περιοχής έρευνας	145
4-6.	Δομή και σύνθεση του μόνιμου πληθυσμού περιοχής έρευνας	146
4-7.	Σύνολο εκμεταλλεύσεων και εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας άνω των 40 ετών ανά ΟΤΑ	150
4-8.	Διάδοχη κατάσταση με βάση την ηλικία του αρχηγού και τον αριθμό των μελών στην περιοχή έρευνας	151
4-9.	Απασχολούμενοι ανά τομέα σε επίπεδο περιοχής	152
4-10.	Οικονομικώς ενεργός πληθυσμός ανά φύλο και ηλικιακή κατηγορία, σε επίπεδο περιοχής έρευνας, 2001	153
4-11.	Απασχόληση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας	154
5-1.	Είδη εκμεταλλεύσεων	179
5-2.	Εκμεταλλεύσεις	180
5-3.	Καλλιεργούμενη έκταση της περιοχής έρευνας	180
5-4.	Κατανομή εκτάσεων εντός και εκτός οικισμού	184
5-5.	Πολυτεμαχισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων	185
5-6.	Ιδιότητα-ενοικιασμένη έκταση εντός και εκτός οικισμού	186
5-7.	Εξέλιξη εκμεταλλεύσεων και αριθμού εκτρεφόμενων ζώων	188
5-8.	Συσχέτιση των διαφοροποιήσεων των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων με πυκνότητες καλλιεργούμενων εκτάσεων –βοσκοτόπων και ζωικού κεφαλαίου	190
6-1.	Τύποι εκμεταλλεύσεων με βάση τη δυναμικότητά τους	225
6-2.	Κύρια φυσικά χαρακτηριστικά ανά τύπο εκμεταλλεύσεων	226
6-3.	Πηγές εισοδήματος – τύποι νοικοκυριών	232
6-4.	Συσχέτιση τύπων εκμετάλλευσης και νοικοκυριών	234
6-5.	Κατανομή τύπων νοικοκυριών ανά ηλικιακές κατηγορίες	235
6-6.	Τύποι νοικοκυριών ανά τύπο εκμετάλλευσης και ηλικιακή κατηγορία αρχηγού εκμετάλλευσης	237
7-1.	Κατάταξη των τύπων νοικοκυριών με βάση το ανθρώπινο δυναμικό τους	253

(συνέχεια)

α/α	Τίτλος πίνακα	σελ.
7-2.	Αριθμός εκμεταλλεύσεων ανά τοπική κοινότητα	263
7-3.	Φυσιογνωμία της γεωργίας-κτηνοτροφίας ανά τοπική κοινότητα	265
7-4.	Κατηγοριοποίηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με βάση τη συχνότητα και το βάρος τους	266
7-5.	Κατηγοριοποίηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία και τη δραστηριότητα του αρχηγού, τη δραστηριότητα του νοικοκυριού και τη διαδοχή	269
7-6.	Βοσκήσιμες εκτάσεις ανά τοπική κοινότητα	274
7-7.	Συσχέτιση τύπου εκμετάλλευσης –τύπου νοικοκυριού ανά κτηνοτροφική ομάδα	286
7-8.	Φυσικά χαρακτηριστικά ανά τύπο νοικοκυριού	288
7-9.	Δημογραφικά χαρακτηριστικά ανά τύπο νοικοκυριού	289
7-10.	Δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικιακές κατηγορίες) ανά τύπο νοικοκυριού	289
7-11.	Δραστηριότητα αρχηγού ανά τύπο νοικοκυριού	294
7-12.	Τεχνικο-οικονομικοί προσανατολισμοί	295
7-13.	Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης ανά τύπο εκμετάλλευσης	297
7-14.	Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης ανά τύπο νοικοκυριού	298
7-15.	Οικονομική αποτελεσματικότητα ανά τύπο νοικοκυριού	300
7-16.	Προβληματικότητα ανά τύπο νοικοκυριού	302
7-17.	Απασχόληση ανά τύπο εκμετάλλευσης	303
7-18.	Απασχόληση ανά τύπο νοικοκυριού	303
7-19.	Προβληματικότητα- επάγγελμα αρχηγού ανά τύπο νοικοκυριού	305
7-20.	Σύνθεση αποτελεσμάτων ανά τύπο νοικοκυριού	308
7-21.	Προοπτική του τοπικού συστήματος παραγωγής	310

Κατάλογος Διαγραμμάτων

α/α	Τίτλος Διαγράμματος	σελ.
4-1.	Πυραμίδα ηλικιών περιοχής έρευνας	147
4-2.	Κατανομή ΟΕΠ ανά φύλο	153
5-1.	Αριθμός εκμεταλλεύσεων ανάλογα με τον αριθμό των μέλη της	181

Κατάλογος Φωτογραφιών

α/α	Τίτλος Φωτογραφίας	σελ.
4-1.	Τοπία από το φυσικό περιβάλλον της περιοχής	139
4-2.	Μορφές οικιών σε ελληνικές ορεινές περιοχές	155
4-3.	Άποψη οικισμού, βοσκήσιμης & καλλιεργήσιμης έκτασης, Μηλιανά	159
4-4.	Άποψη σημείων συγκέντρωσης σε ορεινούς οικισμούς: Πηγές Ραπτόπουλο	160
4-5.	Άποψη οδικού δικτύου –γέφυρα αυλακιου-Σύνορο Ευρυτανίας-Άρτας	161
4-6.	Άποψη σημείων συγκέντρωσης και εκδηλώσεων	164

(συνέχεια)

α/α	Τίτλος Φωτογραφίας	σελ.
5-1.	Απόψεις καλλιεργήσιμων και βοσκήσιμων εκτάσεων	175
5-2.	Άποψη βοσκήσιμης έκτασης με έντονη διάβρωση	176
5-3.	Άποψη παλαιών και σύγχρονων κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων	177
5-4.	Καλλιεργούμενη έκταση στις όχθες του ποταμού Αχελώου –περιοχή τσιφλικάκι	179
5-5.	Καλλιεργούμενη έκταση στις όχθες του ποταμού Αχελώου	185
5-6.	Παραδοσιακή σταβλική εγκατάσταση	212
5-7.	Σύγχρονη σταβλική εγκατάσταση εκτός οικισμού	213
5-8.	Σταβλικές εγκαταστάσεις εντός οικισμού	214

Κατάλογος Σχημάτων

α/α	Τίτλος σχήματος	σελ.
1-1.	Σχηματική παρουσίαση της πολυλειτουργικότητας της υπαίθρου	39
2-1.	Μετακίνηση κοπαδιών στο εκτατικό κτηνοτροφικό σύστημα	50
2-2.	Σχηματική παρουσίαση της σύνθεσης του γεωργικού συστήματος	80
2-3.	Σχηματική παρουσίαση του τοπικού αγροτικού συστήματος	91
2-4.	Θεωρητικό μοντέλο τριών (3) γεωργιών	93
2-5.	Μοντέλο : τοπίο –γεωργική δραστηριότητα -δρώντες	101
3-1.	Παραγωγική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος	108
3-2.	Οικολογική και γεωγραφική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος	109
3-3.	Κοινωνιολογική και ιστορική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος	109
3-4.	Οικονομική και τεχνολογική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος	110
3-5.	Σύνολο οπτικών- προσεγγίσεων του κτηνοτροφικού συστήματος	110
3-6.	Αλληλοεπιδράσεις σε ένα αγροτικό σύστημα	111
3-7.	Οπτικές τοπικού συστήματος ανάλογα με την εξεταζόμενη κλίμακα	112
3-8.	Τύποι κτηνοτροφίας	113
3-9.	Εξέλιξη στο χρόνο του τοπικού συστήματος	113
3-10.	Μέθοδος δημιουργίας θεματικού χάρτη	124
3-11.	Περιοχή έρευνας από Landsat TM	125
3-12.	Σχηματική αποτύπωση της περιοχής με βάση τη δραστηριότητά της	132
3-13.	Αειφορία του παραγωγικού συστήματος μέσω της αειφορίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων	133
4-1.	Αγροτικότητα περιοχής έρευνας	135
4-2.	Σχηματική αποτύπωση της περιοχής έρευνας κατά Lardon	137
4-3.	Φυσικο-γεωμορφολογική αποτύπωση στις περιοχές έρευνας κατά Lardon	140
4-4.	Σχηματική απεικόνιση οικισμού	158
5-0.	Χώρο-χρονικό σύστημα βόσκησης	203
5-1.	Χώρο-χρονική αξιοποίηση βοσκοτόπου	204
5-2.	Συστήματα που συμμετέχουν στη διαχείριση ενός βοσκοτόπου	205
6-1.	Τοπικό σύστημα παραγωγής	241
6-2.	Συγκέντρωση των τύπων νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας	247

Κατάλογος Χαρτών

α/α	Τίτλος χάρτη	σελ.
3-1.	Περιοχή έρευνας	130
4-1.	Θέση της περιοχής έρευνας στη Χώρα	134
4-2.	Πληθυσμιακή μεταβολή στην περιοχή έρευνας 1991-2011	143
4-3.	Ηλικιακή κατανομή του πληθυσμού στις κοινότητες της περιοχής έρευνας	148
5-1.	Χρήσεις γης ανά κοινότητα της περιοχής έρευνας	182
5-2.	Κατανομή εκμεταλλεύσεων και αριθμού εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων ανά κοινότητα της περιοχής έρευνας	191
5-3.	Χώροι προέλευσης ζωοτροφών προς την περιοχή έρευνας	193
5-4.	Εξάρτηση της περιοχής έρευνας ως προς την πώληση του γάλακτος	198
6-1.	Κατανομή των τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας	248
6-2.	Κατανομή των τύπων νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας	249

Κατάλογος Αρκτικόλεξων

A.E.:	Ανώνυμη Εταιρεία
Δ.Ε.:	Δημοτική Ενότητα
E.E.:	Ευρωπαϊκή Ένωση
EMM:	Ευρωπαϊκή Μονάδα Μέτρησης
ΕΟΚ:	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΥΕ:	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας
ZOE:	Ζώνη Οικιστικού Ελέγχου
ΚΓΠ:	Κοινή Γεωργική Πολιτική
ΜΑΑΕ:	Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων
ΜΑΕ:	Μονάδα ανθρώπινης εργασίας
ΟΠΑΑΧ:	Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης Αγροτικού Χώρου
Π.Ε.:	Περιφερειακή Ενότητα
ΠΟΕ:	Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου
ΣΑΚΧ:	Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου
ΤΑΚ:	Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος
Τ.Κ.:	Τοπική Κοινότητα
ΤΟΠ:	Τεχνικο-Οικονομικός Προσανατολισμός
GATT :	Accord Général sur les Tarifs Douaniers et le Commerce
RICA:	Δίκτυο γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης

Ευχαριστίες

στη Μαρία-Ναυσικά
που ήρθε και φώτισε τη ζωή μας

Ευχαριστώ το Δημήτρη Γούσιο για την ευκαιρία που μου έδωσε αποδεχόμενος με ως υποψήφια διδάκτορα να εντρυφήσω σε ζητήματα, επιστημονικά και μεθοδολογικά, που αφορούν ερευνητικά πεδία με τα οποία επέλεξα να ασχοληθώ. Η μακρά αυτή διαδικασία ολοκληρώθηκε, παρόλο που φάνταζε ως «Ιθάκη» με τις παρατηρήσεις του και τις νουθεσίες του και την συνεχή παρακολούθηση ειδικά στην αντιμετώπιση δύσκολων θεωρητικών σημείων.

Ευχαριστώ την Μαρί-Νοέλ Ντυκέν για το χρόνο που αφιέρωσε στην καθοδήγησή μου κατά την ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων από την επιτόπια έρευνα.

Ευχαριστώ τον Κώστα Τσιμπούκα για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του στα τεχνικά ζητήματα.

Ευχαριστώ τους Όλγα Χριστοπούλου, Θεοδοσία Ανθοπούλου, Κουτσούρη Αλέκο, Κουτσού Σταυριανή για την προθυμία τους να συμμετέχουν στην επταμελή εξεταστική επιτροπή της παρούσας διατριβής.

Ευχαριστώ τον Francois Vallerand για τη διαθεσιμότητά του για συζήτηση και εξήγηση ζητημάτων οικογενειακής γεωργίας, εκτατικών συστημάτων και αλυσίδων παραγωγής.

Τέλος ευχαριστώ τον Αλέκο Κουτσούρη και τον Θανάση Ζαχαρόπουλο οι οποίοι με ώθησαν να ξεκινήσω την επίπονη αλλά και τόσο δημιουργική διαδικασία της διδακτορικής διατριβής.

Η επιτόπια έρευνα δεν θα ολοκληρωνόταν χωρίς τη συμβολή των τοπικών γραμματέων των ΔΕ Αχελώου, ΔΕ Ασπροποτάμου και ΔΕ Τετραφυλίας. Οφείλω να αναγνωρίσω την ευγένεια και την υπομονή τους και τις ώρες που διέθεσαν για να απαντήσουν στις επαναληπτικές αναζητήσεις αλλά και την υπομονή και καταδεκτικότητα των νεαρών αλλά και ηλικιωμένων παραγωγών που δέχθηκαν να μιλήσουμε για τη δουλειά τους, τα προβλήματα, στις σχέσεις τους με τους υπόλοιπους παραγωγούς αλλά και τη συμβολή τους στη διαχείριση του χώρου τους.

Είμαι υποχρεωμένη να επισημάνω εδώ τις ευχαριστίες μου στη Δήμητρα η οποία με συνόδευσε στην πρώτη επαφή με την περιοχή έρευνας και αναλύσαμε άπειρες φορές το θέμα, στη φίλη, συνυποψήφια και συγγάτοικο Μαριλένα η οποία άκουγε, ομολογουμένως για σειρά ετών, με υπομονή και με στήριζε ψυχολογικά, σε όλους στις φίλους...Γιάννα, Φένια, Νίκο, Βάνα, Χριστίνα, Βασίλη, Γιώργο, ...που υπομένανε για χρόνια τις «μεταπτώσεις» μου ως υποψήφια, και τονίζαν με έμφαση «αμαν πότε θα τελειώσεις», τους φίλους και συναδέλφους του εργαστηρίου αγροτικού χώρου, Μάκη, Γιάννη, Ζωή, Ντίνα για τη βοήθειά τους και τη στήριξή τους σε ζητήματα ανάλυσης δεδομένων, χαρτογράφησης ...αλλά και για τις ατελείωτες αναλύσεις περί ζωής, επαγγελματικής σταδιοδρομίας ..... και την υπομονή τους ειδικά τους τελευταίους μήνες με την τρομερή πίεση και την ψυχολογική υποστήριξη.

Οφείλω να ευχαριστήσω την κα Μαίρη Καρακανίδου που δέχθηκε να αναλάβει την δύσκολη εργασία της γραμματικής- συντακτικής διόρθωσης του συνολικού εγχειρήματος.

Θα ήταν παράλειψη τέλος, να μην καταθέσω στις ευχαριστίες μου στην κυρά Λούλα, που με τη στάση της απέναντι στη ζωή και στις δυσκολίες της με βοήθησε να «χτίσω» το χαρακτήρα μου, να επενδύσω στην υπομονή και την επιμονή αλλά και στην υιοθέτηση αξιών που βοηθούν στην όσο το δυνατό ομαλή πορεία της, στο Λενάκι για την υπομονή του Βούδα και τις ώρες δημιουργικής απασχόλησής με την ανιψιά της και στο Δημητράκο για τη συντροφικότητά του, τη σωφροσύνη του και την υποστήριξή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ**1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ**

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στον προβληματισμό για την εδαφική ανάπτυξη περιοχών της υπαίθρου και εστιάζει στις ορεινές περιοχές με βάση την διεθνή και κυρίως την ελληνική πραγματικότητα. Οι ορεινές περιοχές προσεγγίζονται ως τμήματα της υπαίθρου, τα οποία, παρόλο που έχασαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους, διατηρούν ικανό ανθρώπινο δυναμικό και σημαντικό υλικό, φυσικό, άυλο πλούτο, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση. Η ύπαρξη αυτών των πόρων σε συνδυασμό με τις έντονες αλλαγές που διαδραματίζονται σε οικονομικό κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο τα τελευταία έτη διαμορφώνουν ένα πρωτόγνωρο πολιτικό-οικονομικό περιβάλλον, που επηρεάζει την οργάνωση του χώρου και τις προοπτικές του και προσδιορίζει την σχέση της υπαίθρου και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών με το εξωτερικό περιβάλλον τους (αγορά, πόλη και κράτος).

Το νέο πλαίσιο το οποίο αναπτύσσεται ευνοεί την εμφάνιση πολλών λειτουργιών (παραγωγική, τουριστική, ψυχαγωγική, περιβαλλοντική, κατοίκηση) και ενισχύει την ανάδυση εδαφικών περιοχών (territoire) στην ύπαιθρο δημιουργώντας δυναμικές ικανές να απαντήσουν στην κρίση του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης (Benko et Lipietz 1992, Pecqueur 2006, Courlet 2008). Η πολυλειτουργικότητα (Molland A., 2002, Belletti G et al. 2003, Γιαννάκης Ηλ., 2011), που εμφανίζει ή μπορεί να εμφανίσει η ύπαιθρος, στηρίζεται στην αλλαγή των προτύπων κατανάλωσης και διαβίωσης με αυξανόμενους ρυθμούς προς την ποιότητα, τη φύση και τις τοπικές αγροτικές αξίες (Allaire G. et al. 1996, Allaire G. 2011) και συμβάλλει άμεσα στη διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών της υπαίθρου (Pecqueur 2006). Σύμφωνα με τα παραπάνω η δυνατότητα μιας περιοχής να δομηθεί ως εδαφική περιοχή εξαρτάται από την ικανότητα των τοπικών κοινωνιών να οργανωθούν, να αναπτύξουν συνεργασίες και συνεργίες μεταξύ των δρώντων και να ελέγξουν τις σχέσεις με τον χώρο τους αλλά και τις διαδικασίες αξιοποίησης των πόρων τους δημιουργώντας νέες προοπτικές (Γούσιος Δ. 2013, Campagne P. Pecqueur B., 2012).

Το πέρασμα από τη δημόσια πολιτική δράση στη δημόσια χωρική δράση (Γούσιος, 2008) προσδιορίζει το νέο πλαίσιο πολιτικών (χωροταξικών και αναπτυξιακών) και δίνει τη δυνατότητα στους τοπικούς φορείς και δρώντες (τοπική κοινωνία) να σχεδιάσουν την ανάπτυξη της περιοχής τους. Στο νέο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης αυτό σημαίνει ότι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για νέες μορφές εταιρικής και

διακυβέρνησης με την κινητοποίηση φορέων και δρώντων του δημόσιου, συνεταιριστικού και ιδιωτικού τομέα στο εσωτερικό μιας περιοχής (Γούσιος Δ., 2013) που θα επιτρέψουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή και άρα σχεδιασμό της ανάπτυξής της με τον αρτιότερο τρόπο.

Επομένως μια περιοχή αποτελεί το χώρο, όπου α) εφαρμόζεται η κλασσική πολιτική ανάπτυξη φυσικών υποδομών και β) αναπτύσσονται δικτυώσεις και νέες μορφές οργάνωσης, ενισχύοντας έτσι την εδαφική διακυβέρνηση και συνοχή.

Η εδαφική ανάπτυξη ως εναλλακτικό πρότυπο ανάπτυξης ιδιαίτερα προσαρμόσιμου σε «καθυστερημένες» περιοχές (Campagne P., Pecqueur B., 2009) πέραν των παραπάνω προϋποθέσεων, οι οποίες αποτελούν τους εξωγενείς παράγοντες, βασίζεται σε ορισμένα χαρακτηριστικά εντός της περιοχής, τα οποία θα κινητοποιήσει ταυτόχρονα, όπως:

- ❖ *ύπαρξη φυσικών πόρων, που δεν έχουν καταστραφεί και μπορούν να αξιοποιηθούν.*
Μια περιοχή παρόλη την υπερεκμετάλλευση -υποεκμετάλλευση των φυσικών πόρων της (βοσκοτόπων, δασών, οικοτόπων, κ.ά), παρουσιάζει μια περιβαλλοντική πραγματικότητα, που μπορεί να αποτελέσει τη βάση για ανάπτυξη μετά από ορθολογικές παρεμβάσεις – *περιβαλλοντική διάσταση*,
- ❖ *ύπαρξη ενός ικανοποιητικού κοινωνικού ιστού και κοινωνικής συνοχής.* Η τοπική κοινωνία, διατηρώντας ζωντανή την πολιτισμική κληρονομιά (παράδοση, ήθη και έθιμα) αξιοποιώντας γνώσεις και τεχνογνωσίες, που προήλθαν από παραδοσιακές δραστηριότητες και σχέσεις, καθώς και τις σχέσεις με τους αποδήμους της, δείχνει τη συνοχή της μέσα από συλλογικότητες (τυπικής -άτυπης μορφής) που αναπτύσσει καθώς και από τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται τους πόρους της περιοχής της – *κοινωνική διάσταση*,
- ❖ *ύπαρξη παραγωγικών μονάδων, οι οποίες παρουσιάζουν ποικίλες στρατηγικές και παραγωγικούς προσανατολισμούς.* Οι παραγωγικές μονάδες έχοντας οριοθετήσει το χώρο δράσης τους και προσδιορίσει τη θέση τους μέσα στο παραγωγικό σύστημα δύνανται να συμβάλλουν στη συνοχή του, στη βέλτιστη λειτουργία και οργάνωσή του. Επιπλέον η παραγωγή ποιοτικών προϊόντων αποτελεί παράγοντα σημαντικό, η ποιότητα των οποίων οφείλεται στην αξιοποίηση συγκεκριμένων φυσικών χαρακτηριστικών (εδάφους, κλίματος, χλωρίδας, κ.ά) και είναι αναγνωρίσιμη μέσω φήμης ή και μέσω διαδικασίας πιστοποίησης – *οικονομική διάσταση*.

Μια περιοχή, η οποία δεν αποτελεί κατ' ανάγκη διοικητική ενότητα, όταν ικανοποιεί τους παραπάνω εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες (χαρακτηριστικά), είναι δυνατό

να εξασφαλίσει εδαφική ανταγωνιστικότητα βασιζόμενη στην ανάδειξη ενός συνόλου «αρχέγονων» τοπικών προϊόντων και τη μετατροπή τους σε εδαφικούς πόρους (Colletis G., Pecqueur B., 1993, Torre A., 2002, Gumuchian H. Pecqueur B., 2007). Η «εδαφικοποίηση» (territorialisation) αποτελεί διαδικασία που ξεπερνά την μονοδιάστατη και κλασσική οικονομική αξιοποίηση των τοπικών πόρων (Duquenne MN, Woillez M., 2009) με αποτέλεσμα να συμβάλλει στη δημιουργία εδαφικής προσόδου για την τοπική οικονομία. Πραγματικά η διαδικασία αυτή οδηγεί σε «ένα κοινωνικά κατασκευασμένο σύνολο το οποίο ευνοεί τη βελτίωση της ατομικής και συλλογικής ευημερίας» (Louargant S. & Bensahel L., 2007 : 191).

Η ισχυρή άρθρωση του τοπικού παραγωγικού συστήματος με το περιβάλλον, την κοινωνία και την ποιότητα των προϊόντων του αποτυπώνει το πρότυπο της εδαφικής ανάπτυξης και αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για τη δημιουργία –ανάδυση εδαφικής περιοχής.

Οι ελληνικές ορεινές περιοχές μετά τη μεγάλη πληθυσμιακή έξοδο που γνώρισαν την περίοδο 1948-1965, και την επακόλουθη αποδιοργάνωση των συστημάτων διαχείρισης και παραγωγής, αξιολογούμενες με το ισχύον οικονομικό μοντέλο –«παραγωγίστικη προσέγγιση» (Woods M., 2011)- βρίσκονται στο «περιθώριο» για την ελληνική οικονομία. Αντίθετα η προσέγγιση της υπαίθρου υπό το πρίσμα της εδαφικής ανάπτυξης αξιοδοτεί εκ νέου τις ορεινές περιοχές, δίνοντας σε αυτές την αρμόζουσα «θέση» στον εθνικό χώρο και οικονομία, ιδιαίτερα αυτές που έχουν έστω και στοιχειώδη κύτταρα κοινωνικού και παραγωγικού ιστού.

Η εκτατική κτηνοτροφία ως κυρίαρχη δραστηριότητα στις ορεινές περιοχές στο πλαίσιο του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης αξιολογείται ως οριακή δραστηριότητα και ως μη ανταγωνιστική. Η κλαδική προσέγγιση της εκτατικής κτηνοτροφίας την αξιολογεί σε επίπεδα εκσυγχρονισμού ως μη βιώσιμη οικονομικά δραστηριότητα και ως εκ τούτου δεν τη λαμβάνει υπόψη της παρά αρνητικά στο σχεδιασμό πολιτικών με αποτέλεσμα οι ορεινές περιοχές –κύριος χώρος άσκησης της εκτατικής κτηνοτροφίας- να μην συμπεριλαμβάνονται στον αναπτυξιακό σχεδιασμό παρά ως χώροι κατανάλωσης.

Στις ορεινές περιοχές η εκτατική κτηνοτροφία διέθετε και διαθέτει ισχυρές σχέσεις με το χώρο μέσω της αξιοποίησης και διαχείρισης των υφιστάμενων εκεί κοινών αγαθών, διατηρώντας μια σημαντική θέση και ρόλο στην ανάπτυξη αυτών των περιοχών, ειδικά στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης. Επομένως η θέση της εκτατικής κτηνοτροφίας στις ορεινές περιοχές στο εθνικό οικονομικό σύστημα θα πρέπει να επανεξεταστεί και

να επαναπροσεγγιστεί μεθοδολογικά, λαμβάνοντας υπόψη το ρόλο της στη διατήρηση του τοπικού παραγωγικού συστήματος καθώς και τις νέες προοπτικές που διανοίγονται για τις περιοχές της υπαίθρου στο πλαίσιο πάντα της εδαφικής ανάπτυξης

2. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το κεντρικό ζητούμενο –αντικείμενο διαπραγμάτευσης- στην παρούσα εργασία αφορά τις σχέσεις της κτηνοτροφίας με το χώρο ειδικά στις ορεινές περιοχές, σχέσεις που διερευνώνται υπό το πρίσμα της εδαφικής προσέγγισης της κτηνοτροφίας. Εμβαθύνοντας στην έρευνα σημειώνεται ότι το ενδιαφέρον της εργασίας εστιάζεται στην ικανότητα της εκτατικής κτηνοτροφίας να διατηρήσει «ζωντανή» από άποψη ανθρώπινου δυναμικού αλλά και δραστηριότητας, μια ορεινή «προβληματική» κατά τους ορισμούς περιοχή δρώντας μέσα στο πλαίσιο του υφιστάμενου οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης, και αξιοποιώντας τις σημαντικές σχέσεις που διατηρεί με το φυσικό περιβάλλον, την τοπική οικονομία και κοινωνία και τον τοπικό πολιτισμό. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, αν αποτελεί ικανό μοντέλο παραγωγικού συστήματος, ώστε να απαντήσει στις ανάγκες –προοπτικές της εδαφικής ανάπτυξης, ερώτημα που εκτείνεται και στο θέμα της μέχρι σήμερα προσέγγισης της οικογενειακής κτηνοτροφίας, η οποία παραμένει στην Ελλάδα εγκλωβισμένη σε μια κλαδική, αφαιρετική προσέγγιση, αποκρύπτοντας την σημαντική χωρική της διάσταση. Ο αφαιρετικός αυτός εγκλωβισμός δημιουργεί πρόβλημα επομένως σε κάθε προσπάθεια σύνδεσης της κλαδικής ανάπτυξης με την εδαφική ανάπτυξη, της αγροτικής ανάπτυξης με την ανάπτυξη της υπαίθρου.

Επομένως στόχος είναι να διερευνηθεί, αν και σε ποιο βαθμό «η οικογενειακή εκτατική ορεινή κτηνοτροφία προσεγγιζόμενη ως εδαφική δραστηριότητα με σχέσεις και ρόλους, που ξεπερνούν όσα η κλαδική προσέγγιση της προσδίδει και καλύπτουν επίσης τον κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα, είναι δυνατόν να αποτελέσει έναν από τους «ιδιότυπους» πόρους μιας οποιασδήποτε εδαφικής περιοχής, ώστε κατά τρόπο αμοιβαίο να επωφεληθεί η ίδια αυξάνοντας την προστιθέμενη αξία των παραγωγών της χωρίς την ανάγκη να περάσει στην εντατικοποίηση, και να συμβάλει στην χωρική και αειφόρο ανάπτυξη».

Αυτή η εδαφική προσέγγιση της ορεινής κτηνοτροφίας φαίνεται βασιζόμενη στις πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις, ότι είναι δυνατόν να συνεισφέρει σε μια γενικότερη

διερεύνηση της οργάνωσης της εκμετάλλευσης, της «ιδιοτυποποίησης» (Colletis G et Pecqueur B., 1993, Colletis G, Gilly etc, 1999, Colletis G. Pecqueur B., (2004), Duquenne MN., Woillez M., 2009, Γούσιος Δ., 2013)¹ τόσο των τοπικών πόρων όσο και των εδαφικών μικρο-περιοχών της υπαίθρου. Η εκτατική κτηνοτροφία, όπως ήδη τονίστηκε, χαρακτηρίζεται λόγω της εκτατικότητας του ίδιου του παραγωγικού συστήματος από ισχυρές σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον, την τοπική κοινωνία και οικονομία, καθώς και με τον τοπικό πολιτισμό. Από την άλλη οργανώνεται και αναπτύσσεται σ' ένα χώρο όπως ο ελληνικός ορεινός χώρος, ο οποίος διαθέτει ένα αξιόλογο και ισχυρό συμβολισμό για την ελληνική κοινωνία λόγω της ιστορίας, της καταγωγής ενός σημαντικού και πρόσφατα σχετικά εγκατεστημένου στις πόλεις τμήματος αυτής της κοινωνίας.

Επομένως είναι απαραίτητο να καταδειχθεί, αν μια χωρική στρατηγική για την εκτατική κτηνοτροφία στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης μπορεί να συνεισφέρει αμοιβαία στις δύο πλευρές μέσω μιας *εδαφικής ανταγωνιστικότητας* η οποία θα επιτρέψει δραστηριότητες, βιώσιμες και αειφορικές. Σ' αυτή την περίπτωση καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η εξέλιξη της διακυβέρνησης τόσο στο εσωτερικό των ορεινών περιοχών όσο και μεταξύ των διαφόρων επιπέδων διοικητικής οργάνωσης.

Βασικό μέλημα της παρούσας έρευνας αποτελεί η συμβολή στην οικοδόμηση μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης των σχέσεων «αγροτικής δραστηριότητας» και «εδαφικών περιοχών». Πιο συγκεκριμένα με τα ζητήματα, που θέτει και τις μεθόδους που χρησιμοποιεί, επιδιώκει να συνεισφέρει στη γνώση, στη διαχείριση, στον σχεδιασμό και στην διαβούλευση ζητημάτων, που συνδέουν τη δραστηριότητα με το χώρο και τους πόρους του σε διαφορετικές κλίμακες.

Επιπλέον διερευνά με τις μεθόδους που προτείνει την εδαφική διάσταση των συστημάτων παραγωγής στο εσωτερικό εδαφικών ορεινών περιοχών. Η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση προσεγγίζεται εδώ με δύο τρόπους : ως παραγωγική μονάδα της τοπικής κοινωνίας και ως οικονομική μονάδα και οντότητα διαχείρισης, θεωρούμενη ότι αποτελεί μορφή οργάνωσης και ταυτόχρονα χρήση-αξιοποίηση του χώρου και των συστημάτων παραγωγής.

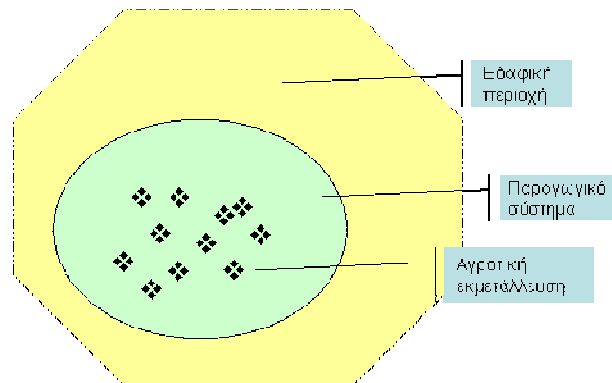
¹ Σύμφωνα με τους Angeon V. et Rieutort L. (2006, p 240) «Ιδιότυπος πόρος» είναι ο μη αναπαραγωγίμος και ο μη μεταφερόμενος, ο εγγενής πόρος σε μια εδαφική περιοχή. Κατά τους Colletis G., Pecqueur B. (2004) και Courlet C., Pecqueur B., (1996) ιδιότυποι πόροι είναι αυτοί που επιτρέπουν μια αειφόρο διαφοροποίηση, διότι είναι μοναδικοί και ξεφεύγουν εν μέρει από τον ανταγωνισμό τη αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτών των δυναμικών εξελίξεων και πρωτόγνωρων μετασχηματισμών για την ύπαιθρο η ερευνητική εργασία επιδιώκει τη συστηματική μελέτη του βασικού πόρου των ορεινών περιοχών του παραδοσιακού εκτατικού κτηνοτροφικού συστήματος. Το εκτατικό κτηνοτροφικό σύστημα στις ορεινές περιοχές, παρά τη μείωση των παραγωγικών μονάδων και του ανθρώπινου δυναμικού γενικότερα, διαθέτει παράγοντες, όπως σύστημα βόσκησης, κοινωνικές δομές αλλά και παραδοσιακές τεχνικές και τεχνογνωσίες που έχουν κληρονομηθεί, και οι οποίες συμβάλλουν στη διατήρηση όλων των μορφών εκμετάλλευσης και ιδιαίτερα των πολύ μικρών σε μέγεθος –οριακών εκμεταλλεύσεων. Η δυνατότητα συνέχισης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας για όλες τις παραγωγικές μονάδες, ακόμη και για αυτές οριακού μεγέθους, βασίζεται στην αλληλεγγύη της τοπικής κοινωνίας και στις μορφές συλλογικότητας που αναπτύσσονται.

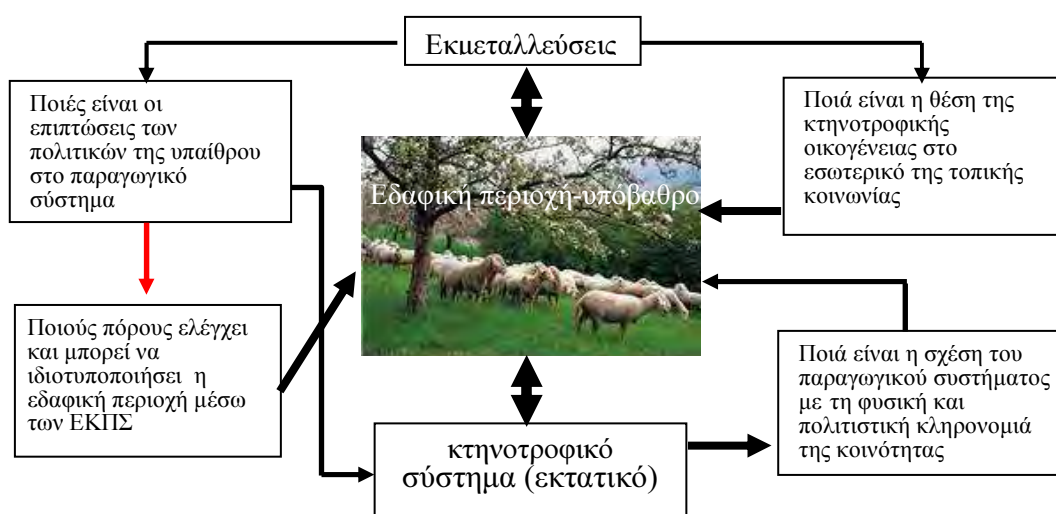
Η τοπική κοινωνία κινητοποιώντας αρχές, όπως αυτή της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας, προς όφελος μιας συνεργασίας υπέρ των οριακών εκμεταλλεύσεων συνεισφέρει τόσο στη μη περιθωριοποίησή τους, όσο και στη συνοχή της τοπικής κοινωνίας των κτηνοτρόφων. Τέλος, αυτή η συνεργασία αποβλέπει στην βέλτιστη αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού και του χώρου μέσω ποικίλων μορφών, οι οποίες καλύπτουν όλο το φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας αλλά και της οργάνωσης των δραστηριοτήτων στο χώρο και στο χρόνο.

Η προσέγγιση της δυναμικής του τοπικού παραγωγικού κτηνοτροφικού συστήματος, λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνικότητα του συστήματος και τη συλλογικότητα στην οργάνωση των πρακτικών και στις σχέσεις μεταξύ των εκμεταλλεύσεων επιδιώκεται μέσω μιας ισορροπημένης διάγνωσης –μελέτης α) της παραγωγικής μονάδας, η οποία λειτουργεί εξατομικευμένα με βάση την οικογενειακή στρατηγική, και β) της μικρής κοινωνίας των κτηνοτρόφων, η οποία δραστηριοποιείται με βάση τις συλλογικές πρακτικές, που επιβάλλουν η οργάνωση του παραγωγικού συστήματος και οι κοινωνικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει ότι πέρα από την κλασική αντίληψη της κάθε εκμετάλλευσης και της κατηγοριοποίησής της με βάση τα (παραγωγικά, δημογραφικά, οικονομικά, κ.ά) χαρακτηριστικά της είναι απαραίτητο να προσδιορισθούν τόσο οι σχέσεις μεταξύ των εκμεταλλεύσεων όσο και η θέση τους στο χωρο-χρονικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής έτσι, ώστε να αναδεικνύεται η ύπαρξη αυτών των πολλαπλών σχέσεων, οι οποίες αποτελούν το υπόβαθρο για τη δημιουργία μιας πραγματικής «σχεσιακής γειννίας» (*proximité relationnelle*) (Grossetti M, 1998, Filippi M, Grossetti M., 2004)

Για να απαντηθεί ο κεντρικός προβληματισμός, η παρούσα έρευνα ξεκινά από τη διερεύνηση της λειτουργίας και οργάνωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης ως παραγωγικής μονάδας αλλά και ως οικογενειακή παραγωγικής μονάδας (νοικοκυριό) (Ανθοπούλου Θ., Γούσιος Δ., 2007) και τη θέση της κτηνοτροφικής οικογένειας στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας, που είναι η μονάδα του παραγωγικού συστήματος, και περνά στην ανάδειξη της σχέσης του παραγωγικού συστήματος με τους πόρους (φυσικούς, πολιτιστικούς, κ.ά) –κοινά αγαθά της περιοχής, και τον τρόπο αξιοποίησής τους, για να μπορέσει να διαγνώσει το δυναμικό, που μπορεί να συμβάλει στην ενεργοποίηση της εκτατικής κτηνοτροφίας στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης σε μια ορεινή περιοχή.

Η παραπάνω διερευνητική διαδικασία μας επιτρέπει την ανάδειξη της πολυπλοκότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος, τις σχέσεις εξάρτησης και τη σημαντικότητα του εκτατικού κτηνοτροφικού παραγωγικού συστήματος σχετικά με την προώθηση μιας αποτελεσματικής εδαφικής ανταγωνιστικότητας για τις εκ των προτέρων μειονεκτικές ορεινές περιοχές. Επιπλέον διαπιστώνονται οι επιπτώσεις των εφαρμοζόμενων πολιτικών αλλά και η δυνατότητα ιδιοτυποποίησης των πόρων της περιοχής.

Για να διερευνηθεί, αν το εκτατικό κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα (ΕΚΠΣ) ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εδαφικής ανάπτυξης ορεινής περιοχής, σχηματοποιήθηκαν τρεις κύριες υποθέσεις, οι οποίες αναφέρονται στη λειτουργία της εκτατικής κτηνοτροφίας στις ορεινές περιοχές και τις σχέσεις της με το χώρο.

α. τα εκτατικά κτηνοτροφικά παραγωγικά συστήματα παρουσιάζουν όλες εκείνες τις προϋποθέσεις, που εξασφαλίζουν την ποιότητα και την ταυτότητα των παραγόμενων προϊόντων τους

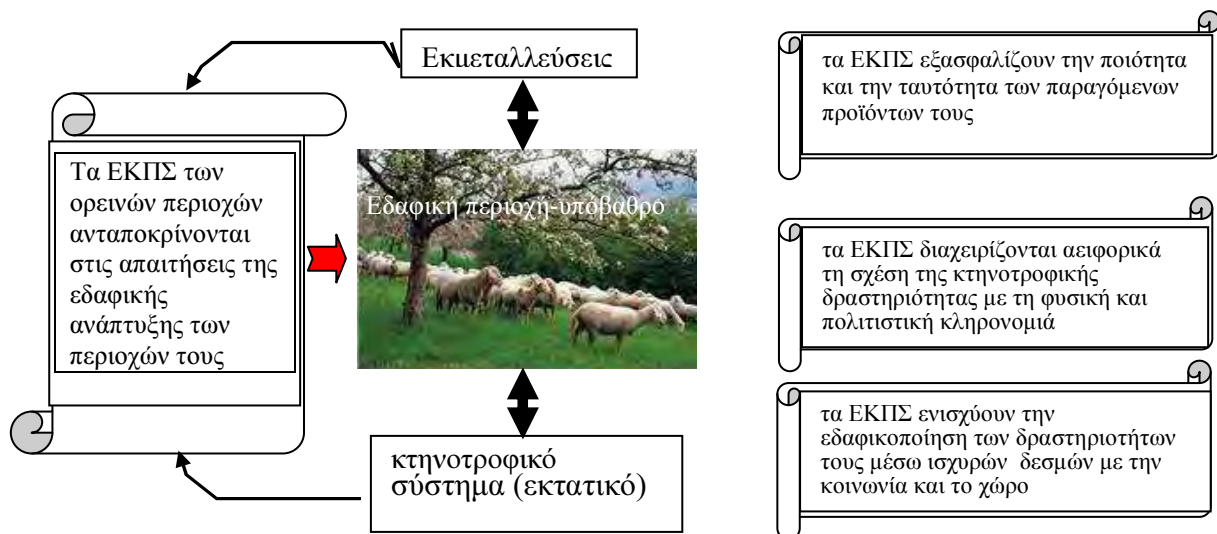
Διερεύνηση της οικογενειακής εκτατικής ορεινής κτηνοτροφίας προσεγγιζόμενη ως χωρική δραστηριότητα με σχέσεις και ρόλους που ξεπερνούν όσα η κλαδική προσέγγιση της προσδίδει, και καλύπτουν επίσης τον κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα. Η οικογενειακή εκτατική ορεινή κτηνοτροφία είναι δυνατόν να αποτελέσει έναν από τους «ιδιότυπους» πόρους μιας εδαφικής περιοχής, εστιάζοντας στην ποιότητα και την ταυτότητα των παραγόμενων υλικών προϊόντων, ώστε κατά τρόπο αμοιβαίο να επωφεληθεί και η ίδια αυξάνοντας την προστιθέμενη αξία των παραγωγών της χωρίς την ανάγκη να περάσει στην εντατικοποίηση, και να συμβάλλει στην χωρική και αειφόρο ανάπτυξη.

β. τα εκτατικά κτηνοτροφικά παραγωγικά συστήματα διαχειρίζονται αειφορικά τη σχέση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας με τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά

Η χωρική προσέγγιση της ορεινής κτηνοτροφίας φαίνεται βασιζόμενη στις πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις, ότι είναι δυνατόν να συνεισφέρει σε μια γενικότερη διερεύνηση της ιδιοτυποποίησης τόσο των τοπικών πόρων όσο και των εδαφικών μικρο-περιοχών της υπαίθρου. Η εκτατική κτηνοτροφία χαρακτηρίζεται από ισχυρές σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον, την τοπική κοινωνία και οικονομία, καθώς και με τον τοπικό πολιτισμό. Επιπλέον οργανώνεται και αναπτύσσεται σ' ένα χώρο όπως ο ελληνικός ορεινός χώρος, ο οποίος διαθέτει έναν αξιόλογο και ενισχυόμενο συμβολισμό για την ελληνική κοινωνία λόγω της ιστορίας, της καταγωγής ενός σημαντικού και πρόσφατα σχετικά εγκατεστημένου στις πόλεις τμήματος αυτής της κοινωνίας.

γ. τα εκτατικά κτηνοτροφικά παραγωγικά συστήματα ενισχύουν την εδαφικοποίηση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας λόγω των δεσμών με την κοινωνία και το χώρο. Οι δεσμοί αυτοί αναδεικνύουν την ύπαρξη σημαντικής «σχεσιακής γειννίας» (Pecqueur B, Zimmerman JB, 2004), η οποία διευκολύνει την οργάνωση της τυπικής διακυβέρνησης.

Η χωρικοποίηση της ορεινής εκτατικής κτηνοτροφίας στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης λόγω των δεσμών με την κοινωνία και το χώρο συμβάλλει στην δημιουργία διακριτότητας και άρα αναγνωρισιμότητας των παραγόμενων υλικών προϊόντων επιτρέποντας την ανάδειξη βιώσιμων και αειφόρων δραστηριοτήτων στην εδαφική περιοχή. Καθοριστικό ρόλο στο πλαίσιο αυτό θα έπρεπε να διαδραματίζει η ύπαρξη διακυβέρνησης τόσο στο εσωτερικό των ορεινών περιοχών όσο και μεταξύ των διαφόρων επιπέδων διοικητικής οργάνωσης.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα προσεγγίζεται σε σχέση με τις διάφορες λειτουργίες παλιές και νέες που δυνητικά μπορεί να αναπτύξει μια μικρή εδαφική περιοχή της υπαίθρου. Η εργασία αναζητά τις νέες διαστάσεις της κτηνοτροφίας σε σχέση με τον ρόλο της ως χωρο-οικονομική δραστηριότητα στην ανάδειξη των εδαφικών πόρων για παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, στην υποστήριξη τοπικών αγροτικών σχεδίων αλλά και οποιουδήποτε άλλου συλλογικού κοινωνικού σχεδίου, στο οποίο εμπλέκονται δραστηριότητες των κτηνοτρόφων.

Η εκτατική κτηνοτροφία με τους ισχυρούς (εγγενείς) δεσμούς με το χώρο και τους πόρους του (φυσική και πολιτιστική κληρονομιά, τεχνογνωσίες, κ.ά) συμβάλλει άμεσα και δυναμικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και της δυναμικής αυτών των ορεινών αγροτικών περιοχών, και επομένως και στην επεξεργασία και εφαρμογή σχετικών σχεδίων εδαφικής ανάπτυξης.

Η ολοκληρωμένη και εδαφική προσέγγιση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας οφείλει να ξεπεράσει μια ενδογενή αδυναμία που συναντάται στην Ελλάδα στο επίπεδο του

σχεδιασμού και εφαρμογής χωροταξικών και αναπτυξιακών πολιτικών για την υπαίθρο, κυρίως τον ορεινό χώρο, η οποία αφορά την καλύτερη και αποτελεσματικότερη σύνδεση μιας μέχρι σήμερα θεωρούμενης στενά κλαδικής δραστηριότητας, όπως της κτηνοτροφίας με τους υπόλοιπους πόρους μιας εδαφικής περιοχής ενόψει της βελτίωσης των μέτρων του δεύτερου πυλώνα της ΚΓΠ (2014-2020) η οποία αφορά την ανάπτυξη της υπαίθρου και επιβάλλει την βαθιά γνώση της άρθρωσης διαφόρων χωρικών επιπέδων και διαφόρων εμπλεκόμενων φορέων και δρώντων.

Έχοντας ως στόχο την προώθηση αυτής της προβληματικής της έρευνας επιλέχθηκε η διερεύνηση μιας ορεινής εδαφικής περιοχής αποσκοπώντας στη διάγνωση της φυσιογνωμίας και της κατάστασης του παραγωγικού συστήματος στο εσωτερικό της και πιο συγκεκριμένα των σχέσεών του με το χώρο καθώς και της δυνατότητάς του να συμβάλλει ως πόρος σε μια διαδικασία εδαφικής ανάπτυξης.

Για την επίτευξη αυτών των διερευνήσεων πέρα από την επεξεργασία και ανάλυση των δευτερογενών πληροφοριών που συλλέχθηκαν από τις αρμόδιες υπηρεσίες, τη χρονοβόρο και επίπονη ποιοτική μέθοδο της επιτόπιας έρευνας, η οποία συνέβαλλε ουσιαστικά στην κατανόηση της οργάνωσης και λειτουργίας του όλου παραγωγικού συστήματος, τη δημιουργία και απαραίτητη επεξεργασία της βάσης δεδομένων με το σύνολο των ποσοτικών και ποιοτικών πληροφοριών, που συλλέχθηκαν σε επίπεδο αγροτικής εκμετάλλευσης ανά οικισμό. Λαμβάνοντας υπόψη το μεγάλο όγκο δεδομένων που συλλέχτηκε, η μέθοδος BERTIN, γνωστή μέθοδος ιεράρχισης μέσω γραφικής και οπτικής παρατήρησης (Bertin J, 1977), εφαρμόστηκε στο σύνολο των 1184 εκμεταλλεύσεων της περιοχής. Επέτρεψε τη δημιουργία σύνθετων ομαδοποιήσεων (λαμβάνοντας υπόψη στοιχεία, δείκτες και μεταβλητές), ώστε να αναδεικνύονται οι εξαρτήσεις και ο βαθμός εξάρτησης των εκμεταλλεύσεων από την ίδια τη λειτουργία του συστήματος αλλά και την αλληλεξάρτησή τους στο εσωτερικό του. Αναδείχθηκε η ύπαρξη πολλών μορφών εκμεταλλεύσεων και δραστηριοτήτων, το πλήθος των στρατηγικών λειτουργίας τόσο των οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων καθώς και η προοπτική του εκτατικού παραγωγικού συστήματος.

4. ΔΟΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η διδακτορική εργασία δομήθηκε σε επτά κεφάλαια για να απαντήσει στις υποθέσεις που σχηματοποιήθηκαν.

Στην προσπάθεια να περιγραφούν οι μεταβολές που επιβάρυναν οι εφαρμοζόμενες πολιτικές στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των ορεινών περιοχών τα τελευταία πενήντα έτη τέθηκαν υποθέσεις οι οποίες ελέγχονται στα τρία πρώτα κεφάλαια επιτρέποντας τελικά τον προσδιορισμό όλων των λογικών εξηγήσεων της διατήρησης των ελληνικών οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και της λειτουργίας εκτατικών κτηνοτροφικών παραγωγικών συστημάτων στις ορεινές περιοχές. Στο πλαίσιο αναζήτησης της συμβατότητας των παραγωγικών εκτατικών συστημάτων και των συλλογικών συστημάτων διαχείρισης που εμπεριέχουν, με τους νέους σύνθετους στόχους της αειφορικής εδαφικής ανάπτυξης στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη ερευνητική εργασία. Η μελέτη διαφόρων και ποικίλων πηγών (βιβλιογραφικές πηγές, στατιστικά δεδομένα κ.ά) επέτρεψαν σε μια πρώτη φάση να τεθεί ο κεντρικός προβληματισμός στο γενικό του πλαίσιο. Μια συγκριτική αναζήτηση στην Ελλάδα και στις χώρες της Μεσογείου (τόσο της νότιας Ευρώπης όσο και της βόρειας Αφρικής), οι οποίες παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες στο γεωμορφολογικό, οικονομικό ή και πολιτικό πλαίσιο, δείχνει το εύρος και αιτιολογεί την καθυστέρηση των ορεινών περιοχών της Ελλάδας.

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις προσεγγίσεις και τη διαχρονική εξέλιξη των ορεινών περιοχών από την επιστημονική κοινότητα καθώς και τους μετασχηματισμούς που εκεί εμφανίζονται. Σε αυτό το κεφάλαιο εκτίθεται η θέση των ορεινών και το χρόνιο πρόβλημα της περιθωριοποίησης τους στην Ευρώπη, στη Μεσόγειο και στην Ελλάδα. Επιπλέον παρουσιάζεται η εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης, όσον αφορά την πορεία των ορεινών περιοχών, τις επιπτώσεις της εφαρμογής των πολιτικών στήριξης – ανάπτυξης των ορεινών περιοχών και διατυπώνονται οι δυνατότητες που δίνουν οι νέες πολιτικές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προσεγγίζεται η δυνατότητα και ο βαθμός συμβολής των εκτατικών κτηνοτροφικών παραγωγικών συστημάτων στην ανάπτυξη νέου μοντέλου εδαφικής ανάπτυξης επικεντρώνοντας την προσοχή στις συνιστώσες και ιδιαιτερότητες του εναλλακτικού αυτού μοντέλου ανάπτυξης. Μελετάται η διαχρονική εξέλιξη του εκτατικού παραγωγικού συστήματος προσδιορίζοντας τις επιπτώσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία του, στις σχέσεις του με τα υπόλοιπα συστήματα των ορεινών περιοχών. Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει στη συλλογικότητα ως έννοια αλλά και ως βασική πρακτική λειτουργίας του εκτατικού κτηνοτροφικού συστήματος και την

επαναπροσεγγίζει. Η οικογενειακή εκμετάλλευση ως κύτταρο του εκτατικού παραγωγικού συστήματος μελετάται -προσεγγίζεται στο πέρασμά της από την οικονομική στη χωρική της διάσταση και προσδιορίζονται οι ανάγκες μετασχηματισμού της.

Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην εκτενή παρουσίαση της μεθοδολογικής προσέγγισης που ακολουθήθηκε για τη διερεύνηση του κεντρικού προβληματισμού, παρουσιάζοντας τις μεθόδους και τις τεχνικές που ακολουθήθηκαν, τις πηγές που αξιοποιήθηκαν για τη συλλογή των απαραίτητων δεδομένων. Παρουσιάζεται η επιλογή της περιοχής έρευνας για τον έλεγχο του βασικού προβληματισμού της ερευνητικής εργασίας, τη μελέτη του τοπικού παραγωγικού συστήματος και των σχέσεων και αλληλοεξαρτήσεων με τα υπόλοιπα συστήματα.

Στο πλαίσιο αναζήτησης της συμβατότητας των παραγωγικών εκτατικών συστημάτων και των συλλογικών συστημάτων διαχείρισης που εμπεριέχουν με τους νέους σύνθετους στόχους της αειφορικής χωρικής ανάπτυξης στην επιλεχθείσα περιοχή έρευνας (ορεινή περιοχή της Πίνδου, η οποία ανήκει σε διαφορετικές περιφερειακές ενότητες και περιφέρειες), η διατριβή επικεντρώθηκε αφ' ενός στην παρουσίαση του πεδίου έρευνας όπου ελέγχθηκαν οι υποθέσεις που τέθηκαν και αφ' ετέρου στη μελέτη του τοπικού παραγωγικού συστήματος με βάση στοιχεία δευτερογενή και τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας σε μια προσπάθεια να απαντηθεί ο βασικός προβληματισμός. Σε αυτό το πλαίσιο, στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται το βιο-φυσικό-κοινωνικό περιβάλλον της περιοχής έρευνας και η οργάνωση του χώρου, ως χώρου εγκατάστασης και δραστηριοποίησης αγροτικών εκμεταλλεύσεων και τοπικής κοινωνίας καθώς και οι αλληλοεπιδράσεις τους και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η παραγωγική φυσιογνωμία της περιοχής έρευνας: σκιαγραφείται και διερευνάται το τοπικό παραγωγικό σύστημα ως το σύνολο των εδαφικών πόρων που διαχειρίζονται από την τοπική κοινωνία με σκοπό την εκμετάλλευσή τους και την ικανοποίηση των αναγκών της και την δυνατότητα επιβιώσής της μέσα στο χρόνο. Η παρουσίαση αυτή βασιζόμενη σε επίσημες πηγές (δευτερογενή δεδομένα) και σε επιτόπιες έρευνες (ποιοτικές πληροφορίες και πληροφορίες σε επίπεδο αγροτικής εκμετάλλευσης) προσεγγίζει το παραγωγικό σύστημα της συγκεκριμένης περιοχής με την αξιοποίηση ειδικών μεθόδων και τεχνικών

ανάλυσης και στη συνέχεια ερμηνεύει τις σχέσεις που υπάρχουν ή αναπτύσσονται μεταξύ του καλλιεργούμενου οικοσυστήματος και του παραγωγικού κοινωνικού συστήματος και των ανανεώσεών τους.

Στα δύο αυτά κεφάλαια παρουσιάζεται η περιοχή ως χώρος έρευνας με βάση τα στοιχεία των επίσημων πηγών, τα οποία επαληθεύουν τις βασικές υποθέσεις όσον αφορά τα προβλήματα που αντιμετωπίζει μια ορεινή περιοχή, την εκτατικότητα του συστήματος και τον προσδιορισμό του βάρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της, ενώ παρουσιάζουν την περιοχή ως δομημένη ενότητα και την κάλυψη του χώρου (υποδομές) προσπαθώντας να προσδιορίσουν το επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων και τα αποτελέσματα της εφαρμογής πολιτικών που στόχευαν στην εφαρμογή υποδομών.

Η παρουσίαση που προηγήθηκε βασιζόμενη κυρίως σε δευτερογενή στοιχεία και μαρτυρίες από την τοπική κοινωνία έδωσε στοιχεία για τον τρόπο οργάνωσης του παραγωγικού συστήματος αλλά συνέβαλε ελάχιστα στον προσδιορισμό της βιωσιμότητάς του και της προοπτικής του. Γι' αυτό και στο έκτο κεφάλαιο με βάση την επιτόπια έρευνα και τη μέθοδο ιεράρχησης-ομαδοποίησης που επιλέχθηκε παρουσιάζεται η ποικιλομορφία των εκμεταλλεύσεων που δραστηριοποιούνται εκεί και η τυπολογία τόσο των εκμεταλλεύσεων όσο και των νοικοκυριών της περιοχής. Προσδιορίζονται οι στρατηγικές τους και ο τρόπος οργάνωσής τους. Δεδομένου ότι η διερεύνηση της βιωσιμότητας του παραγωγικού συστήματος και της αναπαραγωγής του δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά με δεδομένα που συλλέγονται σε τοπικό επίπεδο, η επιτόπια έρευνα αποτέλεσε βασική διεργασία στον εντοπισμό των τύπων των εκμεταλλεύσεων και των νοικοκυριών. Διαγνώστηκε η σημαντικότητα της αγροτικής δραστηριότητας σε τοπικό επίπεδο αλλά και το σημαντικό βάρος της πολυαπασχόλησης/πολυδραστηριότητας των κατοίκων της περιοχής. Η οικογενειακής μορφής αγροτική εκμετάλλευση ως μονάδα του τοπικού παραγωγικού συστήματος παίζει σημαντικό ρόλο, διότι παράγει και διαχειρίζεται δημόσια αγαθά και συμβάλλει με αυτό τον τρόπο στην επιχειρησιακή οργάνωση της σχέσης της πολυλειτουργικής γεωργίας και της πολυδραστηρίας εκμετάλλευσης. Στην περιοχή έρευνας διερευνάται η ετερογένεια της αγροτικής εκμετάλλευσης, η συλλογικότητα των συστημάτων διαχείρισης και οι μορφές συνεργασίας και δικτύωσης στη σχέση της εκμετάλλευσης κυρίως με την αγορά, αποσκοπώντας στον προσδιορισμό των μορφών των υφιστάμενων αγροτικών εκμεταλλεύσεων (τρόπος κινητοποίησης της εργατικής

δύναμης, δεξιότητες και τεχνογνωσίες), αναζητώντας παραμέτρους που επιτρέπουν την επιβίωσή του και την αναπαραγωγή του σε ένα οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης που την ωθεί στην περιθωριοποίηση και στην εξαφάνιση.

Το έβδομο και τελευταίο, κεφάλαιο αφιερώνεται στη μελέτη των βασικών συνιστωσών λειτουργίας του τοπικού παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας συμβάλλοντας στον προσδιορισμό του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας του καθώς και της δυνατότητας ανάπτυξης διακριτότητας των υλικών προϊόντων ή και της περιοχής. Η ανάλυση του τοπικού παραγωγικού συστήματος μέσα από την ταξινόμηση των βασικών μονάδων του συμβάλλει στον προσδιορισμό της διαφοροποίησης, της ποικιλότητας και της δυναμικής του καθώς και της ικανότητας να αναπαράγεται. Αναδεικνύονται με αυτό τον τρόπο οι δυναμικές αντίστασης και επιβίωσης μιας εδαφικής περιοχής, καθώς και οι ευκαιρίες αναζωογόνησης.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την αποτύπωση του τοπικού παραγωγικού συστήματος της περιοχής συγκεντρωτικά και με ειδικά συμπεράσματα τα οποία επικεντρώνονται στον προσδιορισμό της ικανότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος που μελετήθηκε, να συνεχίσει τη λειτουργία του και να συμβάλλει στην ανάπτυξη της εδαφικής περιοχής, αναδεικνύοντας τις προοπτικές του.

Η σύνθεση των αποτελεσμάτων της ερευνητικής διαδικασίας παρουσιάζεται στο γενικό συμπέρασμα απαντώντας στον κεντρικό προβληματισμό της έρευνας, όσον αφορά την ικανότητα της εκτατικής κτηνοτροφίας να εξηγήσει τη διατήρηση του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού στις ορεινές περιοχές της χώρας, αλλά ταυτόχρονα να αποτελέσει το ικανό μοντέλο παραγωγικού συστήματος, που είναι ικανό να συμβάλλει αποτελεσματικά στις ανάγκες της εδαφικής ανάπτυξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εξέλιξη και οι προοπτικές του ορεινού χώρου προσδιορίζονται σε δεδομένες χρονικές περιόδους με βάση τις αντιλήψεις και τις προσλαμβάνουσες που αναπτύσσονται από την εξουσία και την κοινωνία. Οι πολιτικές εκφράζουν μεταξύ άλλων στενά τη σχέση κέντρου και περιφέρειας, οικονομικού συστήματος και χώρου. Όταν κυριαρχεί το κέντρο αναλαμβάνοντας ένα ενδιάμεσο ρόλο μεταξύ του οικονομικού συστήματος και της περιφέρειας, τότε θεωρείται αναμενόμενο οι περιοχές της τελευταίας με ιδιαίτερα γεωγραφικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Η διορθωτική παρέμβαση εμφανίζεται τότε με ειδικές εξισορροπητικές πολιτικές.

Οι ορεινές περιοχές αποτέλεσαν μετά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο την περιθωριοποιημένη περιφέρεια μιας χώρας. Η πρόσφατη ιστορία των ορεινών ιδιαίτερα της Μεσογείου χαρακτηρίζεται μετά την περίοδο αυτή από τη μια μεριά από την υποβάθμιση της θέσης και των συνθηκών διαβίωσης και από την άλλη από έλλειψη εξειδικευμένων και προσαρμοσμένων πολιτικών. Εξαιρέση αποτελούν ορισμένες χώρες (Αυστρία, Ελβετία), οι οποίες με τις πολιτικές τους απέδειξαν την ικανότητα ενσωμάτωσης του ορεινού χώρου στο κυρίαρχο οικονομικό σύστημα, αλλά και τις δυνατότητες του ορεινού χώρου (Bazin G., 1999).

Στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι το βουνό συγκροτούσε μέχρι το 1960 σημαντικό πληθυσμιακό και παραγωγικό δυναμικό, η ακολουθούμενη πολιτική οδήγησε τις ορεινές περιοχές σε σημαντική υποβάθμιση τόσο του φυσικού όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντός τους (Fennell R., 1999).

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια σε μια πρώτη φάση να προσεγγισθεί το πρόβλημα της περιθωριοποίησης των ορεινών περιοχών ξεκινώντας με μια ιστορική αναδρομή της εξέλιξης των ορεινών περιοχών και των επιπτώσεων στο χώρο και στους πόρους τους. Η αναδρομή αυτή στοχεύει επίσης σε μια δεύτερη φάση στην παράλληλη αποτύπωση της εξέλιξης των νέων προσεγγίσεων εκ μέρους των ειδικών επιστημόνων και των υπηρεσιών για την κατάσταση και τις προοπτικές των ορεινών περιοχών. Στις προσεγγίσεις αυτές η βιβλιογραφική ανασκόπηση η οποία επιχειρείται περιλαμβάνει επίσης την εξέλιξη της εννοιολογικής προσέγγισης του ορεινού χώρου και της προσαρμογής των μεθόδων ορισμού και αξιολόγησης των επιπτώσεων της

περιθωριοποίησης των βουνών. Πρόκειται για την περίοδο που αντιστοιχεί επίσης σε επίπεδο ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών, στις προσπάθειες παρέμβασης, διόρθωσης και αντιστάθμισης των μειονεξιών παραμένοντας ωστόσο πάντα στο πλαίσιο του εντατικού και ποσοτικού παραγωγικού μοντέλου. Η περίοδος αυτή μας ενδιαφέρει, γιατί σηματοδοτεί μια πρώτη έκφραση θέλησης «εδαφικής αλληλεγγύης» εκ μέρους του κέντρου, κριτικής εκ μέρους της επιστημονικής κοινότητας για τις μέχρι τώρα αντιλήψεις, έννοιες, μεθόδους και λύσεις και τέλος αποδοχής της παραγωγικής ιδιαιτερότητας των ορεινών περιοχών. Η τρίτη φάση αντιστοιχεί στην περίοδο κατά την οποία οι αλλαγές στις καταναλωτικές συνήθειες των αστικών πληθυσμών με σταθερό πλέον προσανατολισμό προς την ποιότητα αλλά και προς άλλες λειτουργίες και δραστηριότητες στον ορεινό χώρο (φύση, τουρισμός κτλ) ευνοούν νέες προσεγγίσεις για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Οι προσεγγίσεις αυτές γίνονται όλο και περισσότερο καθολικές και ολοκληρωμένες με την έννοια ότι εντάσσουν την αξιοποίηση των πόρων κατά τρόπο αρθρωμένο και σ' ένα πλαίσιο αειφορικής ανάπτυξης όπου κυριαρχεί η ποιότητα. Το ενδιαφέρον αυτής της φάσης είναι ότι το εκτατικό παραδοσιακό και υποτιμημένο παραγωγικό σύστημα τείνει να ξαναβρεί τη θέση του και το ρόλο του στο εσωτερικό ενός ευαίσθητου οικοσυστήματος, και άρα να του αναγνωρισθούν εκ νέου ιδιότητες και λειτουργίες που ξεπερνούν την μονοσήμαντη συμβολή του στη βάση της οικονομικής παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας που κυριαρχούσε μέχρι χθες.

Τέλος, η τέταρτη φάση αντιστοιχεί στην εμφάνιση δυναμικών εδαφοποίησης (territorialisation) στο πλαίσιο των οποίων επιχειρείται η συντονισμένη και ολοκληρωμένη ενεργοποίηση των τοπικών πόρων ενταγμένων σε τοπικά στρατηγικά σχέδια και χρηματοδοτούμενων από συγκεκριμένες και εξειδικευμένες πλέον πολιτικές.

1.2. ΤΟ ΧΡΟΝΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ: Η ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Οι ορεινές περιοχές ως μια σημαντική γεωγραφική ενότητα σε επίπεδο τόσο Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και Μεσογειακών χωρών, λόγω της γεωγραφίας τους και της ιστορίας τους, κατέχουν μια σημαντική θέση στη **γεωστρατηγική** και στη **γεωπολιτική** κατάσταση αυτών των χωρών (Coz le, J. 1990). Η θέση αυτή προσδιορίζεται από τα τεκμήρια της ιστορίας τους, του πολιτισμού τους, της αγροτικής τους κληρονομιάς που φέρουν και τέλος της σημαντικής έκτασής τους. Οι ορεινές περιοχές προφύλαξαν για αιώνες ένα **πυκνά εγκατεστημένο πληθυσμό**, ο οποίος

αρκετές φορές ήταν πολύ σημαντικός για την πληθυσμιακή τροφοδότηση των πεδιάδων, φτωχές και ελώδεις συχνά περιοχές, που βρίσκονταν σε γειτνίαση.

Οι ορεινές περιοχές αποτέλεσαν, ειδικά στις Μεσογειακές Χώρες, πράγματι για αιώνες και έως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έναν ανθρωπογενή χώρο, κοιτίδα πληθυσμού, κατοίκησης και σημαντικής οικονομικής δραστηριότητας. Η μακροχρόνια συνολική δράση των ανθρώπων σε αυτή την περιοχή της υπαίθρου καθώς και η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και τα υφιστάμενα παραγωγικά συστήματα των ορεινών περιοχών επιβεβαιώνεται από την πληθώρα των οικισμών και τη διασπορά τους στο χώρο. Οι ορεσίβιοι τόσο σε Ν. Ευρώπη, όσο και σε Μεσόγειο, απολαμβάνοντας την **αυτονομία** ήταν συγχρόνως καλά **οργανωμένοι** στη βάση αγρο-κτηνοτροφικών συστημάτων παραγωγής, τα οποία χαρακτηρίζονταν σύμφωνα με το Le Coz, (1990), από εσωτερική κάθετη συμπληρωματικότητα και στηριζόταν σε μια έντονη πολυκαλλιέργεια άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικογενειακής μορφής κτηνοτροφία (Γούσιος Δ., 1999β) χρησιμοποιώντας και διαχειριζόμενοι με συλλογικό τρόπο τους υφιστάμενους πόρους (Elloumi M., 1997).

Η **οικολογική ισορροπία** των ορεινών περιοχών βασιζόταν στην οργάνωση και λειτουργία του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Όπως σημειώνει ο Campagne (1994a), η παρουσία και οι οικονομικές δραστηριότητες του ανθρώπου έπαιξαν κυρίαρχο ρόλο στην διατήρηση των πόρων των ορεινών περιοχών. Πιο συγκεκριμένα οι ορεινές κοινωνίες οργάνωσαν και ανέπτυξαν κτηνοτροφικά παραγωγικά συστήματα ικανά να αξιοποιούν συμπληρωματικούς πόρους σε πιο απομακρυσμένες περιοχές. Στο πλαίσιο καλά οργανωμένων χωρο-χρονικών συστημάτων βόσκησης δημιουργήθηκαν κατάλληλες κτηνοτροφικές κινήσεις (Βεργόπουλος Κ., 1975) : τα κοπάδια από τα ορεινά αναζητούσαν τροφή στις πεδιάδες για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στο έτος, χρησιμοποιώντας τις βοσκήσιμες εκτάσεις, τις γαίες σε αγρανάπαυση και τα ακαλλιέργητα εδάφη (εξωτερική οριζόντια **συμπληρωματικότητα**, η οποία στην Ελλάδα λειτούργησε ακόμη και στο πλαίσιο των τσιφλικιών (μεγάλες οθωμανικές ιδιοκτησίες (16^{ος} –19^{ος} αιώνας)), με συνέπεια η κτηνοτροφική δραστηριότητα να μην περιορίζεται στην εκμετάλλευση των ορεινών περιβαλλοντικών πόρων, αλλά να αξιοποιεί και πόρους σε άλλες περιοχές, γειτονικές ή πιο μακρινές (Θεσσαλία-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία-Μακεδονία, Βουλγαρία-Θράκη).

Μετά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο οι έντονοι μετασχηματισμοί, που συντελέστηκαν και συντελούνται στις σχέσεις πόλης-υπαίθρου και βουνού –πεδιάδας, επέδρασαν στον

εσωτερικό του ορεινού χώρου, και αποτυπώνονται στο τοπικό σύστημα παραγωγής μέσα από την **αποδιοργάνωση** και την **αποδόμησή** του. Οι μετασχηματισμοί αυτοί αφορούν αλλαγές σε διάφορους τομείς, όπως κατάτμηση ιστορικών περιοχών και ένταξη σε διοικητικά όρια, ανάπτυξη της βιομηχανίας, εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής (περιορισμένη ή/και καθυστερημένη εκμηχάνιση της κτηνοτροφίας), αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της αγοράς, πόλεμος, μετακινήσεις πληθυσμών. Οι αλλαγές που προωθούν ιδιαίτερα οι μεταπολεμικές πολιτικές στη βάση της βιομηχανικής ανάπτυξης προσελκύουν εργατικά χέρια για να μπορέσουν να υλοποιηθούν, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν και προσφέρουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα την επιπλέον αποδυνάμωση της θέσης των ορεινών περιοχών και τη διατάραξη της ομοιογένειάς του και της οντότητάς του (Coulomb P., 1997). Βασική έκφραση αυτών των μετασχηματισμών αποτέλεσε το **οικονομικό -παραγωγικό** πρότυπο ανάπτυξης που υιοθετήθηκε με σκοπό τον έλεγχο – την εκμετάλλευση των διαθέσιμων φυσικών πόρων προς όφελος του ανθρώπου. Η υιοθέτηση του **παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης** (Woods M., 2011), με στόχο την επάρκεια σε πρώτες ύλες για τη διατροφή των τοπικών πληθυσμών, συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών μέσω της εντατικής χρήσης των πόρων των περιοχών τους. Το κράτος υποστηρίζει το σύνολο της διαδικασίας ανάπτυξης και είναι αυτό το οποίο προγραμματίζει και υλοποιεί μεγάλα έργα υποδομής (αποξηράνσεις ελών, λιμνών, αποστραγγιστικά έργα, έργα άρδευσης, έργα οδοποιίας, κλπ) τα οποία στηρίζουν το εφαρμοζόμενο πρότυπο παραγωγής, εξασφαλίζοντας μειωμένο κόστος παραγωγής. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας ανάπτυξης, με σαφείς τομεακές προσεγγίσεις, τέθηκαν δύο άξονες προτεραιότητας: (α) ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα με έμφαση στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής και (β) ανάπτυξη της βιομηχανίας για την υποστήριξη της ανάπτυξης του πρωτογενή τομέα με μηχανολογικό εξοπλισμό, εισροές, κ.ά.

Το παραγωγίστικο πρότυπο ανάπτυξης βρίσκει την πλήρη εφαρμογή του στις πεδινές και αργότερα στις ημιορεινές περιοχές τροποποιώντας τη δομή του παραγωγικού συστήματος σε αυτές και διακόπτοντας τις σχέσεις τους με τις ορεινές περιοχές (Γούσιος Δ., 1999α). Δίνεται η ευκαιρία στις πιο πρόσφορες περιοχές για την απόδοση του παραπάνω αναπτυξιακού μοντέλου που είναι οι πεδινές και ένα μέρος των ημιορεινών περιοχών, να γίνουν «παραγωγικές» και να ενταχθούν στην αγορά με βάση το παραγωγικό σύστημα που δομείται πλέον, διακόπτοντας τις παραδοσιακές σχέσεις

που υπήρχαν με τις ορεινές περιοχές. Η προτεραιότητα που δόθηκε με βάση τις επιλεγμένες πολιτικές για την ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα και συγκεκριμένα της γεωργίας συνέβαλλε: α) στη δημιουργία επιχειρηματικής γεωργίας (Woods M. 2011) ειδικά στις αναπτυγμένες χώρες και εξασφάλιση της ανταγωνιστικότητας μέσω της εντατικοποίησης του παραγωγικού συστήματος (εκμηχάνιση, φυτοφάρμακα, λίπανση, μονοκαλλιέργεια, κτλ.), και β) στη τροφοδότηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων και κατ' επέκταση του αστικού χώρου με ανθρώπινο δυναμικό μέσω της αγροτικής εξόδου, το οποίο αποτελούσε πλεονάζοντα δυναμικό στις ορεινές περιοχές.

Οι αλλαγές αυτές είχαν **αρνητικές συνέπειες στην δομή των αγροτικών κοινωνιών και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών**, όπου το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης δεν ήταν εξ ορισμού εφαρμόσιμο. Το κράτος αναλαμβάνοντας τον κυρίαρχο ρόλο σε αυτές τις αλλαγές δημιουργεί μηχανισμούς υποστήριξής τους, συμβάλλει στο **χωρικό διυσμό** (Cena Delgado F., 1998) των περιοχών του (πλούσιες αναπτυγμένες- φτωχές περιθωριοποιημένες), και ευνοεί, όταν δεν προκαλεί, τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού της υπαίθρου σε συγκεκριμένες περιοχές, αστικές – βιομηχανικές (περιοχές, όπου δημιουργούνται νέες δυνατότητες-ευκαιρίες εργασίας).

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης συνέβαλαν στη συνεχή **περιθωριοποίηση** του ορεινού χώρου, η οποία αρχίζει να αναγνωρίζεται ως μια περιβαλλοντική επίπτωση της ανάπτυξης. Τον παραδοσιακό γεωγραφικό αποκλεισμό των ορεινών περιοχών λόγω φυσικών εμποδίων ακολούθησε λόγω της εκμηχάνισης της γεωργίας στις πεδινές περιοχές σε αντιδιαστολή με τη μη εκμηχάνιση της κτηνοτροφίας και των δυσκολιών στις συνθήκες εργασίας, ο οικονομικός και παραγωγικός αποκλεισμός τους. Το ανθρώπινο δυναμικό πλέον πλεονάζει και αποχωρεί αναζητώντας νέες ευκαιρίες σε άλλες περιοχές δημιουργώντας επιπλέον προβλήματα λειτουργίας στο εκτατικό παραγωγικό σύστημα (έλλειμμα εργατικού δυναμικού), το οποίο αναγκαστικά προβαίνει σε μείωση των εκμεταλλεύσεων και κατά συνέπεια των εκτρεφόμενων ζώων. Αυτός ο δημογραφικός, κοινωνικός, οικονομικός και παραγωγικός μαρasmus των ορεινών περιοχών μετά το 1950 στην Ευρώπη και το 1960 στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα αδυναμίας υιοθέτησης του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης συμβάλλει στο να χαρακτηρισθούν ως μειονεκτικές. Οι ορεινές περιοχές περιθωριοποιούνται, τα κτηνοτροφικά παραγωγικά συστήματά τους γίνονται μη ανταγωνιστικά με συνέπεια να εγκαταλείπεται ή να περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό η εκμετάλλευση των γεωργικών γαιών, των βοσκήσιμων εκτάσεων, των δασών. Η

επιβίωση των ορεινών περιοχών βασίζεται πλέον ιδιαίτερα στην περίοδο 1960-1980, κυρίως στα εμβάσματα των μεταναστών, οι οποίοι συνεχίζουν να διατηρούν σχέσεις με τον τόπο καταγωγής τους (Παπαδόπουλος Α., 2004).

Προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα και ανάλογα τις χώρες η νέα πραγματικότητα των ορεινών περιοχών ως αποτέλεσμα των διεργασιών του τελευταίου μισού αιώνα τόσο στην Ν. Ευρώπη όσο και στη Μεσόγειο, (Olaizola A.M., Manrique E., Bernues A., 2001), όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία (Κοβάνη Ε., 1995, Allaire G., Boyer R., 1995, Gafsi M., 2001, Γούσιος Δ., 2000, Campagne P., 1994b), σκιαγραφείται ως ακολούθως:

- α. η γεωργία** (εκτατική γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα, οικογενειακής μορφής) συνεχίζει να συνιστά την **κύρια δραστηριότητα** των κατοίκων των ορεινών περιοχών - διαθέτοντας ένα **κοινωνικό ρόλο** (Campagne P et all., 2000), ο οποίος είναι συμπληρωματικός στην παραγωγική λειτουργία της. Οι εκμεταλλεύσεις είναι πολυτεμαχισμένες, μικρού μεγέθους, μη εκσυγχρονισμένες, **αδυνατώντας να υποστηρίξουν από μόνες τους οικονομικά** το νοικοκυριό,
- β. η γεωργική-κτηνοτροφική δραστηριότητα** συγκεντρώνεται λόγω της διαχρονικής μείωσής της, σε συγκεκριμένες περιοχές με αποτέλεσμα **την** περιβαλλοντική υποβάθμιση των φυσικών πόρων (άλλες περιοχές υπερχρησιμοποιούνται και άλλες εγκαταλείπονται (βοσκότοποι, αναβαθμίδες, κλπ)). Ο πλούσιος δασικός πλούτος των ορεινών περιοχών παραμένει αναξιοποίητος συμβάλλοντας και αυτός στην **περιβαλλοντική υποβάθμιση**. Οι επιπτώσεις αυτές συνδέονται άμεσα με την αγροτική έξοδο στη δεκαετία του 60, και συντέλεσε στην αποδιάρθρωση της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας (κυρίως γεωργο-κτηνοτροφική),
- γ. δεν αναπτύσσεται άλλη παραγωγική δραστηριότητα**, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις και διάσπαρτα στο χώρο και χωρίς καμία σύνδεση ή ελάχιστη με το χώρο και το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Τα προϊόντα και οι ελάχιστες υπηρεσίες που παράγονται τοπικά **δεν φέρουν προστιθέμενη αξία** και συνεχίζουν να ανταγωνίζονται προϊόντα και υπηρεσίες που παράγονται σε περιοχές με πολύ χαμηλότερο κόστος παραγωγής,
- δ. η δημογραφική απογύμνωση** (συνεχής πτωτική τάση με επιβραδυνόμενο ρυθμό στις τελευταίες απογραφές¹ και με κύρια χαρακτηριστικά της: το μεγάλο ποσοστό

---

¹ Σύμφωνα με τον Sivignon (1992) “είναι πλασματικά τα στοιχεία των τελευταίων απογραφών”, «δεδομένου ότι σημαντικό τμήμα των εγγεγραμμένων διαμένουν μόνιμα σε άλλη πόλη,

ηλικιωμένων και το αυξημένο ποσοστό θνησιμότητας) είναι δεδομένη με σημαντικές επιπτώσεις : κοινωνικές (εγκαταλελειμμένες περιοχές, περιοχές με γηρασμένο πληθυσμό), οικονομικές (παραδοσιακά συστήματα παραγωγής / μικρή προστιθέμενη αξία) και περιβαλλοντικές (εγκατάλειψη περιοχών, μη αξιοποίηση πόρων), (Ανθοπούλου Θ., Ντυκέν Μ.Ν.,1992),

- ε. η οικονομική βιωσιμότητα των νοικοκυριών βασίζεται στην ύπαρξη **συντάξεων, επιδοτήσεων-ενισχύσεων, στην πολυδραστηριότητα των μελών** του νοικοκυριού και μερικώς μόνο στο εισόδημα από την αγροτική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα όλο και λιγότεροι νέοι να επιθυμούν να ασχοληθούν αποκλειστικά με αυτή, και
- στ. η **θεσμική αποδυνάμωση** η οποία έχει άμεση σχέση με τη δημογραφική απογύμνωση αλλά και με τη διοικητική κατάρτιση. Η μη επαρκής εκπροσώπηση, η έλλειψη μηχανισμών αντιπροσώπευσης- υποστήριξης (Παπαδόπουλος Δ, 1999) συμβάλλουν στο να αποτελούν οι ορεινές περιοχές το «φτωχό» συγγενή και να απομονώνονται συνεχώς από τα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Παρ' όλη τη σημαντικότητα των ορεινών περιοχών (έκταση, δυναμικό, δραστηριότητα, διαχείριση πόρων), καθ' όλη αυτή την περίοδο στις περισσότερες Ευρωπαϊκές και Μεσογειακές χώρες η ύπαιθρος και ιδιαίτερα οι ορεινές περιοχές αντιμετωπίζονται ως **χώρος επιβολής και εφαρμογής κλαδικών δράσεων** και παρεμβάσεων, οι οποίες σχεδιάζονται και εφαρμόζονται από διοικητικά επίπεδα πέραν του τοπικού (περιφερειακού-εθνικού) με παντελή έλλειψη **συμμετοχής** των μηχανισμών του και του πληθυσμού του.

1.3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Η εξέλιξη των περιοχών της υπαίθρου και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών προσεγγίστηκε από ειδικούς, οι οποίοι θέλησαν να ερμηνεύσουν θεωρητικά τους κοινωνικούς-οικονομικούς μετασχηματισμούς, που συντελέστηκαν και επέδρασαν στην αναπτυξιακή τους πορεία. Η δυσκολία των ορεινών περιοχών να ακολουθήσουν το οικονομικό –παραγωγικό μοντέλο ανάπτυξης και η συνεχιζόμενη περιθωριοποίησή τους ώθησαν τους επιστήμονες και ερευνητές σε ευρωπαϊκό επίπεδο από τη δεκαετία του 70 να μελετήσουν το φαινόμενο με στόχο, να προταθούν στρατηγικές

κοντινή ή μακρινή, και επιστρέφουν στην περιοχή καταγωγής μόνο για διακοπές και κάθε δέκα έτη για την απογραφή»

κατευθύνσεις για το μέλλον τους και να ενσωματωθούν σε πολιτικές για την ανάπτυξη και διαχείρισή τους.

1.3.1 ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Όντας σε φάση προχωρημένης εγκατάλειψης από τον πληθυσμό και τις παραγωγικές δραστηριότητες οι ορεινές και περιθωριοποιημένες περιοχές αντιμετωπίζουν συνεχώς αυξανόμενα περιβαλλοντικά προβλήματα. Οι επιπτώσεις αυτής της υποβάθμισης ωθούν προς την αναγκαιότητα υιοθέτησης ειδικών και προσαρμοσμένων δημόσιων πολιτικών τόσο για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων (διαβρώσεις εδαφών, πυρκαγιές, υπερβόσκηση των κοντινών στους οικισμούς βοσκοτόπων από τα εναπομείναντα κοπάδια, κλπ) (Σπιλάνης Ι., Χατζηθεοδωρίδης Φ., 1997, Woods M., 2011) όσο και για την προστασία του αγροτικού τοπίου και του δομημένου περιβάλλοντος (κατάρρευση αναβαθμίδων, κλείσιμο μονοπατιών και βοσκοτόπων από την επέκταση θαμνωδών εκτάσεων, αλλοίωση τοπικής αρχιτεκτονικής από παραθεριστικά και τουριστικά καταλύματα, αυθαίρετη δόμηση σε αγροτικές ή δασικές εκτάσεις κλπ) (Λουλούδης Λ., 1992).

Οι ορεινές περιοχές είτε ως χώροι υψηλής οικολογικής και πολιτισμικής αξίας είτε ως ζωτικοί συνεκτικοί χώροι της ευρύτερης εθνικής επικράτειας δεν μπορεί παρά να βρίσκονται στο επίκεντρο του συλλογικού ενδιαφέροντος και ως εκ τούτου να απαιτούν τη συλλογική προσπάθεια και τη χρήση χρηματοδοτικών πόρων για την υποστήριξη και επιβίωσή τους (Bazin S., 1998, Estebe P., 2001).

Το φαινόμενο της αρνητικής δημογραφικής εξέλιξης των ορεινών περιοχών τείνει να αποκτήσει μια διάσταση περιβαλλοντική με τη μορφή της εγκατάλειψης ή της εντατικοποίησης των δραστηριοτήτων στο εσωτερικό τους (Allaire G., Boyer R., 1995). Σ' αυτό το χωρικό πλαίσιο η τάση αποδιοργάνωσης των παραδοσιακών συστημάτων διαχείρισης του χώρου λόγω της εξέλιξης των τοπικών συστημάτων παραγωγής, της εμφάνισης νέων δραστηριοτήτων αλλά και της ενδυνάμωσης του ρόλου της αγοράς, αποτελεί σημαντικό τοπικό πρόβλημα (Bazin B., Roux B., 1992). Παράλληλα ζητήματα, που μέχρι χθες θεωρούνταν από τη διοίκηση ως *αποσυνδεδεμένα* (δάση-βοσκοτόποι) ή ως στοιχεία *καθυστέρησης* (δομές και συστήματα συνδεδεμένα με το καθεστώς των κοινοτικών γαιών), ξαναβρίσκουν μια θέση και αξία στο εσωτερικό μιας ολοκληρωμένης χωροταξικής προσέγγισης της διαχείρισης και της ανάπτυξης του ορεινού χώρου (Γούσιος Δ., 2000).

1.3.2 ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Το οικονομικό σύστημα και οι ακολουθούμενες αγροτικές και χωροταξικές πολιτικές από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 περιόρισαν τις ορεινές περιοχές σε ένα χώρο μειονεκτικό σε σχέση με τις παραγωγικές ειδικεύσεις τους και τις συνθήκες ζωής, με αποτέλεσμα να παραμείνουν στο **περιθώριο της παραγωγής, της κατανάλωσης, του σχεδιασμού και της ανάπτυξης, επομένως και των επενδύσεων** και οι **ιδιαιτερότητές τους** να μετατραπούν σε **μειονεξίες** γεγονός, που εξηγεί τη διαδικασία περιθωριοποίησης² αυτού του χώρου στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών (Γούσιος, 2000, Viala, 1995, Anthopoulou Th., Goussios D., 2000). Η **μειονεκτικότητα** αυτή (Amato A. 1998) βασίζεται στο ότι δεν είναι δυνατή η παραγωγή πλούτου με έντονους ρυθμούς και χαμηλό κόστος και μεταφράζεται ως αποτέλεσμα της σύνθεσης του υψομέτρου, της υποβάθμισης κυρίως λόγω εγκατάλειψης των φυσικών πόρων (δάση, βοσκοτόπια) και των κοινωνικο-οικονομικών δυσκολιών (γήρανση πληθυσμού, μειωμένη παραγωγική δραστηριότητα, προσβασιμότητα).

Σύμφωνα με τους ερευνητές B. Roux et D. Guerraoui ((Dir), 1997:16), οι ορεινές περιοχές συνιστούσαν πάντα ένα δύσκολο φυσικό περιβάλλον το οποίο *δεν απέτρεψε* στο παρελθόν, δρώντας στα πλαίσια μιας οικονομίας σχεδόν κλειστής στο εξωτερικό περιβάλλον, τις περιοχές αυτές "να παράγουν τα πάντα" αξιοποιώντας το χώρο τους. Η εφαρμογή του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης συνέβαλε στο να θεωρούνται, μετά το 1950, τα ορεινά μειονεκτικές περιοχές, ενώ η απομόνωση, η δύσκολη τοπογραφία, η απόσταση από τα αστικά κέντρα, η σπανιότητα των πόρων να αποτελούν σήμερα περισσότερο από ποτέ τα **εμπόδια στην ανάπτυξη** υπό τους τρέχοντες οικονομικούς όρους. Ιδιαίτερα, όσον αφορά την περιθωριοποίηση των ορεινών περιοχών στη Νότια Ευρώπη και στις Μεσογειακές χώρες, γίνεται αποδεκτό πλέον ότι αυτή συνδέεται με τρεις **παράγοντες**:

- ✱ Ο πρώτος είναι συνδεδεμένος με την *Ιστορία της Μεσογείου*: στο νότο της Μεσογείου η αποικιοκρατία, στο βορρά της η εξαρτημένη ενσωμάτωση της γεωργίας στον καπιταλισμό που γεννιόταν, άφησαν έντονα ορατά σημάδια που

² Η θεωρία περί παραγωγικότητας (φορντιστικό μοντέλο) (Allaire, 2000) η οποία αφορά τη συνεχόμενη αύξηση της παραγωγής και την εντατικοποίηση των καλλιεργειών δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση της ορεινής περιοχής και της οικονομίας αυτής.

συνδέονται με την μικρότερη οικονομική ανάπτυξη. Φαινόμενο, το οποίο εμφανίζεται στη Βόρεια Αφρική (Μαγκρέμπ), όπως επίσης και σε αρκετές ευρωπαϊκές περιοχές όπως, το Alentejo στην Πορτογαλία, την Ανδαλουσία και την Εξτρεμαδούρα στην Ισπανία, το Mezzogiorno στην Ιταλία.

- ✱ Ο δεύτερος παράγοντας αποδίδεται στην *λειτουργία της οικονομίας της αγοράς* τις τελευταίες δεκαετίες. Η θεαματική διεύρυνση του εμπορικού περιβάλλοντος, της γεωγραφικής επιφάνειας των ανταλλαγών και της διάστασης των επενδύσεων τόνισε τον ανταγωνισμό μεταξύ των χώρων και, μεταξύ αυτών οι χώροι που διαθέτουν συσσωρευμένο κεφάλαιο, καθώς και συγκριτικά πλεονεκτήματα, θριαμβεύουν, ενώ οι υπόλοιποι χάνουν κάθε ημέρα όλο και περισσότερο τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες τους.
- ✱ Τέλος ο τρίτος παράγοντας συσχετίζεται με *τα φυσικά χαρακτηριστικά*, τα οποία είναι δυνατόν να υποεκτιμηθούν.

Η περιθωριοποίηση των ορεινών προδίδει την προβληματικότητά τους, η οποία βασίζεται σύμφωνα με τον Bazin (Bazin G., 1999) κατά κύριο λόγο στην **οικονομική αντίληψη**, δεδομένου ότι η οικονομία τους είναι πολύ πιο «φτωχή» (Fennell R., 1999) σε σύγκριση με άλλες περιοχές, περιορίζοντάς τα σε ένα χώρο μειονεκτικό (με οικονομικούς όρους) σε σχέση με τις παραγωγικές ειδικεύσεις τους και τις συνθήκες ζωής. Σύμφωνα με την οικονομική αντίληψη στις ορεινές (φτωχές) περιοχές, η δραστηριότητα των παραγωγικών μονάδων, στις οποίες βασίζεται η αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής, δεν λειτουργεί με συνθήκες παραγωγής, οι οποίες οδηγούν σε «**οικονομικό πλεόνασμα** (κέρδος)». Οπότε στην περιοχή δεν δημιουργείται «**παραγωγικό κεφάλαιο**» και «**κέρδος**», με αποτέλεσμα να μην δημιουργούνται οι συνθήκες ανάπτυξης και οι περιοχές να υποβαθμίζονται αναπτυξιακά (σύμφωνα με τους Campagne, Pecqueur, 2009).

Τα **αποτελέσματα της εφαρμογής του οικονομικού-παραγωγικού μοντέλου ανάπτυξης**, τα οποία γίνονται έντονα αντιληπτά στο τέλος της δεκαετίας του 70, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τις αλλαγές τόσο στην επιστημονική σκέψη όσο και στις προτεινόμενες πολιτικές. Τα αποτελέσματα είναι έντονα τόσο για τις πεδινές όσο και για τις ορεινές περιοχές και αφορούν : α) δυσισμό των περιοχών (πεδινές : πλούσιες περιοχές, ορεινά: φτωχές περιοχές, με οικονομικούς όρους), β) δημιουργία πληθώρας πλεονασματικών προϊόντων, γ) αποδόμηση του κοινωνικό-οικονομικού ιστού της

υπαίθρου και ιδιαίτερα των ορεινών και δ) υποβάθμιση των περιβαλλοντικών πόρων λόγω της εντατικοποίησης στα πεδινά και λόγω της εγκατάλειψης στα ορεινά.

1.3.3 ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Παράλληλα με την προσπάθεια εξήγησης της προβληματικότητας των ορεινών περιοχών και της αδυναμίας τους να ενσωματωθούν στο κυρίαρχο αγροτικό παραγωγικό μοντέλο γίνεται κατανοητό από την επιστημονική κοινότητα ότι ο τρόπος ορισμού των ορεινών περιοχών δεν αποδίδει την νέα κατάσταση, στην οποία αυτές έχουν περιέλθει, και εξαιτίας αυτού δεν ενσωματώνονται αποτελεσματικά σε αναπτυξιακές πολιτικές. Η «**συνθετότητα**» των ορεινών περιοχών (οικονομικοί, φυσικοί και πολιτισμικοί χώροι) λόγω των πλούσιων –άφθονων πόρων τους, η **εκτατικότητα** των παραγωγικών συστημάτων καθώς και η **συλλογική χρήση** και διαχείριση των υφιστάμενων φυσικών πόρων δεν ευνοεί την μελέτη τους με τη χρήση **μονοδιάστατων κριτηρίων** (πυκνότητα του πληθυσμού, γεωργία ή φυσικοί πόροι). Η αλλαγή των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών στις ορεινές περιοχές και η ανάγκη διατύπωσης πολιτικών, που να εκφράζουν τη νέα κατάσταση, ωθούν σε πρώτη φάση την επιστημονική κοινότητα να ορίσει επιπλέον κριτήρια για τον προσδιορισμό μιας ορεινής περιοχής (Παράρτημα Ι).

Αρχικά η επιστημονική κοινότητα καθώς και τα έγγραφα πολιτικής όριζαν μια περιοχή με βάση τα φυσικά- γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της (Ευστράτογλου Σ., 1997) δεδομένου ότι με βάση το κριτήριο αυτό μπορούσε να προσδιοριστεί ο χώρος, όπου ασκούταν αποτελεσματικά το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης. Έτσι σύμφωνα με την ΕΕ και την ΕΛΣΤΑΤ ως ορεινή χαρακτηρίζεται μια περιοχή με (α) υψομετρικό όριο των 600 μ., ως ο βέλτιστος μέσος όρος που εξισορροπεί τα επίπεδα υψομέτρου (400-800), και (β) κλίση άνω του 20%.

Όπως ήδη σημειώθηκε η εφαρμογή του εντατικού μοντέλου αγροτικής παραγωγής οδήγησε τον πληθυσμό σε αγροτική έξοδο, γεγονός το οποίο εμφανίστηκε πιο έντονα στις ορεινές περιοχές λόγω του μη εκσυγχρονισμού του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Με βάση αυτή τη διαπίστωση η πρώτη διεύρυνση των κριτηρίων αφορούσε το δημογραφικό χαρακτήρα μιας περιοχής και ιδιαίτερα (α) τη *μείωση του πληθυσμιακού δυναμικού και γήρανσή του*, και (β) την *πληθυσμιακή πυκνότητα* (ο ΟΟΣΑ ορίζει ως ορεινή-μειονεκτική περιοχή την περιοχή με πληθυσμιακή πυκνότητα πληθυσμό μικρότερη των 150 κατ./Km² (Santillan Cabeza S., 2009), ο ορισμός αυτός

καταγράφει το έντονο δημογραφικό πρόβλημα - έλλειμμα ικανού ανθρωπινού δυναμικού να στηρίξει το τοπικό παραγωγικό σύστημα.

Το δημογραφικό πρόβλημα με τη σειρά του συνέβαλε στην περιορισμένη αποδοτικότητα των αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, που αποτελούν την κύρια συνιστώσα του οικονομικού ιστού των ορεινών περιοχών (Ανθοπούλου Θ., Ντυκέν Μ.Ν., 1992). Την κατάσταση αυτή κατέστησαν πιο δύσκολη στο επίπεδο της ίδιας της πρωτογενούς δραστηριότητας στο τοπικό επίπεδο η μικρή παραγωγικότητα εδάφους, το χαμηλό γεωργικό εισόδημα κ.ά. (Bazin G., 1993). Η διαπίστωση αυτή εξηγεί, γιατί η δεύτερη διεύρυνση των κριτηρίων αφορούσε την *οικονομική φυσιογνωμία* μιας περιοχής σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ.

Τέλος, στο πλαίσιο της κοινωνικο-δομικής της πολιτικής η ΕΕ διευρύνει τον ορισμό των περιοχών με φυσικά μειονεκτήματα (Οδηγία 75/268/CEE, 95/52/EK) προσθέτοντας στις ορεινές περιοχές δύο συμπληρωματικές κατηγορίες :

- i) τις υποβαθμισμένες περιοχές που απειλούνται από ερημοποίηση, οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα των εδαφών, μη επαρκή εισοδήματα, μεγάλο ποσοστό **μη** ενεργού αγροτικού πληθυσμού στο σύνολο του πληθυσμού, χαμηλή δημογραφική πυκνότητα ή πληθυσμό σε μείωση,
- ii) τις περιοχές με ειδικά μειονεκτήματα, οι οποίες αντιστοιχούν σε μικρούς χώρους σε κάθε χώρα-μέλος της ΕΕ (4% των εθνικών εδαφών) και οι οποίες επίσης διαθέτουν πολύ φτωχά ασβεστούχα ή εξαιρετικά αργιλούχα εδάφη, αλμυρά παραθαλάσσια εδάφη, εύθραυστα οικοσυστήματα, τα οποία περιορίζουν την αγροτική δραστηριότητα, κλπ.

1.3.4 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΡΙΞΗ

Η συσσώρευση αλλά και η κατανόηση των προβλημάτων, που δημιούργησε το υφιστάμενο οικονομικό- παραγωγικό μοντέλο στις ορεινές περιοχές, ώθησαν τη κεντρική διοίκηση να αποφασίσει -πάντα όμως στο πλαίσιο του ίδιου οικονομικού- παραγωγικού μοντέλου- το σχεδιασμό **νέας πολιτικής στήριξης** (αρχές δεκαετίας 1980). Η πολιτική αυτή αποσκοπούσε στην διατήρηση του τρόπου παραγωγής, τη μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού (νοικοκυριά και άρα και εκμεταλλεύσεις) τοπικά μέσω της χορήγησης των επιδοτήσεων (Σάρρος Π., 1997). Η χορήγηση επιδοτήσεων (εξισωτικές αποζημιώσεις)

σε συνδυασμό με την σπανιότητα των ευκαιριών εργασίας σε άλλες περιοχές συγκράτησαν τον ελάχιστο εναπομείναντα αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος χωρίς την υποστήριξη και καθοδήγηση συνέχισε να παράγει στο πλαίσιο του υφιστάμενου παραγωγικού συστήματος στοχεύοντας στην αύξηση των παραγόμενων προϊόντων. Η **άσκηση της αγροτικής δραστηριότητα βασιζόμενη στη μείωση του κόστους παραγωγής** εντείνει τις δυσκολίες προσαρμογής των παραδοσιακών εκτατικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων αλλά και τα φαινόμενα περιθωριοποίησης των ορεινών περιοχών συμβάλλοντας στην μη ανταγωνιστικότητά τους σε σχέση με τις πεδινές περιοχές. Παράλληλα εντάθηκαν και τα περιβαλλοντικά προβλήματα λόγω των συνεχιζόμενων εισροών, και της εντεινόμενης εγκατάλειψης της δραστηριότητας. Η πολιτική στήριξης της αγροτικής παραγωγής μέσω των επιδοτήσεων –επιχορηγήσεων, όπως και όπου αυτή εφαρμόστηκε (στην Ελλάδα εφαρμόστηκε με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, 1981), κατέστησε τις ορεινές περιοχές περισσότερο προβληματικές-μειονεκτικές, εφόσον δεν συνέβαλε στην ενίσχυση της ικανότητάς τους να αξιοποιήσουν τους πόρους τους και τις παραγωγικές δυνάμεις τους με το βέλτιστο τρόπο καθώς και στη θεσμική τους ενίσχυση.

Οι ορεινές περιοχές συνεχίζουν να προσεγγίζονται τόσο από την επιστημονική κοινότητα όσο και από τις πολιτικές μέσα από τη διαπίστωση και αποτύπωση των προβλημάτων που φέρουν:

- (α) ανταγωνιστικότητα. Οι ορεινές περιοχές παρότι προβληματικές λειτουργούν στο ίδιο πλαίσιο με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας και προσπαθούν να τις ανταγωνιστούν βασιζόμενες στην αρχή της «μείωσης του κόστους παραγωγής»,
- (β) ποιότητα ζωής – εξυπηρετήσεις. Οι ορεινές περιοχές στην πλειοψηφία τους απομονωμένες δεν διαθέτουν τις εξυπηρετήσεις εκείνες (υγεία, εκπαίδευση, πληροφόρηση, ..) οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις συγκράτησης του πληθυσμού τους αλλά και προσέλκυσης νέου,
- (γ) περιβάλλον. Το εκτατικό κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών συμβάλλει στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος είτε μέσα από την εγκατάλειψη χώρων είτε μέσα από την υπερεκμετάλλευση άλλων. Δεν επιβαρύνεται όμως με εισροές δεδομένης της εκτατικότητας του συστήματος.

1.3.5 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ Ε.Ε.

Στην Ευρώπη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 αναγνωρίζοντας τις «αδυναμίες» των ορεινών περιοχών και αποτυπώνοντας τη βούληση οι περιοχές αυτές να συμβαδίσουν με τις υπόλοιπες αγροτικές περιοχές ορισμένες χώρες σχεδίασαν **ειδικές πολιτικές** για την ανάπτυξη και διαχείριση των ορεινών περιοχών (Bazin G., 1999). Οι πολιτικές (Fennell R., 1999) αυτές βασίστηκαν στην Οδηγία 75/268 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (και στο σύνολο των τροποποιήσεών της) «περί της ορεινής και ημιορεινής γεωργίας και της γεωργίας σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές»³, τέθηκαν σε εφαρμογή κατόπιν συμφωνίας του Κράτους με τους κοινωνικο-επαγγελματικούς φορείς και τους αιρετούς των ορεινών χώρων (Murdoch J., Abram S., 1998) και ενθάρρυναν τη θεσμοθέτηση της οντότητας των ορεινών και την αντιμετώπιση κάθε περιοχής ή υπο-περιοχής ως ομοιογενούς οντότητα (Audalot Ph., 1984). Η αντιμετώπιση των ορεινών περιοχών ως περιοχών με ιδιαιτερότητες από ορισμένες χώρες σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (Αυστρία, Ελβετία, Γαλλία, Ιρλανδία) και τον σχεδιασμό για αυτές ιδιαίτερων πολιτικών και ιδιαίτερων παρεμβάσεων (Bazin G., 1999) έδειξε ότι οι **«δύσκολες» αυτές περιοχές είναι δυνατόν να ανταποκριθούν και να παρουσιάσουν αναπτυξιακή πορεία.**

Από την αρχή της δεκαετίας του 1980 σημαντική επιστημονική συζήτηση αναπτύχθηκε γύρω από το θέμα της περιθωριοποίησης μεγάλου τμήματος των αγροτικών περιοχών της Ε.Ε., ειδικά των λεγομένων ορεινών και μειονεκτικών περιοχών της Νότιας Ευρώπης (Ananikas L., 1998, Csire A., 1998, Ανδρικοπούλου Ε., 1993, Andrikopoulou Ε. Kafkalas Gr., 2004, Μπεριάτος Η., 1999). Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, στην προσπάθειά της να μειώσει τις περιφερειακές ανισότητες και να περιορίσει τις δημογραφικές, οικονομικές και άλλες επιπτώσεις, θεσμοθέτησε από το 1975 την έννοια των προβληματικών περιοχών -διαχωρίζοντας τις ορεινές από τις μειονεκτικές περιοχές- δίνοντας επομένως πραγματική σημασία στο πρόβλημα της

---

³ οπ.π Fennell R. 1999. Οι λιγότερο ευνοημένες περιοχές διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: α) ορεινές περιοχές «στις οποίες η γεωργική δραστηριότητα είναι απαραίτητη για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, ιδίως έναντι της διάβρωσης ή για ικανοποίηση αναγκών αναψυχής», β) περιοχές, που διατρέχουν τον κίνδυνο της πληθυσμιακής απερίθωψης και «όπου η διαφύλαξη της υπαίθρου είναι αναγκαία», και γ) άλλες μικρότερες περιοχές οι οποίες επηρεάζονται από ειδικά μειονεκτήματα και στις οποίες πρέπει να συνεχιστεί η γεωργική δραστηριότητα με σκοπό να διαφυλαχθεί η ύπαιθρος και να

περιθωριοποίησης σημαντικού ποσοστού του αγροτικού χώρου. Η θεσμοθέτηση αυτή⁴ οδήγησε παράλληλα στην ανάπτυξη διάφορων επιστημονικών προσεγγίσεων του φαινομένου αυτού με έμφαση στις κύριες εκφράσεις του, όπως η **φυσική και κοινωνικο-οικονομική ερημοποίηση** ή ακόμα η **αγροτική και οικονομική συρρίκνωση** (Bazin G., Roux M., 1992). Το Συμβούλιο των Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1986 στο Δουβλίνο αποφάνθηκε ότι η ΚΓΠ, όπως είχε αρχικά σχεδιαστεί πέτυχε τους στόχους της με μεγάλη επιτυχία προκαλώντας ταυτόχρονα σημαντικά περιβαλλοντικά προβλήματα, αλλά αφορά μόνο το 20% του αγροτικού χώρου της ΕΕ. Το υπόλοιπο 80% αντιστοιχεί στις ονομαζόμενες «δύσκολες» περιοχές της υπαίθρου, δηλαδή στις ορεινές περιοχές.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα, τα διατροφικά σκάνδαλα και η θεσμική απαξίωση του αγροτικού κόσμου ωθούν αφ ενός τους επιστήμονες στην αναζήτηση νέων προσεγγίσεων για την αποτύπωση της νέας πραγματικότητας (η επίτευξη των στόχων των πολιτικών θέτει ως αναγκαιότητα τον επαναπροσδιορισμό των στρατηγικών στόχων τους και καθορισμό νέων, προσαρμοσμένων στις νέες πραγματικότητες) και αφ' ετέρου τη δημιουργία κινήματος εκ μέρους των καταναλωτών υπέρ των προϊόντων ποιότητας. Το δε κράτος διαπιστώνοντας ότι χάνει συνεχώς το δικαίωμα παρέμβασης και τήρησης ισορροπιών αναζητά τρόπους εμπλοκής των τοπικών κοινωνιών στο σχεδιασμό των πολιτικών.

Η επιστημονική αναζήτηση συνέβαλε στον προσδιορισμό νέων **στρατηγικών με στόχο τη μείωση της εντατικής μορφής γεωργίας και άρα των σημαντικών επιπτώσεών της καθώς και τη λήψη μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος**. Παράλληλα ερευνητές σε ευρωπαϊκό επίπεδο τη δεκαετία του 1980 ανέπτυξαν **μεθοδολογίες και πρότειναν σε τεχνοκράτες και πολιτικούς την υιοθέτηση καινοτομιών** για την ανάπτυξη περιοχών της υπαίθρου που βρίσκονται σε δυσκολία (ορεινές –μειονεκτικές περιοχές) στοχεύοντας στην ενσωμάτωση αυτών στο συνολικό χώρο του κάθε κράτους και στην οικονομία του. Οι προτεινόμενες καινοτομίες (όπως η πρωτοβουλία LEADER) αφορούσαν την «αγροτική ανάπτυξη»⁵, στόχευαν στην δημιουργία

συντηρηθεί το τουριστικό δυναμικό της περιοχής ή να προστατευθεί ο αιγιαλός» οδηγία 75/268, άρθρο 3.

⁴ Οδηγία 75/268/ΕΟΚ περί «της ορεινής γεωργίας και της γεωργίας σε ορισμένες μειονεκτικές περιοχές», τροποποίηση 95/52/ΕΚ, κλπ

⁵ Ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το 1988, κάνει την επιλογή η νέα ΚΓΠ να περιέχει ένα πυλώνα αφιερωμένο στην αγροτική ανάπτυξη δεδομένου ότι θεωρεί απαράδεκτο, στο όνομα της κοινωνικής συνοχής, το 80% του αγροτικού χώρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης να

δραστηριοτήτων στις προβληματικές περιοχές, που θα συνέβαλαν στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας των τοπικών προϊόντων και αξιοποίηση των τοπικών φυσικών πόρων καθώς και στην ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας. Ακολουθούν δύο δεκαετίες με συνεχείς αναμορφώσεις της εφαρμοζόμενης αγροτικής πολιτικής και εφαρμογή της καινοτομίας LEADER. Αποτέλεσμα αυτής της εφαρμογής είναι η δημιουργία ευέλικτων μηχανισμών υποστήριξης του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο και η δημιουργία χωρικών «νησίδων» αντίστασης στην περιθωριοποίηση. Επίσης είναι έντονη πλέον η συζήτηση για την πορεία της πρωτογενούς παραγωγής και του πρωτογενή τομέα καθώς και των μέτρων που πρέπει να ληφθούν, ώστε να σταματήσουν οι υπερπαραγωγές προϊόντων και οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις για το σύνολο της υπαίθρου.

Παράλληλα σημαντικός παράγοντας στις προσεγγίσεις, αντιλήψεις και προτάσεις πολιτικών για τις ορεινές περιοχές αναδεικνύεται το γεγονός ότι το καταναλωτικό κοινό στρέφεται όλο και πιο έντονα στην αναζήτηση ποιοτικών και υγιεινών προϊόντων. Η καταναλωτική κοινωνία εκτιμώντας σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό τις ανάγκες προστασίας του περιβάλλοντος –φυσικού και πολιτισμικού-, βελτίωσης της ποιότητας των προϊόντων που καταναλώνει και ιδιαίτερα των διατροφικών, στην ουσία προσφέρει την ευκαιρία για συνέχιση αλλά και διαφοροποίηση της εργασίας σε αγροτικές και δη προβληματικές περιοχές (Πετσίδης Ζ., 2002). Η ύπαιθρος πλέον και μέσω των εγγράφων πολιτικής αντιμετωπίζεται ως χώρος παραγωγής αλλά και ως χώρος κατανάλωσης, ως τοπίο, ως τόπος διαβίωσης κλπ. Δημιουργούνται λοιπόν προϋποθέσεις ανάσχεσης της προβληματικότητας των ορεινών περιοχών, δεδομένου ότι αυτές αποτελούν λόγω της χρόνιας απομόνωσής τους τις περιοχές που μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις, τόσο της πολιτικής όσο και των καταναλωτών.

1.3.6 ΝΕΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ : ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Το αδιέξοδο, στο οποίο οδήγησε το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης, και η ανάγκη αναζήτησης λύσεων από την επιστημονική κοινότητα και από τις πολιτικές προσέκλυσαν το ενδιαφέρον του συνόλου της κοινωνίας και ιδιαίτερα της αστικής κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Οι νέες προσεγγίσεις ευαγγελίζονται την προστασία του περιβάλλοντος και τον αειφορικό τρόπο αξιοποίησής του, αρχές τις οποίες

παραμένει περιθωριοποιημένο. Υιοθετεί λοιπόν την προτεινόμενη καινοτομική Πρωτοβουλία LEADER για την προσπάθεια ανάπτυξης των περιθωριοποιημένων περιοχών

ενστερνίζονται όλο και πιο έντονα οι κοινωνίες. Οι καταναλωτικές συνήθειες των ατόμων και ιδιαίτερα των αστών προσανατολίζονται προς τη ποιότητα και την υγιεινή. Αναζητούν χώρους, που δεν είναι περιβαλλοντικά επιβαρυνμένοι, για να αναπτύξουν λειτουργίες και δραστηριότητες αναψυχής, κατοίκησης (φύση, τουρισμός). Χώροι, οι οποίοι μπορούν να ικανοποιήσουν τις αρχές των νέων προσεγγίσεων ανάπτυξης της υπαίθρου είναι οι ορεινές περιοχές, αυτές που για σειρά ετών παραμένουν στο περιθώριο και στην αδράνεια (Ανθοπούλου Θ., 2008).

Αφενός οι αρχές των νέων προσεγγίσεων και αφετέρου οι αλλαγές των καταναλωτικών προτύπων έθεσαν τις βάσεις για την αμφισβήτηση του υφιστάμενου αγροτικού παραγωγικού μοντέλου ιδιαίτερα για τις ορεινές περιοχές, και την αναζήτηση τρόπων, που να εξασφαλίζουν την ορθολογική αξιοποίηση των πόρων τους σε ένα πλαίσιο, όπου κυριαρχεί η ποιότητα. Στον όρο «ορθολογική» ενσωματώνεται προπαντός η «αιφορική» διάσταση αλλά και η προστασία της σημαντικής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς (βιοποικιλότητα, τοπίο, κλίμα, κ.ά) και ο δυναμισμός των αγροτικών κοινωνιών (Munchnik J., Ανθοπούλου Θ., 2013). Σ' αυτή τη νέα βάση προσέγγισης και αξιολόγησης των πόρων των ορεινών περιοχών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός, ότι τα υφιστάμενα παραδοσιακά και εκτατικά τοπικά παραγωγικά συστήματα αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης και αξιολόγησης με στόχο την ικανότητά τους να συμβάλλουν σε μια ανάπτυξη περισσότερο αιφορική και ποιοτική.

Η ΚΓΠ ως εργαλείο στήριξης της ανάπτυξης της υπαίθρου ακολουθώντας τις αλλαγές σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο αναμορφώνεται για την περίοδο μετά το 2013. Η αναμόρφωση της ΚΓΠ στοχεύει σε ένα υγιές και ασφαλές αγρο-διατροφικό περιβάλλον για την υγεία του καταναλωτή, στην προστασία και ορθή διαχείριση των δημόσιων αγαθών και στην ανάπτυξη των εδαφικών περιοχών. Οι νέες προσεγγίσεις για την ανάπτυξη της υπαίθρου βασίστηκαν σε τρεις πυλώνες- αρχές: α) προστασία περιβάλλοντος, β) αλλαγές των καταναλωτικών προτύπων και γ) αποκέντρωση - συμμετοχικότητα της τοπικής κοινωνίας (Woods M., 2011, Γούσιος Δ., 2013).

α. Προστασία περιβάλλοντος

Οι ορεινές περιοχές ως χώρος, που έμεινε στο περιθώριο των παρεμβάσεων και των εξελίξεων για πάρα πολύ μεγάλο διάστημα, παρουσιάζουν προβλήματα υποβάθμισης λόγω είτε της υπερχρησιμοποίησης είτε της εγκατάλειψης. Οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι που εμφανίζονται αφορούν διαβρώσεις εδαφών, πιθανότητες πυρκαγιών, υπερβόσκηση

των κοντινών στους οικισμούς βοσκοτόπων από τα εναπομείναντα κοπάδια, κατάρρευση αναβαθμίδων, κλείσιμο μονοπατιών και βοσκοτόπων από την επέκταση θαμνωδών εκτάσεων, αυθαίρετη δόμηση σε αγροτικές ή δασικές εκτάσεις κλπ. Κίνδυνοι, οι οποίοι προέρχονται από δράσεις που (i) συνέβαλαν στη διάβρωση και υποβάθμιση των εδαφών – όπως (α) αλόγιστη εκχέρσωση και καλλιέργεια επικλινών εδαφών χωρίς προστασία, (β) ανεξέλεγκτη βόσκηση από μεγάλο αριθμό αιγοπροβάτων θαμνοσκεπών και δασικών εκτάσεων, (γ) κτηνοτροφικές πυρκαγιές, και υλοτόμηση- και (ii) αφορούν κυρίως τη μη χρήση και άρα την εγκατάλειψη όλων των εδαφών στην τύχη τους χωρίς παρεμβάσεις προστασίας, γεγονός το οποίο επιδεινώνεται από τη δημογραφική μείωση.

Οι παραπάνω επιπτώσεις εντείνονται από την κλιματική αλλαγή που εμφανίζεται όλο και πιο έντονα τα τελευταία έτη, με πιθανό το ενδεχόμενο έναρξης διαδικασιών ερημοποίησης που επηρεάζουν την βιοποικιλότητα (χλωρίδα και πανίδα) μιας περιοχής. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις συμβάλλουν στην περαιτέρω υποβάθμιση του αγροτικού τοπίου ως σύνολο και ως πόρο.

Το περιβάλλον και το αγροτικό τοπίο συνιστούν «δημόσιο αγαθό» και ως τέτοια οφείλουν να προστατευτούν και να αξιοποιηθούν ως χώρος κατανάλωσης συμβάλλοντας στην αειφορική ανάπτυξη μιας περιοχής. Αναγκαιότητα, η οποία γίνεται όλο και πιο εμφανής τις τελευταίες δεκαετίες με τη στροφή των καταναλωτών προς τη φύση και την ποιότητα. Οι ορεινές περιοχές μπορεί να διακριθούν σε εκείνες, που λόγω της εγκατάλειψης παρουσιάζουν έντονο περιβαλλοντικό πρόβλημα και απαιτούν σημαντικές παρεμβάσεις εκ μέρους της πολιτείας, και σε εκείνες οι οποίες διαθέτουν πόρους, τοπικά συστήματα παραγωγής, που ακόμη είναι «ζωντανά», ανθρώπινο δυναμικό κλπ, γεγονός το οποίο σύμφωνα με την υφιστάμενη πολιτική δηλώνει τη δυνατότητα άρσης της μειονεκτικότητας που παρουσιάζει και ενσωμάτωσης στο παραγωγικό, οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι του εθνικού χώρου.

Η πολιτεία στις περιοχές με έντονο περιβαλλοντικό πρόβλημα εφάρμοσε και εφαρμόζει σχέδια περιβαλλοντικής προστασίας (NATURA, LIFE, ZOE, κλπ), με βάση τα οποία πραγματοποιούνται οι βασικές παρεμβάσεις υποστήριξης του περιβάλλοντος και απαγορεύεται η οποιαδήποτε παραγωγική δραστηριότητα με σκοπό την υποβοήθηση του χώρου να αναδομηθεί. Στις περιοχές, που διαθέτουν κοινωνικό και παραγωγικό ιστό, δίνεται η ευκαιρία μέσα από την προστασία και αξιοποίηση του περιβάλλοντος ως πόρου αλλά και των πολλαπλών πόρων του (βοσκοτόπων, δασών, ποταμιών,

κτηνοτροφικού κεφαλαίου, ανθρώπινου κεφαλαίου, κ.ά) να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους και στηρίζοντας το τοπικό παραγωγικό τους σύστημα μέσα από την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων να αναζητήσουν την αρμόζουσα θέση στην αγορά.

β. Αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων

Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στις χώρες της ΕΕ από τη δεκαετία του 1980 και μετά σε συνδυασμό με τα διατροφικά σκάνδαλα, που κινητοποίησαν την κοινή γνώμη, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις δημιουργίας μιας κίνησης υπέρ των ποιοτικών τροφίμων και προς αναζήτηση δραστηριοτήτων «ποιοτικών» σε περιοχές, όπως τα ορεινά, οι οποίες δεν θεωρούνται περιβαλλοντικά βεβαρημένες. Δημιουργήθηκαν λοιπόν προϋποθέσεις διαφοροποίησης της τοπικής αγροτικής οικονομίας και άρα απεξάρτησης από μια μονολειτουργική διάσταση καθώς και προοπτικές εργασίας και διαβίωσης σε τοπικό επίπεδο (SDEC, 1999). Τα χαρακτηριστικά αυτού του νέου μοντέλου λειτουργίας της τοπικής αγροτικής οικονομίας αφορούν : διαφοροποιημένη παραγωγή, ευκαιρίες συνδεδεμένες με τις πολλαπλές λειτουργίες του αγροτικού χώρου, σχέσεις με το περιβάλλον, και διαχείριση του χώρου⁶. Η διαδικασία της εσωτερικής διαφοροποίησης της τοπικής αγροτικής οικονομίας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη ανάπτυξη σχέσεων και δικτύων -παραγωγικών, κοινωνικών, εμπορικών- (Γούσιος Δ., 2000β), τα οποία ξεπερνούν το τοπικό-περιφερειακό επίπεδο, εγκαθιδρύουν σχέσεις με νέες αγορές και άλλες επιχειρήσεις και δίνουν τη δυνατότητα πρόσβασης στην πληροφόρηση και στη γνώση (SDEC, 1999).

Οι γοργές εξελίξεις, που διαδραματίζονται στις διεθνείς αγορές (GATT, διαπραγματεύσεις ΠΟΕ), η μείωση του ευρωπαϊκού προστατευτισμού στη γεωργία (ΚΓΠ 1992, Agenda 2000) και οι μετασχηματισμοί στις σχέσεις πόλης-υπαίθρου επηρεάζουν έντονα και άμεσα την μεταβολή του αγροτικού χώρου (Caraveli, H., 1993). Η διατήρηση της σπουδαιότητας και της σημαντικότητας της θέσης της γεωργίας στο τοπικό παραγωγικό σύστημα, δεδομένης της φιλελευθεροποίησης των αγορών (οικονομικό πλαίσιο) (Chominot A., Daviron B., Griffon M., 1996), οφείλει να στηριχθεί στους διαθέσιμους πόρους της όπως η εκτατικότητα του συστήματος παραγωγής, η παραγωγή τοπικών ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών (Colin J.-P., 2002).

---

⁶ Εάν η δημογραφική εξέλιξη διακρίνει τις χώρες του βορρά (δημογραφική μείωση) από τις χώρες του Νότου (πληθυσμιακή έκρηξη ή σταθεροποίηση), το περιβαλλοντικό ζήτημα

Οι καταναλωτές ως άμεσοι αποδέκτες των διατροφικών «σκανδάλων», που διαδέχονται το ένα το άλλο τις τελευταίες δεκαετίες με έντονο ρυθμό, αλλάζουν στάση και συμπεριφορές ως προς τις διατροφικές τους συνήθειες και αναζητούν ποιοτικά προϊόντα (υγιεινά, πιστοποιημένα από κάποιο οργανισμό ως προς την ποιότητά τους, ή παραγόμενα από κάποιον που τον εμπιστεύονται) και ως προς τις εν γένει καταναλωτικές τους συνήθειες αναζητώντας «φυσικούς και υγιεινούς» τρόπους με ποιοτικά χαρακτηριστικά, για να περάσουν τις διακοπές τους και να αναπτύξουν δραστηριότητες (Ανθοπούλου Θ., 2008). Οι νέες αυτές στάσεις και συμπεριφορές ευνοούν την συνέχιση της παραγωγικής δραστηριότητας στις ορεινές περιοχές και την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων (βιοτεχνικές, τουριστικές, αθλητικές, κλπ) (Ντυκέν ΜΝ., Γάκη Δ., 2008). Για την μεν παραγωγική δραστηριότητα είναι εφικτή η συνέχισή της ειδικά σε περιοχές που δεν έχουν χάσει τη δυναμικότητά τους, για δε την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων απαιτείται ο σχεδιασμός συνδυασμένων παρεμβάσεων με τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας (Γούσιος 2008, Γούσιος Δ, Γάκη Δ, 2010). Στη δεύτερη αυτή περίπτωση σημαντικό ρόλο έπαιξε η δημιουργία μηχανισμού στήριξης μέσω της εφαρμογής καινοτομικών προγραμμάτων, όπως LEADER, ΟΠΑΑΧ.

Σ' αυτό το γενικότερο πλαίσιο νέων αναγκών και αναπτυξιακών στόχων, που αναδεικνύουν η προβληματική κατάσταση των ορεινών περιοχών και η στροφή των καταναλωτών προς την ποιότητα, το **εκτατικό παραδοσιακό και υποτιμημένο παραγωγικό σύστημα** των ορεινών περιοχών τείνει να ξαναβρεί τη θέση του και το ρόλο του στο εσωτερικό ενός ευαίσθητου οικοσυστήματος, και άρα «απαιτεί» να του αναγνωρισθούν εκ νέου ιδιότητες και λειτουργίες, που ξεπερνούν την μονοσήμαντη συμβολή του στην οικονομική παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα που κυριαρχούσε μέχρι χθες. Στο πλαίσιο αυτό οι ορεινές περιοχές προσπαθούν να ενισχύσουν το παραγόμενο προϊόν τους, να διαφοροποιήσουν τις δραστηριότητές τους, να αυξήσουν την ελκυστικότητά τους, ώστε να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις (Abdelmalki L., Dufourt D., Kirat T., Requier-DesJardins D., 1996) μέσω της διαφοροποίησης της προσφοράς.

Η ύπαιθρος μεταλλασσόμενη με όλο και πιο έντονο ρυθμό σε χώρο κατανάλωσης και παρέμβασης αποτελεί με αυτό τον τρόπο το «φυσικό υπόβαθρο» νέων λειτουργιών, γεγονός που της προσδίδει μια νέα δυναμική, η οποία βασίζεται εν μέρει στην γεωργική

δεδομένης της σημασίας που αποκτά συνεχώς κυρίως στις ορεινές περιοχές θέτει εκ νέου και με ομοιογενή τρόπο το ζήτημα της διαχείρισης και της ανάπτυξης των περιοχών τους.

παραγωγή και κυρίως στη διασύνδεσή της με την κοινωνία και εκφράζεται με συμβόλαια και αγορές με νέους εταίρους και πελάτες (Déprés C., Berriet-Sollic M., Vollet D., 2002). Οι ορεινές περιοχές μέσω του ανθρώπινου δυναμικού τους καλούνται να διαφοροποιήσουν το παραγόμενο προϊόν τους και τις δραστηριότητες της εκμετάλλευσής τους, ώστε να αντισταθμίσουν τις φυσικές/δομικές μειονεξίες και να ενισχύσουν τα χαμηλά γεωργικά εισοδήματά τους. Επομένως, ο αγρότης μέσω της διαφοροποίησης της δραστηριότητάς του και των προϊόντων του, εντός και εκτός της εκμετάλλευσης, καλείται να γίνει εκ νέου ο *διαχειριστής μιας σύνθετης εκμετάλλευσης, που θα συνδυάζει δραστηριότητα παραγωγής- μεταποίησης -εμπορίας προϊόντων, αλλά και παροχής υπηρεσιών, που θα ενσωματώνουν την «εικόνα του τόπου» και την «ποιότητα του γνήσιου»*, στοιχεία που απευθύνονται σε εξειδικευμένη ζήτηση (Diry J.P., 1999).

Παράλληλα η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής στις πόλεις και τα εντεινόμενα κοινωνικά προβλήματα οδηγούν στην αναθεώρηση της σημασίας της ταυτότητας (Καυταντζόγλου Ρ., Κοβάνη Ε., 1999) και των αξιών της υπαίθρου, με αποτέλεσμα ν' αναπτύσσονται νέες τάσεις από την πλευρά του αστικού πληθυσμού:

- δείγματα όλο και μεγαλύτερης έντασης «εξόδου» του αστικού, πλέον, πληθυσμού, με συνέπεια οι αγροτικές ζώνες να ξανακερδίζουν στο θέμα της κατοίκησης (β' κατοικία αλλά και α' κατοικίας), αξιοποιώντας το εκτεταμένο οικιστικό τους δίκτυο (Duquenne M-N, Kaklamani S., (2010)),
- αυξανόμενο ενδιαφέρον του αστικού πληθυσμού για αγαθά και υπηρεσίες, τα οποία συνδέονται με την ποιότητα του περιβάλλοντος και τις αγροτικές παραδόσεις: αγροτοδιατροφικά προϊόντα και γαστρονομία, που ενσωματώνουν την πρώτη ύλη, τις πρακτικές μεταποιήσεις και την «εικόνα του τόπου», παραδοσιακή χειροτεχνία, υπηρεσίες τουρισμού, πολιτισμικής κληρονομιάς, κ.ά (Ανθοπούλου Θ., 2008).

Τα νέα αυτά πρότυπα κατανάλωσης οδηγούν σε μια τάση «τριτογενοποίησης» του αγροτικού χώρου σε νέους κοινωνικούς σχηματισμούς και συγκρούσεις, όσον αφορά τις χρήσεις γης και τη διαχείριση των φυσικών πόρων.

Η αλλαγή της πολιτικής κατεύθυνσης και ειδικά το πέρασμα από τη γεωργοποίηση της υπαίθρου στην αγροτοποίηση ή αγροτική ανάπτυξη της υπαίθρου αποτέλεσε το έναυσμα για τη νέα εποχή ενσωμάτωσης αυτών των περιοχών μέσω της στρατηγικής της ποιότητας των παρεχόμενων αγαθών και υπηρεσιών (Evans N., Morris C., Winter M., 2002, Woods M., 2011). Στην Ελλάδα οι ορεινές περιοχές, επειδή αποτελούν τμήμα

της «υποτιμημένης» αγροτικής ενδοχώρας, δεν προσέλκυσαν το ενδιαφέρον τόσο της κρατικής πολιτικής όσο και των ιδιωτικών επενδύσεων, δεν εντάχθηκαν στο μοντέλο εντατικής γεωργίας, με αποτέλεσμα να συνιστούν σήμερα τις πλέον πρόσφορες για την εφαρμογή των νέων πολιτικών, δεδομένης της καθαρότητας των πόρων τους και της υψηλής ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων τους (Eymard– Duvernay F., 1989).

Παράλληλα όμως πρέπει να τονιστεί ότι οι νέες ιδιότητες και λειτουργίες, που αναπτύσσονται δειλά-δειλά στον αγροτικό χώρο, οφείλονται σε εξωγενείς παρεμβάσεις και παράγοντες – αστική ζήτηση (Gennaro de B., Fantini A., 2002) και στις νέες τάσεις της Ευρωπαϊκής Πολιτικής, και όχι σε μια ενδογενή αναζήτηση του αγροτικού χώρου ως απάντηση στην διαρθρωτική κρίση των αγορών και στη μείωση του Ευρωπαϊκού προστατευτισμού (Edwards R, Suplveda S., 1995). Γεννάται άρα μια ανάγκη επαναπροσδιορισμού των τρόπων και των μέσων αντιμετώπισης ζητημάτων ανάπτυξης/σύγκρουσης όσον αφορά την οικειοποίηση και εκμετάλλευση του αγροτικού χώρου από διάφορες και διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Το πέρασμα επομένως από μια παραγωγίστικη (ποσοτική) λογική σε μια λογική ποιότητας προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών υποστηρίζεται πλήρως σε όρους χρηματοδοτικούς (Diez N., 1999) από την υφιστάμενη πολιτική. Στο σύνολο των υφιστάμενων πολιτικών η κτηνοτροφία προσεγγίζεται έως σήμερα ως μονάδα παραγωγής με καθαρά οικονομικούς όρους, απογυμνωμένη από τις σχέσεις της με την περιβάλλουσα κοινωνία, με αποτέλεσμα τη μη ανάδειξη της πολυμορφίας του παραγωγικού συστήματος στο οποίο κυριαρχεί. Δεδομένου ότι οι υφιστάμενες πολιτικές αναζητούν την ύπαρξη ενός παραγωγικού συστήματος με αρθρώσεις τόσο μεταξύ των μονάδων του όσο και με την περιβάλλουσα κοινωνία, το οποίο είτε διαθέτει πλέγμα δραστηριοτήτων είτε δύναται να τις υποστηρίξει, δίδεται η ευκαιρία στο τοπικό εκτατικό παραγωγικό σύστημα των ορεινών να αναδείξει τις δυνατότητές του (συγκράτηση του πληθυσμού, δημιουργία απασχόλησης, παραγωγή ποιοτικού προϊόντος και υπηρεσιών, κ.ά).

γ. Αποκέντρωση -συμμετοχικότητα τοπικής κοινωνίας

Η αναγκαστική διοικητική διαίρεση των ορεινών περιοχών από την θεμελίωση του κράτους, (η οποία ποτέ δεν έλαβε υπόψη της τα ιδιαίτερα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και τη λειτουργικότητα (Βεργόπουλος, Κ., 1994) των περιοχών), σε διάφορα επίπεδα συνιστά ιδιαίτερα στην Ελλάδα ένα σημαντικό παράγοντα περιθωριοποίησης με σημαντική εξασθένηση της κοινωνικο-οικονομικής τους συνοχής (Τσουκαλάς Κ., 1983)

και απομόνωση από τα πολλαπλά περιφερειακά κέντρα αποφάσεων (Μπεριάτος Ηλ., 1999). Η λειτουργικότητα της περιοχής εξασθενεί και καθιστά προβληματικό τον προγραμματισμό και το συντονισμό δράσεων, που μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάπτυξή τους (φαινόμενο δυισμού (Cena Delgaro F., 1998, 1998a) σε επίπεδο Νομού). Επιπλέον η συλλογικότητα στη διαχείριση των περιοχών με αργό ρυθμό αλλά σταθερό εξασθενίζει εξαιτίας του συνεχιζόμενου δημογραφικού προβλήματος.

Στην Ελλάδα από το τέλος της δεκαετίας του 80 στο πλαίσιο της αποκέντρωσης του κράτους δίνονται οι δυνατότητες ανάπτυξης θεματικών συνεργασιών οι οποίες αποσκοπούν στην εξασφάλιση υπηρεσιών σε «αδύναμες» περιοχές, και όχι μόνο σε αυτές, οι οποίες παρουσιάζουν πρόβλημα σε ανθρώπινο δυναμικό, σε πόρους, σε υποδομές, κ.ά. Παρ'όλο που το κράτος διαισθανόταν την ανάγκη αποκέντρωσης και νομοθετούσε υπέρ αυτού, παραχωρούσε σε όλο το χρονικό διάστημα '80-'90 αρμοδιότητες και υποχρεώσεις χωρίς την ανάλογη οικονομική ενίσχυση των περιοχών. Τα αναπτυξιακά προϊόντα αυτών των διοικητικών μεταρρυθμίσεων (γεωγραφικές ενότητες, συμβούλια περιοχής, κ.ά) αποτελούν κατά συνέπεια μια συνεχή «άσκηση επί χάρτου» των τοπικών κοινωνιών χωρίς κανένα αποτέλεσμα σε τοπικό επίπεδο πλέον της απογοήτευσης των τοπικών κοινωνιών και την απομάκρυνση από τα «κοινά». Η έλλειψη υποδομών, υπηρεσιών και μηχανισμών υποστήριξης -χαρακτηριστικό των προβληματικών περιοχών- είναι έντονο σε όλα τα ελληνικά βουνά, το οποίο συνδέεται άμεσα με την ανυπαρξία ανάπτυξης αστικού ιστού στο χώρο τους (Timothy R. Wojan, 1998, Gennaro de B., Fantini A., 2002, Vergunst P., 2002). Ελάχιστες είναι οι «νησίδες αντίστασης» (Ανθοπούλου Θ., Ντυκέν Μ.Ν., 1992) που έχουν εμφανιστεί και οφείλονται συνήθως σε ατομικές ή και τυχαίες πρωτοβουλίες (Γούσιος Δ., 1999δ). Οι μη ανταλλαγές με το εξωτερικό περιβάλλον συντελούν στη διατήρηση της εκτατικότητά τους και της περιθωριοποίησής τους. Ένα σημαντικό τμήμα του δυναμικού της περιοχής (οι απόδημοι) βρίσκεται εγκατεστημένο εκτός περιοχής (σε αστικά κέντρα) και περιορίζει την δραστηριότητά του, ως προς την συνεισφορά του σε αυτή, στη διοργάνωση γιορτών και ανταμωμάτων (Γούσιος Δ., 2000) διότι δεν έχει γίνει κατανοητή ακόμη η δύναμη που διαθέτει λόγω του μεγέθους του και δεν έχει προσεγγιστεί ως μια δυναμική και πιστή αγορά (Γούσιος Δ., 2013).

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 σε ελάχιστες περιπτώσεις η τοπική κοινωνία αναλαμβάνει ρόλους ή συμμετέχει «ενεργά» στην προστασία και διαχείριση του χώρου αναφοράς της. Εμφανίζονται διάσπαρτα και μη συντονισμένα πάντα κατευθυνόμενες

από το κράτος ειδικά σε εγκαταλελειμμένες περιοχές προσπάθειες συλλογικής περιβαλλοντικής διαχείρισης τους με σκοπό την προστασία τους (εθνικά πάρκα, περιοχές ΖΟΕ, κ.ά). Επιπλέον η εφαρμογή καινοτομικών πρωτοβουλιών, προγραμμάτων, όπως LEADER, LIFE, κ.ά, έθεσε ξανά την αναγκαιότητα της συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας στο σχεδιασμό και την υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων. Στη συνέχεια στο σύνολο των πολιτικών η συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών μέσω των φορέων τους αποτελεί βασική αιτούμενη παράμετρο στο σχεδιασμό και στην υλοποίησή τους. Στο δε πλαίσιο του νέου προτύπου ανάπτυξης της υπαίθρου βασική αιτούμενη παράμετρο αποτελεί η ανάπτυξη τοπικής διακυβέρνησης σε μια περιοχή (Γούσιος Δ, Γάκη Δ, 2010). Οι τοπικοί δρώντες (παραγωγοί, κάτοικοι, απόδημοι, κλπ) καλούνται να συναποφασίσουν τον τρόπο διαχείρισης του χώρου τους στοχεύοντας στην προστασία του και τη βέλτιστη αξιοποίηση των πόρων του ενισχύοντας τη διακριτότητά τους και το βαθμό ελκυστικότητάς του (attractivité) καθώς και τη σχέση με το έξω περιβάλλον (αγορά, διοίκηση, κ.ά).

Η αναγκαιότητα της διακυβέρνησης και άρα της έμπρακτης συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας ενισχύει την τοπική δημοκρατία και τη δημιουργικότητα της τοπικής κοινωνίας, τη συλλογικότητα, και ενισχύεται από τη ολοένα αυξανόμενη διάθεση της τοπικής κοινωνίας-αποδήμων να λάβουν μέρος στη διαχείριση του χώρου τους (Γούσιος Δ., 2013) –απαραίτητες προϋποθέσεις στο μοντέλο εδαφικής ανάπτυξης.

Οι μετασχηματισμοί- αλλαγές που προέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες επέτρεψαν στην επιστημονική κοινότητα να μελετήσει τα φαινόμενα και να προσδιορίσει το πλαίσιο των αλλαγών, πράγμα που οδήγησε στη διατύπωση νέων προσεγγίσεων, όσον αφορά το μοντέλο ανάπτυξης της υπαίθρου και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών. Ασκήθηκε κριτική : α) στις *περιβαλλοντικές επιπτώσεις* (αιτίες –λύσεις), β) στην *προστασία της υγείας του καταναλωτή και των τροφίμων* (τρόποι παραγωγής υγιεινών –ποιοτικών τροφίμων και τρόποι πιστοποίησης της ποιότητας) και γ) στις *λειτουργίες στην ύπαιθρο* (δραστηριότητες που μπορούν να αναπτυχθούν στην ύπαιθρο, να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας, και να δημιουργήσουν νέες αξίες: πολυλειτουργικός ρόλος των πόρων της υπαίθρου). Οι προσεγγίσεις αυτές ενσωματώθηκαν στις νέες ευρωπαϊκές πολιτικές, χωροταξικές –αναπτυξιακές, δίνοντας νέες προοπτικές στην ανάπτυξη των ορεινών περιοχών (Allaire G., 2011).

1.3.7 ... ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Στην Ελλάδα, παρόλο που οι πολιτικές διαφοροποιήθηκαν, τα καταναλωτικά πρότυπα μεταβλήθηκαν και η εδαφική διάσταση αποτελεί δομικό στοιχείο των πολιτικών, συνεχίζεται η αντιμετώπιση των ορεινών περιοχών με πολιτικές και εργαλεία που **επιμένουν στην κλαδική προσέγγιση** κατακερματίζοντας τη δυναμική της υπαίθρου προτείνοντας δράσεις κλαδικές, διάσπαρτες και αποσπασματικές.

Η εφαρμογή της πρωτοβουλίας LEADER στις ορεινές –μειονεκτικές περιοχές της χώρας αφενός δημιούργησε ορισμένες «νησίδες ανάπτυξης» καθώς και μηχανισμούς υποστήριξης των τοπικών δραστηριοτήτων, αφετέρου περιορίστηκε σε δράσεις, που δεν ενσωμάτωσαν το τοπικό παραγωγικό σύστημα και οι οποίες δεν αποτέλεσαν τελικά το μοχλό για την ανάπτυξή τους. Ο τρόπος εφαρμογής των πολιτικών για την ανάπτυξη της υπαίθρου στην Ελλάδα τις τελευταίες δύο δεκαετίες δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα εξ αιτίας της εσφαλμένης προσέγγισής τους. Εξ αιτίας αυτών σήμερα οι ορεινές περιοχές στην Ελλάδα

συνεχίζουν να αντιμετωπίζονται ως περιοχές με μειονεξίες ως συνέπεια των φυσικών μειονεξιών και του εγκλωβισμού τους στη γεωργική δραστηριότητα, χωρίς να αξιοποιούνται οι πόροι τους καθώς και οι δυνατότητες που διαθέτουν (όπως το μεγάλο μέγεθος των αποδήμων).

Σχήμα 1-1.: σχηματική παρουσίαση της πολυλειτουργικότητας της υπαίθρου, Lang 2001

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο σε

μια προσπάθεια άρσης των περιβαλλοντικών –παραγωγικών προβλημάτων τις τελευταίες δύο δεκαετίες αναμορφώνεται συνεχώς το πλαίσιο των παρεμβάσεων στα ορεινά στοχεύοντας:

- α) στη μετατροπή της υπαίθρου από μονολειτουργική (κυριαρχία του πρωτογενή τομέα) σε **πολυλειτουργική** (κατοίκηση, γεωργία (γεωργική –κτηνοτροφική δραστηριότητα), διαχείριση περιβάλλοντος, τουρισμός, οικο-βιοτεχνία, κ.ά) και

β) στη **διαφοροποίηση** των οικονομικών πόρων των νοικοκυριών μιας περιοχής μέσω της παραγωγής αγροτικών προϊόντων υψηλής ποιότητας, της ανάπτυξης μηχανισμών εμπορίας αυτών των προϊόντων, της «εκ νέου ανακάλυψης» της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας (Παπαδόπουλος Α., 2004), της ανάπτυξης δραστηριοτήτων σχετιζόμενες με τη μεταποίηση, τουρισμό, φυσικό περιβάλλον, κ.ά.

Βασικό στοιχείο αυτής της πολιτικής αναμόρφωσης-αναθεώρησης (ιδιαίτερα μετά τη μεταρρύθμιση της ΚΓΠ 1992) αποτελεί η **πολυδραστηριότητα** (Baptista, F.O., 1995) και η ενεργοποίηση της **οικογένειας**, στοιχεία που αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά των παραγωγικών συστημάτων –ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών των μεσογειακών χωρών. Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάζονται και διαμορφώνονται νέες πολυδιάστατες πολιτικές (χωροταξικές -αναπτυξιακές πολιτικές⁷) στοχεύοντας στην ενίσχυση των αναδομήσεων, στην υποστήριξη των παραδοσιακών δραστηριοτήτων των ορεινών περιοχών, ενισχύοντας την ανάπτυξη τομέων που δρουν ως «ατμομηχανές ανάπτυξης» και τοπικών καινοτομιών (Bazin G., 1999), και συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στη διαφοροποίηση και την ανταγωνιστικότητα των περιοχών αυτών.

Η επιστημονική αναζήτηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο την τελευταία περίοδο (2005-), λαμβάνοντας υπόψη τις συνεχείς και έντονες αλλαγές στην ύπαιθρο εισάγει νέα διάσταση στον τρόπο προσέγγισης της ανάπτυξης της υπαίθρου: πέραν της περιβαλλοντικής και της κοινωνικής εισάγει και την **πολιτιστική διάσταση** ως απάντηση στο ζήτημα της ανταγωνιστικότητας των περιοχών της υπαίθρου. Οι περιοχές αυτές θα καταστούν ανταγωνιστικές, αν ενσωματώσουν στα προϊόντα και στο περιβάλλον που διαθέτουν την **ποιότητα** και την **τοπική ταυτότητα**, δύο χαρακτηριστικά (κατά τον Campagne και Pecqueur (2009)) τα οποία δύνανται να αποτελέσουν το μοχλό ανάπτυξης της τοπικής εδαφικής ανταγωνιστικότητας δεδομένου ότι δημιουργούν **διακρίττητα** πόρων και **ενεργοποιούν** την τοπική κοινωνία ως προς

---

⁷ Το «κλειδί» μιας αειφορικής ανάπτυξης των αγροτικών χώρων δεν θα βασιστεί στην υιοθέτηση και επιβολή ενός μοντέλου ανάπτυξης που έχει εφαρμοστεί σε άλλες περιοχές της ΕΕ, παρά σε τοπικές πραγματικότητες, στην «ανακάλυψη» των τοπικών δυναμικών (ανθρώπινων, παραγωγικών και φυσικών), στην ανταλλαγή εμπειριών με άλλες περιοχές. Οι πολιτικές και οι στρατηγικές ανάπτυξης οφείλουν να λάβουν υπόψη παράλληλα με τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα, που παρουσιάζει μια περιοχή, και τη διαφορετικότητα της κάθε περιοχής, καθώς και να διαθέσουν στις αγροτικές περιοχές «μηχανισμούς», που θα

τη διαχείριση και έλεγχο του χώρου δράσης της. Η συγκεκριμένη προσέγγιση είναι σύνθετη και αναζητά τη **ενεργό συμμετοχή** των τοπικών δρώντων, την ανάπτυξη της δημιουργικότητας της τοπικής κοινωνίας και τη σύνταξή τους γύρω από ένα **συλλογικό σχέδιο δράσης** για την ανάπτυξη της περιοχής τους (Γούσιος Δ, Γάκη Δ., 2010).

Σε αυτό το συλλογισμό μπορεί να συνεισφέρει και το γεγονός ότι τα ορεινά δεδομένης της έκτασής τους δεν χαρακτηρίζονται ως **ενιαία και ομοιογενής περιοχή αλλά ως σύνολο ιδιαίτερων περιοχών με πολλές υποζώνες**. Το σύνολο των ορεινών φέρουν ομοιόμορφο εκτατικό παραγωγικό σύστημα και οικονομία το οποίο όμως βασίζεται στην εκμετάλλευση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων που διαφοροποιούνται από υποζώνη σε υποζώνη (Μουσιδής Α., 1986, Σπιλάνης Ι., Χατζηθεοδωρίδης Φ., 1997, Σαπουνάς Γ., Μηλιάκος Δ., 1996, Roux B., 1997, Pilleboue J., 2002, Kazakopoulos L., Vallerand F., Tsiboukas K and Klonaris S., 2000).

Αυτή η διαφοροποίηση των υποζωνών ως μέλη ενός γενικότερου συνόλου μιας ορεινής περιοχής υποστηρίζεται από διάφορους επιστήμονες :

- ▶ σύμφωνα με τον Coz (1990), ο οποίος εξετάζοντας τη δυναμική του Μεσογειακού χώρου και τις ιδιαιτερότητές του υποστηρίζει ότι στις χώρες της Μεσογειακής λεκάνης οι ορεινές περιοχές: α) αποτελούν την φυσική συνέχεια της πεδιάδας με την έννοια ότι μεταφέρουν τα διαθέσιμα αποθέματα νερού, παράγουν ζωοτροφές για την κτηνοτροφία, διαθέτουν βλάστηση (δένδρα) και δασικούς πόρους. Με άλλους όρους ο ορεινός χώρος αποτελεί τη συμπύκνωση των οικολογικών διορθωτικών στοιχείων στις ανεπάρκειες της πεδιάδας, β) αποτέλεσαν ιστορικά το καταφύγιο των πληθυσμών με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά -ταυτότητα, καθώς και το κύτταρο διατήρησης της εθνικής ταυτότητας, (η συγκεκριμένη παράμετρος είναι πολύ σημαντική και απαντάται μόνο στον ορεινό χώρο των Μεσογειακών χωρών),
- ▶ σύμφωνα με τον Lebeau (1986) οι ορεινές περιοχές περιλαμβάνουν μια πολλαπλότητα μικρο-εδαφικών ενοτήτων γεωργικής χρήσης, ασυνεχών, κατάλληλων όμως να υποστούν μικρο-διευθετήσεις και να αναδείξουν την διαφορετικότητάς τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Σε αυτή τη διαφορετικότητα μπορεί να στηριχθεί η προσπάθεια απόκτησης τοπικής εδαφικής ανταγωνιστικότητας και διακριτότητας από κάθε υποζώνη.

διευκολύνουν τους τοπικούς και περιφερειακούς παράγοντες να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες με τον πιο ήπιο, δυνατό, τρόπο.

1.4. ΕΛΑΦΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Η νέα προσέγγιση ανάπτυξης της υπαίθρου, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επιστημονική κοινότητα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εντάσσει στην έννοια της ανάπτυξης πέραν της κοινωνικής διάστασης την οποία ενσωμάτωσε τη δεκαετία του 1970, της περιβαλλοντικής διάστασης την οποία ενσωμάτωσε από τη δεκαετία του 1990, και την πολιτιστική διάσταση ως βασικό παράγοντα μιας τοπικής κοινωνίας και βασική συνισταμένη του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

Το νέο πρότυπο ανάπτυξης βασίζεται στην εμφάνιση εδαφικών δυναμικών, στο πλαίσιο των οποίων επιχειρείται η συντονισμένη και ολοκληρωμένη ενεργοποίηση των τοπικών πόρων ενταγμένων σε τοπικά στρατηγικά σχέδια και χρηματοδοτούμενων από συγκεκριμένες και εξειδικευμένες πλέον πολιτικές με κυρίαρχο χαρακτηριστικό την ποιότητα και την ταυτότητα. Πρόκειται για μια νέα δυναμική εδαφικής ανάπτυξης, η οποία εμφανίζεται ως απάντηση στην κρίση του φορντικού προτύπου (Pecqueur B., 2006, Courlet C., 2008), ρυθμίζοντας την ανάδειξη πολλαπλών λειτουργιών (παραγωγικής, τουριστικής, ψυχαγωγικής, περιβαλλοντικής, κατοίκησης) στην ύπαιθρο. Αυτή η πολυλειτουργικότητα απαντά στην στροφή των καταναλωτών προς την ποιότητα, την φύση και τις αγροτικές αξίες (Allaire et al. 1996) συμβάλλοντας άμεσα στην διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών της υπαίθρου (Pecqueur 2006). Η δυναμική και το εύρος της οικοδόμησης εδαφικών περιοχών εξαρτάται από την ικανότητα των τοπικών κοινωνιών να οργανωθούν και να ελέγξουν τις σχέσεις με τον χώρο τους αλλά και τις διαδικασίες αξιοποίησης των πόρων τους (Allaire G., 2011).

Την εξέλιξη αυτή στηρίζει το πέρασμα από τη δημόσια πολιτική δράση (δημόσια διοίκηση) στην δημόσια χωρική δράση (αυτοδιοίκηση-τοπική διακυβέρνηση) (Γούσιος Δ., 2008), την οποία επιχειρεί η κεντρική διοίκηση στο πλαίσιο της αδυναμίας άσκησης κεντρικής διοίκησης και εκχώρησης αρμοδιοτήτων στο τοπικό. Αυτό σημαίνει ότι για πρώτη φορά το «κέντρο» καθορίζει το πλαίσιο των πολιτικών (χωροταξικών και αναπτυξιακών) και ζητεί από τους φορείς και δρώντες των υποκείμενων κλιμάκων να σχεδιάσουν επιχειρησιακά την ανάπτυξή τους. Στις προτάσεις για τη διαμόρφωση νέων κανόνων δημόσιας δράσης η εδαφική διάσταση αποτελεί πλέον βασικό παράγοντα – αναγνωρίζοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες των υποζωνών της υπαίθρου. Καλείται λοιπόν η κάθε περιοχή να αυτο-οργανωθεί δημιουργώντας νέες μορφές διακυβέρνησης

και εταιρικότητας, μηχανισμούς υποστήριξης, κινητοποιώντας το σύνολο των φορέων της –δημόσιους, συνεταιριστικούς και ιδιωτικούς-, που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό της (Goodwin M., 1998, Edwards B., et al. 2001, Woods M, Goodwin M., 2003, Woods M, 2011). Η ικανότητα μιας περιοχή να αυτό-οργανωθεί καταδεικνύει και την ικανότητά της να αποτελέσει μια ενιαία αναπτυξιακή οντότητα (Goussios D., et Beriatos E., 2008).

Οι προσπάθειες εδαφικής οργάνωσης αυτών των νέων εδαφικών περιοχών ευνοούνται και στηρίζονται από το γεγονός ότι ήδη η κανονιστική σύλληψη του χωροταξικού σχεδιασμού αντικαθίσταται ή και εμπλουτίζεται πλέον από έναν Στρατηγικό Χωροταξικό Σχεδιασμό με τόπους εστιασμένης συλλογικής δράσης (Γούσιος Δ., 2013), υπερβαίνοντας τις ιδέες για τη χωροταξία που τέθηκαν από το Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου το 1997 με τις νέες αντιλήψεις που διαμορφώνονται στο διεθνή και κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο για την εδαφική συνοχή.

Η ικανότητα μιας εδαφικής περιοχής να «αυτο-οργανωθεί» την καθιστά ικανή να αναδείξει τα πλεονεκτήματά της βασιζόμενη στη δημιουργία «ιδιότυπων» προϊόντων – υπηρεσιών (φύση, ιστορία, πολιτισμός, τεχνογνωσία κτλ), (Mollard A., Pecqueur B., 2007), τα οποία μπορούν να διασφαλίσουν τη διακριτότητά της και την ανταγωνιστικότητά της (Γούσιος Δ., 2013). Μια περιοχή βασιζόμενη στη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά της (τοπία, μνημεία γαστρονομία, κ.ά) ως τον βασικό πόρο για την διαφοροποίηση και την διακριτότητά της είναι σε θέση να προστατεύσει και να προάγει τα τοπικά παραγόμενα προϊόντα ως μοναδικά –διαφορετικά, ελκυστικά-, όταν αυτά βγουν στην αγορά πράγμα που το κράτος δεν μπορεί να διασφαλίσει παράγοντας με αυτό τον τρόπο «πλούτο». Η εξασφάλιση τοπικού πλούτου σε συνδυασμό με την ορθολογική χρήση του ανθρώπινου δυναμικού και της πολυδραστηριότητας συμβάλλουν στη αναπαραγωγή του τοπικού συστήματος παραγωγής, το οποίο μπορεί εύκολα να αναπτυχθεί σε παραγωγικά συστήματα οικογενειακού τύπου, όπως αυτά των ορεινών περιοχών (Campagne P., Pecqueur B., 2009).

Σε αυτό το πλαίσιο αναζητείται η βελτίωση της αποδοτικότητας του τοπικού συστήματος παραγωγής βασιζόμενη στην ποιότητα του προϊόντος, στην ταυτότητα που διαθέτει ή μπορεί να αποκτήσει, η οποία θα συντελέσει στη δημιουργία «εδαφικής προσόδου» (Campagne P., Pecqueur B., 2012).

Η υιοθέτηση του νέου προτύπου ανάπτυξης της υπαίθρου συμβάλλει αποτελεσματικά στην α) εξασφάλιση της ποιότητας του περιβάλλοντος, β) αντιμετώπιση της αγροτικής

οικογένειας ως ένα κοινωνικό κύτταρο με σημαντικές κοινωνικές και εν δυνάμει οικονομικές σχέσεις, οι οποίες δεν περιορίζονται στην εκμετάλλευση και γ) βιωσιμότητα της οικογένειας και όχι μόνο της εκμετάλλευσης (βασική στόχευση στη εδαφική ανάπτυξη). Το νέο πρότυπο ανάπτυξης της υπαίθρου είναι πιο εύκολα προσαρμόσιμο στις «δύσκολες» περιοχές, δεδομένου ότι οι πόροι τους δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί και μπορούν να προσαρμοστούν-αναδειχθούν ως εδαφικοί πόροι (Campange P., Pecqueur B., 2009). Οι ορεινές περιοχές εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις για να απαντήσουν στις νέες προκλήσεις. Όμως τίθεται το ερώτημα, αν και επιχειρησιακά οι τοπικές κοινωνίες διαθέτουν την ικανότητα να υιοθετήσουν το νέο μοντέλο και να επανεργοποιηθούν στηριζόμενες στο τοπικό παραγωγικό τους σύστημα και την αξιοποίηση των τοπικών πόρων τους τόσο αυτών που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση όσο και των ενεργών.

1.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι ορεινές περιοχές παρόλη τη σημαντική γεωστρατηγική και γεωπολιτική θέση τους, την αυτονομία των πυκνών πληθυσμών τους και την συλλογική διαχείριση του χώρου τους μέσα από την οργανωμένη αγρο-κτηνοτροφική δραστηριότητά τους στο παρελθόν με βάση τις ακολουθούμενες πολιτικές και το οικονομικό παραγωγικό σύστημα, που τέθηκε σε εφαρμογή από την κεντρική διοίκηση κατά τον προηγούμενο αιώνα, περιθωριοποιήθηκαν. Το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης, που υιοθέτησε η κεντρική διοίκηση σε μια προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξής της, συνέβαλε στη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας των ορεινών περιοχών και τη διακοπή της συμπληρωματικότητάς τους με τις πεδινές περιοχές, δεδομένου ότι το παραγωγικό τους σύστημα αποδιοργανώθηκε και αποδομήθηκε. Η αποδόμηση του παραγωγικού συστήματος το κατέστησε μη ανταγωνιστικό με βάση τους οικονομικούς όρους, με σημαντικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις και το αποδυνάμωσε θεσμικά.

Η επιστημονική κοινότητα σε μια συνεχιζόμενη προσπάθεια κατανόησης των μετασχηματισμών και αλλαγών, που εντάθηκαν τα τελευταία τριάντα έτη, αποτύπωσε την κατάσταση των ορεινών, προσπάθησε να καταγράψει την μειονεκτικότητά τους με τη χρήση κριτηρίων και να προτείνει νέα μοντέλα ανάπτυξης, τα οποία θα συνέβαλαν στον επανακαθορισμό της θέσης τους και την αξιοδότησή τους εκ νέου. Στο πλαίσιο της οικονομικής αντίληψης και του οικονομικο-παραγωγικού μοντέλου ανάπτυξης τα ορεινά δεν αντεπεξέρχονται στη δημιουργία οικονομικού πλεονάσματος και

παραγωγικού κεφαλαίου, με συνέπεια να τίθενται στο περιθώριο. Η μονοδιάστατη αντιμετώπισή τους και η μη ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων τους, όπως συνθετότητα πόρων, εκτατικότητα παραγωγικών συστημάτων και συλλογικότητα στη διαχείριση των πόρων τους τα καθιστά μη ανταγωνιστικά. Η αγροτική δραστηριότητα συνεχίζεται πάντα όμως στο πλαίσιο της μείωσης του κόστους παραγωγής με αποτέλεσμα να μην παράγει ανταγωνιστικά προϊόντα παρά την άτυπα αναγνωρισμένη ποιότητά τους και τη διαθεσιμότητα άτυπων δικτύων (απόδημοι). Διαφαίνεται μέσα από την εξέλιξη των προσεγγίσεων της επιστημονικής κοινότητας και την προσαρμογή των χωροταξικών και αναπτυξιακών πολιτικών, ότι οι ορεινές περιοχές αναγνωρίζονται πλέον ως γεωγραφικές και εδαφικές περιοχές, οι οποίες απαιτούν ιδιαίτερες και ολοκληρωμένες πολιτικές. Αυτή η εξέλιξη σηματοδοτεί την απαρχή μιας περιόδου κατά την οποία αναγνωρίζεται στις ορεινές περιοχές η εδαφική τους ιδιαιτερότητα και επομένως η ανάγκη στήριξης της ικανότητάς τους να οργανώσουν ένα παραγωγικό σύστημα, το οποίο να εξασφαλίζει την ποιότητα στο περιβάλλον, στα προϊόντα και στο πλαίσιο ζωής.

Η θετική συγκυρία για το μέλλον των ορεινών περιοχών βασίζεται στο γεγονός ότι ένας τέτοιος ρόλος των ορεινών γίνεται αποδεκτός πλέον και από το κράτος και από τους καταναλωτές, δηλαδή την κοινωνία.

Η κεντρική διοίκηση με την εφαρμογή σε ορισμένες χώρες ειδικών πολιτικών για τα ορεινά έδειξε ότι οι ορεινές περιοχές ανταποκρίνονται και παρουσιάζουν θετικά αναπτυξιακά αποτελέσματα, αν τους διατεθούν τα κατάλληλα εργαλεία και ελευθερίες.

Τα συσσωρευμένα περιβαλλοντικά, κοινωνικά και παραγωγικά προβλήματα από τη μια πλευρά, και η κατανόηση από τα κράτη ότι οι ορεινές περιοχές αποτελούν τελικά σημαντικό δυναμικό δημοσίων αγαθών από την άλλη, θέτουν το ζήτημα της αποτελεσματικής ενσωμάτωσής τους. Οι νέες προσεγγίσεις που αναπτύσσονται λαμβάνουν υπόψη την ιδιαιτερότητα των βουνών ως χώρο με ιδιαίτερες φυσικές και παραγωγικές συνθήκες και ανάγκες, όσον αφορά την διαχείριση και αξιοποίηση των πόρων τους. Η ύπαρξη ειδικών πολιτικών τις τελευταίες δεκαετίες μαρτυρεί αυτή τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των κρατών και της Ε.Ε. Ωστόσο οι πολιτικές αυτές παραμένουν εγκλωβισμένες σε μια αντίληψη προστατευτισμού (εξισωτικές αποζημιώσεις-επιδότησεις) ενώ τα αποτελέσματα από την εφαρμογή τους μπορούν να θεωρηθούν μέτρια και σημειακά.

Οι νέοι στόχοι για την ανάπτυξη της υπαίθρου μέσω της αξιοποίησης των τοπικών πόρων και της διαφοροποίησης της οικονομικής βάσης στο πλαίσιο μιας συνεχώς ενισχυόμενης πολυλειτουργικότητας του συγκεκριμένου χώρου φέρνουν ήδη αποτελέσματα στις πεδινές περιοχές και πιο συγκεκριμένα στον αποκαλούμενο ενδιάμεσο χώρο. Στις περιοχές αυτές ωστόσο το πλαίσιο ζωής και η γειτνίαση με τα αστικά κέντρα συμβάλλουν στην συγκράτηση του πληθυσμού, στην προσέλκυση νέων κατοίκων και επισκεπτών. Ωστόσο τίθεται το ερώτημα αν οι ορεινές περιοχές μπορούν παρά τις ιδιαιτερότητές τους, (εξασθένιση κοινωνικού ιστού, χρονο-αποστάσεις ως προς απασχόληση και εξυπηρετήσεις κτλ), να αναζητήσουν και να επιχειρήσουν την ανάπτυξή τους στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών και της εντεινόμενης ανταγωνιστικότητας σε μια όλο και πιο παγκοσμιοποιούμενη οικονομία. Η νέα πραγματικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στην αντίληψη των κοινωνιών δημιουργεί δυναμικές υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος και την υιοθέτηση καινοτομιών ως προς την αξιοποίηση των πόρων της υπαίθρου και την ανάπτυξη λειτουργιών. Τα αποτελέσματα αυτών των δυναμικών γίνονται όλο και πιο ορατά μέσα από την εφαρμογή ειδικών προγραμμάτων, τα οποία δημιούργησαν νησίδες ανάπτυξης αλλά και μηχανισμούς υποστήριξης, οι οποίοι ενδυνάμωσαν την ικανότητα διαχείρισης και συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας. Η πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου και η διαφοροποίηση των πόρων εισοδήματος των τοπικών νοικοκυριών γίνονται με αργούς ρυθμούς πραγματικότητα σε όλο και ευρύτερο χώρο και συμβάλλουν στην κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων των ορεινών περιοχών και των «κερδών» από την ενεργοποίησή τους.

Η ανάδειξη υποζωνών των ορεινών περιοχών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (πολιτιστικά, κοινωνικά, παραγωγικά) και η εξασφάλιση της ενεργούς συμμετοχής των τοπικά δρώντων, οργανωμένα και με βάση προγραμματισμό, καθιστούν εφικτή την εκ νέου αξιοδότηση των ορεινών και την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους.

Στο πλαίσιο της νέας καθολικής προσέγγισης της ενσωμάτωσης των ορεινών περιοχών, τόσο η Ε.Ε. όσο και τα κράτη μέλη επιδεικνύουν μέσω των πολιτικών, χωροταξικών και αναπτυξιακών, τη βούληση να οργανώσουν τις παρεμβάσεις τους στις ορεινές περιοχές μέσω δύο τύπων παρεμβάσεων:

- ☆ την οργάνωση συστημάτων προστασίας και διαχείρισης των περιοχών, όπου υφίσταται ισχυρό περιβαλλοντικό πρόβλημα λόγω εγκατάλειψης ή ύπαρξης σημαντικής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Στην οργάνωση αυτή το κράτος διατηρεί μέσω των διαχειριστικών αρχών (φυσικά εθνικά ή περιφερειακά

πάρκα) σημαντικό παρεμβατικό ρόλο. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια εξασθενεί η αντίληψη της απαγόρευσης παραγωγικών δραστηριοτήτων και οι τοπικές κοινωνίες διεκδικούν ένα συνεχώς αυξανόμενο ρόλο. Πρόκειται στην πραγματικότητα για την *περιβαλλοντική διαχείριση περιοχών, οι οποίες θεωρούνται πλέον ως προστατευόμενες ζώνες, γιατί δεν διαθέτουν πλέον τοπικά το απαραίτητο ενεργό δυναμικό για την ανάκαμψη της τοπικής οικονομίας,*

- ☆ ο δεύτερος τύπος παρέμβασης αφορά περιοχές με γεωγραφική και ιστορική συνοχή στις οποίες υφίσταται ακόμη ένας λειτουργικός κοινωνικός και παραγωγικός πυρήνας στο πλαίσιο τοπικών αυτοδιοικήσεων, οι οποίες τα τελευταία χρόνια ενισχύονται συνεχώς. Στις περιοχές αυτές οι δυσκολίες ανάπτυξης σε συνδυασμό με την ιδιαιτερότητα των έγγειων σχέσεων και χρήσεων γης (κοινοτικά βοσκοτόπια, δημόσια δάση) συνέβαλλαν στη διατήρηση παραγωγικών συστημάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό εκτατικότητας, σημαντική παρέμβαση στη διαχείριση των βοσκοτόπων άρα και των οικοσυστημάτων καθώς και μιας αξιοσημείωτης συλλογικότητας, η οποία συμβάλλει στην τοπική κοινωνική συνοχή.

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στη διερεύνηση της *συμβατότητας αυτών των παραγωγικών εκτατικών συστημάτων και των συλλογικών συστημάτων διαχείρισης που εμπεριέχουν, με τους νέους σύνθετους στόχους της αειφορικής εδαφικής ανάπτυξης που εκφράζονται με την άρθρωση της ποιοτικής διατροφής, του περιβάλλοντος και της εδαφικής περιοχής και που βασίζονται σε μια πιο αρμονική σχέση μεταξύ γεωργικής δραστηριότητας και φυσικού περιβάλλοντος.*

Πιο συγκεκριμένα, να προσδιορισθεί σε ποιο βαθμό και με ποιά μέσα αυτά τα θεωρούμενα μέχρι πρόσφατα ξεπερασμένα παραγωγικά συστήματα στο πλαίσιο του «παραγωγίστικου» εντατικού και ποσοτικού μοντέλου παραγωγής είναι δυνατόν να απαντήσουν στο σύνθετο στόχο της *περιβαλλοντικής διαχείρισης, της εξασφάλισης διακριτών και ποιοτικών πόρων και προϊόντων και τέλος της ενεργοποίησης των τοπικών κοινωνιών συμπεριλαμβανομένων και των αποδήμων.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ : Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

2.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εξέλιξη της ευρωπαϊκής αλλά και της ελληνικής γεωργίας ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε από μια ισχυρή τάση αποεδαφικοποίησης (deterritorialisation), η οποία διαχώρισε σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή από τους εδαφικούς δεσμούς. Είναι γνωστό, ότι στη συνέχεια η κρίση αυτού του παραγωγικού μοντέλου έχει οδηγήσει σήμερα στην αναζήτηση μιας νέας σχέσης με το χώρο. Στην Ελλάδα η εκτατική κτηνοτροφία αποτελεί ένα από τα παραδοσιακά εκτατικά συστήματα παραγωγής, περιορισμένα σήμερα περισσότερο στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές, τα οποία διατήρησαν στενούς δεσμούς με το χώρο. Το ερώτημα που τίθεται στο πλαίσιο της εξέλιξης της γεωργίας και του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων της με το χώρο, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος και των τοπικών κοινωνιών, στη βάση μιας πιο ποιοτικής, ανταγωνιστικής και αειφορικής γεωργικής δραστηριότητας, αφορά τη θέση και το μέλλον αυτών των παραγωγικών συστημάτων.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα πρέπει να αναζητηθεί μέσα από την αξιολόγηση αυτών των παραγωγικών συστημάτων, της δυνατότητάς τους δηλαδή να απαντήσουν στους σύνθετους στόχους, που θέτει σήμερα η νέα αγροτική πολιτική αλλά και η πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου (Γιαννάκης Ηλ., 2011).

Η οργάνωση και λειτουργία των παραγωγικών εκτατικών ορεινών συστημάτων διέπονται από άγραφους κανόνες και πρακτικές για τη διαχείριση του χώρου μιας ορεινής κοινότητας, η εξέλιξη των οποίων προσδιορίζεται μεταπολεμικά από:

- την κρατική αντίληψη της συνδιαχείρισης βοσκοτόπων και δασικών εκτάσεων, που οδήγησε στον διαχωρισμό αυτών των δύο χρήσεων γης,
- τις αναπτυξιακές αντιλήψεις που προσδιόρισαν την οργάνωση και λειτουργία των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων και τις σχέσεις τους με τον περιβάλλοντα χώρο,
- τον αυξανόμενο ρόλο της αγοράς στη διαδικασία εξατομίκευσης των συλλογικών συμπεριφορών και πρακτικών.

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να προσεγγισθεί η δυνατότητα και ο βαθμός, στον οποίο τα εκτατικά τοπικά παραγωγικά συστήματα ορεινών περιοχών θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός νέου μοντέλου εδαφικής ανάπτυξης. Το τοπικό εκτατικό παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών προσεγγίζεται εδώ ως ένα

σύστημα, που καθορίζει τη διαχείριση αλλά και την αξιοποίηση ενός συνόλου πόρων (φυσικών, κληρονομημένων, κτλ), αλλά ταυτόχρονα και ως αυτοτελής πόρος στο εσωτερικό μιας εδαφικής περιοχής. Το παραδοσιακό εκτατικό σύστημα παραγωγής, το οποίο παρόλα τα διαρθρωτικά προβλήματα-ελλείψεις του και την διαχρονική υποτίμησή του από τις υπηρεσίες αξιοποιεί συστήματα διαχείρισης και αξιοποίησης πόρων (π.χ. βοσκοτόπων), τεχνογνωσιών –πρακτικών και άτυπων δεσμών –σχέσεων, συγκεντρώνει γύρω του όλους τους τοπικούς εμπλεκόμενους δρώντες και φορείς και εξαιτίας της πολυπλοκότητάς του αποτελεί το ίδιο πόρο αξιοποιήσιμο στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης. Το μέγεθος και ο τρόπος οργάνωσής του δίδει τη δυνατότητα στην τοπική κοινωνία να βασιστεί στα προϊόντα της, τα οποία απαντούν στα καταναλωτικά πρότυπα και να αναπτύξει παράλληλες δραστηριότητες αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη πολυλειτουργικότητα του χώρου και συμβάλλοντας στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας.

Σε μια προσπάθεια παρατήρησης –μελέτης της θέσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος στο πλαίσιο των απαιτήσεων ενός πιο χωρικού παραγωγικού μοντέλου το πρώτο ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε αφορά το αν αυτό το σύστημα στο πλαίσιο των μεταπολεμικών πολιτικών, που ώθησαν στην ακραία εξατομίκευση της αγροτικής εκμετάλλευσης, βρίσκεται σε μια διαδικασία ανεπανόρθωτης αποδόμησης ή διατηρεί ακόμη τα βασικά του στοιχεία συνοχής. Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό διερευνάται το τοπικό εκτατικό παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών, ώστε να διαπιστωθεί η οργάνωση και η λειτουργία του καθώς και η συνεκτικότητα του. Σε πρώτη φάση παρουσιάζεται η εξέλιξη του παραγωγικού συστήματος διαχρονικά λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε οικονομικό, διοικητικό και πολιτικό επίπεδο. Η αναδρομή αυτή στοχεύει στην αποτύπωση των αλλαγών και των επιπτώσεων, τις οποίες το παραγωγικό σύστημα υπέστη, και πιο συγκεκριμένα στην λειτουργία και στην οργάνωσή του. Η προσέγγιση του τοπικού εκτατικού παραγωγικού συστήματος μέσα από τη δομή του και τις σχέσεις του με το περιβάλλον και την τοπική κοινωνία αναδεικνύει την ικανότητα των ορεινών περιοχών να εφαρμόσουν αποτελεσματικά τις υφιστάμενες πολιτικές και να αναπτύξουν την απαραίτητη εδαφική ανταγωνιστικότητα μέσω της ανάδειξης του διακριτού τους πλεονεκτήματος. Σε μια δεύτερη φάση μελετάται η ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση ως παραγωγική μονάδα και συστατικό στοιχείο του τοπικού παραγωγικού συστήματος στις ορεινές περιοχές αποτυπώνοντας τα στοιχεία της και τις

στρατηγικές της. Τέλος σε μια τρίτη φάση επιχειρείται η εδαφική προσέγγιση της ίδιας της παραγωγικής μονάδας αποτυπώνοντας τις μορφές γεωργίας, που επικρατούν στην ελληνική ύπαιθρο, και την ανάδειξη της βιωσιμότητάς της μέσα από τη σχέση της με το χώρο.

2.2. ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

2.2.1 ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Στην Ελλάδα η μορφή της κτηνοτροφίας, που αναπτύχθηκε τόσο για κάλυψη διατροφικών αναγκών όσο και ως πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα, αφορούσε την αιγοπροβατοτροφία και μάλιστα την «μεταβατική» της μορφή⁸. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα ως εκτατικό παραγωγικό σύστημα βασίστηκε στην συμπληρωματικότητα των φυσικών πόρων και της συνδυασμένης αξιοποίησής τους μέσω των μετακινήσεων. Οι μετακινήσεις αυτές οργανώθηκαν ιστορικά στις ακόλουθες μορφές:

Η **πρώτη** αφορούσε τη μετακίνηση των κοπαδιών στο εσωτερικό μιας ορεινής κτηματικής περιοχής στη βάση ενός χωρο-χρονικού συστήματος, που λάμβανε υπόψη τις εποχές και το υψόμετρο.

Η **δεύτερη** αφορούσε τις μακρινές μετακινήσεις και περιελάμβανε δύο μορφές: α) τον **ημινομαδισμό** με μετακινούμενους κτηνοτρόφους, οι οποίοι εγκατέλειπαν τα χωριά τους κατά τους χειμερινούς μήνες, για να εγκατασταθούν σε προσωρινές καλύβες στις πεδινές και ημιορεινές περιοχές και β) τον **νομαδισμό**, ο

Σχήμα 2-1.: Vallerand Fr. 2012, μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNTAR

⁸ Με τον όρο «μεταβατική κτηνοτροφία» καλείται, σύμφωνα με τον Βεργόπουλο, τον Sivignon κα, η νομαδική κτηνοτροφία, κατά την οποία οι κτηνοτρόφοι περιφερόταν μέσα στο χώρο και χρόνο προς αναζήτηση καλής ποιότητας βοσκοτόπων για την διατροφή των ζώων τους

οποίος περιελάμβανε κτηνοτρόφους χωρίς μόνιμη εγκατάσταση. Και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι κτηνοτρόφοι αυτοί οργανωμένοι σε ομάδες, «τσελιγκάτο»⁹ – οι οποίες βασιζόταν κυρίως στην συγγενική σχέση – μετακινούνταν στον βαλκανικό χώρο με στόχο την αναζήτηση κατάλληλων βοσκήσιμων εκτάσεων ανά εποχή. Η μορφή αυτή της κτηνοτροφίας άρχισε να παρακμάζει από τις αρχές του 20ου αιώνα και μετά. Τρεις ήταν οι βασικοί παράγοντες της παρακμής της μεταβατικής κτηνοτροφίας: α) οι αρνητικές επιπτώσεις των αλυστωτικών κινημάτων και η έξαρση της ληστρικής δραστηριότητας που τις συνόδευσε, β) η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 και η διαίρεση του ζωτικού χώρου της μεταβατικής κτηνοτροφίας μεταξύ δύο εχθρικών κρατών, και γ) η κατάργηση των τσιφλικιών στο Θεσσαλικό κάμπο και η διανομή τους σε μικροκαλλιεργητές δυνάμει της αγροτικής μεταρρύθμισης. (Μπουσχότεν βαν Ρ., 1995: 26-27). Οι αλλαγές στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα, που διαδραματίστηκαν στο χώρο αυτό, συνέβαλαν στην συρρίκνωση της νομαδικής και ημινομαδικής κτηνοτροφίας (Νιτσιάκος 1991: 71).

Στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι ορεσίβιοι κτηνοτρόφοι βρέθηκαν να διαθέτουν γεωργική γη στις ημιορεινές κυρίως περιοχές είτε μέσω της κατευθείαν αγοράς της από τους τούρκους τσιφλικάδες (1897-1922) είτε μέσω της διανομής γης. Η πολιτεία από τη δεκαετία του 1920 δεδομένης της διανομής της γης σε μικροϊδιοκτήτες επέτρεψε στους κτηνοτρόφους να αγοράσουν γη¹⁰ και να εγκατασταθούν σε μια περιοχή. Η

⁹ Οι εξελίξεις αυτές είχαν σημαντικές επιπτώσεις στο κοινωνικό επίπεδο. Η χρήση των τσιφλικιών ως χώρου χειμερινής βοσκής ευνόησε τη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης μορφής κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης στον τομέα της μεταβατικής κτηνοτροφίας, το τσελιγκάτο (Καραβίδας, 1981: 37-53, Νιτσιάκος 1991: 66-68). Το τσελιγκάτο ως κοινωνικό-οικονομική οργάνωση του κτηνοτροφικού συστήματος είχε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς εξάρτησης μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών (με βάση το μέγεθος) κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Οι δεσμοί αυτοί μειώνονται σε σημαντικό βαθμό με την αποδυνάμωση αυτού του συστήματος. Η στροφή της μεταβατικής στη χωρική κτηνοτροφία διάρκεσε πάνω από 100 έτη, η σε έντονους ρυθμούς οριστική εγκατάσταση των κτηνοτρόφων ξεκίνησε τη δεκαετία 1920-30 (προφορικές μαρτυρίες μετακινούμενων κτηνοτρόφων). Οι τελευταίοι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οργανωμένοι σε ένα είδος τσελιγκάτου, -μορφή πολύ αποδυναμωμένη σε σχέση με την αρχική έννοια του όρου- αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν μόνιμα τη δεκαετία του 50.

¹⁰ Οι κτηνοτρόφοι θεωρούνται ακτήμονες, οπότε η παραχώρηση δικαιώματος απόκτησης γης, τους καθιστά ιδιοκτήτες. Η ενέργεια αυτή αποτέλεσε αφενός την εξυπηρέτηση ενός πάγιου αιτήματος, που αφορούσε το δικαίωμα στη γη, αλλά και αφετέρου ένα τρόπο καταγραφής των μετακινούμενων κτηνοτρόφων με απώτερο σκοπό την ενσωμάτωσή τους στον εθνικό πληθυσμό. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι δεν ήταν πουθενά καταγεγραμμένοι, οπότε δεν

εγκατάλειψη της μεταβατικής κτηνοτροφίας είχε ως συνέπεια την μετατροπή των εκμεταλλεύσεων από αμιγείς κτηνοτροφικές σε μικτές. Αναγκαστικά οι κτηνοτρόφοι μετατράπηκαν σε κτηνοτροφο-γεωργούς, με στόχο να εξασφαλίσουν την παραγωγή μέρους των ζωοτροφών για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των ζώων τους¹¹. Έτσι η οικονομία τους περιλαμβάνει τέσσερα συναρθώμενα μέρη: *κτηνοτροφία* (κύρια δραστηριότητα), *γεωργία*, *συλλεκτική οικονομία* και *πρόσθετους πόρους*.

Η κτηνοτροφία μετατρέπεται πλέον σε *χωρική κτηνοτροφία*¹², η οποία διαφοροποιεί σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των κτηνοτρόφων και τις σχέσεις εξάρτησης των μονάδων από το χώρο. Ως εκ τούτου όσοι νομάδες κτηνοτρόφοι παρέμειναν σε ορεινές περιοχές συνέχισαν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία και συνεχίζουν έως σήμερα, ενώ αντίθετα όσοι επέλεξαν ως τόπο κατοικίας πεδινές ή ημιορεινές περιοχές, «ριζά» εξελίχθηκαν σιγά –σιγά από κτηνοτρόφοι σε γεωργο-κτηνοτρόφους και τελικά σε γεωργούς.

2.2.2. Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΕΚΤΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Η σχέση της κύριας δραστηριότητας (κτηνοτροφία) με το χώρο (τα ορεινά) διαφοροποιείται με την πάροδο του χρόνου. Διακρίνονται πέντε περίοδοι:

2.2.2.1 ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1^η: ΕΩΣ ΤΟ 1950

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 η γεωργία –κτηνοτροφία κατείχε σημαντικό ρόλο στην εθνική οικονομία και στο ρυθμό μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος (Σαπουνάς Γ., Μηλιάκος, Δ. 1996) με ταυτόχρονη σημαντική προσφορά στην απασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (Βακάκης Φ., 1994, Ζάπρης Α., 1994, Μπουρδάρας Δ., 1994). Σχεδόν στο σύνολό τους οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις ακολουθούσαν εκτατική μορφή εκμετάλλευσης. Οι συνθήκες για την εκτατική μορφή ήταν ευνοϊκές, δεδομένου ότι υπήρχε τόσο ο διαθέσιμος χώρος και το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό όσο και μια πολιτική από την πλευρά του κράτους χαρακτηριζόμενη

αποτελούσαν τμήμα του εθνικού πληθυσμού και ως επακόλουθο δεν συμμετείχαν στην καταβολή φόρων.

¹¹ Η αγορά ζωοτροφών αποτελούσε πολύ μικρό τμήμα των δραστηριοτήτων τους δεδομένων των οικονομικών συνθηκών, αλλά και της μη διαθεσιμότητάς τους.

¹² Σύμφωνα με το Νιτσιάκο (1991) «χωρική κτηνοτροφία» καλείται η κτηνοτροφία που διεξάγεται σε ένα συγκεκριμένο χώρο

από έντονο προστατευτισμό (Μωϋσίδης Α., 1986, Τσούμας Θ., Τασιούλας Δ., 1986, Τσιακίρης Λ., 1991).

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα συντηρήθηκε στις ορεινές περιοχές σε ικανοποιητικά επίπεδα, δεδομένου ότι αποτελούσε τη μόνη οικονομική δραστηριότητα για μεγάλο χρονικό διάστημα (Anthoroulou Th., Duquenne MN., 1996). Οι μετέπειτα αιτίες συρρίκνωσης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας και του εκτρεφόμενου κτηνοτροφικού κεφαλαίου συνδέονται αφ' ενός με τη μείωση του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού (νέοι άνδρες και γυναίκες της παραγωγικής ηλικίας – αγροτική έξοδος) και αφ' ετέρου με τον περιορισμένο πλέον χώρο, στον οποίο επιτρέπεται η άσκησή της.

Η συρρίκνωση της ορεινής κτηνοτροφικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση των κτηνοτροφικών προϊόντων γίνεται εμφανής και διαμέσου των γενικότερων αλλαγών, που αφορούν τόσο τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ πεδινών και ορεινών παραγωγικών συστημάτων όσο και της σημασίας της ζήτησης των παραγόμενων κτηνοτροφικών προϊόντων:

- α) γάλα – κρέας: το κοπάδι εκτρέφεται για την παραγωγή γάλακτος και κρέατος τα οποία προωθούνται στην αγορά. Η ανάπτυξη της κτηνοτροφικής δραστηριότητας στα πεδινά σε εντατική μορφή θέτει την εκτροφή των αιγοπροβάτων σε ανταγωνιστικό πλαίσιο δεδομένου ότι εκεί παράγονται κτηνοτροφικά προϊόντα με χαμηλότερο κόστος (Hadjimichalis C., Vaiou. P., 1990, Papanagiotou, E., 1996, Hadjimichalis C., 2002),
- β) μαλλί: το κοπάδι κατά τη μεταβατική κτηνοτροφία, εκτρεφόταν για την παραγωγή μαλλιού το οποίο αποτελούσε βασική πρώτη ύλη για την παραγωγή του απαραίτητου ρουχισμού. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας ρούχων βασιζόμενη στο βαμβάκι και το νάϋλον επέδρασε καθοριστικά στη μείωση της σημασίας του συγκεκριμένου προϊόντος.

2.2.2.2 ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2^η: 1960 - 1980

Κατά την περίοδο 1960-1980 η συμβολή της ορεινής γεωργίας-κτηνοτροφίας στην εθνική οικονομία μειώνεται λόγω της εφαρμογής του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο βασιζόταν στην εντατική γεωργία, γεγονός που εμφανίζεται σε όλες τις μεσογειακές περιοχές (Mergos G., 1993, Pecquer B., 1992, Roux B., 1997, Rouzier J., 1997). Η διάλυση της ορεινής αγροτικής οικονομίας επιτυγχάνεται με όλο και

αυξανόμενους ρυθμούς μετά τη δεκαετία του 60 (Papadaki-Klavdianou, A., Martika-Vakirtzi, M., 1993), χωρίς να εξισορροπείται από κάποια ειδική εθνική πολιτική. Η έλλειψη πολιτικής εξηγείται από το γεγονός ότι η χώρα θέτει ως πρωτεύουσας σημασίας την επάρκειά της σε διατροφικά προϊόντα¹³, το οποίο επιτεύχθηκε με την εφαρμογή πληθώρας επιμέρους μηχανισμών και μέσων άσκησης εθνικής αγροτικής πολιτικής¹⁴, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σε αυτά το γάλα και το κρέας. Η αποδόμηση αυτή επηρεάζεται άμεσα από την συνεχόμενη έξοδο του παραγωγικού δυναμικού, το οποίο μετακινείται στις αστικές περιοχές, για να καλύψει ανάγκες: α) προσωπικές (βιοπορισμού) αλλά και β) σε εργατικό δυναμικό, που δημιουργήθηκαν λόγω της βιομηχανικής ανάπτυξης (Saraceno E., 1987, Viala AM, 1995, Tsiboukas, C., Spathis, P., 2000, Van der Ploeg J.D., 1991, Wampfler B., 1997). Το σύστημα λειτουργίας και οργάνωσης της αγροτικής δραστηριότητας στις ορεινές περιοχές παραμένει εκτατικό έχοντας χάσει σημαντικό από το κύριο γνώρισμά του : το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό¹⁵.

Η πολιτεία σε μια πρώτη προσπάθεια στήριξης της υφιστάμενης δραστηριότητας στα ορεινά εφάρμοσε πολιτικές στήριξης του αγροτικού εισοδήματος με ενισχύσεις για αγορά ζωοτροφών, ενέργειες που ήταν βοηθητικές αλλά όχι καθοριστικές για την πορεία της κτηνοτροφίας. Ωστόσο στις ορεινές περιοχές η οργάνωση και λειτουργία της παραδοσιακής οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης είχε ως αποτέλεσμα τη χαμηλή σύνδεση με την αγορά των γεωργικών εισροών και τον υψηλό βαθμό αυτοκατανάλωσης των προϊόντων της.

¹³ Η χώρα, όπως και όλες οι ευρωπαϊκές χώρες μετά το τέλος του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου, είχε μεγάλες ανάγκες σε διατροφικά προϊόντα, όπως το σιτάρι. Η έλλειψή τους τις είχε καταστήσει σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες οικονομικά από τις ΗΠΑ, χώρα πλούσια στο συγκεκριμένο παραγόμενο γεωργικό προϊόν. Εφαρμόζεται το φορντικό μοντέλο παραγωγής με στόχο τη μείωση των ελλείψεων σε διατροφικά προϊόντα και άρα σε οικονομικές εξαρτήσεις.

¹⁴ Διεξοδική αναφορά τόσο στους μηχανισμούς όσο και στα μέσα άσκησης πολιτικής κάνουν οι: Καζάκος, Π. και Παπακωνσταντινίδης, Λ.Α 1984, Γρεβενίτης -Σαπουνάς 1988, Μαραβέγια 1992.

¹⁵ Σημαντικός είναι ο αριθμός των ατόμων στις ορεινές περιοχές, σε σύγκριση με τον πεδινό αγροτικό πληθυσμό, που καταφεύγουν στις σπουδές αποβλέποντας σε ένα καλύτερο επαγγελματικό μέλλον (Μωυσίδης Α., 1994, Ηουέε Ρ., 1989, Γούσιος Δ., 2000) είτε στη μετανάστευση με αποτέλεσμα την συνεχή μείωση του δυναμικού εκείνου, που θα αναλαμβάνει πρωτοβουλίες στις επόμενες δεκαετίες. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η συνέχιση της άσκησης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας με τον ίδιο τρόπο διαχείρισης και εκμετάλλευσης και την διατήρηση της υφιστάμενης νοοτροπίας των κτηνοτρόφων.

2.2.2.3 ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3^η: 1980-1995

Παρόλο που η ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. δημιούργησε νέα ευνοϊκά δεδομένα για την οικονομική δραστηριότητα του πρωτογενούς τομέα, δε διαφοροποιήθηκαν οι συνθήκες άσκησης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας (Fennell R., 1999) στην Ελλάδα, διότι δεν ευνοήθηκε η εκτατική μορφή κτηνοτροφίας. Η εκμετάλλευση στα ορεινά, όπως και σε όλο τον ελληνικό χώρο, παραμένει οικογενειακής μορφής, το οποίο σημαίνει ότι το μέγεθός της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό της (Gaemelke P., 1999). Παρ' όλη την παράδοση της χώρας στην άσκηση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, η αναλογία κτηνοτροφίας-γεωργίας έχει σταθεροποιηθεί σε αναλογία 30:70, γεγονός που καταδεικνύει την θεαματική άνοδο – ανάπτυξη της γεωργίας σε μια χώρα, όπου παραδοσιακά υπερτερούσε η κτηνοτροφία, και τη συγκέντρωση και ένταση της αγροτικής δραστηριότητας στις πεδινές περιοχές.

Η χορήγηση χρηματικών ενισχύσεων και η επιδότηση της παραγωγής αγροτικών προϊόντων (λογική ΚΓΠ) επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη δομή των τοπικών συστημάτων των αγροτικών κοινωνιών. Το γεγονός ότι το σύνολο των ενισχύσεων συνδέθηκε με το παραγόμενο προϊόν λειτούργησε αποδομητικά για τα υπάρχοντα συστήματα παραγωγής τα οποία στηριζόταν στην *αλληλοεξάρτηση* και συνεργασία των παραγωγικών μονάδων (εκμεταλλεύσεων). Η αποδόμηση αυτή είναι πιο εμφανής στις ορεινές περιοχές, στις οποίες είναι πιο έντονη η ιδιαιτερότητα της ελληνικής γεωργίας: η οικογενειακής μορφής εκμετάλλευση, εφόσον βασίζεται στην εκτατικότητα, δηλαδή στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων της.

Η συνεχιζόμενη προστατευτικού χαρακτήρα (πολιτική στήριξης τιμών) αγροτική πολιτική, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της ΚΓΠ, εντείνει τα διαρθρωτικά προβλήματα στην γεωργία ωθώντας την σταδιακά στο περιθώριο των οικονομικών δραστηριοτήτων (Fennell R., 1999, Maraveyas N., Martinos N., 1997). Παράλληλα η χορήγηση χρηματικών ενισχύσεων και επιδοτήσεων σε επίπεδο προϊόντος στην παραγωγική μονάδα συνετέλεσε στην παραμονή και δημιουργία ορισμένων παραγωγικών μονάδων, οι οποίες υπό διαφορετικές συνθήκες θα είχαν εκλείψει στα ορεινά και πολύ περισσότερο στα πεδινά. Η ταυτόχρονη έλλειψη υποστηρικτικών μηχανισμών ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές, οι οποίοι να ασχολούνται με την υποστήριξη του πρωτογενή τομέα (γεωργικές εφαρμογές, συνεταιρισμοί, κ.ά) δεν επέτρεψε για ακόμη μια φορά την ενίσχυση της ανάπτυξης της αγροτικής δραστηριότητας. Η παραγωγική μονάδα

παρ'όλες τις δυσκολίες συνεχίζει να δραστηριοποιείται και να αποτελεί μόριο-πυρήνα μιας τοπικής κοινωνίας, που επιμένει να υφίσταται σε τοπικό επίπεδο, να δραστηριοποιείται και να επιβιώνει (βοσκήσιμες εκτάσεις, λίγες γεωργικές γαίες, μειωμένες εισροές, κ.ά), ενώ παράλληλα δεν της δίδονται τα ερεθίσματα, οι πληροφορίες που θα τη βοηθούσαν να προγραμματίσει τη δράση της σε βάθος δεκαετίας. Και αυτό είναι μια πραγματικότητα, η οποία με τη σειρά της θέτει ερωτήματα και προβληματισμούς ως προς τους λόγους και τους τρόπους ανθεκτικότητας –αντίστασής της.

Σύμφωνα με την αναθεώρηση της ΚΓΠ του 1992, η οποία εκφράζει καθαρά τις απαιτήσεις της GATT και των διεθνών οργανισμών (ΠΟΕ, κ.ά) προοιωνίζεται το τέλος του προστατευτισμού. Καλείται η γεωργία να δράσει σε ένα καθαρά ανταγωνιστικό περιβάλλον με δεδομένα τα έντονα διαρθρωτικά προβλήματά της και χωρίς να της παρέχονται επιπλέον εφόδια θεσμικά, οικονομικά κ.ά (Fennell R., 1999, Maraveyas, N., Duquenno, M., 1994).

2.2.2.4 ΠΕΡΙΟΔΟΣ 4^η: 1995- 2005

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στα νομοθετικά έγγραφα (κανονισμοί, Κοινοτικές Πρωτοβουλίες, κ.ά) της Ε.Ε. γίνεται εμφανής η προσπάθεια ένταξης των ορεινών χώρων στον εθνικό χώρο αλλά και μιας επαναπροσέγγισης των ορεινών περιοχών.

Οι ορεινές περιοχές, παρόλο που συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν διαρθρωτικά προβλήματα στον πρωτογενή τομέα λόγω της συνεχιζόμενης τομεακής πολιτικής που ασκείται, αντιμετωπίζουν νέες προκλήσεις :

- α) μεταβολή των καταναλωτικών προτύπων των καταναλωτών: οι καταναλωτές αναζητούν, όλο και έντονα, υγιεινά και παραδοσιακά προϊόντα καθώς και αντιμετωπίζουν τον ορεινό χώρο ως χώρο κατανάλωσης (Ανθοπούλου Θ., 2013)
- β) απαίτηση των υφιστάμενων πολιτικών να αποτελούν, ως εδαφική περιοχή, συνομιλητή του κράτους εκφράζοντας άποψη στο σχεδιασμό τους (Γούσιος Δ., 2012).

Στο νέο πλέον πολιτικό και καταναλωτικό πλαίσιο, που τείνει να διαμορφωθεί, οι τοπικές κοινωνίες ακόμη και των ορεινών περιοχών, διαθέτοντας και βασιζόμενοι στα δικά τους τοπικά συστήματα παραγωγής και τα δικά τους διοικητικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά καλούνται να αξιοποιήσουν τις νέες δυνατότητες, που προσφέρονται από το πλαίσιο της υφιστάμενης πολιτικής και το νέο

εξωτερικό ανταγωνιστικό περιβάλλον. Παρατηρείται ωστόσο στις ορεινές κυρίως περιοχές ότι τα συνεχιζόμενα διαρθρωτικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα δεν του επιτρέπουν να προσαρμοσθεί και ν' ανταποκριθεί στις νέες δυνατότητες δραστηριοποίησης και στη ζήτηση των αγορών.

Η μετάβαση από την «μεταβατική» στη «χωρική» κτηνοτροφία αποτυπώνεται στο σύστημα παραγωγής (Βεργόπουλος Κ., 1975) ως απόρροια των συγκρούσεων των χρήσεων γης καθώς και των υφιστάμενων συστημάτων διαχείρισης του αγροτικού και μη χώρου. Οι συγκρούσεις αυτές εντείνονται από τη μη προσαρμοστικότητα των κανονισμών της ΚΓΠ στις εθνικές, περιφερειακές και τοπικές χωρικές συνθήκες, καθώς και από τη μη ευελιξία της πολιτικής, την ανικανότητα των αντίστοιχων εθνικών μηχανισμών πλαισίωσης να την εφαρμόσουν προσαρμόζοντάς την (Fennell R., 1999).

Την περίοδο αυτή η χορήγηση χρηματικών ενισχύσεων και επιδοτήσεων στην παραγόμενη ποσότητα προϊόντος συνεχίζεται και πραγματοποιείται σε επίπεδο ατομικής εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να διατηρείται η αγροτική δραστηριότητα και η συγκράτηση πληθυσμού χωρίς όμως να διασφαλίζεται ο εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεών τους. Η ίδρυση και η δραστηριοποίηση υποστηρικτικών μηχανισμών σε επίπεδο νομαρχίας συνέβαλε στην ανάπτυξη μεμονωμένα και διάσπαρτα δραστηριοτήτων (αγροτουριστικά καταλύματα, εστιατόρια, οικο-βιοτεχνίες) πέραν των γεωργικών-κτηνοτροφικών χωρίς όμως να συνδεθούν με το τοπικό παραγωγικό σύστημα και χωρίς να συμβάλλουν πάντα στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας των τοπικά παραγόμενων προϊόντων. Το όλο εγχείρημα επιτελούμενο εκτός του πλαισίου των γεωργικών εφαρμογών δεν κατάφερε να προσελκύσει τους παραγωγούς αγρότες. Ενεργώντας σ' ένα μη προσαρμοσμένο θεσμικό πλαίσιο η όλη προσπάθεια τελικά απευθύνθηκε είτε σε μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης, τα οποία εγκατέλειψαν την αγροτική δραστηριότητα, είτε κυρίως σε καταγόμενους, που δραστηριοποιήθηκαν εκ νέου στην περιοχή τους, είτε ακόμη και σε επενδυτές –ξένους με την περιοχή- οι οποίοι άδραξαν μια ευκαιρία για επενδυτική δραστηριότητα.

Στο πλαίσιο αναπτυξιακών πολιτικών αυτής της περιόδου η εθνική πολιτική εξασφαλίζει θεωρητικά στις ορεινές περιοχές τη δυνατότητα να δραστηριοποιηθούν στη βάση της πολυλειτουργικότητας της υπαίθρου (Molland A., 2002) με στόχο μια

ανταγωνιστική διαφοροποιημένη τοπική οικονομία¹⁶, χωρίς όμως να της παρέχει ιδιαίτερη και αποτελεσματική υποστήριξη – ενημέρωση - πληροφόρηση.

2.2.2.5 ΠΕΡΙΟΔΟΣ 5^η: 2006+

Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και ενόψει του αυξανόμενου ανταγωνισμού των αγορών η απάντηση του κράτους, το οποίο βλέπει να εξασθενεί η ικανότητά του να παρεμβαίνει για τη ρύθμιση των ανισοτήτων –ανισορροπιών, επιχειρείται πρωτίστως μέσα από την διοικητική αποκέντρωση. Η αποκέντρωση (η οποία ξεκίνησε αρχές του 2000 με τη διοικητική μεταρρύθμιση «Ι Καμποδίστριας» και συνεχίστηκε το 2010 με τη νέα διοικητική μεταρρύθμιση «ΚΑΛΔΙΚΡΑΤΗΣ») συνοδευόμενη από τη μεταφορά σημαντικών αρμοδιοτήτων προς τις τοπικές κοινωνίες στοχεύει να στηρίξει με τις κατάλληλες αναπτυξιακές πολιτικές αυτές τις κοινωνίες, ώστε να είναι σε θέση να σχεδιάσουν τον τρόπο δράσης τους, καθώς και να αποφασίσουν την αναπτυξιακή τους κατεύθυνση. Στο πλαίσιο αυτό καλούνται οι ορεινές περιοχές να προσδιορίσουν και να αξιολογήσουν τους πόρους τους και να οργανώσουν την αξιοποίησή τους, ώστε τα προτεινόμενα προϊόντα να είναι ανταγωνιστικά στην αγορά βάσει της ποιότητας, της διακριτότητας και της βιωσιμότητας, διαφοροποιώντας το χώρο και προκαλώντας εδαφικό κέρδος (Campagne P., Pecqueur B., 2009).

Σ' αυτό το νέο πλαίσιο οργάνωσης και στόχευσης της ανάπτυξης το ζήτημα της αειφορίας αλλά και της ποιότητας εμφανίζεται να προσδιορίζει στενά πλέον τη σχέση παραγωγικού συστήματος και διαχείρισης του χώρου. Πράγματι η μετάβαση των οικονομικών ενισχύσεων από την ποσοτική στην εκτατική βάση φαίνεται να ενισχύει τον ρόλο του τοπικού παραγωγικού συστήματος των ορεινών περιοχών λόγω του εκτατικού του χαρακτήρα και της δυνατότητας που προσφέρει να εξασφαλίσει ταυτόχρονα ποιότητα και αειφορία. Η ανάδειξη της ποιότητας των κτηνοτροφικών προϊόντων όπως και η ποιότητα του συστήματος εν γένει από μόνα τους δεν αποδίδουν, απαιτούν την συμπόρευση της τοπικής κοινωνίας μέσω ενός συγκεκριμένου σχεδίου δράσης, το οποίο θα μπορούσε να συμβάλλει στη εδαφικοποίηση του τοπικού παραγωγικού συστήματος και να απαντήσει στο νέο πρότυπο ανάπτυξης της υπαίθρου.

---

¹⁶ διερεύνηση της κοινωνικο-οικονομικής διαδικασίας εξέλιξης της υπαίθρου, προσδιορισμό των κοινωνικών συστημάτων παραγωγής, που λειτουργούν στο εσωτερικό γεωγραφικών περιοχών, και των μεταξύ τους συμπληρωματικών σχέσεων, διερεύνηση του βαθμού

Το τοπικό σχέδιο δράσης, για να αποδώσει, απαιτείται πλέον να συνδιαμορφωθεί από το σύνολο των τοπικών φορέων με σκοπό την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της περιοχής αλλά και της ίδιας της περιοχής μέσα από την ενίσχυση της εκτατικότητας και της συλλογικότητάς του (Γούσιος Δ., Γάκη Δ., 2010). Ο πλούτος των περιοχών (Benko G., Lipietz A., 1992) σε πόρους αναδεικνύει τον κυρίαρχο ρόλο των εδαφικών περιοχών (Abu Shammala N., 2009) προσδίδοντάς τους εδαφική ανταγωνιστικότητα, χαρακτηριστικό που συμβάλλει στην αειφορία τους και τη βιωσιμότητά τους.

Όλοι οι χώροι και ιδιαίτερα όλες οι ορεινές περιοχές δεν μπορούν να ενστερνιστούν και να εφαρμόσουν τις πολιτικές με χωρικές στρατηγικές (Campagne P., Pecqueur B., 2009). Οι ορεινές περιοχές, που διαθέτουν ένα στοιχειώδες ανθρώπινο δυναμικό και τοπικό παραγωγικό σύστημα, έχουν τη δυνατότητα να διαφοροποιηθούν και να αναδείξουν τα εδαφικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, διότι δύνανται να κινητοποιήσουν τους δρώντες τους γύρω από ένα τοπικό σχέδιο δράσης. Το τοπικό εκτατικό παραγωγικό σύστημα παραμένοντας για μεγάλο διάστημα περιθωριοποιημένο καλείται πλέον να αξιοποιήσει την εδαφική διάσταση των νέων πολιτικών ενεργοποιώντας δυνάμεις και «πιστές αγορές» (Γούσιος Δ., 2013). Η διαφοροποίηση αυτή βασίζεται στις ικανότητες μιας εδαφικής περιοχής να προσφέρει στην αγορά προϊόντα με ταυτότητα, αρκετά διαφορετικά και ελκυστικά, ώστε να συμβάλλουν στη δημιουργία πλούτου και κατά συνέπεια στην αναπαραγωγή του τοπικού παραγωγικού συστήματος (Campagne P., Pecqueur B., 2009).

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του τοπικού παραγωγικού συστήματος των ορεινών περιοχών ακόμη και σήμερα παραμένουν:

- απουσία δυναμικών στελεχών του πληθυσμού λόγω της αγροτικής εξόδου και της προχωρημένης γήρανσης,
- ασαφή ιδιοκτησιακά καθεστώτα της αγροτικής γης που εμποδίζουν την επαναξιοποίηση της (αστική ιδιοκτησία, εξ αδιαιρέτου συνιδιοκτησίες με απόντες κληρονόμους, κοινοτικές και δημόσιες, διακατεχόμενες κτηνοτροφικές εκτάσεις, κ.ά.),
- μικρές και διάσπαρτες εκμεταλλεύσεις, αποκομμένες από τα δίκτυα συλλογής, μεταποίησης και εμπορίας αγροτικών προϊόντων σε συνδυασμό με έναν ανεπαρκή

προσαρμοστικότητας των παραδοσιακών συστημάτων διαχείρισης του χώρου που

όγκο παραγωγής, που θα επέτρεπε την επιτόπια μεταποίηση και αξιοποίηση μέσω της “στρατηγικής της ποιότητας”,

- απαξίωση συλλογικών υποδομών και κοινωνικού εξοπλισμού,
- απουσία μικρών ορεινών ή ημιορεινών αστικών κέντρων-πόλων, που θα εξασφάλιζαν υπηρεσίες και μηχανισμούς πλαισίωσης τοπικών πρωτοβουλιών ανάπτυξης, κ.ά. Ακόμα και οι όποιες ιδιωτικές επενδυτικές πρωτοβουλίες που δραστηριοποιούνται κυρίως στον τομέα του τουρισμού και της οικοτεχνίας-βιοτεχνίας στα πλαίσια των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και επιχορηγήσεων, παραμένουν συνήθως αποσπασματικές και σημειακές χωρίς να ενεργοποιούν τους τοπικούς πόρους σε μια ευρύτερη χωρο-τοπική διαδικασία ανάπτυξης.

Παρόλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά του τοπικού παραγωγικού συστήματος των ορεινών περιοχών οι συνεχείς κρίσεις, οικονομικές, διατροφικές, ενεργειακές, οικολογικές, που συντελούνται, καταδεικνύουν την ανάγκη εξεύρεσης λύσεων. Οι ορεινές περιοχές όλο και περισσότερο δείχνουν ότι είναι έτοιμες και περισσότερο ικανές να αντισταθούν και να συμβάλλουν στις νέες ανάγκες της κοινωνίας (Campagne P., Pecqueur B., 2009), δεδομένου ότι διατηρούν παραγωγικό ιστό ο οποίος είναι εκτατικής μορφής και αξιοποιεί τους πλούσιους φυσικούς πόρους τους.

2.2.3 ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑ ΒΟΣΚΗΣΗΣ

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα στις ορεινές περιοχές στηρίχτηκε, διαχρονικά, στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων (βοσκοτόπων, νερών, δασών), οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι δημόσια ή συλλογικά αγαθά¹⁷. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν αντιμετώπισαν την παραγωγική μονάδα ως μεμονωμένη μονάδα και δεν έλαβαν υπόψη ότι αφενός αυτή αποτελεί τμήμα μιας κοινωνίας με την οποία είχε άρρηκτους δεσμούς και αφετέρου η ύπαρξή της στηριζόταν στη διαχείριση –εκμετάλλευση δημόσιων φυσικών πόρων. Ως εκ τούτου κυριάρχησε η αντίληψη ότι η μη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών οφείλεται στην κοινοτική ιδιοποίηση, η οποία αποτελεί «εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας (Γούσιος, 1999) και στην ορθολογική εκμετάλλευση των πόρων (Campagne P., 1994b)».

---

¹⁷ βασίζονται στην κοινή κτήση και χρήση γης (Γούσιος Δ., 1999)
 ανήκουν είτε στους κατοίκους μιας κοινότητας (διακατεχόμενα) είτε στην κοινότητα ως διοικητική μονάδα (κοινοτικά) είτε στο κράτος (δημόσια).

Σε όλες τις περιόδους εξέλιξης των ορεινών περιοχών υπήρχαν πάντα μηχανισμοί κοινοτικής ρύθμισης (κανόνες εθιμοτυπικού δικαίου), μηχανισμοί που ρύθμιζαν τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης του χώρου. Η υποβάθμιση των μορφών -μηχανισμών αυτών (Γετίμης Π & Κανκαλάς, Γρ., 1990, Ηγουμενάκης Ν., 1987), ως ιστορική διαδικασία κοινωνικών μετασχηματισμών, συνετέλεσε στην υποβάθμιση των φυσικών πόρων, καθώς δεν υπήρχε έλεγχος πρόσβασης, χρήσης και κατανάλωσης σε αυτούς.

Πράγματι το καθεστώς «κατοχής και νομής» στις ορεινές περιοχές παρήγαγε ιστορικά συστήματα κτηνοτροφικής παραγωγής και μορφές διαχείρισης των βοσκοτόπων, που ήταν σε μεγάλο βαθμό πολύπλοκα. Οι αλλαγές της δημογραφίας των ορεινών περιοχών, η μόνιμη εγκατάσταση των νομαδικών πληθυσμών στις πεδινές και ημιορεινές ως επί το πλείστον περιοχές, η ενσωμάτωση στην οικονομία και η παρέμβαση της κρατικής διοίκησης στην χωροταξία συνετέλεσαν, ώστε οι τρόποι κοινοτικής διαχείρισης να βρίσκονται σε διαρκή κρίση, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1950 (Βεργόπουλος Κ., 1975). Παρατηρείται ότι οι διάφορες χρήσεις γης και πρακτικές, που συνδέονται με τη λειτουργία των συστημάτων πολυπαραγωγής, έχουν όλο και λιγότερο κοινές σχέσεις μεταξύ τους στο πλαίσιο των τοπικών αγροτικών συστημάτων με συνέπεια την αποδιάρθρωση αυτών (Αλεξανδράτος Ν, 1994).

Η διερεύνηση της ανθεκτικότητας και της προσαρμοστικότητας των παραδοσιακών συστημάτων διαχείρισης του χώρου και των βοσκοτόπων-βοσκήσιμων εκτάσεων δείχνει ότι οι παραγωγοί ωθούνται στην εντατικότερη χρήση του κεφαλαίου τους (βοσκήσιμη έκταση ανά αριθμό ζώων) με σκοπό να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό. Η ακολουθούμενη αγροτική πολιτική (ΚΓΠ) και η αγορά ενθαρρύνουν την παραγωγικότητα με συνέπεια, οι παραγωγοί να κατευθύνονται σε λύσεις, όπως αύξηση ή βελτίωση του ζωικού κεφαλαίου, οι οποίες ωστόσο έχουν επιπτώσεις, λιγότερο ή περισσότερο ήπιες στο περιβάλλον (υπερεκμετάλλευση βοσκήσιμων εκτάσεων όπου γίνεται συγκέντρωση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου, διότι τα ζώα βελτιωμένης φυλής έχουν μεγαλύτερες απαιτήσεις σε διατροφή). Επιπλέον οι ζωοτροφές και η αναζήτηση βοσκοτόπων προς ενοικίαση εμφανίζονται ως σημαντικοί παράγοντες για τη μείωση των πιέσεων στη λειτουργία του παραδοσιακού συστήματος διαχείρισης των κοινοτικών βοσκοτόπων (Fennell R., 1999) συμβάλλοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας των ζώων (βασικό ζητούμενο) με συνέπεια, ο όγκος και η παραγωγή της εκτατικής ορεινής κτηνοτροφίας να εξαρτάται άμεσα από την βοσκοϊκανότητα της περιοχής και την ποσότητα των εισερχόμενων ζωοτροφών. Η αύξηση των τελευταίων,

σε μια προσπάθεια του παραγωγού να εναρμονιστεί με το ισχύον οικονομικο-παραγωγικό σύστημα, οδηγεί συχνά στην εντατικοποίηση του συστήματος παραγωγής ανά εκμετάλλευση. Η εξέλιξη αυτή συχνά αποδιοργανώνει το σύστημα βόσκησης, ιδιαίτερα οδηγεί στην εντατικοποίηση έχοντας επιπτώσεις στην ποιότητα και την ταυτότητα των παραγόμενων κτηνοτροφικών προϊόντων και συμβάλλει στην αποδυνάμωση ή και αποδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων.

Η υιοθέτηση του μοντέλου «αύξηση της παραγωγικότητας» στην κτηνοτροφία συνέβαλε μεταξύ άλλων και στην αλλαγή εκ μέρους των παραγωγών των τρόπων εκτροφής του κοπαδιού τους. Για να μπορέσουν να εξασφαλίσουν μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντος (γάλακτος, κρέατος) κινήθηκαν προς την εντατικοποίηση του παραγωγικού συστήματος και των εκμεταλλεύσεών τους περνώντας στην πράξη στο σταβλισμό των ζώων για μεγάλο χρονικό διάστημα και στην αυξανόμενη χρήση συμπυκνωμένων ζωοτροφών στη διατροφή των ζώων. Η μείωση του χρόνου βόσκησης των ζώων συνέβαλε στην αλλαγή του συστήματος διαχείρισης των βοσκοτόπων (Ευαγγέλου Χρ., 2013). Από την άλλη πλευρά, η πρόσβαση σε ζωοτροφές ενίσχυσε βραχυπρόθεσμα την ευκαμψία του συστήματος σε βάρος ωστόσο της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων. Ο κανόνας : «η βοσκή συμβάλλει στην πάχυνση και οι ζωοτροφές στη συντήρηση» έχει πλέον αντιστραφεί εντελώς. Αυτή η ριζική αλλαγή που συνδέεται και με την εξέλιξη του τοπικού πλαισίου ζωής, ανεβάζει το κόστος σε υψηλά επίπεδα γεγονός που αποκρύπτουν προς το παρόν, οι ενισχύσεις της ΚΓΠ και επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων (Αποστολόπουλος Κ., Μαραβέγιας Ν., κ.ά, 2004), ενώ ταυτόχρονα αναιρεί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης μιας κτηνοτροφίας ποιοτικής ή και βιολογικής, η οποία απαιτεί διατροφή και εκτροφή του ζωικού κεφαλαίου τοπικά και με τοπικά και πιστοποιημένα προϊόντα. Η ορθολογική χρήση και διαχείριση των μεγάλων σε έκταση βοσκήσιμων εκτάσεων θα μπορούσε να συμβάλει στην παραπάνω κατεύθυνση και στρατηγική.

Επιπλέον η άμεση σύνδεση της χορήγησης ενισχύσεων- επιδοτήσεων με την βοσκήσιμη –καλλιεργήσιμη έκταση χωρίς τον απαιτούμενο έλεγχο παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις (εφαρμογή του μέτρου: Νέοι Αγρότες) εξηγεί την στροφή των παραγωγών προς την αναζήτηση οπουδήποτε επιπλέον αναγκαίων βοσκήσιμων εκτάσεων για τον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων, ανεξάρτητα από το αν αυτές είναι προσεγγίσιμες ή όχι (ή αν τις χρησιμοποιούν εντέλει) από το εκτρεφόμενο κοπάδι.

Η ενοικίαση λιβαδιών στο εσωτερικό των κτηματικών περιοχών των όμορων ή και πιο απομακρυσμένων οικισμών, η οποία εμφανίστηκε ως έσχατο μέσο για τη μεγέθυνση του κοπαδιού και τη μείωση της εξάρτησης από το κοινοτικό σύστημα συναντά την τελευταία δεκαετία σημαντικά εμπόδια, που προέρχονται από αλλαγές στην χρήση τους, τις οποίες ευνοεί και χρηματοδοτεί η ΚΓΠ. Έτσι η «δάσωση γεωργικών γαιών» και η «αγρανάπαυση καλλιεργούμενων γεωργικών εκτάσεων» ως χρηματοδοτούμενες δράσεις από την ΚΓΠ αποτελούν μια ευκαιρία απόκτησης επιπλέον εισοδήματος για τους μη καλλιεργητές μιας περιοχής ενώ ταυτόχρονα συμβάλλουν στη μείωση των διαθέσιμων καλλιεργούμενων εκτάσεων που μέχρι εκεί την περίοδο αξιοποιούνταν μέσω της ενοικίασης για βόσκηση κοπαδιών των γεωργο-κτηνοτρόφων μιας ορεινής περιοχής. Συνέπεια αυτών αποτέλεσε η δημιουργία συγκρούσεων, η ανατροπή της εύθραυστης ισορροπίας στο σύστημα διαχείρισης βοσκοτόπων, που οργανώνεται στο εσωτερικό μιας ορεινής κτηματικής περιοχής, και αρνητικά αποτελέσματα στην εφαρμογή της κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

2.2.4. ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η εφαρμογή της ΚΓΠ ευνόησε στους ορεινούς μειονεκτικούς χώρους, μεμονωμένες ατομικές προσπάθειες προσαρμογής των βασικών συντελεστών παραγωγής στις απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας, που η αγορά επιβάλλει και η ΚΓΠ ενισχύει (Fennell R., 1999, Χάρβεϋ E., 1996, Gray J., 2000). Ως αποτέλεσμα προέκυψε η σταδιακή αλλαγή με πολύ αργούς ρυθμούς στις βασικές αρχές για την παραδοσιακή οικονομική δραστηριότητα στις χρήσεις γης και στα συστήματα διαχείρισης του χώρου (Μπουρδάρης Δ., 2006).

Όπως αναφέρουν στο σύνολό τους επιστήμονες, (Kayser B., 1990, Sivignon M. 1992, Νιτσιάκος B., 1991, Γούσιος Δ., 2000 κα) που έχουν ασχοληθεί με την εξέλιξη του ελληνικού αγροτικού χώρου, στο σύνολό τους οι κοινωνίες των ορεινών αγροτικών μεσογειακών περιοχών, αλλά και ειδικότερα των ελληνικών, προσάρμοσαν το παραγωγικό τους σύστημα στις δύσκολες συνθήκες του χώρου δραστηριοποίησής τους και αξιοποίησαν τους συχνά ανεπαρκείς πόρους του. Το τοπικό σύστημα παρόμοιων περιοχών χαρακτηριζόταν από έντονη πολυπλοκότητα, δεδομένου ότι οι παραγωγοί και ταυτόχρονα διαχειριστές του χώρου όφειλαν να χρησιμοποιούν με φειδώ και σύνεση τον κάθε υπο-χώρο, τη βοσκήσιμη έκταση για την διατροφή των κοπαδιών, τη δασική έκταση για την κάλυψη των αναγκών θέρμανσης, διατροφής και συντήρησης του

νοικοκυριού, τη γεωργική έκταση για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του νοικοκυριού και του κοπαδιού, ώστε αυτός να αποδίδει και να επιτρέπει την επιβίωση του συνόλου της κοινωνίας (Fourcage C., 1994, Gerbaux F., 1995, Goussios D., 1995, Gibon An., 2000).

Η εγκατάσταση των νομάδων –κτηνοτρόφων, η ενσωμάτωση στην οικονομία, η παρέμβαση της διοίκησης στην οργάνωση του χώρου, οι δημογραφικές αλλαγές αποτέλεσαν τους κύριους παράγοντες, που συνέβαλλαν στη συνεχή αλλαγή των τρόπων διαχείρισης, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1950, περνώντας από τη συλλογική και οργανωμένη διαχείριση του χώρου σε σχεδόν ατομική χρήση και διαχείρισή του (Βεργόπουλος Κ., 1975). Η ενσωμάτωση των παραγωγικών συστημάτων στις γεωργικές πολιτικές (Σπαθής Π., Τσιμπούκας Κ., Τσουκαλάς Σ., Νέλλας Ε., 1998) και στην αγορά ώθησε τελικά στην αποδιοργάνωση των αγροτικών συστημάτων αλλά και των συστημάτων διαχείρισης των βοσκοτόπων. Πράγματι οι ορεινές περιοχές χαρακτηριζόμενες έως και σήμερα από παραδοσιακές παραγωγικές δομές περιθωριοποιούνται, διότι διατηρούνται σε μια κατάσταση μειωμένης αποδοτικότητας της εργασίας σύμφωνα με το ισχύον παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας (Anthopoulou T., Goussios D., 2000, Anthopoulou T., 2000).

Η εφαρμογή του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης, οι αλλαγές στην αγορά, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα, οι περιβαλλοντικές αλλαγές έχουν επιπτώσεις άμεσες /έμμεσες στο παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών οι οποίες αποτυπώνονται στις συνιστώσες του: α) δημογραφικά δεδομένα –εργασία, β) γεωργική εκμετάλλευση (παραγωγική μονάδα)-βοσκήσιμη έκταση, γ) γεωργικά προϊόντα, δ) αγροτικό εισόδημα και ε) θεσμοί. Σε μια προσπάθεια προσέγγισης της νέας πραγματικότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος θα ερευνηθεί η κάθε συνιστώσα του παραγωγικού συστήματος και θα εστιάσουμε στις επιπτώσεις των μετασχηματισμών αυτών.

2.2.4.1. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ- ΕΡΓΑΣΙΑ

Παρ' όλους τους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι σημειώθηκαν στις ορεινές αγροτικές περιοχές τα τελευταία 40–50 έτη επιφέροντας αλλαγές στο παραγωγικό σύστημά στον τομέα της διαχείρισης του χώρου, το παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών συνεχίζει να βασίζεται στην παραδοσιακή εκτατική δομή του.

Η μείωση του ανθρώπινου δυναμικού συνέβαλε στην εξασθένιση του τοπικού κοινωνικού ιστού με ταυτόχρονες επιπτώσεις στην παραγωγική διαδικασία δεδομένου

ότι το μέγεθος του κοπαδιού και κατ' επέκταση η λειτουργία του παραγωγικού συστήματος εξαρτάται από το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό του νοικοκυριού (Κοβάνη Ε., 1995). Η πραγματικότητα αυτή δικαιολογεί την

ΠΙΝΑΚΑΣ 2-1.: Μόνιμος πληθυσμός ορεινών περιοχών και χώρας

Απογραφές	Μόνιμος πληθυσμός			
	Χώρας		Ορεινών Περιοχών	
	αριθμός	%	αριθμός	%
1981	9.740.417		941.973	
2001	10.934.097	12,3	789.989	-16,1

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 1981, 2001

ύπαρξη ελάχιστων μεγάλων κοπαδιών (μικρό ποσοστό σε επίπεδο οικισμού) και την πληθώρα μεσαίων και κυρίως μικρών εκμεταλλεύσεων. Το μέγεθος του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων είναι σχετικό με την δημογραφική κατάσταση της κάθε οικογένειας (πολυπληθής με συμβίωση των τριών γενεών, γονείς με ένα διάδοχο, νοικοκυριό με ένα ζευγάρι συνταξιούχων χωρίς διαδοχή). Η λειτουργία του εκτατικού παραγωγικού συστήματος βασίζεται επομένως στενά στο διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό και στην παραγωγική κατεύθυνση που ακολουθεί, μείωση του οποίου συμβάλλει επομένως άμεσα στην αποδιοργάνωση του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Επιπλέον η συνεχόμενη έξοδος των νέων (ανδρών και γυναικών) συντελεί στην εμφανή κυριαρχία των ηλικιωμένων (γηρασμένος πληθυσμός) (Καυταντζόγλου Ρ., Κοβάνη Ε., 1999, Κοβάνη Ε., 1995) και συμβάλλει στη διατήρηση μικρού αριθμού ατόμων σε παραγωγική ηλικία στις τοπικές ορεινές κοινωνίες.

Με βάση τα παραπάνω η ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού έχει άμεση σχέση με την αποτύπωση της επαγγελματικής φυσιγνωμίας της ορεινής τοπικής κοινωνίας. Στις περισσότερες κοινωνίες των ορεινών περιοχών κυριαρχούν οι συνταξιούχοι, έπονται οι απασχολούμενοι κατ' αποκλειστικότητα στη γεωργία-κτηνοτροφία και οι πολυδραστήριοι, οι οποίοι παράλληλα με την αγροτική δραστηριότητα διατηρούν και άλλη οικονομική δραστηριότητα (οικοδόμοι, επαγγελματίες, κλπ) (Κακλαμάνη Τ., Ντυκέν ΜΝ., 2000).

Οι κατά κύριο επάγγελμα αγρότες αποτελούν τους κυρίαρχους του παραγωγικού συστήματος, διότι αυτοί ασχολούνται πλέον δυναμικά με το συγκεκριμένο χώρο και έχουν τον κύριο λόγο στην διαχείριση αυτού. Παράλληλα αυτή η ίδια κατηγορία αγροτών αποτελεί την μειοψηφία των παραγωγών. Αριθμητικά υπερτερούν οι συνταξιούχοι και οι πολυδραστήριοι αρχηγοί. Οι δύο τελευταίες αυτές ομάδες με βάση παραγωγικά κριτήρια συνιστούν συμπλήρωμα στη λειτουργία του παραγωγικού

συστήματος παρ' όλο το μέγεθός τους και το γεγονός, ότι δεν αποτελούν την ομάδα εκείνη που δραστηριοποιείται με σκοπό την αναπαραγωγή και την ανάπτυξη της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, δεδομένου ότι ασχολούνται με την κτηνοτροφία για να καλύψουν είτε διατροφικές ανάγκες του νοικοκυριού τους και των παιδιών τους είτε ψυχολογικές ανάγκες των αρχηγών. Παρόλα αυτά η συμμετοχή τους στο τοπικό παραγωγικό σύστημα είναι σημαντική, διότι μέσω της εκτροφής σημαντικού¹⁸ τμήματος του τοπικού ζωικού κεφαλαίου, συμβάλλουν στη συντήρηση και τη λειτουργία του, καθώς και στη συνολική διαχείριση του χώρου (Ανθοπούλου Θ., Γούσιος Δ., 2007).

Γίνεται επομένως φανερό ότι στη μελέτη ενός παραγωγικού συστήματος είναι αναγκαία η διερεύνηση των διαφόρων ομάδων που απαρτίζουν την τοπική κοινωνία, ώστε να προσδιοριστεί ο ρόλος τους και η συμμετοχή τους στη διαχείριση του χώρου, στην οργάνωση και λειτουργία των τοπικών κτηνοτροφικών παραγωγικών συστημάτων, αλλά και στη διαμόρφωση της τοπικής οικονομίας. Τόσο στα ορεινά, όσο και στις υπόλοιπες αγροτικές περιοχές της χώρας τα τελευταία τριάντα χρόνια (Δαμιανάκος, Στ., 2002) η αγροτική παραγωγική δραστηριότητα ακολούθησε μια εξελικτική διαδικασία σημαντικά διαφοροποιημένη: σχεδόν γενικευμένη πολυδραστηριότητα (εντός και εκτός του αγροτικού τομέα), ραγδαίο εκσυγχρονισμό ορισμένων εκμεταλλεύσεων με παράλληλη διατήρηση μιας πλειάδας μικρών παραδοσιακών εκμεταλλεύσεων, έντονη «αστικοποίηση» του τρόπου ζωής στην ύπαιθρο, διαφοροποίηση της παραγωγής τόσο ως προς την άρδευση όσο και ως προς τις καλλιέργειες- εκτροφές, διαφοροποιήσεις, οι οποίες οδηγούν στην υιοθέτηση διαφορετικών στρατηγικών (Βαρώτσος Κ., 2009) εκ μέρους των εκμεταλλεύσεων: ένα μέρος των εκμεταλλεύσεων επιλέγει την «κάθετη» ενσωμάτωση σε μια αγρο-τροφική επιχείρηση, ενώ ένα άλλο μέρος συνεχίζει να εφαρμόζει εκτατικές καλλιέργειες και να μοιράζει την παραγωγή μεταξύ της αγοράς και της αυτοκατανάλωσης (Woods M., 2011). Επίσης επιλέγονται στρατηγικές: α) συγκεντροποίησης της γης με συνακόλουθο την αύξηση των μισθώσεων, αλλά και διατήρηση παλαιών μορφών εκμετάλλευσης, β) νέου καταμερισμού εργασίας (τόσο σε ηλικίες όσο και σε φύλα) στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης ή και έξω από αυτή. Σ' αυτό το κοινωνικο-οικονομικό και εδαφικό πλαίσιο η εξέλιξη της οικογενειακής γεωργίας βασίστηκε σ' ένα πλέγμα συνεργασιών, που φανερώνει την πολυπλοκότητα

---

¹⁸ το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις ανέρχεται στο 50% του συνολικού εκτρεφόμενου ζωικού

των χαρακτηριστικών της ελληνικής γεωργίας και τη σχέση αγροτικού τομέα και αγροτικής εργασίας. Δύσκολα μπορεί κανείς να επιχειρήσει την κατηγοριοποίηση του έλληνα αγρότη σε μεγαλοκαλλιεργητή ή μικροκαλλιεργητή ή άλλου είδους παραγωγό διότι ο κάθε παραγωγός σε κάθε υποπεριοχή της χώρας παρουσιάζει διαφορετικά και σύνθετα χαρακτηριστικά: «υπάρχει ο μεγαλοκαλλιεργητής με μεγάλο αριθμό μηχανημάτων ο οποίος παράλληλα με τη δική του εργασία παρέχει και υπηρεσίες σε άλλους με μη εκσυγχρονισμένη εκμετάλλευση, υπάρχει ο μικροκαλλιεργητής που επιδίδεται σε πολυκαλλιέργεια-κτηνοτροφία και προορίζει ένα μέρος της παραγωγής του στην ελεύθερη αγορά, ένα άλλο μέρος στην αυτοκατανάλωση και ένα τρίτο στη τοπική γαλακτοβιομηχανία μέσω συμβολαίου, υπάρχει ο μικροϊδιοκτήτης ο οποίος ενοικιάζει ένα τμήμα της έκτασής του σε κτηνοτρόφο (πληρωμή σε είδος), και μοιράζει τη δραστηριότητά του μεταξύ της παραδοσιακής πολυκαλλιέργειας-κτηνοτροφίας και την προσφορά εργασίας ως εποχιακός εργάτης και ταυτόχρονα έχει μέρισμα σε ένα π.χ. λατομείο» (Σαφιλίου Κ., Παπαδόπουλος Α., 2004), κ.ά. Επακόλουθο των παραπάνω αναφορών είναι ότι ο αγροτικός πληθυσμός παρουσιάζει μια πολυμορφία η οποία απεικονίζει την κοινωνική πραγματικότητα της ελληνικής υπαίθρου.

Αυτό, που ενδιαφέρει εδώ για την προσέγγιση του παραγωγικού συστήματος των ορεινών περιοχών, την οποία επιχειρεί η παρούσα εργασία, είναι το γεγονός της ύπαρξης ενός υποβάθρου συνεργασιών και αλληλο-εξάρτησης (ανταλλαγές, ενοικίαση μέσω συγγενικών σχέσεων κτλ) στο σύνολο και στο εσωτερικό ενός τοπικού παραγωγικού συστήματος. Το γεγονός αυτό αντανakλά την κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τη συσσωρευμένη εμπειρία της αντιμετώπισης του μικρού μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης μέσω της συνεργασίας και της αλληλεγγύης στο εσωτερικό ευρύτερων συγγενικών και διαπροσωπικών σχέσεων. Αν επομένως παρατηρείται ακόμη στην πεδινή οικογενειακή γεωργία, την πιο ενσωματωμένη στον εκσυγχρονισμό και στην αγορά, ένα πλέγμα συνεργασιών συνεχώς προσαρμοζόμενο στις ορεινές περιοχές, τότε η συνεργασία και η αλληλεξάρτηση θα πρέπει να είναι ακόμη πιο ισχυρή λόγω των παραδοσιακών πρακτικών της εκτατικότητας του παραγωγικού συστήματος, των κοινών βοσκοτόπων και μιας κοινωνικής αλληλεγγύης. Επομένως το σύνολο των παραγωγών ανεξάρτητα από το μέγεθος της παραγωγικής μονάδας τους, των άλλων δραστηριοτήτων τους, καθώς και του τρόπου, με τον οποίο συνδέονται με την αγορά

και τον τρόπο εμπλοκής τους στη διαχείριση της περιοχής, θα πρέπει να προσεγγισθεί παράλληλα με τη θεώρησή τους ως αρχηγών εκμεταλλεύσεων, ως συνιστώντα στοιχεία του συνολικού κοινωνικού – οικονομικού και παραγωγικού χώρου και συστήματος μιας περιοχής.

2.2.4.2. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ (ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ)– ΒΟΣΚΗΣΙΜΗ ΕΚΤΑΣΗ

Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του αγροτικού παραγωγικού συστήματος ενσωματώνει τη θέση και το ρόλο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στο εσωτερικό του. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές θεωρούνται ταυτόχρονα ως μονάδες παραγωγής εξαρτώμενες από την οικογενειακή στρατηγική και κατάσταση αλλά και από τις έγγιες και οργανωτικές δομές του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

Στο εσωτερικό ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών η σημαντική έως πολύ σημαντική εξασθένιση του παραγωγικού ιστού εμφανίζεται έντονη στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων σε επίπεδο οικισμού. Παρόλο που ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων έχει παρουσιάσει σημαντική μείωση (κυμαίνεται μεταξύ 65% και 75%), δεν συμβαίνει το ίδιο και με το συνολικό εκτρεφόμενο ζωικό κεφάλαιο, δεδομένου ότι η μείωση που παρατηρείται ανέρχεται μόλις στο 30%, στη διάρκεια των τελευταίων 40 – 50 ετών.

Δεδομένων των χαρακτηριστικών των μικρών κοπαδιών: μικρός αριθμός εκτρεφόμενου ζωικού κεφαλαίου, ηλικιωμένος αρχηγός εκμετάλλευσης, ανυπαρξία συμβοηθούτων μελών ή παρουσία εξίσου ηλικιωμένων η εκτροφή αυτών των κοπαδιών περιορίζεται στα όρια της οικίας της εκμετάλλευσης ή το πολύ στα όρια του οικισμού. Παράλληλα τα τμήματα της κοινής βοσκήσιμης έκτασης που βρίσκονται σχετικά κοντά στον οικισμό, υπερ-χρησιμοποιούνται, λόγω του ότι είναι ελκυστικά για τα μικρού μεγέθους κοπάδια, οπότε παρουσιάζουν προβλήματα υποβάθμισης λόγω της υψηλής χρήσης τους (Φωτόπουλος Χρ., Τζουβελέκας Β., Παπαναγιώτου Ε., 2000). Το σύνολο των υπόλοιπων βοσκήσιμων εκτάσεων αξιοποιούνται από τα εκτρεφόμενα κοπάδια μεσαίου και μεγάλου μεγέθους σε όποια απόσταση και να βρίσκονται από τον οικισμό και κυρίως στις πιο απομακρυσμένες. Βοσκήσιμες εκτάσεις που δεν αξιοποιούνται παρουσιάζουν υποβάθμιση ή καταλαμβάνονται από δασική έκταση. Τέλος η μεταβολή του κτηνοτροφικού κεφαλαίου, η διαφοροποίηση της χρήσης του βοσκήσιμου χώρου, ανάλογα με το μέγεθος του κοπαδιού, η διατήρηση της εκτατικότητας και της παραδοσιακής δομής των κτηνοτροφικών συστημάτων συνεισέφεραν στη μη ύπαρξη

συγκρούσεων στη χρήση γης μεταξύ των κτηνοτρόφων, αλλά και στη μη ύπαρξη συγκρούσεων μεταξύ κτηνοτρόφων και δασικών υπηρεσιών.

Παρόλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις ανάπτυξης μεγάλων παραγωγικών μονάδων ζωικής αλλά και φυτικής παραγωγής χωρίς οργανική σύνδεση μεταξύ τους, οι οποίες οδηγούνται σε σύγκρουση με τα τοπικά συστήματα διαχείρισης του χώρου. Η επιβολή νέων πρακτικών και μεθόδων εκμετάλλευσης του χώρου συμβάλλει στην αποδιοργάνωση των τοπικών συστημάτων -χωρίς ωστόσο τα υφιστάμενα παραδοσιακά κτηνοτροφικά συστήματα παραγωγής να εκσυγχρονισθούν- με σοβαρές επιπτώσεις στις μικρές παραγωγικές μονάδες και σε βάρος της κοινωνικής συνοχής. Επιπλέον σήμερα συγκρούσεις είναι δυνατό να διαπιστωθούν και μεταξύ των διαφορετικών τύπων χρηστών ενός κοινού αγαθού. Νέες δραστηριότητες (τουριστικές, βιοτεχνικές, πολιτιστικές, κ.ά) έρχονται να προστεθούν στις παραδοσιακές δραστηριότητες (κτηνοτροφία, γεωργία, κ.ά) μιας κοινότητας διεκδικώντας τη χρήση κοινών πόρων (βοσκοτόπων, δασών, κ.ά) με διαφορετικό στόχο και άρα διαφορετικό τρόπο.

Το φαινόμενο που παρατηρείται σήμερα πολύ συχνά αφορά την εμφάνιση μετασχηματισμένου μοντέλου «τσελιγκάτου» στις ορεινές περιοχές. Οι παραγωγοί μικρών κοπαδιών σε αρκετές περιπτώσεις συμφωνούν με τον αρχηγό μεγάλου κοπαδιού να αναλάβει την εκτροφή των ζώων του. Σ' αυτή την περίπτωση ο τελευταίος αναλαμβάνει το ρόλο του «τσελιγκα», εφόσον έχει την ευθύνη για την εκτροφή του συνόλου των ζώων και διαχειρίζεται μεγαλύτερο κοπάδι, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο καλύτερες τιμές είτε σε ζωοτροφές είτε στην πώληση του κρέατος και του γάλακτος. Ταυτόχρονα ο μικρός παραγωγός είτε απλώς συνεισφέρει στα έξοδα εκτροφής είτε συμμετέχει με προσφορά εργασίας, όταν είναι νέος σε ηλικία (συνήθως φίλος του «τσελιγκα»), εξασφαλίζει ελεύθερο χρόνο, καλύτερο εισόδημα και φυσικά θεωρεί τον εαυτό του παραγωγό, ζήτημα ψυχολογικό, το οποίο είναι εντονότερο στους ηλικιωμένους παραγωγούς (Νιτσιάκος Β., 1991, Κουρλιούρος Η., 2001, Μέργος Γ., 1990). Το ζήτημα που τίθεται στο σημείο αυτό αφορά «το βαθμό στον οποίο η οικογενειακής μορφής παραγωγική μονάδα δύναται να συνδέσει την εκτατική συλλογική μορφή διαχείρισής της με τις επιταγές της ΚΓΠ οι οποίες αφορούν ατομικές εκμεταλλεύσεις».

Μέσα από τη μελέτη του κτηνοτροφικού συστήματος μιας ορεινής περιοχής διαπιστώνεται και επιβεβαιώνεται, ότι παρόλη την αποδιοργάνωση του κοινωνικού – παραγωγικού συστήματος αυτό διατηρεί πληθώρα τύπων παραγωγικών μονάδων

(Bonin M., Lardon S., 2002, Bergamasco Pereira S.M.P. and Aier de Oliveira J.T., 2000, Casabianca F., 1997, Baptista, F.O., 1995, Caja G., 1990, Bodiguael M., 1986), οι οποίες ακολουθούν διαφορετικές στρατηγικές. Η αποτύπωση αυτών των τύπων παραγωγικών μονάδων και των στρατηγικών που ακολουθούν θα συμβάλλει στη διερεύνηση των δυνατοτήτων του τοπικού παραγωγικού συστήματος να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις αειφορίας και βιωσιμότητας των ορεινών περιοχών.

2.2.4.3. ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ : ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ

Η εκτροφή αιγοπροβάτων από την δεκαετία του 50 και μετά αφορά την γαλακτοπαραγωγή, η οποία τροφοδοτεί μεγάλες γαλακτοβιομηχανίες, καθώς και τυροκομεία, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο αφορά την κρεατοπαραγωγή, η οποία με τη σειρά της τροφοδοτεί κατά κύριο λόγο την τοπική αγορά (κρεοπωλεία, ψησταριές), αλλά και πιο μακρινές αγορές. Ταυτόχρονα ένα τμήμα της παραγωγής γάλακτος διατίθεται από τους ίδιους τους παραγωγούς στην παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων (τυρί, γιαούρτι) για την κάλυψη αναγκών της ευρύτερης οικογένειας της παραγωγικής μονάδας αλλά και την κάλυψη διατροφικών αναγκών γνωστών και φίλων. Η εμπορία πολλών προϊόντων της παραγωγικής μονάδας πραγματοποιείται επομένως και μέσω ενός άτυπου δικτύου διακίνησης¹⁹, το οποίο ήταν και παραμένει ένα από τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας. Τα άτυπα δίκτυα συνεργασίας είναι οργανωμένα στη βάση ισχυρών πολιτισμικών ταυτοτήτων και σχέσεων καθώς και πυκνών, μακρών διαδρομών, που χάραξε η παραδοσιακή έντονη κινητικότητα του πληθυσμού της υπαίθρου, αλλά και η άτυπη πολυδραστηριότητά του (Murdoch J., 2000, Csire A. 1998).

Τα ποιοτικά όμως χαρακτηριστικά του παραγόμενου προϊόντος (γάλα) δεν λαμβάνονται υπόψη από τις γαλακτοβιομηχανίες και αντιμετωπίζονται ως ομοειδή προϊόντα με το παραγόμενο γάλα των πεδινών περιοχών. Οι μονάδες μεταποίησης γαλακτοπαραγωγικών προϊόντων ανεξάρτητα του μεγέθους τους (γαλακτοβιομηχανίες – τυροκομεία), αλλά και του τρόπου λειτουργίας τους (ιδιωτικές – συνεταιριστικές) παρόλο που γνωρίζουν, λόγω των μακροχρόνιων και στενών σχέσεων με τους

¹⁹ Τα δίκτυα και οι μορφές συνεργατισμού δημιουργήθηκαν με την πάροδο του χρόνου, στηριζόμενα στο φαινόμενο της μετανάστευσης και των συμπληρωματικών δραστηριοτήτων μεταξύ του βουνού και του περιβάλλοντός του από τις κοινωνίες του σε ένα πλαίσιο ανοίγματος του βουνού και εισαγωγής σε οικονομικά δίκτυα.

κτηνοτρόφους, ότι το γάλα που παράγεται στις ορεινές περιοχές έχει πολύ καλύτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά (αναλογία λιπαρών και πρωτεϊνών ανά κιλό γάλακτος), δεν διαφοροποιούν την τιμολογιακή πολιτική τους σε σχέση με το γάλα που αγοράζουν από άλλες περιοχές (Vallerand F., 1999) αλλά ούτε και το τελικό τους προϊόν. Κατάσταση η οποία αφαιρεί ένα σημαντικό ανταγωνιστικό στοιχείο από το εκτατικό κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα των ορεινών περιοχών και τη προστιθέμενη αξία που μπορούσε να δημιουργηθεί δεδομένου ότι υπάρχει διέξοδος στην αγορά για προϊόντα με ποιοτικά χαρακτηριστικά²⁰.

Τέλος η συνεχής μείωση του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού στην κτηνοτροφία και ειδικά των γυναικών, οι οποίες παραδοσιακά ασχολούνται με την τυροκόμηση μειώνουν τον όγκο της οικιακής μεταποίησης του γάλακτος. Ειδικά σήμερα παρά το γεγονός ότι το οικιακά παραγόμενο τυρί έχει μια ιδιαίτερα υψηλή τιμή και μπορεί να συνεισφέρει αρκετά στην αύξηση του εισοδήματος του νοικοκυριού, η μείωση του ανθρώπινου δυναμικού και ιδιαίτερα του γυναικείου, το οποίο ασχολείται μ' αυτή την δραστηριότητα, στερεί το νοικοκυριό από μια σημαντική πηγή εισοδήματος (Gidarakou I. and Apostolopoulos C., 2000, Gidarakou I. and Xenou A., 1997).

Αποτέλεσμα των προηγούμενων είναι η παραγωγή προϊόντων άτυπα αναγνωρισμένων και ποιοτικών, τα οποία παρόλη την «καθαρότητά» τους δεν προσδίδουν παρά ελάχιστη προστιθέμενη αξία στην περιοχή. Η αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων δίνει νέες προοπτικές στα προϊόντα αυτά απαιτεί όμως οι τοπικοί παραγωγοί να ενεργοποιηθούν για την πιστοποίηση και αναγνώριση των ποιοτικών χαρακτηριστικών των προϊόντων τους και να κινητοποιηθούν για τη συντονισμένη προώθησή τους.

2.2.4.4. ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Το εισόδημα της αγροτικής εκμετάλλευσης στις ορεινές περιοχές δεν ήταν ποτέ αποτέλεσμα μόνο της γεωργικής-κτηνοτροφικής δραστηριότητας, αλλά διαμορφωνόταν

---

²⁰ Σύμφωνα με ερευνητικά αποτελέσματα («PROGRAMME FAIR CT95-0360: «Agroalimentaire paysan europeen: caracteristiques distinctives des produits transformés à la ferme: comportement des consommateurs et des marchés»), που πραγματοποίησε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με εταίρους, έλληνες και ευρωπαίους) οι καταναλωτές είναι πρόθυμοι να πληρώσουν για να αγοράσουν ποιοτικά προϊόντα. Απευθύνονται τουλάχιστο μια φορά σύμφωνα με την ίδια έρευνα το χρόνο σε παραγωγούς για την αγορά τυριού. Προτιμούν βέβαια το προϊόν που αγοράζουν να φέρει κάποια συγκεκριμένη και σταθερή ποιότητα, το οποίο συχνά δεν το βρίσκουν στον παραγωγό αλλά

από το σύνολο των εισοδημάτων, που προερχόταν από διάφορες ενασχολήσεις των μελών του αγροτικού νοικοκυριού σε ετήσια βάση.

Μέχρι το 1950, σε περιόδους κατά τις οποίες η αγροτική δραστηριότητα και ιδιαίτερα η κτηνοτροφική αντιμετώπιζε έντονα προβλήματα, το παραγόμενο αγροτικό εισόδημα δεν ήταν αρκετό για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού. Στις περιπτώσεις αυτές η επιπλέον προσφορά εργασίας έναντι αμοιβής –πρόσθετα εισοδήματα- αποτελούσε συχνά τμήμα της αγροτικής πραγματικότητας (Πετσίδης Ζ., 2002, Σαπουνάς Γ., Μηλιάκος Δ., 1996). Επίσης επιπλέον συμπληρωματικά εισοδήματα προέρχονταν είτε από τη μετανάστευση (στο εξωτερικό) είτε από ληστείες²¹. Σε μεταγενέστερες περιόδους (1960-1980) τα εισοδήματα προερχόταν από την παροχή της εργασίας των μελών (αρρένων) της οικογένειας σε κοινές εργασίες – μεροκάματα σε επίπεδο οικισμού αλλά επίσης και από την εσωτερική μετανάστευση ενός μέρους των νεαρών μελών της οικογένειας (το πλέον παραγωγικό δυναμικό). Σήμερα τα εισοδήματα προέρχονται εκτός της αγροτικής δραστηριότητας από δύο σημαντικές πηγές: α) τη σύνταξη των ηλικιωμένων μελών του νοικοκυριού και β) την εξωαγροτική δραστηριότητα (εποχιακή ή μόνιμη, μερική ή πλήρη), εργασία του αρχηγού ή του/της συζύγου της αγροτικής εκμετάλλευσης ή των υπόλοιπων μελών του νοικοκυριού, αν κατοικούν στην περιοχή.

Οι παραγωγοί, που στηρίζουν το εισόδημά τους στην ύπαρξη σύνταξης είτε σε εισόδημα από εξωαγροτική δραστηριότητα πλέον του αγροτικού εισοδήματος, αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της τοπικής κοινωνίας, ενώ ελάχιστα είναι πλέον τα νοικοκυριά, που έχουν μόνο αγροτικά εισοδήματα στις ορεινές αγροτικές περιοχές. Στα περισσότερα νοικοκυριά ένα τουλάχιστον μέλος (αρχηγός ή απλό μέλος), δραστηριοποιείται εκτός γεωργίας-κτηνοτροφίας. Ο τρόπος απόκτησης του εισοδήματος του νοικοκυριού, αντιστοιχεί σε τύπους λογικών – συμπεριφορών (Campagne P., 1994a) όσον αφορά τους παραγωγούς, και σηματοδοτεί επιπλέον την ενσωμάτωσή τους σε μια διαδικασία αναπαραγωγής.

Με την είσοδο της χώρας στην Ε.Ε. η ένταξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε καθεστώς επιδοτήσεων βοήθησε στην επιβράδυνση του ρυθμού εξόδου του αγροτικού

στο μικρό και μεγάλο μεταποιητή. Παρόλα αυτά η αγορά προϊόντος, κυρίως τυριού, από τον παραγωγό είθισται μια φορά το χρόνο για τους περισσότερους καταναλωτές.

²¹ Για μεγάλη περίοδο η ικανότητα του «κλέβειν» αποτελούσε τιμή, σήμαινε παλικάριά για όποιον το τολμούσε, αρκεί να μην ανακαλυπτόταν.

πληθυσμού στις ορεινές περιοχές για περίπου μια δεκαπενταετία. Μετά το 1981 το αγροτικό εισόδημα διαμορφώθηκε από α) την πώληση των κτηνοτροφικών προϊόντων (κρέας και γάλα) και β) τις ενισχύσεις (εισοδηματικές και προϊόντος) και τις επιδοτήσεις.

Η αναμόρφωση της ΚΓΠ το 1992 και οι συνεχιζόμενοι περιορισμοί (ποσοστώσεις) λόγω διεθνών συμφωνιών (GATT, ΠΟΕ) δημιούργησαν δύσκολες συνθήκες όσον αφορά τα οικονομικά των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων εκτατικής μορφής. Τα μειωμένα εισοδήματα και τα υψηλά κόστη παραγωγής δημιούργησαν για μια ακόμη περίοδο τις προϋποθέσεις αγροτικής εξόδου, η οποία αποφεύχθηκε ωστόσο λόγω της στενότητας στην προσφορά θέσεων εργασίας σε αστικά κέντρα (Σάρρος Π., 1997), αλλά και της σχετικής σταθεροποίησης του αγροτικού εισοδήματος λόγω των επιδοτήσεων. Παράλληλα θα πρέπει να προστεθεί ότι η, με δειλά βήματα, διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας (αγρο-τουρισμός, υπηρεσίες, άλλες δραστηριότητες εμφανείς ή όχι), η οποία λαμβάνει χώρα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, δημιουργεί νέες προϋποθέσεις για την έξω-αγροτική απασχόληση νεαρών μελών των αγροτικών οικογενειών. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ενίσχυση των πολιτικών πρόνοιας του κράτους (συντάξεις) ενισχύει το οικογενειακό εισόδημα (Φωτόπουλος Χρ., 2000) και συμβάλλει για ακόμη μια φορά στην επιβράδυνση του ρυθμού εξόδου του αγροτικού πληθυσμού.

Το εντεινόμενο ενδιαφέρον του καταναλωτικού κοινού για την αειφορία του περιβάλλοντος και τα ποιοτικά προϊόντα (τρόφιμα και μη) δημιουργεί προϋποθέσεις και προοπτικές νέων πηγών εισοδημάτων μέσα από τη δυνατότητα δημιουργίας νέων απασχολήσεων σε τοπικό επίπεδο (Ανθοπούλου Θ. 2008). Στο πλαίσιο της αναθεώρησης της ΚΓΠ για την περίοδο μετά το 2013, προσφέρονται κίνητρα και εργαλεία τα οποία είναι σε θέση να ενδυναμώσουν τη θέση της αγροτικής εκμετάλλευσης ως παραγωγική μονάδα αλλά και ως σύνολο σχέσεων με το περιβάλλον της, δεδομένου ότι προτείνεται η ανάπτυξη της σχέσης της με την αγορά μέσα από συμβάσεις, η ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής δύναμης συλλογικών σχημάτων των αγροτών, ενίσχυση των ποιοτικών τοπικών προϊόντων και υπηρεσιών (Conseil « Agriculture et pêche», 2010).

2.2.4.5. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ, ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΤΗΡΙΞΗΣ

Το παραγωγικό σύστημα στις μεσογειακές χώρες βασίζεται στις άτυπες μορφές συνεργασίας -σύμβασης μεταξύ των παραγωγών για την λειτουργία του (μια από τις ιδιομορφίες και της ελληνικής γεωργίας) (Vallerand Fr. 2012). Ένα σύνολο μικρών, μεσαίων και μεγάλων παραγωγικών μονάδων βασίζονται σε αλληλεξαρτήσεις – αλληλοεξυπηρετήσεις τέτοιας φύσεως, ώστε, παρά το γεγονός ότι πλέον οι εκμεταλλεύσεις είναι μονομελείς, διμελείς ή τριμελείς, να δύνανται να ανταποκρίνονται στις ανάγκες εργασίας και να μην καταφεύγουν σε μόνιμο ή εποχιακό προσωπικό (δεδομένου μάλιστα ότι αυτό δεν υπάρχει ή είναι δύσκολο να ανευρεθεί) (Goussios D., 1994). Οι σχέσεις αυτές ενδυναμώνουν τον κοινωνικο-παραγωγικό ιστό των ορεινών περιοχών και συνεισφέρουν στη διατήρηση ικανοποιητικού κοινωνικού ιστού σε μια τοπική κοινωνία, η οποία στο πλαίσιο του παραγωγίστικου μοντέλου αξιολογείται ως αναποτελεσματική και φθίνουσα.

Σημαντικός θεσμός κοινωνικο-οικονομικής συνεργασίας μεταξύ της συλλογικής δράσης και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της ορεινής τοπικής κοινωνίας και της αγοράς, ο συνεταιρισμός έχει χάσει την εμπιστοσύνη των παραγωγών, δεδομένου ότι δεν λειτουργούσε ως οικονομικός αλλά ως κοινωνικός θεσμός και επέφερε ζημιά παρά κέρδος, με τον τρόπο που εφαρμόστηκε, ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες. Δεν μπόρεσε να προασπίσει ως θεσμός την βασική αρχή του, που είναι η συνεκτικότητα της ομάδας και η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της (Κ. Παπαγεωργίου, 1993).

Οι ταχύτατες εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, η έλλειψη πληροφόρησης αλλά και μηχανισμών υποστήριξης (Σιάρδος Γ., Κουτσούρης Α., 2002) απομόνωσε ακόμη πιο πολύ τις κτηνοτροφικές παραγωγικές εκμεταλλεύσεις ανεξαρτήτως μεγέθους και παραγωγικών χαρακτηριστικών. Είναι γνωστή η απομάκρυνση του κρατικού μηχανισμού και των αρμόδιων υπηρεσιών (Παπαδόπουλος Δ., 1999) από τους παραγωγούς με συνέπεια την περιθωριοποίηση ολόκληρων περιοχών. Η απομόνωση αυτή συγκράτησε το σύνολο των εκμεταλλεύσεων των ορεινών, μειονεκτικών και φυσικά απομονωμένων περιοχών μακριά από τον εκσυγχρονισμό, την εισαγωγή τεχνογνωσίας και τεχνολογίας στην εκμετάλλευση και τη διατήρηση αυτών σε πρωτόγονες για την εποχή συνθήκες δράσης.

Οι τοπικές αγροτικές κοινωνίες, χρήστης και διαχειριστής (Campagne P., 1994a) των αγροτικών περιοχών και κατ' επέκταση του περιβάλλοντος καλούνται να διαχειριστούν

επίσης ζητήματα, που προέρχονται από τους νέους περιβαλλοντικούς καταναγκασμούς καθώς και από νέες ανάγκες για διεύρυνση των δραστηριοτήτων, που επιζητούν στο εσωτερικό της υπαίθρου η τοπική αλλά και η αστική κοινωνία (Baptista FO., Lourenço F., 2001). Πρόκειται στην ουσία για αλλαγές, που αφορούν και θίγουν την παραδοσιακή σχέση των τοπικών αγροτικών κοινωνιών με τη γεωργική δραστηριότητα και την κάθετη κλαδική τους πλαισίωση. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται με την αναγκαιότητα αναδιοργάνωσης των τεχνικών αλλά και των πρακτικών, που αφορούν την εκμετάλλευση της γης με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος και την εξασφάλιση της ποιότητας των προϊόντων (Anthoroulou T., Duquenne M., 1996).

Το πρόβλημα της συνεργασίας και της αποτελεσματικότητάς της συνδέεται με την ιδιομορφία του έγγειου καθεστώτος, την έλλειψη επαγγελματικής οργάνωσης και προπαντός με την έλλειψη εμπειρίας στη συνεργασία μεταξύ παραγωγών και τοπικών φορέων (κοινωνικών, κλαδικών, κ.ά) των διαφόρων υπερκείμενων διοικητικών επιπέδων. Ωστόσο η αδυναμία οργάνωσης της αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ των παραγωγών και φορέων και της ένταξης των πρώτων σε μια διαδικασία διαπραγμάτευσης και συναινετικών αποφάσεων (Allaire G., Sylvander B., 1997) δεν εξαρτάται μόνο από την «αρνητική στάση» των κτηνοτρόφων. Η πρώην νομαρχιακή διοίκηση ως ο μόνος φορέας, που συνεργάστηκε τις τελευταίες δεκαετίες με τους παραγωγούς μέσω των τότε Διευθύνσεων Γεωργίας και Κτηνοτροφίας, δεν αποτέλεσε παρά το ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και κοινότητας για την εφαρμογή προγραμμάτων και δράσεων που σχεδιάστηκαν εκ των άνω στο πλαίσιο της γενικότερης εφαρμογής του εντατικού παραγωγικού μοντέλου (Παπαδόπουλος Δ., 1999, Γούσιος Δ., Γάκη Δ., 2010). Πολλές φορές εμπειρίες, γνώσεις και βιώματα των τοπικών κοινωνιών και παραγωγών όχι μόνο δεν αξιοποιήθηκαν, αλλά και θεωρήθηκαν ως ξεπερασμένα, εφ' όσον τα συστήματα παραγωγής και διαχείρισης από τα οποία προέρχονταν είχαν χαρακτηριστεί ως μη αποτελεσματικά.

Η έλλειψη θεσμικού πλαισίου και αντίστοιχων μηχανισμών (γεωργικών εφαρμογών, αναπτυξιακών μηχανισμών, συνεταιρισμών, κ.ά) που θα αφορούν τη λειτουργία και τη στήριξη της πολυδραστήριας αγροτικής επιχείρησης-παραγωγικής μονάδας στην ύπαιθρο, την κρατά εκτός ανταγωνισμού, μακριά από την εφαρμογή οποιασδήποτε αγροτικής πολιτικής. Παρόλη την ύπαρξη μηχανισμών της τοπικής αυτοδιοίκησης σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας, η απομόνωση των ορεινών αυτών περιοχών και η μη

μέχρι σήμερα ύπαρξη πολιτικής ανάπτυξης ορεινών περιοχών καθιστούσε «αναποτελεσματικούς» τέτοιου είδους μηχανισμούς. Αντίθετα σήμερα, που η πολιτεία αλλά και η Ε.Ε. αντιλαμβάνονται την έλλειψη αυτή και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση αυτών των περιοχών (μέσω σχεδιασμού πολιτικών για τα ορεινά, και υλοποίησης προγραμμάτων για τις ορεινές περιοχές), η αντιμετώπισή τους ως τμήμα της περιφερειακής ενότητας προκαλεί προβλήματα λόγω της ασυνέχειας – διοικητικής κατάτμησης γεωγραφικών περιοχών με ομοειδή χαρακτηριστικά και προβλήματα (εδαφική περιοχή) (Allaire G., 2000). Οι νόμοι και οι αποφάσεις υπερκείμενων πολιτικο-διοικητικών επιπέδων δεν μπορούν να οριοθετήσουν και να συγκροτήσουν βιώσιμες εδαφικές περιοχές (Μπεριάτος Η., 1999α, 2011, 2011α) δίνουν μόνο τη δυνατότητα ανάπτυξης συγκεκριμένων συνεργασιών, οι οποίες αφορούν την ανάπτυξη υποδομών, οι οποίες στις περισσότερες φορές αποτυγχάνουν λόγω του μη συντονισμού των υπερκείμενων διοικητικών ενοτήτων και της έλλειψης κατάλληλου-έμπειρου ανθρώπινου δυναμικού.

Η ενσωμάτωση, αφομοίωση και σύνθεση των εσωτερικών δυνάμεων μιας περιοχής συνιστά μια μακροχρόνια διαδικασία και προϋποθέτει την ύπαρξη τοπικής δημοκρατίας. Οι εσωτερικές δυνάμεις εμφανίζονται ικανές να παράγουν εσωτερικές δυναμικές, όπως παραγωγή, ποιότητα, χώρο, όταν συνεργαστούν και συγκεραστούν με τις εξωτερικές δυναμικές, όπως πληροφόρηση, μηχανισμούς υποστήριξης, εμπορία. Οι μηχανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης σύμφωνα με τη νομοθεσία παρόλα τα εσωτερικά προβλήματα τους είναι δυνατό να παίξουν το ρόλο του ενδιάμεσου, ο οποίος αφ' ενός θα «εμψυχώνει» την τοπική κοινωνία και θα της παρέχει την πληροφόρηση και τις υπηρεσίες υποστήριξης, που χρειάζεται και αφ' ετέρου θα «αντλεί» πληροφόρηση από το τοπικό (εδαφική περιοχή) και θα προτείνει στην κεντρική διοίκηση τροποποιήσεις κανονισμών και πολιτικών για την καλύτερη προσαρμογή αυτών σε τοπικό επίπεδο. Βασική προϋπόθεση για την επιτυχία αυτού του ρόλου είναι οι φορείς αυτοί να πιστέψουν στις δυνατότητες αυτών των περιοχών και να δράσουν στο πλαίσιο της αποκέντρωσης. Παρόλα αυτά ελάχιστες είναι οι ορεινές περιοχές σε επίπεδο χώρας, που έχουν να επιδείξουν ανάλογη δραστηριότητα τόσο των εσωτερικών δυνάμεών τους όσο και της υποστήριξης εκ μέρους της περιφερειακής ενότητας. Δεν έχει επιτευχθεί έως σήμερα ένα επίπεδο τοπικής διακυβέρνησης και ανάπτυξης σχέσεων με φορείς εξωτερικούς δρώντας βάσει ενός συγκεκριμένου σχεδίου εδαφικής ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη της οριζόντιας συνεργασίας και της συνοχής στο εσωτερικό τοπικών κοινωνιών είναι παράγοντες απαραίτητοι για την εφαρμογή των αξόνων αγροτικής ανάπτυξης και ως εκ τούτου της άρσης της απομόνωσης και περιθωριοποίησης τοπικών κοινωνιών ειδικά στο νέο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης. Η ύπαρξη –δημιουργία αναπτυξιακών μηχανισμών δύναται να παίζει σημαντικό ρόλο στη συνεχή προσπάθεια των κοινωνιών του χώρου αυτού για απεγκλωβισμό και την ανάπτυξη σχέσεων με τον έξω χώρο (πεδινό ή και αστικό) (Αποστολόπουλος Κ., Μαραβέγιας Ν., κ.ά, 2004).

2.2.4.6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ : Η ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΩΝ

Η μεταπολεμική εξέλιξη εξασθένησης ή και αποδιοργάνωσης των τοπικών κοινωνιών παράλληλα με την ενίσχυση του ρόλου της αγοράς και των αναπτυξιακών πολιτικών, που ευνοούν, αν δεν πιέζουν προς την εξατομίκευση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, δημιούργησαν σημαντικές δυσλειτουργίες στο σύστημα διαχείρισης διαβρώνοντας την απαραίτητη συνοχή και συναίνεση εκ μέρους της τοπικής κοινωνίας. Η καταναλωτική ενσωμάτωση της οικογένειας και η θέση της στον οικογενειακό κύκλο (εκπαίδευση παιδιών, γάμος, κατασκευή οικίας, κλπ) προσδιορίζουν τις οικογενειακές στρατηγικές σε θέματα ανάπτυξης της παραγωγικής μονάδας και επομένως και της θέσης τους στο υπάρχον συλλογικό σύστημα διαχείρισης του χώρου (π.χ. βοσκοτόποι) (Coutureau G., 1997).

Το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, που διέπει τις σχέσεις κοινότητας και κοινωνίας παραγωγών ως προς την διαχείριση του χώρου, εμφανίζεται αδύναμο και ανεπαρκές, ώστε να ρυθμίζει τις δυσλειτουργίες και τις συγκρούσεις, που εμφανίζονται αργά αλλά σταθερά στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας και της κτηματικής της περιοχής. Εξ άλλου, το άτυπο μέρος αυτού του πλαισίου διαχείρισης δεν λειτουργεί παρά μόνο με την συναίνεση της τοπικής κοινωνίας, αφού χωρίς αυτή η κοινωνία χάνει την ικανότητα να προκαλέσει διάλογο, να αξιολογήσει και να λάβει αποφάσεις ρύθμισης (Crevoisier O., 1996) και άρα να δημιουργήσει μια τοπική διακυβέρνηση (Γούσιος Δ., 2013).

Αυτή η εξέλιξη, η εξασθένηση δηλαδή του άτυπου ρόλου της τοπικής κοινωνίας στην οργάνωση και λειτουργία του συστήματος διαχείρισης, οδηγεί σε εξουδετέρωση της δυνατότητας παρέμβασης των εξειδικευμένων φορέων και των κρατικών διοικητικών κλιμακίων για υποστήριξη του συστήματος π.χ. βόσκησης μέσω συγκεκριμένων δράσεων ενταγμένων στα παραγωγικά συστήματα και στα χωρο-χρονικά συστήματα εκμετάλλευσης των βοσκοτόπων κατά ζώνες (Γούσιος Δ., 2000β).

Οι άξονες αγροτικής πολιτικής έχουν προσανατολιστεί ιδιαίτερα μετά τις τελευταίες μεταρρυθμίσεις και αλλαγές των καταναλωτικών προτύπων προς την παραγωγή ποιοτικών²² προϊόντων και την διατήρηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της κάθε εδαφικής περιοχής. Οι «επιταγές» της «νέας» πολιτικής αφορούν ζητήματα ανάπτυξης ποιοτικών χαρακτηριστικών των παραγόμενων προϊόντων. Παράλληλα μετά τις κρίσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που αφορούσαν προϊόντα εντατικής γεωργίας (βλ. κτηνοτροφία: τρελές αγελάδες, διοξίνες σε κοτόπουλα, κ.ά, γεωργία: e-coli, κ.ά), το καταναλωτικό κοινό, τόσο το ελληνικό όσο και το ευρωπαϊκό, με ένα αυξητικό ρυθμό αναζητά το «φυσικό-υγιεινό» και το «ποιοτικό» προϊόν (Vallerand Fr. 2012, Gautronneau Y., 1997, Allaire G., Hubert B., Langlet A., Declere F., 1996). Η εξέλιξη αυτή δημιουργεί νέες προοπτικές για τα εκτατικά παραγωγικά συστήματα των ορεινών περιοχών τόσο για την ποιότητα των προϊόντων τους όσο και για τη συμβολή τους στη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος θέτοντας στόχους, οι οποίοι εντάσσονται στους βασικούς άξονες στήριξης της νέας αγροτικής πολιτικής ακόμη και σήμερα εν μέσω οικονομικής κρίσης. Δεδομένου ότι «οι ορεινές περιοχές μη εφαρμόζοντας γεωργία εντατικής μορφής διαθέτουν πλήθος ποιοτικών χαρακτηριστικών, τίθεται το ερώτημα του «αν μπορούν να θεωρηθούν εκ προοιμίου, ως οι περιοχές οι πλέον κατάλληλες για την άμεση εφαρμογή των επιταγών της αγροτικής πολιτικής και της πολιτικής ανάπτυξης της υπαίθρου». Η στήριξη του τοπικού παραγωγικού συστήματος στους διάφορους τύπους παραγωγικών μονάδων απαιτεί διερεύνηση των σχέσεων αλληλεξάρτησης των διαφόρων τύπων εκμεταλλεύσεων, αφού αυτοί προσδιοριστούν, αναδεικνύοντας «το βαθμό συνοχής και συνέργιας αυτών των τύπων παραγωγικής μονάδας που δραστηριοποιούνται σε μια τοπική κοινωνία» (Vallerand Fr., 2012).

2.3 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΕΓΓΕΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

2.3.1. ΓΕΝΙΚΑ

Βάση της γεωργίας ως κύρια μονάδα παραγωγής είναι η εκμετάλλευση. Η ύπαρξή της και τα χαρακτηριστικά της προσδιορίζουν το σύστημα, γεωργικό και παραγωγικό²³, που

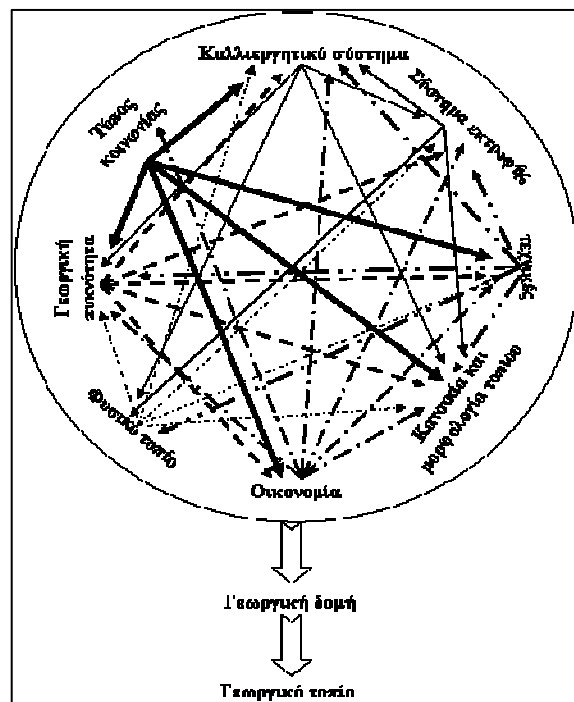
²² Το ζήτημα της ποιότητας συνιστά το πλεονέκτημα μιας περιοχής ή και ενός προϊόντος στο ανταγωνιστικό περιβάλλον στο οποίο καλείται πλέον να δράσει.

²³ Οι ορισμοί που χρησιμοποιήθηκαν για το χαρακτηρισμό και την ανάλυση της γεωργικής πραγματικότητας της υπό μελέτης περιοχής, ήταν:

οργανώνεται σε τοπικό επίπεδο. Σε διεθνές επίπεδο είναι γνωστό ότι σχηματικά διακρίνονται δύο είδη εκμεταλλεύσεων: οι *εκμεταλλεύσεις τύπου επιχείρησης* και οι *εκμεταλλεύσεις οικογενειακής μορφής*. Το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η παραγωγική κατεύθυνσή τους και ο τρόπος λειτουργίας τους σε συνδυασμό με τις σχέσεις μεταξύ αυτών καθορίζουν το εκάστοτε τοπικό σύστημα παραγωγής και τις σχέσεις τους με την αγορά και τη διάθεση του παραγόμενου προϊόντος.

Η έννοια του αγροτικού συστήματος²⁴ (σχήμα 2.2) είναι το εργαλείο εκείνο, που επιτρέπει την κατανόηση της πολυπλοκότητας της κάθε μορφής γεωργίας για τη μεθοδολογική (συστημική) ανάλυση της οργάνωσης και της λειτουργίας του καλλιεργούμενου οικοσυστήματος του, του παραγωγικού κοινωνικού συστήματός του και των αλληλεξαρτήσεών τους (Vallerand Fr., 2012).

Αυτή η έννοια επιτρέπει τη διάκριση και την ταξινόμηση των ποικίλων μορφών γεωργίας περασμένων ή σημερινών σε ένα περιορισμένο αριθμό συστημάτων, που καθένα καταλαμβάνει μια καθορισμένη θέση στο χρόνο και στο χώρο. Η αγροτική δραστηριότητα (γεωργία-κτηνοτροφία) ασκείται λαμβάνοντας πλήθος μεταβλητών

Σχήμα 2-2.: Σχηματική παρουσίαση της σύνθεσης του γεωργικού συστήματος ΠΗΓΗ. Mazoyer M., Roudart L., 1997

- γεωργικό σύστημα: ως γεωργικό σύστημα ορίζεται η σύνδεση διαφόρων παραγωγικών δραστηριοτήτων και τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν (χρησιμοποιούνται) από μια κοινωνία για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της (Mazoyer & Roudart, 1997)
- παραγωγικό σύστημα: ως παραγωγικό σύστημα ορίζεται η σημαντική σύνθεση με συνοχή, στο χρόνο και χώρο, ορισμένου μεγέθους εργατικής δύναμης -οικογενειακής, αμειβόμενοι εργάτες, ...- και σαφών μέσων παραγωγής -έδαφος, μηχανολογικός εξοπλισμός, εισροές, ..- με σκοπό τη γεωργική παραγωγή, φυτική & κτηνοτροφική (Dufumier M, 1996)

²⁴ η έννοια και η θεωρία των αγροτικών συστημάτων προσφέρουν ένα πλαίσιο αναφοράς που εξετάστηκε για να αναλύσει οποιαδήποτε ιδιαίτερη γεωργία και να διαμορφώσει τα προγράμματα και τις πολιτικές που την αφορούν. Επιπλέον, η έννοια και η θεωρία δεν απαλλάσσονται από την έρευνα και την παρατήρηση μιας μορφής ιδιαίτερης γεωργίας δεδομένου ότι η θεωρία δεν αποτελεί δόγμα.

τοπικών μορφών στο χώρο και το χρόνο, καθεμία εκ των οποίων αντιστοιχεί σ' ένα οικολογικό και οικονομικό αντικείμενο πολύ περίπλοκο, το οποίο είναι προσαρμοσμένο τοπικά.

Επομένως, η θεωρία της εξέλιξης των αγροτικών συστημάτων επιτρέπει την απεικόνιση των μετασχηματισμών της γεωργίας μιας περιοχής ως μιας διαδοχής ευδιάκριτων συστημάτων, τα οποία συνιστούν τα στάδια μιας συγκεκριμένης ιστορικής σειράς. Η θεωρία της διαφοροποίησης των αγροτικών συστημάτων επιτρέπει να γίνει κατανοητή και να εξηγηθεί η γεωγραφική ποικιλομορφία της γεωργίας.

Στην Ευρώπη στη βάση του συστήματος παραγωγής τόσο επί φεουδαρχίας (Coulomb P., 1997) όσο και στην νεώτερη εποχή (Βεργόπουλος Κ., 1975) βρισκόταν πάντα η μεγάλη έως πολύ μεγάλη σε μέγεθος, εκμετάλλευση. Έως και τις αρχές του 20^{ου} αι. η κύρια παραγωγική μονάδα αντιστοιχούσε είτε σε λατιφούντια (Ισπανία, Γαλλία, κλπ), σε τεράστια δηλαδή σε έκταση εκμετάλλευση, που ανήκε σε ευγενείς (χώρες της βόρειας Ευρώπης) είτε σε τιμάρια /τσιφλίκια (χώρες των Βαλκανίων) σε πολύ μεγάλες σε έκταση εκμεταλλεύσεις που ανήκαν σε πλούχιοντες (τσιφλικάδες) της περιοχής είτε σε εμπόρους –βιομηχάνους²⁵. Διαφοροποίηση παρατηρείται στο συγκεκριμένο ζήτημα στις χώρες του Νότου της Ε.Ε.²⁶ μετά την απελευθέρωση κυρίως των χωρών αυτών από την Οθωμανική κυριαρχία και φυσικά με την εγκαθίδρυση ενός συστήματος ιδιοκτησίας²⁷. Σήμερα η εκμετάλλευση - βάση του συστήματος παραγωγής- είναι κυρίως μικρού μεγέθους, για να ικανοποιήσει το «αίσθημα» ιδιοκτησίας του παραγωγού και η λειτουργία της βασίζεται στη διαθέσιμη οικογενειακή εργατική

²⁵ Δύο ομάδες χωρών εμφανίζονται, τα γεωγραφικά όρια των οποίων ταυτίζονται με το βορρά (Δανία, Κάτω χώρες, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία και Γαλλία) και με το νότο της Ευρώπης (Ιταλία, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία). Η εξαίρεση αφορά την Ιρλανδία, η οποία παρόλο που είναι χώρα του βορρά εμφανίζει πάρα πολλές ομοιότητες και προσεγγίζει περισσότερο με τις χώρες του Νότου

²⁶ Κατ' αυτό το τρόπο εμφανίζεται από τη μια πλευρά ο **βορράς** με υψηλά εισοδήματα ανά μονάδα εργασίας, μ' ένα μικρό μέρος του ενεργού πληθυσμού ν' απασχολείται στη γεωργία καθώς και μια αρκετά επαγγελματική γεωργική εργασία. Από την άλλη πλευρά ο **νότος** με χαμηλότερα εισοδήματα, μ' ένα σημαντικό ποσοστό ενεργού πληθυσμού στη γεωργία, με κατώτερο επίπεδο επαγγελματικής καθώς και ένα πιο ισχυρό δείκτη μερικής απασχόλησης. (F. Baptista, «Η Γεωργία και ο καπιταλισμός στην Νότια Ευρώπη»)

²⁷ Στις χώρες του Νότου της ΕΕ, οι πολιτισμοί διέπονται από ήθη και έθιμα, παραδόσεις, κοινοτική οργάνωση, αναζήτηση της ομοφωνίας, αντίθετα στις χώρες του βορρά, οι κοινωνίες αποκαλούνται σύγχρονες και κυριαρχούνται από έννοιες όπως κριτικός λόγος, ελευθερία, ατομικισμός, λαϊκισμός, μέτρο του χρόνου, τεχνικές καινοτομίες. (Α.Μ. Jouve, 1997)

δύναμη για την πραγματοποίηση των εργασιών της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατάστασης αποτελεί η περίπτωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα, των οποίων το μέσο μέγεθός τους ανέρχεται σε 4,5 Ha, και 80 κεφάλια ζωικού κεφαλαίου (με βάση τα στοιχεία απογραφών του 2010, ΕΛ.ΣΤΑΤ.), όπου το χρησιμοποιούμενο εργατικό δυναμικό αναζητείται στους κόλπους της οικογένειας και μόνο στις περιπτώσεις εντατικοποίησης της παραγωγής ή της σύνδεσής της με τη μεταποίηση και την εμπορία αναζητείται εργατικό δυναμικό έναντι αμοιβής εκτός της εκμετάλλευσης είτε μέσω συνεργασιών.

Η γεωργία αντιμετωπιζόταν και αντιμετωπίζεται ακόμη έως σήμερα ως ένας τομέας οικονομικός (νεοκλασική, νεοφιλελεύθερη οικονομική άποψη) και δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη ο κοινωνικός χαρακτήρας (μαρξιστική αντίληψη) και η συμβολή της στην οργάνωση, διαχείριση και λειτουργία μιας ευρύτερης περιοχής, όπου και ανήκει. Ωστόσο η έννοια της γεωργικής εκμετάλλευσης αφορά μια “κοινωνική κατασκευή” με πολλαπλές διαστάσεις: χωρική, γεωπονική, οικονομική, στατιστική, θεσμική, συμβολική. Σύμφωνα με τους C. Laurent et J. Rémy (2000:7) η έννοια αυτή θα πρέπει να αποδίδει τη μεταμόρφωση του αγροτικού τομέα και των τρόπων- μορφών παρέμβασης στη γεωργία και τη δραστηριοποίηση της γεωργικής εκμετάλλευσης στο πλαίσιο μιας πολυλειτουργικής γεωργίας (Andrew C., Bruno J., Lafontaine D., 2010). Την κοινωνική διάσταση της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης επισημαίνει και ο F.O. Baptista (1995:234). Όπως καταλήγει ο ίδιος, η εκμετάλλευση αποτελεί το πλαίσιο ζωής και εργασίας μιας οικογένειας, της οποίας οι συνήθειες και οι παραδόσεις συνδέονται με την αγροτική δραστηριότητα η οποία έχει κυρίαρχη θέση στο τοπικό παραγωγικό σύστημα. Στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση δεν είναι δυνατή η διάκριση της οικονομίας της παραγωγής και της οικονομίας της κατανάλωσης.

Η διαφορά αντιμετώπισης της εκμετάλλευσης στο Βορρά και το Νότο της ΕΕ «χτίζεται» με το πέρασμα του χρόνου και σύμφωνα με τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περίοδο. Έτσι οι σχέσεις των γεωργών –παραγωγών με τη γη αποτελεί ένα ιστορικό προϊόν, το οποίο είναι διαφορετικό στις δύο αυτές περιοχές, το οποίο εξελίσσεται-οικοδομείται με τη πάροδο του χρόνου και εξαρτάται από την κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη της κάθε χώρας (Maurel M.C. 1997). Δεδομένου ότι στις βόρειες χώρες, όπως η Γαλλία, η εξέλιξη της κοινωνίας διαρκεί από το 18^ο αι., ενώ στις χώρες του νότου, όπως η Ελλάδα, μια κοινωνία κατά κύριο λόγο χωρική διαρκεί μόλις

κάποιες δεκαετίες²⁸, με αποτέλεσμα στη δεύτερη περίπτωση η γη να έχει αξία ως πατρική κληρονομιά και επιπλέον οι σχέσεις της αγροτικής οικογένειας και της ιδιοκτησίας να είναι πολύ στενές.

Σε πολλές περιπτώσεις του Βορά η εκμετάλλευση αποτελεί το στόχο-αντικείμενο, αντίθετα στο Νότο η εκμετάλλευση συνιστά το μέσο, το οποίο διευκολύνει την οικογένεια να αναπτύξει μια άλλη δραστηριότητα πρωτεύουσας ή δευτερεύουσας σημασίας.

Η εκμετάλλευση, που λειτουργεί στο πλαίσιο οικογενειακής γεωργίας, φέρει ενδογενή χαρακτηριστικά μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή πρόκειται πολλές φορές για εκμετάλλευση μικρού μεγέθους, η οποία στηρίζεται στην οικογενειακή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την οικογενειακή οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής. Επιπλέον χαρακτηρίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, από τη μίσθωση εργασίας, τις σχέσεις συγγένειας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας και τη στρατηγική αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού, που συνιστά το «δημογραφικό κεφάλαιό» της.

Από την σύστασή της η Ευρωπαϊκή Ένωση ασχολήθηκε με το ζήτημα της πολυμορφίας των γεωργιών των κρατών-μελών της. Οι προτάσεις, που σχεδιάστηκαν από την αρχή της ύπαρξης της Κοινότητας, είχαν ως στόχο την μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, την βελτίωση των συνθηκών παραγωγής (βελτίωση της παραγωγικής δομής) και την διατήρηση στον πρωτογενή τομέα των αγροτών, που ήταν ικανοί μέσα από την αγροτική δραστηριότητα να απολαμβάνουν εισόδημα ισάξιο με αυτό άλλων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων (Fennell, R. 1999).

Οι προτάσεις που κατατέθηκαν κατά καιρούς και ιδιαίτερα μέσω του σχεδίου Mansholt²⁹ θεωρήθηκαν ως επίθεση στην οικογενειακή εκμετάλλευση, δεδομένου ότι

---

²⁸ Το 1924 εφαρμόστηκε αγροτική μεταρρύθμιση η οποία αναδιοργάνωσε τις δομές ιδιοκτησίας.

²⁹ Το σχέδιο Mansholt (1968) πρότεινε α) άμεσες τροποποιήσεις στους μηχανισμούς στήριξης τιμών και αγορών για την επίτευξη καλύτερης ισορροπίας στην αγορά και β) υιοθέτηση μακροπρόθεσμων μέτρων για βελτίωση της παραγωγικής δομής. (Η πρώτη απόπειρα για μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε το 1968 η Επιτροπή δημοσίευσε το «Υπόμνημα για τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ», ευρύτερα γνωστό ως σχέδιο Mansholt, από το όνομα του Sicco Mansholt, αντιπροέδρου της Επιτροπής, υπεύθυνου την εποχή εκείνη για την ΚΑΠ. Το σχέδιο αποσκοπούσε στη μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στον τομέα της γεωργίας και στην προώθηση της δημιουργίας πιο μεγάλων και πιο αποτελεσματικών μονάδων γεωργικής παραγωγής)

μια εκμετάλλευση δεν είναι οπωσδήποτε βιώσιμη οικονομικά με δεδομένο το μέγεθός της, αλλά η βιωσιμότητά της (vivabilité) εξαρτάται από τον τρόπο διοίκησής της, ειδικά όταν αγνοούταν η δυνατότητα του συνεταιρισμού εκμεταλλεύσεων ως μέσο επίτευξης βιωσιμότητάς τους. (Anthoroulou Th., Goussios D., 2000) Παρόλο που ως σχέδιο δεν εφαρμόστηκε, και δεδομένης της επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών της Κοινότητας μετά τη δεκαετία του 60 οι προτάσεις αποτέλεσαν βάση για τις οποιεσδήποτε μελλοντικές σκέψεις και προτάσεις. Έτσι η Κοινότητα λειτουργεί ακόμη στη βάση ότι μια αγροτική εκμετάλλευση οφείλει να αποδίδει εισόδημα συγκρίσιμο με το μέσο μη γεωργικό μισθό στην ίδια περιοχή. Παρόλο που η προηγούμενη θέση αποτελεί στόχο της Κοινότητας και με αυτή τη λογική έχει κάποια αξία, δεν αποτελεί λύση στην αντιμετώπιση του ζητήματος της διακύμανσης των εισοδηματικών επιπέδων μεταξύ περιφερειών, τύπων εκμεταλλεύσεων και κρατών –μελών και φυσικά δεν ταυτίζεται με τον τρόπο που οι αγρότες αντιλαμβάνονται τις εισοδηματικές τους ανάγκες. Τα τελευταία χρόνια η Ε.Ε διαπιστώνει ότι ο τύπος εκμετάλλευσης οικογενειακής μορφής ενισχύει τους δεσμούς της γεωργίας με το χώρο και είναι κατάλληλος για την υλοποίηση των νέων εδαφικών πολιτικών, που προτείνει στο πλαίσιο αειφορίας και βιωσιμότητας μιας περιοχής.

2.3.2. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Ο έλληνας αγρότης έγινε κύριος - ιδιοκτήτης αγροτικής έκτασης στο τέλος του 19ου - αρχές 20ου αι. (Δαμιανάκος Στ., 2002, Ψυχογιός Δ, 1994, Ηγουμενάκης Ν., 1987) με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1924. Η προς διανομή γεωργική γη αποτελούσε περιορισμένο πόρο, με συνέπεια ο έλληνας αγρότης να αποκτήσει «κλήρο» μη ικανοποιητικού μεγέθους. Επιπλέον με βάση το κληρονομικό δίκαιο³⁰, που είναι παρόμοιο για το σύνολο των χωρών του Νότου, η γεωργική γη (καλλιεργούμενη και μη) κατακερματίστηκε (Joune A.M., 1997) σε σημαντικό βαθμό, με αποτέλεσμα η πορεία της γεωργίας στις χώρες αυτές να είναι διαφορετική από αυτή των βόρειων χωρών της Ε.Ε. Η ελληνική ύπαιθρος χάριν στην αργή αλλά σταθερή πρόοδο της μικροεμπορευματικής καλλιέργειας σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι. θα βιώσει το

---

³⁰ Σύμφωνα με τον ελληνικό νόμο, κάθε παιδί έχει το ίδιο δικαίωμα στα αγαθά των γονιών του: «οι γιοι δέχονται το μερίδιό τους με τη μορφή κληρονομιάς ενώ οι κόρες το δέχονται υπό τη μορφή προίκας τη στιγμή του γάμου τους» Αυτό ισχύει ακόμη και σήμερα παρόλο που με το νόμο έχει καταργηθεί η «προίκα».

αγροτικό ζήτημα κατά πολύ λιγότερο δραματικό τρόπο από ότι στις γειτονικές βαλκανικές χώρες. Εξαιτίας των προικοδοτήσεων και των κληρονομικών διαδοχών όσο και της έλλειψης μιας οποιασδήποτε έγγειας πολιτικής ο αριθμός των πολύ μικρών σε μέγεθος αγροτικών εκμεταλλεύσεων παραμένει εξαιρετικά υψηλός. Επιπλέον παρότι από καιρό σε καιρό επιχειρούνται πλήθος αναδασμοί για τη συγκεντροποίηση των αγροτεμαχίων (τα οποία σε πολλές περιπτώσεις φτάνουν τα 6 με 7 ανά αγροτική εκμετάλλευση με μέση έκταση 3 με 5 στρέμματα) και τη βελτίωση της δομής της αγροτικής εκμετάλλευσης το ζήτημα του κατακερματισμού παραμένει (Δαμιανάκος Στ., 2002). Η τεχνική του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης, «συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων», δεν εφαρμόστηκε στη χώρα παρά σε πολύ μικρό βαθμό, διότι ο έλληνας αγρότης ή απόγονός του κατέστη ιδιοκτήτης γεωργικής έκτασης μόλις λίγες δεκαετίες πριν (με την αγροτική μεταρρύθμιση) (Γούσιος Δ., 1999) και η γη αποτελεί το αγαθό που θα κληροδοτήσει στους απογόνους του (Βεργόπουλος Κ. 1975, Γούσιος Δ., 1999, Δαμιανάκος Στ., 2002). Η μεταβίβαση της περιουσίας ακολουθείται για μερικές δεκαετίες και από τα μεταβίβαση του επαγγέλματος (κάποιο παιδί-κυρίως αγόρι- παραμένει αγρότης) και της τεχνογνωσίας του γονιού την οποία άλλωστε το παιδί διδασκόταν σε όλη τη διάρκεια της συμμετοχής του στις δραστηριότητες της εκμετάλλευσης.

Η προσπάθεια στήριξης και υποβοήθησης των εκμεταλλεύσεων και των αγροτών από την Πολιτεία μέσω εφαρμογής πολιτικών και παρεμβάσεων βρήκε εφαρμογή στις πεδινές περιοχές της χώρας. Στις περιοχές αυτές οι υποδομές και οι δομές στήριξης των εκμεταλλεύσεων κατάφεραν να βοηθήσουν τους αγρότες στο πέρασμα από ένα παραδοσιακής μορφής σε ένα εντατικής μορφής σύστημα παραγωγής καθώς και στην εμπλοκή τους στη διάθεση του παραγόμενου προϊόντος (Goussios D., 1993). Αντιθέτως στις ημιορεινές και κυρίως στις ορεινές περιοχές, όπου η εφαρμογή του συγκεκριμένου συστήματος εκσυγχρονισμού της γεωργίας δεν ήταν εφικτή³¹, η γεωργία διατήρησε την παραδοσιακή της μορφή και έχασε με το χρόνο τη θέση της στην αγορά. Η διατήρησή της βασίστηκε στην ύπαρξη και χρήση βοσκοτόπων συλλογικού χαρακτήρα (κρατικοί, κοινοτικοί, διακατεχόμενοι).

---

³¹ Λόγω αναγλύφου και φυσικού περιβάλλοντος

Η συζήτηση για την οικογενειακή γεωργία στην Ελλάδα ξεκίνησε μετά την περίοδο του 1970 στο πλαίσιο θεωρητικών και μακρο-κοινωνικών αναλύσεων σχετικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας. Μετά το 1980 η μελέτη της οικογενειακής γεωργίας ακολουθεί δύο τάσεις:

- α. «προλεταριοποίηση της οικογενειακής γεωργίας μέσω της πόλωσης» (Βεργόπουλος Κ. 1975) και
- β. διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας μέσω της διαφοροποίησης (Δαμιανάκος Στ., 2002, Anthopoulou Th., Duquenne MN, Goussios D., 2000).

Για την μελέτη της ελληνικής οικογενειακής γεωργίας ερευνητές επεξεργάστηκαν έναν επιχειρησιακό ορισμό αυτής, όπως επίσης πρότειναν μια τυπολογία οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, η οποία εξηγεί την *κοινωνική διαφοροποίηση*, την *ετερογένεια* και την *πολλαπλότητα των γεωργικών δομών* (Παπαδόπουλος Α., 2004). Οι πρόσφατες προσπάθειες σύνδεσης της θεωρίας και της εμπειρικής έρευνας καταδεικνύουν την αναγκαιότητα εξήγησης της κοινωνικής διαφοροποίησης της ελληνικής οικογενειακής γεωργίας συνολικά αλλά και της ανάλυσης των βασικών τάσεων κοινωνικής διαφοροποίησης μέσα σε διαφορετικά μοντέλα οικογενειακής γεωργίας (Παπαδόπουλος Α. 1999). Αναφέρονται δύο βασικές προϋποθέσεις, οι οποίες στηρίζουν τη θεώρηση της ετερογένειάς της:

1. αναγνώριση του γεγονότος ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί μια ετερογενή κοινωνικο-οικονομική δομή, η οποία δεν μπορεί να αποδοθεί με έναν απλό προσδιορισμό. Ο αμφίσημος χαρακτήρας της στη γεωργική διάρθρωση δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά σε θεωρητικό επίπεδο, δεδομένου ότι επηρεάζεται από μια σειρά σχέσεων παραγωγής, όπως, *εξω-γεωργική απασχόληση, πιστωτικές σχέσεις, συμβολαιακή γεωργία, ενοικίαση γεωργικής γης, μισθωτή εποχιακή εργασία, σχέσεις ιδιοκτησίας, διαφυλικός καταμερισμός εργασίας, συντάξεις*, οι οποίες δεν επιτρέπουν την ταξινόμησή τους σε μια μόνο κατηγορία. Ως αποτέλεσμα οι εσωτερικές σχέσεις παραγωγής εντός της οικογενειακής εκμετάλλευσης όπως και οι εξωτερικές σχέσεις παραγωγής μεταξύ της οικογενειακής εκμετάλλευσης και της εξωτερικής οικονομίας διαχέονται μέσα σε διαφορετικά συστήματα παραγωγής ενσωματώνοντας τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μέσα από πολλαπλούς δρόμους γεωργικής ανάπτυξης,
2. η αντιμετώπιση της οικογενειακής γεωργίας ως μια δραστηριότητα, που εμπεριέχει τόσο τη γεωγραφική όσο και την κοινωνική διάσταση, αποτελεί μια σημαντική

προϋπόθεση για την οργάνωση της εμπειρικής έρευνας στη βάση των διαφορετικών μοντέλων οικογενειακής γεωργίας. Η τοπική διάσταση της οικογενειακής γεωργίας εμπεριέχει παράγοντες, που προέρχονται από το περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, οι οποίοι εξασκούν σημαντική επιρροή στην κοινωνική και οικονομική αναδιάρθρωσή της.

Παρ' όλες τις αντιξοότητες η οικογενειακή μορφή γεωργίας διατηρήθηκε. Η μορφή της εκμετάλλευσης διαφοροποιείται ανά αγροτική οικογένεια, γεγονός το οποίο εξαρτάται από τον αριθμό των μελών της και από την περιοχή. Το σύστημα **οικογένεια-εκμετάλλευση** αποτελείται στο σύνολό του από τον γεωργό, την οικογένεια και την εκμετάλλευση (νοικοκυριό³²). Αυτός ο όρος επιτρέπει να μελετηθεί η λειτουργία της εκμετάλλευσης εισάγοντας σε αυτόν τόσο τον όρο «οικογένεια-νοικοκυριό»- «χωρικό νοικοκυριό» (Ανθοπούλου Θ., Γούσιος Δ., 2007) όσο και το «σχέδιο παραγωγής που ακολουθεί» (Osty, 1978, Kasimis C., Zakopoulou E. 1997).

Τέλος, μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης θα πρέπει να λάβει υπόψη τη σημασία της παραοικονομίας, της άτυπης απασχόλησης και της πολυδραστηριότητας. Η κυριαρχία της **μικρής εμπορευματικής παραγωγής**, της **άτυπης απασχόλησης** και της **πολυ-απασχόλησης**, η επέκταση της **συμβολαιακής γεωργίας** αποτελούν «εγγενή» **χαρακτηριστικά μιας γεωγραφικής ζώνης** (πχ Νότια Ευρώπη, Μεσόγειος, κ.ά), που εμφανώς δεν έχει ακολουθήσει το παράδειγμα ανάπτυξης της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης (Hadjimichalis and Vaiou, 1990) διατηρώντας σαφείς και ισχυρούς δεσμούς με το χώρο. Τα έκδηλα προβλήματα προσαρμογής και ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο καταδεικνύουν όλο και περισσότερο τη σημασία των **ιδιαιτεροτήτων των «νότιων» οικονομιών και κοινωνιών**, όπως και του χαρακτήρα της περιφερειακής τους ανάπτυξης (Goussios D., 1994).

---

³² Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο (1999) το νοικοκυριό αποτελεί μια σύνθετη οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική οντότητα στον αγροτικό χώρο, η οποία είναι υπεύθυνη για την υλική βάση, την κοινωνικοποίηση, τη λήψη αποφάσεων, την απασχόληση και την ασφάλεια των μελών του.

2.3.3. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Στις ορεινές περιοχές η κύρια παραγωγική κατεύθυνση είναι η *εκτροφή αιγοπροβάτων*. Στις περιοχές αυτές η διαθέσιμη προς εκμετάλλευση γεωργική και βοσκήσιμη γη εμφανίζεται αρκετά μεγάλη (σε έκταση), δεδομένου ότι δηλώνεται ως παραγωγική για την είσπραξη επιδοτήσεων, ακόμη και όταν δεν καλλιεργείται. Παρ'όλα αυτά η παραγωγή της δεν είναι επαρκώς ικανή να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του κτηνοτροφικού κεφαλαίου, γι'αυτό και λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς την κτηνοτροφία. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του αγροτικού πληθυσμού (γηρασμένο πληθυσμό, έλλειμμα εργατικού δυναμικού, κ.ά), συμβάλλουν στη διατήρηση της παραδοσιακής μορφής εκτροφής των αιγοπροβάτων.

Ο εκσυγχρονισμός της οικογενειακής γεωργίας, η εκβιομηχάνισή της όπως την αποκαλούν ορισμένοι, χαρακτηρίζεται από την εξαφάνιση του χωρικού (παραδοσιακού) τρόπου παραγωγής (Mendras, 1984) και την εγκατάσταση ενός εμπορευματικού μοντέλου (Eizner N., 1972). Από την άποψη της οργάνωσης της εργασίας αυτή η εξέλιξη δεν αποτέλεσε μια βαθιά τροποποίηση της σχέσης : *οικογενειακή εργασία/μισθωμένη εργασία στην εκμετάλλευση*. Η οργάνωση της εργασίας συνεχίζει να λειτουργεί σε βάσεις κατά κύριο λόγο οικογενειακές, παρόλο που η εμπλοκή της οικογένειας τροποποιείται σημαντικά, διότι εισάγεται στην οικονομία της αγοράς. Χάριν της τεχνολογίας, που χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο, ο αρχηγός της εκμετάλλευσης και ο /η σύζυγος αποτελούν το μοντέλο αναφοράς. Έτσι στην δεκαετία του 80 στις ορεινές περιοχές παρατηρείται συνέχιση της συνεισφοράς της οικογενειακής εργασίας στην συνολική εργασία της εκμετάλλευσης και κατά συνέπεια μείωση της αμειβόμενης εργασίας (Μωυσίδης Α., 1994). Γεγονός το οποίο τις διαφοροποιεί έντονα από τις πεδινές περιοχές, όπου λόγω της εκμηχάνισης της παραγωγής αυξάνεται η αμειβόμενη εργασία στην αγροτική εκμετάλλευση έναντι της οικογενειακής.

Η μείωση του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που σημειώθηκε κατά τη δεκαετία του '60 και '70 στα ορεινά, επέδρασε αρνητικά στην τοπική δραστηριότητα, επέτρεψε δε τη διάθεση μεγαλύτερου αριθμού βοσκήσιμων εκτάσεων, οι οποίες ανάλογα με τη θέση τους στο χώρο είτε παρουσιάζουν προβλήματα υπερβόσκησης - στενότητα χώρου, λόγω υψηλής αναλογίας αριθμού ζώου ανά βοσκήσιμη έκταση- είτε προβλήματα υποβάθμισης λόγω εγκατάλειψής τους (Μωυσίδης Α. 1986, Νιτσιάκος Β., 1986, Σπαθής Π., κα 1998, Κουτσούρης Α. 2000). Η μείωση των αγροτικών

εκμεταλλεύσεων, που δραστηριοποιούνται στις ορεινές περιοχές, συνοδεύεται από μια ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των ζώων, που εκτρέφονται συνολικά σε επίπεδο οικισμού. Αυτό συνιστά «μεγέθυνση», η οποία άλλωστε εμπεριέχεται στην λογική της αύξησης της παραγωγικότητας και της επιχειρησιακής μορφής, όπως επιβάλλει η πολιτική της συγκεκριμένης περιόδου (ενισχύσεις και επιδοτήσεις). Ταυτόχρονα όμως τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης είναι αρνητικά, δεδομένου ότι η «μεγέθυνση» δεν συνεπάγεται εντατικοποίηση της παραγωγής ή πιο «αποτελεσματική από οικονομική άποψη» παραγωγή.

Ο συνδυασμός των παραπάνω εξηγεί την διατήρηση των παραδοσιακής μορφής οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις ορεινές περιοχές. Επιπλέον, παρ' όλη τη παράδοση στη συνεργασία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων η τάση προς εξατομίκευση, όπως αυτή επιβάλλεται από τις εφαρμοζόμενες πολιτικές (προϊόν της ακολουθούμενης πολιτικής και της Κρατικής παρέμβασης κατά την μεταπολεμική περίοδο στη χώρα), συμβάλλει στη μη διάθεση για συνεργασία των εκμεταλλεύσεων³³ σε διάφορα επίπεδα παραγωγής και εμπορίας του παραγόμενου προϊόντος συμπληρώνοντας με αυτό τον τρόπο την εικόνα μιας συνεχώς υποβαθμιζόμενης γεωργίας στις ορεινές περιοχές. Η μεταπολεμική παρέμβαση του Κράτους είχε ως σκοπό την ομαλή ενσωμάτωση της υπαίθρου στην αναπτυξιακή (κοινωνική και οικονομική) πορεία της Χώρας. Η κάθε οικογένεια προσπάθησε μέσα από την ακολουθούμενη πολιτική να αποκτήσει μια βιώσιμη εκτροφή ζώων χωρίς να εξαρτάται από άλλους (τσελινγκάτο) και να μετατραπεί σε αυτόνομη παραγωγική μονάδα. Αποτέλεσμα αυτού είναι η οικογενειακή κτηνοτροφική παραγωγική μονάδα να μην αποτελεί καπιταλιστική επιχείρηση, αλλά μονάδα που μάχεται σχεδόν στο σύνολό της όχι για επέκταση του πλούτου της μέσω συσσώρευσης κεφαλαίου αλλά για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της.

Όμως η γενική αναφορά σε οικογενειακές εκμεταλλεύσεις διαστρεβλώνει και ισοπεδώνει την πραγματικότητα, αφού δεν λαμβάνεται υπόψη μια σειρά παραγόντων, οι οποίοι είναι αποφασιστικοί για την κοινωνική κατάταξη των εργαζομένων στον αγροτικό τομέα. Επίσης δε διαφοροποιείται το εννοιολογικό περιεχόμενο του «απλού»

---

³³ «για έναν κτηνοτρόφο το κοπάδι του, η ιδιόκτητη ή ενοικιασμένη έκταση, οι εγκαταστάσεις του, η τεχνογνωσία, κλπ, είναι αγαθά ιδιωτικά. Μπορεί να τα χρησιμοποιήσει για να επιτύχει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους στόχους του. Στον κτηνοτρόφο στη Μεσόγειο αυτοί οι πόροι δεν επαρκούν, έχει ανάγκη από τα συλλογικά αγαθά, όπως τις συλλογικές γαίες, τις κοινόχρηστες υποδομές (ποτίστρες, στέγαστρα) στους κοινόχρηστους βοσκοτόπους

αγρότη³⁴ απ' αυτό του αγρότη –επιχειρηματία. Δε διαφοροποιείται δηλαδή ουσιαστικά η έννοια της μορφής οικογενειακής εκμετάλλευσης. Ο μεν απλός αγρότης με την εργασία και παραγωγή του αποσκοπεί απλά στην αναπαραγωγή του και την αναπαραγωγή της οικογένειάς του, ενώ στην περίπτωση του αγρότη-επιχειρηματία γεννιέται η αναγκαιότητα για συσσώρευση, ακόμα και αν δε χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία, ώστε να γίνει δυνατή η εξασφάλιση του τρόπου παραγωγής του.

2.3.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Δεδομένων των διαφοροποιημένων συνθηκών, συμπεριλαμβανόμενων του συστήματος παραγωγής, του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος των ορεινών περιοχών, δεν είναι δυνατή η προσέγγιση της ανάπτυξης και διαχείρισης μιας ορεινής περιοχής, ως σε μια οποιαδήποτε άλλη περιοχή. Η μελέτη των ορεινών περιοχών πρέπει να λάβει υπόψη τον τρόπο λειτουργίας του τοπικού συστήματός τους, το οποίο εξαρτάται από τον τρόπο λειτουργίας των υφιστάμενων εκμεταλλεύσεων, τη διασύνδεσή τους, το βαθμό ένταξης αυτών στην αγορά και το βαθμό του δυναμικού δυναμισμού τους.

Η καταγραφή και ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης θεωρούνται απαραίτητες για την συστηματική τυπολογία των εκμεταλλεύσεων της περιοχής (Baptista, F.O., 1995, Ευστράτογλου, Σ., 1997, Γούσιος Δ., 1999γ, Bergamasco Pereira S.M.P., Aeir de Oliveira J.T., 2000,), η οποία θα αξιολογήσει το πραγματικό ή δυναμικό δυναμισμό των εκμεταλλεύσεων, αλλά και θα προσδιορίσει τους χωρικούς δεσμούς και τις σχέσεις των εκμεταλλεύσεων με το τοπικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, το αγροτικό σύστημα και το σύστημα εκμετάλλευσης που επικρατεί (Vallerand Fr., 2012). Σύμφωνα με τα παραπάνω το κεντρικό ζήτημα που τίθεται αφορά τον προσδιορισμό της μορφής της αγροτικής εκμετάλλευσης, καθώς και τη διερεύνηση του ρόλου της (δεσμοί και σχέσεις) στο τοπικό σύστημα (Ανθοπούλου Θ., Γούσιος Δ., 2007). Επιπλέον

(Anthopoulou Th., Vallerand Fr., 2001) καθώς και την συνεργασία σε αρκετές εργασίες για τη φροντίδα του κοπαδιού.

³⁴ ο όρος «απλός αγρότης» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του αρχηγού εκμετάλλευσης, που δεν έχει το χαρακτήρα του αγρότη επιχειρηματία. Η διαφοροποίηση των δύο κατηγοριών απλού αγρότη και αγρότη επιχειρηματία αποδίδεται πολύ καλά από το Schmitt, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο αγρότης επιχειρηματίας λειτουργεί με βάση τη νεοκλασική αντίληψη : μεγιστοποίηση του κέρδους και άριστη αξιοποίηση των ευκαιριών, ενώ ο απλός αγρότης: επιδιώκει μεν κέρδος αλλά όχι την μεγιστοποίηση αυτού και υιοθετεί τη λογική της αξιοποίησης των εναλλακτικών ευκαιριών.

ο προσδιορισμός της αγροτικής εκμετάλλευσης θα αποτελέσει τη βάση για την διερεύνηση της ενσωμάτωσής της στο τοπικό σύστημα και της διαμόρφωσής του.

2.4. Η «ΒΙΩΣΙΜΗ» ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μελετώντας τη γεωργία ως παραγωγικό –οικονομικό τομέα τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε επίπεδο ευρωπαϊκό γίνεται φανερό σε κάθε περίπτωση η «καθυστέρηση» που αυτή παρουσιάζει σε σχέση με τους υπόλοιπους οικονομικούς τομείς της οικονομίας³⁵. Παρ'όλες τις «υπερβάσεις» που πραγματοποιήθηκαν στη γεωργία (ως τομέα) μέσω της εφαρμογής διαφορετικών αγροτικών πολιτικών αρχικά εθνικών και στη συνέχεια ευρωπαϊκών, η γεωργία συνεχίζει να παρουσιάζει «καθυστέρηση» σε σχέση με τους υπόλοιπους τομείς αλλά και ανισότητες στο εσωτερικό της. (Μέργος Γ., 1990, Μουτσάτσος Δ., 1999, Μαραβέγιας Ν., 1999)

Σύμφωνα με την νεοκλασική οικονομική θεωρία³⁶ ένας τομέας που παρουσιάζει «καθυστέρηση» διαφοροποιεί τα μέσα παραγωγής του (κεφάλαιο, εργασία, κ.ά) ή τον τρόπο χρήσης τους ή το χώρο χρήσης τους, με αποτέλεσμα να δημιουργεί άλματα στην αναπτυξιακή του διαδικασία. Ο πρωτογενής τομέας σε αντίθεση με το δευτερογενή και τριτογενή τομέα παρουσιάζει *ανελαστικότητες* στο ζήτημα της εργασίας και πολύ περισσότερο στο ζήτημα του χώρου, με αποτέλεσμα η κλαδική προσέγγιση (μεγέθυνση, εντατικοποίηση) να αντιμετωπίζει πολλά εμπόδια στον πρωτογενή τομέα δεδομένου ότι τα μέσα παραγωγής είναι ανελαστικά³⁷ και ο χώρος παίζει μεγάλο ρόλο στο βαθμό ανελαστικότητάς τους³⁸.

Η αδυναμία που παρουσιάζει ο πρωτογενής τομέας και ειδικότερα η κτηνοτροφία σε ζητήματα συνεργασίας, εκπαίδευσης-κατάρτισης, ενημέρωσης αλλά και έλλειψης κεφαλαίου δεν επιτρέπουν άλματα τόσο σε παραγωγικότητα όσο και στο διαθέσιμο

³⁵ «έγιναν προσπάθειες ορισμού και προώθησης της αποτελεσματικής αγροτικής εκμετάλλευσης. Οι προσπάθειες αυτές βασιζόταν στο άρθρο 39.1β της συνθήκης της Ρώμης, η οποία εξίσωνε το «ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης» με την επίτευξη εισοδήματος συγκρίσιμου με εκείνο που αποκτάται σε άλλους τομείς της οικονομίας», (Fennell, R., 1999)

³⁶ η νεοκλασική οικονομική σχολή πρεσβεύει ότι η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά της αγροτικής οικογένειας – επιχείρησης βασίζεται στη μεγιστοποίηση του κέρδους και την άριστη αξιοποίηση των εναλλακτικών ευκαιριών.

³⁷ Το αγροτεμάχιο (γη) δεν είναι δυνατό να μετακινηθεί.

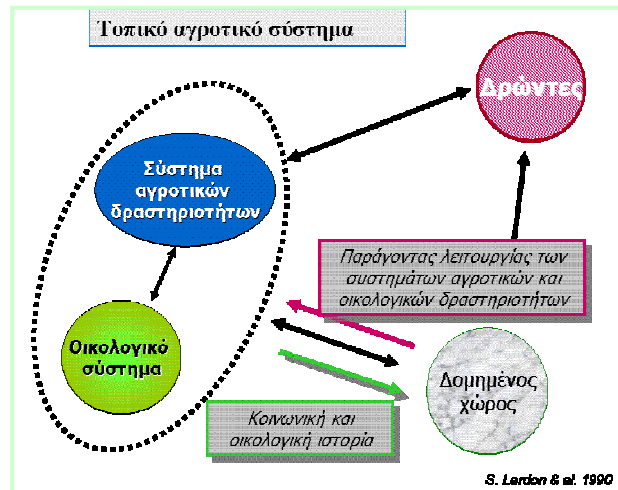
³⁸ Η αγροτική δραστηριότητα σε ορεινές απομακρυσμένες περιοχές είναι δύσκολο να συνδυαστεί με άλλες δραστηριότητες, όπως παροχή υπηρεσιών, υπηρεσίες γενικότερα.

εργατικό δυναμικό³⁹. Η χαμηλή ή και ελλιπής εκπαίδευση και ενημέρωση καθιστά διστακτικούς τους παραγωγούς απέναντι στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική τους δραστηριότητα στο πλαίσιο υφιστάμενου οικονομικού-παραγωγικού συστήματος με αποτέλεσμα τη μη μεταβολή της παραγωγικότητάς τους.

Οι αγρότες οφείλουν να λάβουν *πολύπλοκες αποφάσεις*, δεδομένου ότι έχουν στη διάθεσή τους περιορισμένους πόρους, συνυπολογίζοντας τις σχέσεις και αλληλοεξαρτήσεις του τοπικού παραγωγικού συστήματος καθώς και τον αντίκτυπο των αποφάσεών τους στην οικονομία του νοικοκυριού. Οι αποφάσεις αυτές⁴⁰ καθορίζουν τη στρατηγική της εκμετάλλευσης και κατ' επέκταση τη στρατηγική του νοικοκυριού η οποία βέβαια αποσκοπεί στη βελτιστοποίηση των στόχων του.

Η ολιστική προσέγγιση (τύπος αγροτικού νοικοκυριού, διαθέσιμοι πόροι, στόχοι παραγωγής, έδαφος, φυτά και ζώα, τεχνολογία και γεωργικές πρακτικές) της αγροτικής εκμετάλλευσης, βασικής παραγωγικής μονάδας του πρωτογενή τομέα, λαμβάνει υπόψη τις αλληλεπιδράσεις μέσα στο σύστημα (σχήμα 2-3.). Η πολυπλοκότητα του συστήματος προκύπτει από τις άμεσες φυσικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των παραγωγικών δραστηριοτήτων, τις αλληλεπιδράσεις που οφείλονται στην

Σχήμα 2-3.: Σχηματική παρουσίαση του τοπικού αγροτικού συστήματος

ΠΗΓΗ. Lardon Sylvie, διάλεξη στο μάθημα «Μεθοδολογία» του ελληνογαλλικού μεταπτυχιακού DYN-TAR

ανταγωνιστικότητα και συμπληρωματικότητα των υφιστάμενων πόρων και τις επιλογές,

³⁹ Η μεγάλη σε ποσότητα τεχνική γνώση των αγροτών και ιδιαίτερα των κτηνοτρόφων σε μια τοπική κοινωνία (ενδογενής τεχνική γνώση) χάνεται με την πάροδο του χρόνου λόγω της χαμηλής αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού.

⁴⁰ Οι αποφάσεις αφορούν την παραγωγική δραστηριότητα σε σχέση με την κατανομή διαφορετικών ποσοτήτων και ποιοτήτων γης, εργασίας, κεφαλαίου και διαχείρισης στις διάφορες δραστηριότητες (φυτική παραγωγή, ζωική παραγωγή και εξωγεωργική απασχόληση) και τη γνώση που κατέχει το αγροτικό νοικοκυριό. Λαμβάνουν δε υπόψη τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ διαφόρων πόρων υπό τον έλεγχο των μελών του νοικοκυριού (γη, κεφάλαιο, εργασία κλπ.) καθώς και του πώς αυτά αλληλεπιδρούν με τους φυσικούς, βιολογικούς και κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, που δεν ελέγχονται από το νοικοκυριό.

που πρέπει να γίνουν μεταξύ των πολλαπλών στόχων της αγροτικής οικογένειας μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα (Καντερές Ν., Κουτσούρης Α., 2002). Σε όλες τις πολιτικές, που εφαρμόστηκαν έως σήμερα (σχέδιο Mansholt: 1960-62, Πράσινη Βίβλος: 1985, σχέδιο Dellor: 1989-1992 & 1995-99, κ.ά) παρουσιάζεται η «καθυστέρηση» μέσω της κατηγοριοποίησης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ανάλογα με το βαθμό «καθυστέρησής» τους ή της μη προσαρμογής τους και μέσω της διαρθρωτικής πολιτικής που προτάθηκε και εφαρμόστηκε ορίστηκε το μοντέλο των τριών γεωργιών⁴¹ (Σπαθής Π. και άλλοι, 1998, Σπαθής και άλλοι, 1998, JC Kroll 1986).

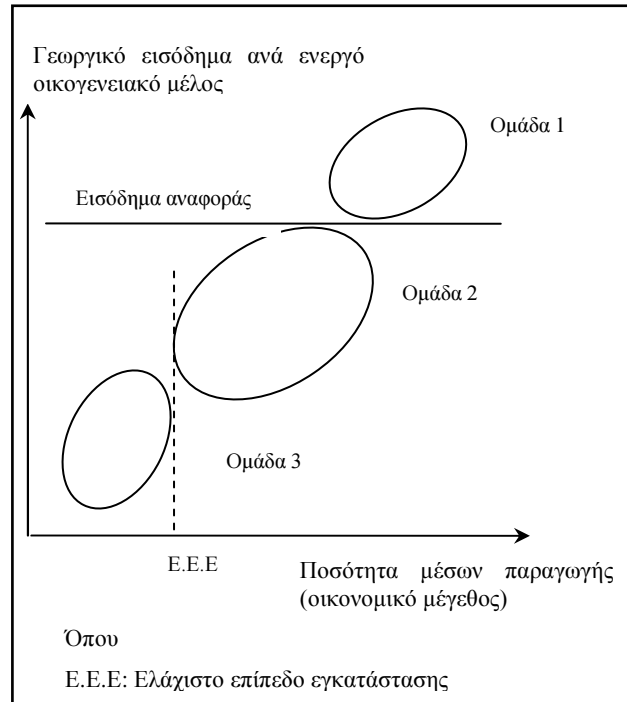
⁴¹ Ορίζουμε τον όρο «γεωργία» με τη στρατηγική και τις επιδιώξεις ενός συνόλου εκμεταλλεύσεων με τα ίδια χαρακτηριστικά

«Το θεωρητικό μοντέλο των τριών γεωργιών και οι προοπτικές τους

Κάθε ομάδα (ομάδα 1, 2 και 3) αντιπροσωπεύει ένα είδος γεωργίας. Το κάθε είδος γεωργίας καθορίζεται με βάση την ποσότητα μέσων παραγωγής που διαθέτει (επίπεδο κεφαλαίου) και το γεωργικό εισόδημα ανά ενεργό οικογενειακό μέλος.

Η ποσότητα των διαθέσιμων μέσων παραγωγής συνδέεται με το οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης το οποίο καθορίζεται από το τυπικό ακαθάριστο κέρδος (ΤΑΚ) (Τσιμπούκας Κ, 2002).

Με αυτό τον τρόπο ανεξάρτητα από το είδος της καλλιέργειας είναι δυνατό να ομαδοποιηθούν οι εκμεταλλεύσεις με βάση το οικονομικό τους αποτέλεσμα και στη συνέχεια να κατηγοριοποιηθούν.

Στο ίδιο σχήμα καθορίζεται επίσης και το ελάχιστο οικονομικό μέγεθος (ΕΕΕ), που πρέπει να έχει μια εκμετάλλευση, όταν γίνεται η εγκατάστασή της, ώστε να έχει το δικαίωμα σε χρηματοδοτήσεις πρώτης εγκατάστασης. Ως εισόδημα αναφοράς ορίζεται το εισόδημα που αντιστοιχεί στο μέσο εισόδημα μη αγροτικών κοινωνικο - επαγγελματικών κατηγοριών.

Σύμφωνα με το σχήμα 2-4, διαπιστώνεται ότι μόνο οι εκμεταλλεύσεις της ομάδας 1 διαθέτουν ποσότητα μέσων παραγωγής ικανοποιητική, η οποία τις επιτρέπει να παράγουν αγροτικό εισόδημα, το οποίο συγκρίνεται με το εισόδημα αναφοράς. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές δύνανται να υπερπηδήσουν την «καθυστέρηση» που παρουσιάζει γενικά η γεωργία, δεδομένου ότι έχουν προσαρμοστεί στις ανάγκες –απαιτήσεις της λειτουργίας της αγοράς.

Στο αντίθετο άκρο βρίσκεται η ομάδα εκμεταλλεύσεων 3, διότι συντίθεται από εκμεταλλεύσεις οι οποίες είναι «ανίκανες» να φτάσουν το επίπεδο εκσυγχρονισμού έτσι ώστε να προσαρμοστούν στις ανάγκες της αγοράς και να αποδίδουν ένα ικανοποιητικό εισόδημα. Τα διαθέσιμα μέσα παραγωγής είναι ελάχιστα και ως επακόλουθο αποδίδουν πολύ χαμηλό οικονομικό αποτέλεσμα. Αυτές οι εκμεταλλεύσεις δεν έχουν «μέλλον» και οδηγούνται στην εξαφάνιση.

Στο ενδιάμεσο αυτών των δύο ομάδων υπάρχει η ομάδα 2 η οποία αποτελεί το χώρο στον οποίο απευθύνονται οι πολιτικές αναδιάρθρωσης. Η ακολουθούμενη πολιτική (έμμεσες βοήθειες, σχέδια ανάπτυξης, προτεραιότητα στην προσέγγιση των απελευθερωμένων εκτάσεων, κλπ)

επιχειρεί να επιτρέψει σε αυτές τις εκμεταλλεύσεις να αναπτυχθούν και να έχουν μια ικανοποιητική οικονομική απόδοση.

Η θεωρητική προσέγγιση της αγροτικής ανάπτυξης μέσω αυτού του μοντέλου αποσκοπεί στην εξαφάνιση των εκμεταλλεύσεων της ομάδας 3 και την ενσωμάτωση της ομάδας 2 στην ομάδα 1. Με αυτή τη διαδικασία η γεωργία θα καταφέρει να υπερπηδήσει την «καθυστέρηση» που παρουσιάζει και θα επιλυθεί οριστικά το πρόβλημα της μη προσαρμογής των δομών στους κανόνες της αγοράς.»

Kroll J.C., 1986

Όμως παρά τη μεγάλη διάρκεια εφαρμογής πολιτικών, οι οποίες είχαν ως στόχο την ανάπτυξη της γεωργίας ως μια αποδοτική οικονομικά δραστηριότητα και τις θεωρητικές προβλέψεις του Kroll ακόμη και σήμερα παρατηρείται ότι υπάρχουν και επιβιώνουν διαφόρων ταχυτήτων γεωργίες:

- ⇒ *οι εκμεταλλεύσεις, οι καλύτερα προικισμένες σε μέσα παραγωγής, αναπτύσσονται συνεχώς και έχουν ως στρατηγική τους την συνεχή αναπαραγωγή τους και διεύρυνσή τους* (Campagne P. 1994a). Οι εκμεταλλεύσεις αυτές έχουν εισόδημα συγκρίσιμο με το επίπεδο του μη αγροτικού εισοδήματος και σωστή απόδοση των μέσων παραγωγής τους,
- ⇒ *οι εκμεταλλεύσεις με λιγότερα «εφόδια» συνεχίζουν την προσπάθεια παραγωγής ενός ικανοποιητικού οικονομικά αποτελέσματος, το οποίο θα επιτρέψει την επιβίωση της αγροτικής οικογένειας*. Παρ' όλο που στο περιβάλλον στο οποίο κινούνται η επικρατούσα άποψη αφορά την ολοένα και μεγαλύτερη απόδοση, τα χαρακτηριστικά αυτών των εκμεταλλεύσεων *δεν τους επιτρέπουν παρά να αναπαράγονται απλά και όχι να δημιουργούν πλεόνασμα*. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές παράγουν εισόδημα κάτω από το επίπεδο του μη αγροτικού εισοδήματος, αλλά είναι δυνατόν να αναπτυχθούν περαιτέρω μέσω ενίσχυσης των επενδύσεων και εισοδηματικής ενίσχυσης κατά την υλοποίησή της,
- ⇒ *οι εκμεταλλεύσεις με ελάχιστα έως μηδαμινά μέσα παραγωγής συνεχίζουν να υπάρχουν και να δραστηριοποιούνται*. Η αγροτική δραστηριότητα *δεν επιτρέπει όχι μόνο την αναπαραγωγή τους αλλά ούτε την επιβίωσή τους*. Αυτές οι συνθήκες τις οδηγούν είτε σε εξαφάνιση λόγω εγκατάλειψης της δραστηριότητας είτε σε επιβίωση αλλά διαμέσω της στήριξης σε άλλες παράλληλες δραστηριότητες και συνεργασιών που αναπτύσσουν. Η αγροτική δραστηριότητα αποτελεί

συμπληρωματική δραστηριότητα του νοικοκυριού. Στην κατηγορία αυτή οι εκμεταλλεύσεις δεν είναι σε θέση να κάνουν χρήση των ενισχύσεων για τον εκσυγχρονισμό τους αλλά και το εισόδημά τους είναι τόσο χαμηλό που η πολιτική τιμών δεν ήταν (είναι) κατάλληλη για αυτούς.

Οι μεταβολές που υφίσταται ο πρωτογενής τομέας και οι εξωγενείς επιδράσεις συχνά επιβάλλουν την εξαφάνιση της τρίτης κατηγορίας εκμεταλλεύσεων μέσα από μια γενικευμένη αγροτική έξοδο, αφού οι εν λόγω εκμεταλλεύσεις δεν δύνανται να αποδίδουν πλέον ούτε το ελάχιστο κοινωνικά αποδεκτό εισόδημα (εισόδημα αναφοράς). Δεδομένου ότι ο αγροτικός πληθυσμός δεν διαθέτει μια κρίσιμη μάζα, ώστε να δημιουργηθεί κοινωνική πίεση, είναι αναμενόμενο η κοινωνία να μην έχει κατανοήσει και φυσικά να μην αποδέχεται να «συμβάλλει» στη διατήρηση αυτού του πληθυσμού στο χώρο του και άρα στη διατήρηση της δραστηριότητάς του με επακόλουθο να οδηγείται σε άλλες δραστηριότητες.

Επιπλέον η έντονη εξάρτηση της αγροτικής παραγωγής από ενισχύσεις (είτε άμεσες είτε έμμεσες) δημιουργεί συνεχώς διαρθρωτικά προβλήματα στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, δεδομένου ότι ωθεί τους αγρότες στην δραστηριοποίηση σε παραγωγές (γεωργικές ή κτηνοτροφικές), οι οποίες θα τους επιφέρουν το μεγαλύτερο κέρδος μέσα από το συνδυασμό της τιμής και της επιδότησης. Το γεγονός ότι μέχρι τις αρχές του 2000, η αγροτική πολιτική στόχευε στην αύξηση της ποσότητας των αγροτικών προϊόντων, είχε ως αποτέλεσμα ο παραγωγός να ενδιαφέρεται για την όλο και μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγής του χωρίς να ενδιαφέρεται για την ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος και να δρα όλο και περισσότερο σε ατομική βάση (Μπουρδάρης Δ., 2006).

Η συνέχιση της υστέρησης των αγροτικών περιοχών δημιούργησε την αναγκαιότητα ενός σχεδίου συνολικής ανάπτυξης περιοχών, η οποία εκφράστηκε μέσω σχετικών πολιτικών⁴². Όμως σε επίπεδο σχεδιασμού πολιτικής η αγροτική εκμετάλλευση συνεχίζει να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη –ατομική οικονομική -παραγωγική μονάδα,

---

⁴² Παρόλο που οι σκέψεις αυτές είναι πολύ έντονες τα τελευταία τριάντα σχεδόν έτη και αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης μέσα από την εφαρμογή κανονισμών και νόμων, η πολιτική και η λογική αντιμετώπισης που ακόμη εφαρμόζονται δεν έχουν διαφοροποιηθεί.

με αποτέλεσμα τη συνέχιση της ύπαρξης των τριών μοντέλων γεωργίας και κατά συνέπεια την αναγκαιότητα έκλειψης εκμεταλλεύσεων μη αποδοτικών⁴³ οικονομικά.

Παρ' όλο που οι συνθήκες δεν έχουν διαφοροποιηθεί, η μελέτη του παραγωγικού συστήματος μιας περιοχής καθιστά εμφανές ότι η τρίτη κατηγορία εκμεταλλεύσεων, όπως αυτή περιγράφηκε (κατηγορία με τάσεις εξαφάνισης), διατηρείται και μάλιστα αντιστοιχεί σε μεγάλο τμήμα του παραγωγικού συστήματος⁴⁴. *Η διατήρηση των εκμεταλλεύσεων αυτών, παρόλο που δεν έχουν σημαντικά οικονομικά αποτελέσματα, θεωρείται αναγκαία σε κοινωνίες –οικονομίες, που ενδιαφέρονται για την αειφόρο ανάπτυξη του χώρου τους.* Η ύπαρξη αυτών των παραγωγικών μονάδων θεωρείται απαραίτητη, διότι συμβάλλουν στη διαχείριση του χώρου και τη καλύτερη λειτουργία του. Η εδαφική προσέγγιση της βιώσιμης εκμετάλλευσης-νοικοκυριού βασίζεται πιο πολύ στη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων-νοικοκυριών ως σύνολο εξετάζοντας τη συμπληρωματικότητά τους και την αλληλο-εξάρτησή τους παρά στη λειτουργία της κάθε μιας ξεχωριστά. Σε αυτό το πλαίσιο ουσιαστικά εξετάζεται η ικανότητα συμπληρωματικότητας και δικτύωσης των βασικών παραγωγικών μονάδων, η ικανότητα δράσης των τοπικών παραγόντων και φορέων και η ανάπτυξη ή όχι αλληλεγγύης. Αυτό συνεπάγεται τη μετάβαση από μια στρατηγική – λογική της εκμετάλλευσης, που ισχύει στην κλαδική προσέγγιση σε μια στρατηγική –λογική του νοικοκυριού σύμφωνα με τη εδαφική προσέγγιση, η οποία άλλωστε είναι πολύ κοντά στον τρόπο λειτουργίας της αγροτικής εκμετάλλευσης στη Μεσόγειο.

Ιδιαίτερα μετά την διατροφική κρίση του 2008 οι εξελίξεις της οικογενειακής γεωργίας αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας πολλών ερευνητικών εργασιών. Οι έρευνες των Hervieu B.-Purseigle Fr. (2011) προτείνουν τις ακόλουθες 4 μορφές γεωργίας:

---

⁴³ Σύμφωνα με την υπάρχουσα άποψη της κοινής αγροτικής πολιτικής και των καθεστώτων που εφαρμόζονται στις βόρειες χώρες της ΕΕ η κατηγορία αυτή οφείλει να εκλείψει, δεδομένου ότι συγκρατεί μέσα παραγωγής, που θα βοηθούσαν την αναδιάρθρωση άλλων «πιο ικανών» εκμεταλλεύσεων, όπως και αξιώνει επιδοτήσεις και ενισχύσεις για την διατήρησή της, ενώ είναι αντιπαραγωγική. Την άποψη αυτή ενστερνίζονται χώρες και οικονομίες, οι οποίες αποσκοπούν στην συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και ακολουθούν «παραγωγίστικο» μοντέλο γεωργίας.

⁴⁴ Σύμφωνα με έρευνες, (Fennell, 1999), δεν έχει πραγματοποιηθεί καμιά αλλαγή στις αγροτικές δομές ώστε να διαφοροποιηθεί και το πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, γεγονός το οποίο ήταν και είναι πιο έντονο στις μεσογειακές χώρες της ΕΕ.

- ☆ μια οικιακή οικογενειακή γεωργία : η οποία είναι περιορισμένη στην εδαφική περιοχή, στην οποία εξασκείται τόσο για την παραγωγή όσο και για τις εμπορικές ανταλλαγές. Αφορά εκμεταλλεύσεις στα όρια της επιβίωσης,
- ☆ μια πολύ-δραστήρια και εδαφική γεωργία : η οποία πλέον της αγροτικής δραστηριότητας ασκεί και άλλες δραστηριότητες με σκοπό την εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού εισοδήματος. Αφορά εκμεταλλεύσεις σε περιοχές, όπου δύσκολα εφαρμόζεται το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας,
- ☆ μια ειδικευμένη γεωργία: η οποία αφορά την καθετοποίηση της παραγωγής με σημαντικό οικονομικό αποτέλεσμα το οποίο βασίζεται σε έντονες εισροές και ταυτόχρονα συγκρούσεις τόσο στη χρήση των εδαφών όσο και δημιουργία περιβαλλοντικών προβλημάτων. Αφορά τη γεωργία της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης με τις πολύ μεγάλες και «επαγγελματικού» τύπου εκμεταλλεύσεις και είναι το αποτέλεσμα της εφαρμογής της ΚΑΠ μέχρι το 2000,
- ☆ μια οικογενειακή εταιρική γεωργία: η οποία απαντά στη νέα τύπου εκμετάλλευση νομικό πρόσωπο.

Στη Μεσόγειο η ετερογένεια των γεωργικών κόσμων –πραγματικοτήτων (Griffon 2010) αυξάνεται με αντίκτυπο στις μορφές απασχόλησης και δραστηριοτήτων σε αυτές. Η ανάλυση ιδιαίτερα των εξελίξεων των δομών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (γη, κεφάλαιο, και προπάντων εργασία) καθιστούν φανερές τις διαφοροποιημένες διαγενεακές μορφές («πολύ-οικογενειακές») εκμεταλλεύσεων (Moreno-Perez et alii, 2011). Οι γεωργίες που εμφανίζονται στη λεκάνη της Μεσογείου πλέον του παραγωγικού τους ρόλου είναι επιφορτισμένες και με μια υπευθυνότητα για τη διατήρηση των τοπίων και των λειτουργιών του εδάφους.

Η λειτουργία των μονάδων παραγωγής διασφαλίζεται με την άμεση δραστηριότητα του αρχηγού του νοικοκυριού και την άμεση ή και έμμεση δραστηριότητα των μελών του σε αυτή αλλά και τις εισροές από τις άλλες δραστηριότητες. Η δε βιωσιμότητά της διασφαλίζεται από το σύνολο των εισροών (διάφορες πηγές): *εισροές από την παραγωγική δραστηριότητα του νοικοκυριού, εισροές από τη δραστηριότητα του νοικοκυριού εκτός της εκμετάλλευσης εντός και εκτός της περιοχής της έδρας της εκμετάλλευσης, εισροές από τις συντάξεις μελών του νοικοκυριού.*

Σήμερα διανύεται μια περίοδος κατά την οποία η αγροτική κρίση γενικεύεται, με το σύνολο του αγροτικού χώρου να κινδυνεύει να μεταμορφωθεί σε μια γενικά

μειονεκτική περιοχή. Δίπλα σε μια γεωργία «παραγωγίστικη», η οποία βασίζεται κυρίως σε αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες παραγωγής, είναι αναγκαίο να αναπτυχθεί μια «εναλλακτική» - διαφοροποιημένη γεωργία⁴⁵, η οποία επιτρέπει σε διάφορους δρώντες, μεταξύ των οποίων και μονάδες παραγωγής που έχουν ελλιπή μέσα παραγωγής να επιβιώσουν και να αναπαραχθούν, να δραστηριοποιηθούν, να λειτουργήσουν και να συμβάλλουν μέσω της δραστηριότητας και της χρήσης του χώρου στη βέλτιστη λειτουργία και οργάνωση του χώρου⁴⁶, καθώς και στη μετατροπή του-εξέλιξή του.

Αυτό αποτελεί και το νέο πλαίσιο των αγροτικών πολιτικών. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν ένας χώρος δύναται να αναπτυχθεί, αν βασιστεί στην ανάπτυξη των νοικοκυριών, που δραστηριοποιούνται σε αυτόν, και την αλληλεξάρτηση των δραστηριοτήτων των διάφορων νοικοκυριών. Η ανάπτυξη ενός χώρου και ιδιαίτερα μειονεκτικού δεν εξετάζεται αποκλειστικά με βάση την οικονομική βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων αλλά και με βάση το βαθμό συμμετοχής τους στην διατήρηση και λειτουργία του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Παράλληλα οι αλλαγές των κοινωνικών καταναλωτικών προτύπων⁴⁷ ενισχύουν την υποβοήθηση του παραπάνω συστήματος στο νέο πλαίσιο.

Οι αγροτικές περιοχές ιδιαίτερα αυτές που παρουσιάζουν μειονεξίες, είναι «πλούσιες» σε μονάδες παραγωγής που στηρίζονται στην ύπαρξη όλων των τύπων εκμεταλλεύσεων (μικρές, μεσαίες, μεγάλες) για τη διατήρηση και συνέχιση του συστήματος στο οποίο

---

⁴⁵ Βασιζόμενη στην ανάλυση της διαφοροποίησης των τρόπων άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας η έννοια της γεωργικής εκμετάλλευσης είναι μη αρκετή για να κατανοήσουμε τις τρέχουσες μετατροπές, αλλά μένει βέβαια ένα ανεκτίμητο εργαλείο τόσο για να διασφαλίσει την συνέχεια της ανάλυσης της γεωργικής δραστηριότητας όσο και για να επεξεργαστεί νέα επιστημονικά αντικείμενα. Δεδομένου αυτού αυτή η έννοια αξίζει να υπερασπιστεί και να διατηρηθεί υπό τον όρο να χρησιμοποιηθεί με κάποιες θεωρητικές και μεθοδολογικές προφυλάξεις.

⁴⁶ Σε αυτό το πλαίσιο ενδιαφέρουν οι μονάδες παραγωγής που είναι αυτόνομες και ικανές να αναπαραχθούν (σύμφωνα με την οικονομική θεωρία) αλλά εξίσου σημαντικές είναι και οι μονάδες παραγωγής που για να επιβιώσουν αναγκάζονται να καταφύγουν και σε άλλου είδους δραστηριότητες εξω-αγροτικές είτε σε συνεργασίες με άλλες εκμεταλλεύσεις ομοειδείς τους ή αυτόνομες.

⁴⁷ Η αστική κοινωνία σήμερα είναι πιο έτοιμη να «πληρώσει» τη διατήρηση του αγροτικού πληθυσμού στο χώρο δραστηριότητάς του δεδομένου ότι «ψάχνει» προϊόντα τα οποία δεν επιβαρύνουν την υγεία, νοσταλγεί, δεδομένου ότι η ζωή στα αστικά κέντρα έχει γίνει πολύ δύσκολη, και με πολλά προβλήματα : εργασιακά, υγείας, κίνησης, τον τόπο καταγωγής της και θέλει όταν τον επισκέπτεται να τον βρίσκει κατοικημένο και «περιποιημένο».

δραστηριοποιούνται αναπτύσσοντας ποικίλες μορφές συνεργασίας αλλά και δραστηριότητας.

Συνοψίζοντας η λειτουργία με αυτό τον τρόπο της εκμετάλλευσης επιτρέπει: α) την ύπαρξη βιώσιμων και μη εκμεταλλεύσεων στην ύπαιθρο, β) την παραμονή πληθυσμού στην ύπαιθρο, γ) την παραμονή νέου ηλικιακά πληθυσμού στην ύπαιθρο, δ) την παραμονή πληθυσμού με κάπως ή αρκετά υψηλό εκπαιδευτικό-μορφωτικό επίπεδο στην ύπαιθρο, ε) τη διατήρηση-ανάπτυξη υπηρεσιών και στ) την ανάπτυξη δραστηριοτήτων πέραν των αγροτικών. Το αποτέλεσμα αυτού του τρόπου λειτουργίας της εκμετάλλευσης συμβάλλει στη συντήρηση και χρήση ενός χώρου, ο οποίος σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν εγκαταλελειμμένος και υποβαθμισμένος.

Η ύπαρξη αυτού του μοντέλου γεωργίας σε όλες τις μεσογειακές αγροτικές οικονομίες (Elloumi M., 1997, Duquenne MN., Goussios D., Tsiboukas K., 2000) υπογραμμίζει την ανάγκη θεσμικής κατοχύρωσής του. Η θεσμική κατοχύρωση της μονάδας παραγωγής, που είναι βιώσιμη σε ένα χώρο χωρίς όρους οικονομικής βιωσιμότητας θα της επιτρέπει τη χρήση οποιασδήποτε αγροτικής πολιτικής (κανονισμών, νόμων κλπ).

Η ακολουθούμενη πολιτική για τον πρωτογενή τομέα καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και τα σχέδια πολιτικών, που προτάθηκαν κατά καιρούς (κοινή αγροτική πολιτική⁴⁸), οδηγούν, παρ'όλο που δεν το επιθυμούν, στην διατήρηση των τριών τύπων γεωργίας όπως αυτές διαπιστώθηκαν στη δεκαετία του 60 και συνεχίζουν να υπερ-αποζημιώνουν αγρότες, που σύμφωνα με τα δεδομένα τους είναι ικανοί να αναπαραχθούν, ενώ εμποδίζουν α) τον εντοπισμό των αγροτών που έχουν πραγματικά εισοδηματικά προβλήματα καθώς και β) τη χάραξη μιας πολιτικής για την κάλυψη των αναγκών τους.

Ο τρόπος προσέγγισης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και του αγροτικού τομέα γενικότερα όπως γίνεται από την ΕΕ ακόμη και σήμερα δεν συμπορεύεται με την πραγματικότητα του αγροτικού τομέα στην Ευρώπη στο σύνολό της αλλά και στις υπο-περιοχές της (περιφέρειες- μικρο-περιοχές εντός αυτών). Δεδομένου ότι από την ίδρυσή της η ΕΕ λόγω της έντονης ανομοιογένειάς της αναζητά μια πολιτική, που να

---

⁴⁸ Τα προτεινόμενα σχέδια –προτάσεις αφορούσαν και την προσπάθεια ορισμού και προώθησης της αποτελεσματικής αγροτικής εκμετάλλευσης. Οι προσπάθειες βασιζόταν στο άρθρο 39.1β της Συνθήκης της Ρώμης, η οποία εξίσωνε το «ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης» με την

ικανοποιεί τον αγροτικό τομέα στο σύνολό του, η αναζητούμενη αγροτική πολιτική οφείλει να λάβει υπόψη της εκτός των οικονομικών αποτελεσμάτων των εκμεταλλεύσεων, και άλλα στοιχεία, τα οποία αντιπροσωπεύουν τη φυσιολογία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως διαθέσιμη απασχόληση, μέγεθος εκμετάλλευσης, συνεισφορά της στο παραγωγικό σύστημα της περιοχής, καθώς και το ρόλο αυτών στο σύνολο μιας αγροτικής περιοχής ειδικά σήμερα, που οι ανάγκες για προστασία του περιβάλλοντος, της ποιότητας των διατροφικών και μη προϊόντων είναι πολύ σημαντικές και αναζητούνται από σημαντικό τμήμα πληθυσμού (καταναλωτών).

2.5 ΝΕΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ - Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

Τα εκτατικά παραγωγικά συστήματα της ελληνικής υπαίθρου και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών πρόδιδαν πάντα μια σχέση εξάρτησης των μονάδων από το χώρο. Στο πέρασμα του χρόνου και με την επίδραση των μετασχηματισμών της οικονομίας εν γένει η ορεινή οικονομία περνά από την αυτάρκη και αυτοδιαχειριζόμενη μορφή της σε μια οικονομία πλήρως εξαρτημένη από το εξωτερικό περιβάλλον (φυσικό, οικονομικό, παραγωγικό). Η ορθολογική και με φειδώ χρήση των πόρων των ορεινών περιοχών για την κάλυψη των αναγκών τόσο του τοπικού πληθυσμού, όσο και των αναγκών της τοπικής κτηνοτροφίας μετατρέπεται στο όνομα/πλαίσιο μιας ανταγωνιστικότητας σε ανορθολογική χρήση των πόρων οδηγώντας τους στην υποβάθμιση όπως και στη γενικότερη υποβάθμιση της περιοχής, γεγονός που συμβάλλει στην περιθωριοποίηση-απομόνωση των άλλοτε ενεργών και πλούσιων περιοχών. Το τελευταίο διάστημα σε ένα πλαίσιο αποκεντρωμένης πολιτικής οι τοπικές κοινωνίες έχουν τη δυνατότητα ανάληψης δράσης με στόχο την αειφορία και την εξισορρόπηση της σχέσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος και του συστήματος διαχείρισης του χώρου. Η ανάδειξη των πόρων μιας ορεινής περιοχής στο πλαίσιο της εδαφικής ανταγωνιστικότητας είναι δυνατό να συμβάλλει στην αειφορία και στη βιωσιμότητά της ωθώντας την ίδια την τοπική κοινωνία να αναλάβει νέους ρόλους.

Η διατήρηση της εκτατικότητας και της άτυπης συνεργασίας των παραγωγικών μονάδων, βασικά δομικά στοιχεία της ελληνικής ορεινής γεωργίας, παρ' όλες τις αλλαγές συνέβαλε στη διατήρηση της οικογενειακής μορφής, η οποία σε μια διαδικασία μετασχηματισμού του τοπικού παραγωγικού συστήματος είναι δυνατό να συμβάλλει

επίτευξη εισοδήματος συγκρίσιμου με εκείνο που αποκτάται σε άλλους τομείς της

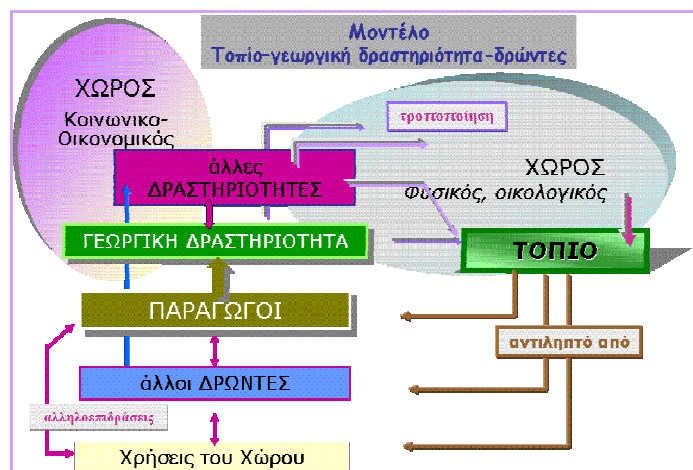
στη εδαφική συνοχή και οργάνωσή του. Η πολυπλοκότητα και η πολυμορφία του τοπικού παραγωγικού συστήματος (δημογραφικά δεδομένα, γεωργική εκμετάλλευση-σύστημα βόσκησης, γεωργικό προϊόν, γεωργικό εισόδημα, μηχανισμός υποστήριξης) βασίζεται στο γεγονός ότι η τοπική κοινωνία εκτός από παραγωγός συνιστά και τον διαχειριστή του χώρου, υπεύθυνο για την αειφορία του.

Η γεωργική εκμετάλλευση ως η βασική συνιστώσα του παραγωγικού συστήματος ανάλογα με τη μορφή συμβάλει στον προσδιορισμό της μορφής του τοπικού παραγωγικού συστήματος και τη λειτουργία του. Η οικογενειακής μορφής αγροτική εκμετάλλευση, κυρίαρχη μορφή σε όλη τη Μεσογείου, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής γεωργίας και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών. Η οικογενειακής μορφής εκμετάλλευση θεωρείται η ίδια ένα σύστημα αποτελούμενο από σύνολο συνιστωσών με στενές σχέσεις και αλληλοεξαρτήσεις Σχέσεις (σχήμα 2-5.), οι οποίες επεκτείνονται τόσο στο σύνολο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων όσο και στο

χώρο στον οποίο αυτές οι εκμεταλλεύσεις δραστηριοποιούνται δημιουργώντας έτσι ένα πολύπλοκο και πολύμορφο σύστημα παραγωγής, το οποίο συνεχίζει να υφίσταται και να λειτουργεί, παρ'όλο που οι

πολιτικές (αγροτικές, χωροταξικές, κλπ) που εφαρμόστηκαν από την Πολιτεία ωθούσαν στην εξατομίκευση και στη μεγέθυνση.

Η ισχύς ακόμη και σήμερα του θεωρητικού μοντέλου των τριών γεωργιών (παρά τις προβλέψεις του περί εξαφάνισης των εκμεταλλεύσεων της ομάδας 3) δηλώνει ότι στη μελέτη του τοπικού παραγωγικού συστήματος και ειδικά των μειονεκτικών περιοχών για τη διαχείριση και λειτουργία του πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η συνιστώσα χώρος. Παρόλο που η σημαντικότητα της γεωργικής δραστηριότητας διαφοροποιείται

Σχήμα 2-5.: Μοντέλο: τοπίο- γεωργική δραστηριότητα -δρώντες

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., 2012, διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» του ελληνογαλλικού μεταπτυχιακού DYN-TAR

από περιοχή σε περιοχή, συνεχίζει να αποτελεί μια από τις βασικές δραστηριότητες που συμβάλλουν στην οργάνωση, διαχείριση και λειτουργία της περιοχής στοχεύοντας στη διατήρηση του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού, ο οποίος συμβάλλει στην προστασία του περιβάλλοντος και των ποιοτικών χαρακτηριστικών των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται τοπικά.

Η εκ νέου αξιολόγηση μιας ορεινής περιοχής (άρση της περιθωριοποίησής της - ενσωμάτωσή της στον εθνικό χώρο) διατηρώντας τις παραδοσιακές δομές παραγωγής (εκτατικότητα, οικογενειακή γεωργία, κλπ) είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί, αν δοθεί βάρος σε ζητήματα όπως «δέσμευση», «συζήτηση σε τοπικό επίπεδο», «αντιπροσώπηση». Η υιοθέτηση των παραπάνω σημείων από κάθε αγροτική εκμετάλλευση όσο και από το σύνολο της τοπικής κοινωνίας συμβάλλει στην οργάνωση της κάθε εκμετάλλευσης γύρω από ένα γενικό αναγνωρισμένο ενδιαφέρον και ένα κοινό στόχο. Ο στόχος αυτός ξεπερνά τα ατομικά ενδιαφέροντα με την *ανάπτυξη μηχανισμών υποστήριξης της* στο πλαίσιο της συνεργασίας των τοπικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων προσδοκώντας την οργάνωση της δραστηριότητας, την από κοινού διαχείριση του εκμεταλλευόμενου χώρου και τη παραγωγή προϊόντων, που θα προωθηθούν στην αγορά βασιζόμενα στα ποιοτικά και τοπικά χαρακτηριστικά τους. Οργάνωση που διέπεται από χαρακτηριστικά, όπως εμπιστοσύνη μεταξύ των συνεργαζόμενων, διαπροσωπικές σχέσεις, κ.ά.

Η *αλλαγή αυτή στη στρατηγική των παραγωγικών μονάδων* είναι πιθανό να προκαλέσει την οργάνωση μικρών αλυσίδων παραγωγής και την καλύτερη προώθηση των παραγόμενων προϊόντων στην αγορά βασιζόμενη στα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, στη διαφοροποίηση του προϊόντος, λόγω της μεταποίησης –τυποποίησης, αλλά και στο υπάρχον αλλά άτυπο δίκτυο διακίνησης και εμπορίας των προϊόντων, προσδίδοντας στην περιοχή ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και μια ευκαιρία παραγωγής προστιθέμενης αξίας. Η συνεργασία μεταξύ παραγωγών διαφόρων οικισμών ή μεταξύ του συνόλου των παραγωγών διαφόρων οικισμών μπορεί να προσδώσει το κρίσιμο γεωγραφικό μέγεθος του χώρου. Το κρίσιμο αυτό μέγεθος αποτελεί τη βάση για τον προσδιορισμό του μεγέθους των οικονομικών δραστηριοτήτων και διέπεται από κοινά στοιχεία, όπως κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτισμικά, γεωγραφική ομοιογένεια (συνοχή, συνέχεια). Η συνεργασία μεταξύ οικισμών είναι τυπικό φαινόμενο της ελληνικής υπαίθρου, διότι μεταξύ όμορων κοινοτήτων υπήρχαν πάντα δεσμοί εμπιστοσύνης, που βασιζόταν σε

συγγενικές σχέσεις και άρα σε σχέσεις συνεργασίας. Ωστόσο υποδομές που δημιουργήθηκαν στην ύπαιθρο πολλές φορές οδήγησαν σε διάσπαση των κύριων σχέσεων μεταξύ όμορων κοινοτήτων και άρα υποβάθμιση ή και διάσπαση σχέσεων στα παραγωγικά συστήματα.

Η γεωμορφολογία των ορεινών περιοχών σε συνεργασία με τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν από την Πολιτεία αρχικά και την ΕΕ στη συνέχεια έθεταν εμπόδια στην συνεργασία μεταξύ των ορεινών περιοχών. Η οργάνωση του πληθυσμού σε δίκτυα (υπέρβαση των εμποδίων που θέτει η γεωγραφία) παραγωγής, διακίνησης του προϊόντος αλλά και σε δίκτυα κατανάλωσης μπορεί να οδηγήσουν στην υπερπήδηση αυτού του προβλήματος. Είναι αναμφισβήτητο πλέον ότι, όπου η Πολιτεία και ειδικά η διοίκηση δεν είναι εφικτό να παρέμβουν και να δράσουν για το δημόσιο συμφέρον, η ίδια η κοινωνία μέσω των κοινωνικών φορέων της και των δρώντων της οφείλει να αναλάβει τη διαδικασία της επιβίωσής της.

Οι αλλαγές αυτές έχουν επιπτώσεις στην ακολουθούμενη στρατηγική της αγροτικής εκμετάλλευσης όσον αφορά τον τρόπο παραγωγής, το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό και τη δραστηριότητα του αρχηγού της παραγωγικής μονάδας. Το πέρασμα για μία αγροτική εκμετάλλευση ή για ένα σύνολο αγροτικών εκμεταλλεύσεων μιας περιοχής από την παραγωγή ενός προϊόντος στη διαφοροποίηση του προϊόντος συνάδει με διαφοροποίηση στην δραστηριότητα του παραγωγού, αλλά και των μελών του νοικοκυριού του, και κατά συνέπεια με αλλαγές στο τοπικό παραγωγικό σύστημα.

Οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών, διατηρώντας δομικά στοιχεία τους, όπως η εκτατικότητα στην άσκηση της δραστηριότητας, η άτυπη συνεργασία σε επιμέρους εργασίες της εκμετάλλευσης, η διασφάλιση της από κοινού διαχείρισης του χώρου τους, μη προσαρμοζόμενες στο «παραγωγίστικο» μοντέλο ανάπτυξης, θεωρήθηκαν «μη βιώσιμες» και «μη ανταγωνιστικές». Παρόλο αυτά στο πλαίσιο της εκ νέου αξιολόγησης των ορεινών περιοχών, τους δίνεται η ευκαιρία να στηριχθούν στην εκτατικότητα του παραγωγικού τους συστήματος, της αειφορικής σχέσης τους με το περιβάλλον, στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων τους και στις αναπτυγμένες κοινωνικές σχέσεις τους και να συνδράμουν «εκ των έσω» στη αειφορική προοπτική της περιοχής τους οργανώνοντας την εξέλιξη του εκτατικού παραγωγικού συστήματός τους.

Συμπερασματικά:

Η εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, η πολυδραστηριότητα και η προστασία του περιβάλλοντος, η πολυλειτουργικότητα της αγροτικής δραστηριότητας και η ανάπτυξη των εδαφικών περιοχών συμβάλλουν, ώστε οι πολιτικές να γίνονται όλο και πιο ολοκληρωμένες με ισχυρές αρθρώσεις μεταξύ των επιμέρους κλαδικών πολιτικών και δράσεων. Στο πλαίσιο αυτό η οικογενειακή εκμετάλλευση δεν μπορεί να προσεγγίζεται ακόμη, τόσο από τις ειδικές πολιτικές όσο και από τις αρμόδιες υπηρεσίες, ως ατομική μονάδα παραγωγής. Η οικογενειακή εκμετάλλευση ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών αποτελεί λόγω της παράδοσης και των εδαφικών και κοινωνικών σχέσεων που διαθέτει μια μορφή οργάνωσης της εργασίας και διαχείρισης του χώρου δράσης της, ο ρόλος της οποίας οφείλει να επανεξετασθεί, όσον αφορά τις δραστηριότητες και τις λειτουργίες, που μπορεί να αναπτύξει στο νέο αυτό εδαφικό πλαίσιο.

Στο πλαίσιο των χωρικών παραγωγικών συστημάτων με παράδοση στις συλλογικές πρακτικές η άσκηση της οικογενειακής μορφής αγροτικής δραστηριότητας συνάδει με μια δυναμική διαφοροποίησης της αγροτικής εκμετάλλευσης. Οι αναμενόμενες εξελίξεις στις πολιτικές (περίοδος μετά το 2013), στην λειτουργία της αγοράς και στα καταναλωτικά πρότυπα αναμένεται να συμβάλλουν στην επιχειρησιακή οργάνωση της σχέσης της πολυλειτουργικής γεωργίας και της πολυδραστήριας εκμετάλλευσης λαμβάνοντας υπόψη την ετερογένεια της αγροτικής εκμετάλλευσης, τη συλλογικότητα των συστημάτων διαχείρισης και τις μορφές συνεργασίας και δικτύωσης στη σχέση της εκμετάλλευσης κυρίως με την αγορά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ- ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΡΕΥΝΑΣ**3.1. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ : ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Η λειτουργία του ορεινού χώρου βασίστηκε πάντα στην ύπαρξη διαφόρων συστημάτων: δάσος, βοσκότοποι, κ.ά. και στις σχέσεις με τις οποίες αυτά συνδέονταν. Στο πέρασμα του χρόνου και με βάση τις εφαρμοζόμενες πολιτικές τα συστήματα αυτά και οι σχέσεις τους εξελίσσονταν και αναπροσαρμόζονταν. Η συγκεκριμένη έρευνα μέσα από τη μελέτη της κατάστασης των διάφορων συστημάτων προσδιορίζει την αλληλοεξάρτηση και σύνδεση αυτών των συστημάτων σήμερα, καθώς και τη δυνατότητα αναπαραγωγής τους προς όφελος της τοπικής κοινωνίας.

Τα συστήματα, που εμφανίζονται σε μια ορεινή περιοχή στο πλαίσιο εφαρμογής εξατομικευμένων πολιτικών, βασίζονταν και αποτελούσαν αντικείμενο διαχείρισης από την **οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση**. Σήμερα στο πλαίσιο σχεδιασμού και εφαρμογής εδαφικών πολιτικών, πέραν της αγροτικής εκμετάλλευσης –βασικό κύτταρο του τοπικού συστήματος ορεινών περιοχών, το **σύνολο της κοινωνίας** (γεωργοί, τοπικοί δρώντες, μέλη της διασποράς και φορείς) μπορεί να διαδραματίσει βασικό ρόλο στη διαχείριση μιας περιοχής παρόλο που διέπεται από διαφορετικές λογικές και στρατηγικές.

Διερευνάται στο πλαίσιο αυτής της έρευνας μια ορεινή περιοχή ως προς τους πόρους της, το οικοσύστημά της, το παραγωγικό της σύστημα ως μέρη αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα και αναζητούνται οι δυνατότητες που διαθέτει η κοινωνία αυτής της περιοχής, αφού γίνουν κατανοητές οι ιδιαιτερότητές της, καθώς και τα παραγωγικά της συστήματα, ώστε να κινητοποιηθεί και να αξιοποιήσει τις νέες ευκαιρίες που εμφανίζονται.

Η μετάβαση των συνθηκών, από τις οποίες διέπεται η λειτουργία της αγοράς από τον Keynes⁴⁹ στην «ελεύθερη αγορά»⁵⁰ και εν συνεχεία στη λειτουργία της αγοράς με βάση

⁴⁹ Το Κράτος σύμφωνα με τον Keynes έπαιξε ρυθμιστικό ρόλο έως τη δεκαετία του '80 (Βεργόπουλος Κ., 1994) ως προς τη διακυβέρνηση της χώρας αναφερόμενος κυρίως σε θέματα όπως ανεργία, τεχνολογική ανάπτυξη και κατά συνέπεια οικονομική – κοινωνική ανάπτυξη. Η δράση του αυτή μετατράπηκε σε εμπόδια τη δεκαετία του 80, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να ακολουθήσει την εξέλιξη, εξαιτίας της δυσκαμψίας που ανέπτυξε (Παπαδόπουλος Δ., 1999). Παρόλο που για δεκαετίες το μοντέλο του Keynes λειτουργούσε θετικά, κατέληξε στο να προκαλέσει προβλήματα πιο σημαντικά από αυτά που επέλυε, όπως προβλήματα συσχετιζόμενα με τον πληθυσμό, δημιουργία ανισοτήτων και χωρικών ανισορροπιών και κάποια μείωση των ωφελειών της παραγωγικότητας (Rostow W., 1960, Cena Delgado F., 1998).

«συμφωνίες»⁵¹, συμβάλλει στη μετάβαση των ορεινών περιοχών από χώρο περιθωριοποιημένο σε χώρο ανταγωνιστικό⁵² και αναδυόμενο. Δίνεται η δυνατότητα λοιπόν στις κοινωνίες ορεινών περιοχών να επαναδραστηριοποιηθούν ενσωματώνοντας την παραγωγική τους δραστηριότητα και άρα και τις ίδιες στο πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς και διεκδικώντας αξιόλογη θέση με δεδομένες τις υπηρεσίες και τα προϊόντα, που μπορούν να προσφέρουν (Abdelmalki L. et al, 1996).

Η συμπεριφορά και οι στρατηγικές της τοπικής κοινωνίας πλούσιας σε ιδιαιτερότητες, ως προς τον τρόπο παραγωγής, τον τρόπο άρθρωσης και τον τρόπο διαχείρισης των συστημάτων του χώρου στον οποίο δραστηριοποιούνται, θα μελετηθούν στο πλαίσιο της παρούσας ερευνητικής διαδικασίας, με σκοπό να διερευνηθεί η δυνατότητα να απαντήσουν στα νέα διακυβεύματα και τις προοπτικές, που διαγράφονται για τις περιοχές της υπαίθρου και ιδιαίτερα τις ορεινές περιοχές με βάση τις νέες κατευθύνσεις των πολιτικών.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογική προσέγγιση του προβληματισμού της ερευνητικής εργασίας, οι πηγές που αξιοποιήθηκαν, για να τροφοδοτήσουν με τις απαραίτητες πληροφορίες για τη φυσιогνωμία και την κατάσταση του παραγωγικού συστήματος μιας ορεινής περιοχής στο εσωτερικό της και τις σχέσεις του με το χώρο καθώς και τη δυνατότητα να αποτελέσει το ίδιο το σύστημα πόρο στη διαδικασία εδαφικής ανάπτυξης της περιοχής. Επιπλέον επιλέχθηκε μια ορεινή περιοχή στην

---

⁵⁰ Προσπαθώντας να επιλυθούν τα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα καθώς και οι χωρικές ανισότητες, που αντιμετωπίζουν οι διάφορες, σε μικρότερο και μεγαλύτερο βαθμό, περιοχές (Chevalier B., 1999) περνάμε από ένα καθαρά παρεμβατικό Κράτος σε μια «ελεύθερη» αγορά, της οποίας η λειτουργία καθορίζεται από «συμφωνίες» (Clerc D., 1998), όπως GATT, ΠΟΕ, ΚΑΠ, κλπ ειδικά στον αγροτικό τομέα, οι οποίες αναλαμβάνουν να παίξουν ρυθμιστικό ρόλο (Boyer R., 1995).

⁵¹ Το κενό μεταξύ των δύο θεωρητικών καταστάσεων έρχεται να καλύψει τη δεκαετία του 90 η γένεση της «θεσμικής θεωρίας» (Bazin S., 1998), η οποία, παρ' όλο που δεν αποτελεί κάποιο νεωτερισμό, αλλάζει τη σχέση των συμμετεχόντων σε ένα θεσμό (institution). Το βασικό χαρακτηριστικό, που διέπει τη θεωρία των θεσμών, είναι η σχέση ισότητας και δημοκρατίας (Corei T., 1995). Οι συμμετέχοντες σε ένα θεσμό συμφωνούν ως προς το βαθμό υπευθυνότητάς τους και ως προς τα δικαιώματα και υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν στο πλαίσιο αυτού. Το πιο σημαντικό είναι η ανάληψη ισότιμα των ρίσκων.

⁵² Οι μειονεξίες, που παρουσιάζουν οι ορεινές περιοχές λόγω της χρόνιας περιθωριοποίησης και του περάσμάτος τους από μια εκμετάλλευση του χώρου μέσω εντατικών συστημάτων παραγωγής σε εκτατικά συστήματα παραγωγής το οποίο διήρκεσε μεγάλο χρονικό διάστημα, δύνανται να θεωρηθούν πλέον ως πλεονεκτήματα. Και επιπλέον να αποτελέσουν τα βασικά χαρακτηριστικά με βάση τα οποία οι ορεινές περιοχές να ενταχθούν σε αγορές προσφέροντας προϊόντα διακριτά και μη αναπαραγώγιμα σε άλλες περιοχές.

Ελλάδα ως περιοχή έρευνας και παρουσιάζονται οι μέθοδοι και οι τεχνικές, που αξιοποιήθηκαν για την αποτύπωση της κατάστασης του πεδίου έρευνας.

3.1.1. ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Η κυριαρχία της κτηνοτροφικής δραστηριότητας στις ορεινές περιοχές συνάδει στο να προσεγγιστεί και να διερευνηθεί η ίδια ως ένα σύστημα, αλλά και τα συστήματα στα οποία εμπλέκεται (πχ σύστημα βοσκοτόπων). Η μελέτη της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης α) ως παραγωγική μονάδα των παραγόντων που την συνιστούν θα προσδιορίσει τη λειτουργία της και τις στρατηγικές της (τρόπο λήψης απόφασης) και (β) ως μέρος ενός συστήματος θα προσδιορίσει τον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης του συστήματος αυτού. Η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, ως μονάδα, συνίσταται από ένα σύνολο στοιχείων που αλληλοενεργούν (Kayser B., 1990) και κατέχει μια ελάχιστη δομή και μηχανισμούς, οι οποίοι διατηρούν τη δομή αυτή και στοχεύουν στην εύρεση δομικών σημείων ισορροπίας (οικογενειακά, οικονομικά, κλπ). Σύμφωνα με τον Wampfler B. (1997) οι σχέσεις και οι αλληλοεξαρτήσεις ενός συστήματος παραγωγής προσδιορίζουν την άρθρωση των τοπικών παραγωγικών μονάδων (οικογενειακής μορφής εκμετάλλευση), την οργάνωσή τους και τον τρόπο, με τον οποίο διαχειρίζονται το χώρο δράσης τους. Χρησιμοποιώντας οι κτηνοτροφικές μονάδες «κοινά αγαθά» (πχ βοσκοτόπους, νερό, δάση) καθιστούν εμφανή πλέον την ανάγκη, η χρήση τους να είναι κοινά αποδεκτή και κοινά αποφασισμένη, δεδομένου ότι πλέον ο υπαίθριος χώρος μετατρέπεται με γοργούς ρυθμούς από παραγωγικός σε χώρο παραγωγής και κατανάλωσης.

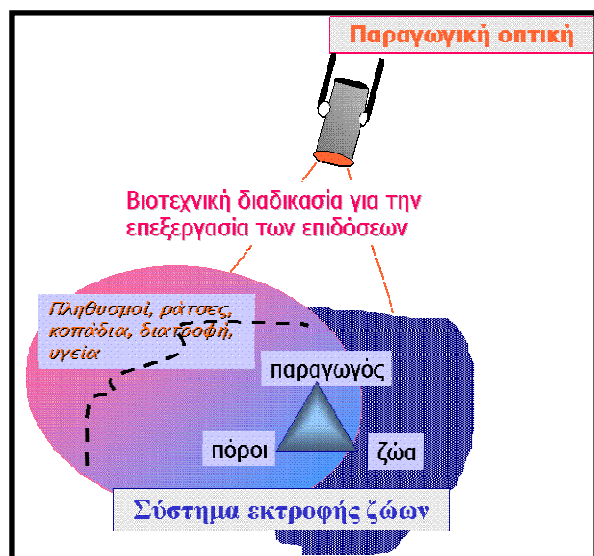
Για σειρά ετών στις ορεινές περιοχές λόγω εγκατάλειψης του χώρου από το ανθρώπινο δυναμικό του οι κτηνοτρόφοι αποτελούσαν τους μόνους διαχειριστές και χρήστες των κοινών αγαθών αυτών των περιοχών και κατά συνέπεια ο καθένας μόνος του ή και ως σύνολο αποφάσιζαν για τον τρόπο χρήσης των κοινών αγαθών. Σήμερα η ελκυστικότητα των χώρων αυτών τόσο ως χώρων παραγωγής όσο και ως χώρων κατανάλωσης προσελκύουν και ομάδες κατοίκων πέραν των κτηνοτρόφων, οι οποίοι λόγω ιδιοκτησιών έχουν λόγο στη χρήση και στη διαχείρισή του.

Στο πλαίσιο μιας πολυλειτουργικής γεωργίας και μιας πολυδραστήριας αγροτικής εκμετάλλευσης η οργάνωση και η διαχείριση μιας περιοχής πρέπει να λαμβάνει υπόψη τόσο τα παραγωγικά της όσο και τα εδαφικά της χαρακτηριστικά. Η δε αγροτική εκμετάλλευση σύμφωνα με τους Beranger C., Vissac B. (1994) πέρα από μονάδα

παραγωγής συνιστά η ίδια α) ένα «σύστημα επιχειρησιακό» (Marshall E., Bonneville J.R., Francfort I., 1994), στο εσωτερικό του οποίου πραγματοποιούνται μετασχηματισμοί (ύλης, ενέργειας, αξίας, κα) και β) ένα σύστημα «συντονισμού και λήψης αποφάσεων», το οποίο φέρει στόχους και τρόπους λειτουργίας (στόχους, κανόνες, πρακτικές), τους οποίους οι δρώντες αυτού του συστήματος ορίζουν ή χρησιμοποιούν, για να ενεργήσουν στο «επιχειρησιακό» υποσύστημα.

Δεδομένου ότι οι ορεινές περιοχές παρουσιάζουν αυξανόμενη ελκυστικότητα τόσο ως χώροι παραγωγής όσο και ως χώροι κατανάλωσης προσελκύοντας και άλλες ομάδες κατοίκων πέραν των κτηνοτρόφων, οι οποίες παρουσιάζουν άλλες ανάγκες και άλλες λογικές διαχείρισης, το παραγωγικό σύστημα μιας περιοχής θα πρέπει να προσεγγίζεται από διάφορες οπτικές (Landais E., Bonnemaire J., 1994). Οπτικές οι οποίες παρουσιάζουν την κατάσταση του τοπικού παραγωγικού (κτηνοτροφικού) συστήματος ανάλογα με την αντίληψη του ατόμου ή του κοινωνικού συνόλου που το προσεγγίζει:

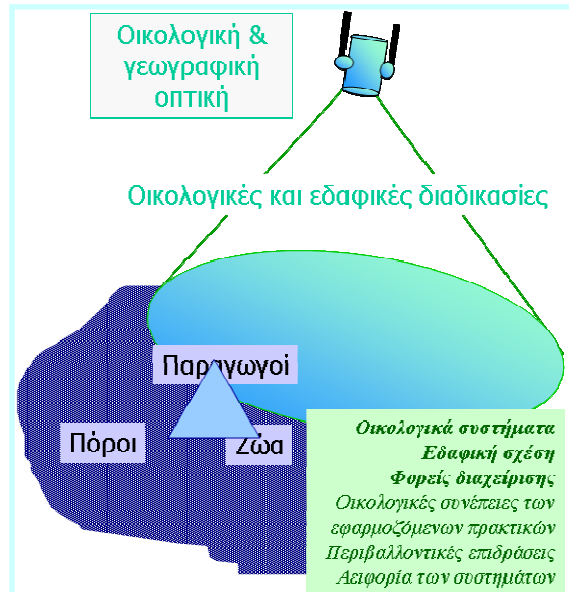
- ◊ *παραγωγική*: η οπτική αυτή μελετά τη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων ως προς την παραγωγή και τη διαχείριση τους εσωτερικά (εκτρεφόμενο ζώο, κοπάδια, φυλές, ζωικοί πληθυσμοί, πρακτικές εκτροφής), αποτυπώνοντας την κατάσταση της ίδιας της κτηνοτροφικής μονάδας, ως βασικής μονάδας του παραγωγικού συστήματος. Μελετά τις σχέσεις μεταξύ των παραγωγών (ανθρώπινου δυναμικού που ασχολείται στις εκμεταλλεύσεις), του εκτρεφόμενου ζωικού κεφαλαίου και των πόρων που αξιοποιούνται, (σχήμα 3-1.)

Σχήμα 3-1.: Παραγωγική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNSTAR

- ◇ **οικολογική και γεωγραφική** : η οπτική αυτή προσεγγίζει τη «θέση» και τις σχέσεις της κτηνοτροφικής μονάδας με το χώρο στον οποίο δραστηριοποιείται (εδαφική περιοχή, διαχείριση πόρων, περιβάλλον). Μελετά το οικολογικό σύστημα, την σχέση του με το χώρο, τους φορείς διαχείρισης, ώστε να εντοπιστούν οι συνέπειες της εκτροφής των ζώων στο περιβάλλον και στην αειφορία του συστήματος, (σχήμα 3-2.)

Σχήμα 3-2.: Οικολογική και γεωγραφική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος
ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNSTAR

- ◇ **κοινωνιολογική και ιστορική**: η οπτική αυτή διερευνά τις σχέσεις μεταξύ των δρώντων (κτηνοτρόφων), καθώς και τις σχέσεις κτηνοτρόφων και άλλων αγροτικών πληθυσμών. Διερευνά τις κοινωνικές δυναμικές και τα επαγγέλματα που αναπτύσσονται σε μια εδαφική περιοχή, τις μορφές οργάνωσης και εκπροσώπησης του τοπικού παραγωγικού πληθυσμού, τις δραστηριότητες και τις λειτουργίες της κτηνοτροφίας, τις επιπτώσεις των επιλογών των καταναλωτών, των εφαρμοζόμενων πολιτικών στην άσκηση της κτηνοτροφίας, (σχήμα 3-3.)

Σχήμα 3-3.: Κοινωνιολογική και ιστορική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος
ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNSTAR

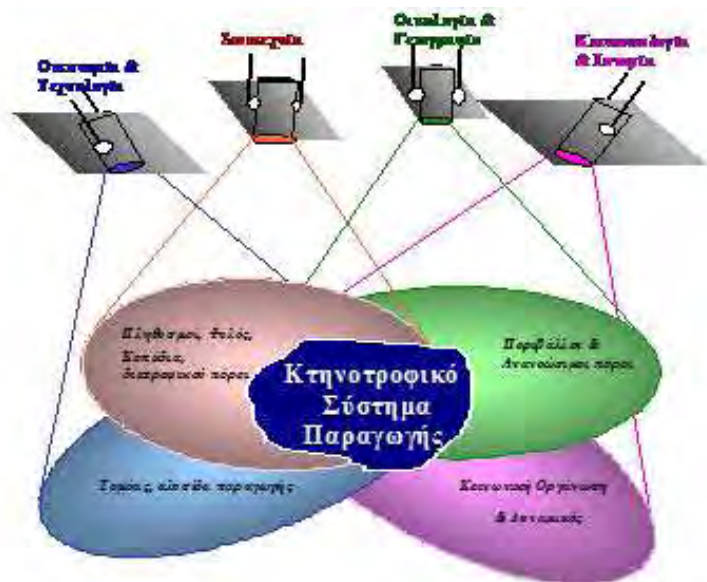
- ◇ **οικονομική και τεχνολογική:** η οπτική αυτή διερευνά τις σχέσεις μεταξύ α) των οικονομικών φορέων που δραστηριοποιούνται στην αλυσίδα παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων, β) των υλικών προϊόντων και γ) των παραγόντων παραγωγής και των χρησιμοποιούμενων υλικών (πρακτικών, τεχνογνωσιών, τεχνολογιών). Μελετά το παραγόμενο προϊόν σε όλη την αλυσίδα παραγωγής (παραγωγή έως κατανάλωση) ως προς το κόστος παραγωγής, τα εισοδήματα που δημιουργεί, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του στα διάφορα τμήματα της αλυσίδας παραγωγής και τους αναγκαίους ελέγχους (σχήμα 3-4.).

Σχήμα 3-4.: Οικονομική και τεχνολογική οπτική του κτηνοτροφικού συστήματος

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNSTAR

Οπότε η προσέγγιση ενός κτηνοτροφικού συστήματος (σχήμα 3-5.) με βάση το σύνολο των παραπάνω οπτικών (ολιστική προσέγγιση) αποτελεί καινοτομική μεθοδολογική προσέγγιση, διότι μελετά συνολικά και όχι αποσπασματικά και κλαδικά προσδιορίζοντας τη θέση του κτηνοτροφικού συστήματος στο συνολικό παραγωγικό σύστημα μιας περιοχής.

Σχήμα 3-5.: Σύνολο οπτικών- προσεγγίσεων του κτηνοτροφικού συστήματος

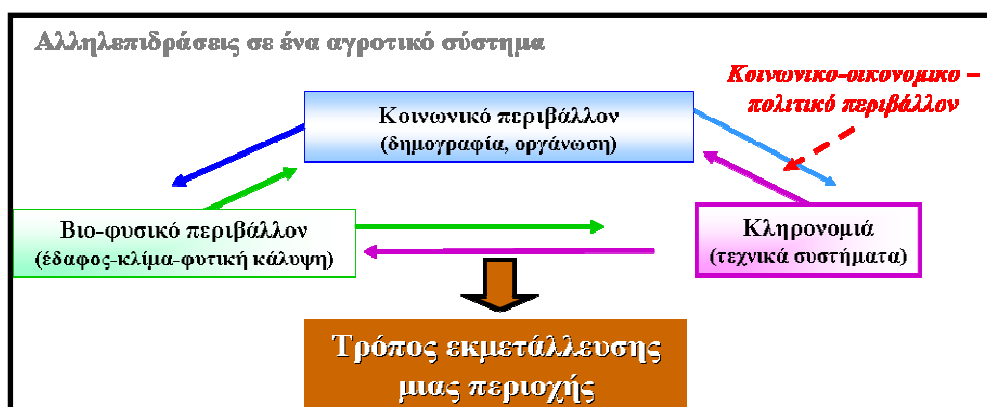
ΠΗΓΗ: Landais E. & Bonnemaire J., 1994

καθώς και κατά πόσο ο τρόπος αξιοποίησης των τοπικών πόρων μιας περιοχής συμβάλλει στη αειφορία και στην προστασία τους.

3.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η μεθοδολογική προσέγγιση προσδιορίζει τα εργαλεία, τα μέσα και τις λογικές, τα οποία επιτρέπουν την προσέγγιση του προβληματισμού που διατυπώθηκε. Για τη διερεύνηση του προβληματισμού πρέπει να επιλεγεί ως πεδίο έρευνας μια αγροτική ορεινή περιοχή, η οποία να διαθέτει παραδοσιακό παραγωγικό σύστημα (κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα, δάση, βοσκοτόπους, μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, μικτές εκμεταλλεύσεις, κλπ), το οποίο θα αξιολογηθεί με βάση τα ακόλουθα κριτήρια: α) συμβολή στην αειφορία των τοπικών πόρων, β) παραγωγή ποιοτικών προϊόντων και τρόποι πιστοποίησης της ποιότητας αυτής, γ) ύπαρξη δημοσίων αγαθών (biens publics) και αξιοποίησή τους και δ) συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος.

Η διάγνωση ενός παραγωγικού συστήματος βασίζεται στα ακόλουθα τρία βήματα: α) προσδιορισμός του συστήματος, β) αναγνώριση των χαρακτηριστικών του (μορφολογικά χαρακτηριστικά και ιστορική κατασκευή του) και γ) διάγνωση κανόνων (κοινωνικοί, τεχνικοί, οικονομικοί, πολιτισμικοί) κοινά αποδεκτών από τους συμμετέχοντες σε αυτό το σύστημα. Το παραγωγικό σύστημα διαμορφώνεται στηριζόμενο ιστορικά στις παραγωγές και στις τεχνικές, που εφαρμόζε και εφαρμόζει η τοπική αγροτική κοινωνία στο χώρο της, για να διαχειριστεί και να εκμεταλλευτεί τους πόρους της και να ικανοποιήσει τις ανάγκες της. Επιπλέον εκφράζει τις αλληλοσυσχετίσεις- αλληλεξαρτήσεις μεταξύ του καλλιεργούμενου οικοσυστήματος και του κοινωνικού συστήματος και την αναπαραγωγή τους, άρα ενός χώρου και μιας κοινωνίας. (σχήμα 3-6.)

Σχήμα 3-6.: Αλληλοεπιδράσεις σε ένα αγροτικό σύστημα

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNSTAR

Η διερεύνηση αυτή θα επιτρέψει τον προσδιορισμό των διαφόρων συστημάτων, παραγωγικών και μη, που διαμορφώνονται στην περιοχή και την ανάλυση των δομικών συντελεστών τους. Ο προσδιορισμός των παραγωγικών συστημάτων θα δώσει τη δυνατότητα να μελετηθεί η διαμόρφωση, η οργάνωση και η λειτουργία τους, καθώς και να προσδιοριστεί η επίδρασή τους στη μειονεξία της περιοχής αλλά και στη δημιουργία προοπτικών λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις, που δέχεται από εσωτερικούς (κοινωνικά δίκτυα) και εξωτερικούς (δίκτυα αγοράς, πολιτικές) παράγοντες.

Η προτεινόμενη μεθοδολογία υποστηρίζει την ερευνητική διαδικασία στην προσέγγιση του ποσοτικού με το ποιοτικό, του άτυπου με το επίσημο, των παραδοσιακών με τις σύγχρονες παραγωγικές μορφές και σχέσεις, που αναπτύσσονται σε μια περιοχή που με όρους υποδομών θεωρείται απομονωμένη, βασιζόμενη σε επιτόπια έρευνα αλλά και στα υφιστάμενα επίσημα στοιχεία.

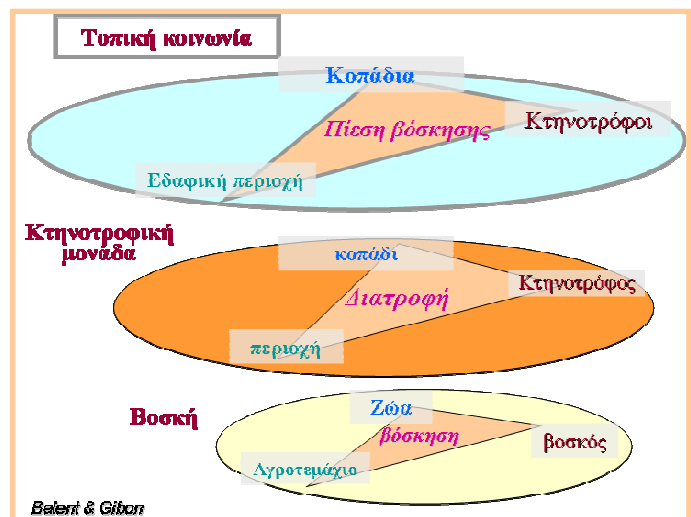
Το παραγωγικό σύστημα μιας εδαφικής περιοχής αποτελεί το διαρθρωμένο σύνολο των μέσων παραγωγής (γη, εργασία, κεφάλαιο, εξοπλισμός, κ.ά) τα οποία συνδυασμένα μεταξύ τους α) διασφαλίζουν την παραγωγή

(φυτική ή και ζωική) και την αναπαραγωγή του και β) στοχεύουν στην ικανοποίηση

των στόχων και των αναγκών των παραγωγών. Η μελέτη του μεθοδολογικά διεξάγεται σε δύο επίπεδα (σχήμα 3-7.) :

☆ σε μικρο-οικονομικό επίπεδο, στο οποίο μελετάται η αγροτική εκμετάλλευση ως βασική παραγωγική μονάδα του. Η αγροτική εκμετάλλευση αποτελεί τη σύνθεση των συντελεστών παραγωγής (ιδιοκτησία, εργασία, κεφάλαιο, κ.ά) και των παραγωγών της,

☆ σε μέσο-μάκρο επίπεδο, στο οποίο μελετάται το σύνολο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων μιας περιοχής. Μελετάται ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιούνται η

Σχήμα 3-7.: Οπτικές τοπικού συστήματος ανάλογα με την εξεταζόμενη κλίμακα

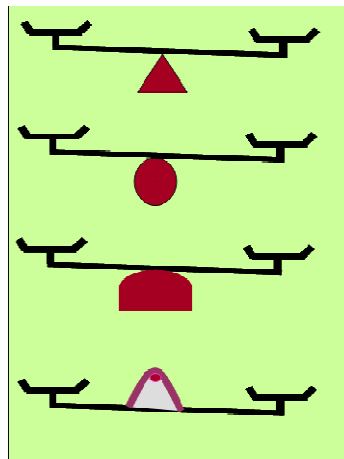
ΠΗΓΗ: Balent B. & Gibon A. 1999

διαθέσιμη έκταση, εργασία και κεφάλαιο για την αξιοποίηση της φυτικής /ζωικής παραγωγής, και ο οποίος (τρόπος) παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά για ένα σύνολο εκμεταλλεύσεων.

Η παρούσα έρευνα προσπαθώντας να απαντήσει στον προβληματισμό που τέθηκε μελετά:

α) τις δομές και τις λειτουργίες των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στοχεύοντας στον προσδιορισμό των διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό του παραγωγικού συστήματος,

- εντατική κτηνοτροφία
- οικόσιτη κτηνοτροφία
- εκτατική κτηνοτροφία
- κτηνοτροφία επιβίωσης

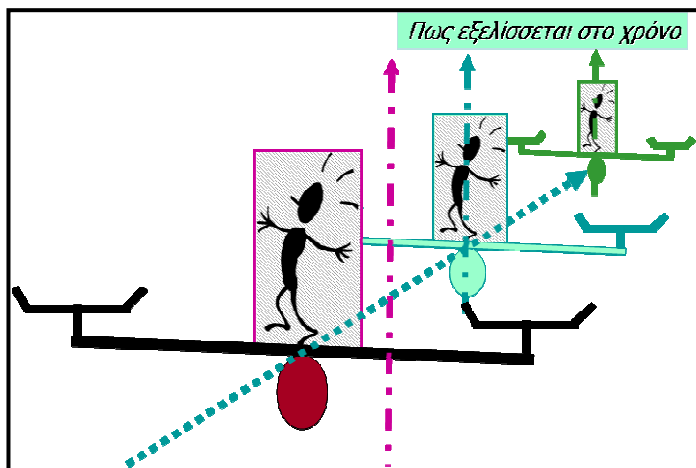
Σχήμα 3-8.: Τύποι κτηνοτροφίας

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNTAR

β) τους τύπους αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας, αποσκοπώντας στον προσδιορισμό της ποικιλομορφίας του παραγωγικού συστήματος (σχήμα 3-8.) και

γ) την πορεία του συστήματος

στο χρόνο επιδιώκοντας τον προσδιορισμό της δυναμικής του. (σχήμα 3-9.)

Σχήμα 3-9.: Εξέλιξη στο χρόνο του τοπικού συστήματος

ΠΗΓΗ: Vallerand Fr., (2012) διάλεξη στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNTAR

Στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης και προοπτικής μιας περιοχής της υπαίθρου και εξαιτίας της πολυλειτουργικότητας που αυτή εμφανίζει ή μπορεί να εμφανίσει, μια

περιοχή της υπαίθρου σήμερα πρέπει να μελετάται ως προς το παραγωγικό της σύστημα: α) από όλες τις πιθανές οπτικές λόγω του ότι αποτελεί ταυτόχρονα χώρο παραγωγής και χώρο κατανάλωσης αλλά και β) από τη δυνατότητα αναπαραγωγής του συστήματος και των δομών του στο χρόνο, επιδιώκοντας τον προσδιορισμό της δυναμικής της.

3.3. ΜΕΘΟΔΟΙ

Η φυσιогνωμία του πεδίου έρευνας σκιαγραφήθηκε βασιζόμενη στα δεδομένα των επίσημων πηγών και στη συνέχεια μελετήθηκε το τοπικό παραγωγικό σύστημα και οι αρθρώσεις του βασιζόμενο στα δεδομένα του ΜΑΑΕ και των ποιοτικών πληροφοριών που προέκυψαν από τις επιτόπιες έρευνες. Και πιο συγκεκριμένα διερευνήθηκαν τα ακόλουθα:

- ⇒ οι κατηγορίες οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που συνιστούν το τοπικό παραγωγικό σύστημα,
- ⇒ ο βαθμός αυτονομίας τους και οι εσωτερικές (συνεργασίες, συγγένειες) και εξωτερικές (αγορά, έμποροι, κ.ά.) σχέσεις αλληλοεξάρτησης στο εσωτερικό του συστήματος,
- ⇒ οι συλλογικοί καταναγκασμοί (δημόσιοι βοσκότοποι, αλληλοβοήθεια, κλπ) και το σύστημα διαχείρισής τους.

Τα αποτελέσματα των παραπάνω διερευνήσεων συνέβαλαν στην αποτύπωση του παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας (η οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση ως παραγωγική μονάδα και ως νοικοκυριό, το νοικοκυριό ως βασική μονάδα του παραγωγικού συστήματος), στην ανάλυση-παρουσίαση των συνιστωσών του (σχέσεις του παραγωγικού συστήματος με τους πόρους –αγαθά της περιοχής και ο τρόπος αξιοποίησής τους).

3.3.1 ΒΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Για να απαντηθούν οι απαιτήσεις της έρευνας πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

❖ αναζήτηση σε βιβλιογραφικές πηγές

Πραγματοποιήθηκε αναζήτηση σε βιβλιογραφικές πηγές για να είναι εφικτή η υποστήριξη της εξέλιξης α) των ορεινών περιοχών, β) των πολιτικών στήριξης και γ) των εκτατικών συστημάτων παραγωγής ως προς την οργάνωση και λειτουργία τους

και ως προς τις σχέσεις τους με τα υπόλοιπα συστήματα του ίδιου χώρου. Οι αναζητήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν

- ◊ σε επίπεδο χώρας δεδομένου ότι η έρευνα πραγματοποιείται στην Ελλάδα,
- ◊ σε επίπεδο Μεσογείου, δεδομένου ότι οι κοινωνίες και τα παραγωγικά συστήματα των μεσογειακών χωρών διακατέχονται από τις ίδιες αρχές,
- ◊ σε επίπεδο Ευρώπης δεδομένου ότι οι οικονομίες των χωρών της ευρωπαϊκών χωρών διέπονται από τις ίδιες πολιτικές και μορφές αγορών.

❖ Αναζήτηση πληροφοριών σε στατιστικές πηγές

Πραγματοποιήθηκε αναζήτηση στοιχείων σε στατιστικές πηγές για να είναι δυνατή η αποτύπωση της φυσιογνωμίας της περιοχής σε σχέση με τα υπερκείμενα επίπεδα (Δήμος, Περιφερειακή Ενότητα, Περιφέρεια, Χώρα). Αξιοποιήθηκαν πηγές όπως α) η ΕΛΣΤΑΤ για την άντληση στοιχείων μέσα από τις απογραφές πληθυσμού, απογραφές γεωργίας- κτηνοτροφίας και β) το Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (εκτενή παρουσίαση των πηγών γίνεται στην παράγραφο 3.3.2). Πραγματοποιήθηκε αναζήτηση στοιχείων σε διαφορετικές πηγές διότι η έρευνα πραγματοποιείται σε επίπεδο γεωργικών εκμεταλλεύσεων, επίπεδο στο οποίο είναι ελάχιστες οι έγκυρες πληροφορίες. Ένα διακύβευμα της έρευνας αποτέλεσε και η αποσαφήνιση των πηγών που πρέπει να αξιοποιούνται σε αυτό το επίπεδο

❖ Αξιοποίηση προηγούμενων ερευνών και βάσεων δεδομένων

Αναζητήθηκαν και αξιοποιήθηκαν πλήθος ερευνών που αφορούν τον αγροτικό χώρο, την κτηνοτροφία ως δραστηριότητα και την γεωργική δραστηριότητα στο χώρο. Ιδιαίτερα αξιοποιήθηκε η έρευνα που πραγματοποιήθηκε με επιστημονική ευθύνη του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου και αφορούσε την «*Μελέτη – Έρευνα Χωρικός διαχωρισμός της γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές*». Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο σύνολο της χώρας και από την οποία αξιοποιήθηκε τόσο η μεθοδολογία επεξεργασίας των δεδομένων, η Βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε αλλά και τα στοιχεία που αντιστοιχούν στην περιοχή έρευνας της συγκεκριμένης έρευνας.

❖ Πραγματοποίηση επιτόπιας έρευνας

Πραγματοποιήθηκε προέρευνα και έρευνα πεδίου η διάρκεια της οποίας ήταν ιδιαίτερα μεγάλη λόγω αντικειμενικών δυσκολιών του ερευνητή (έλλειψη χρόνου και

κυρίως οικονομικών πόρων) αλλά και του ιδιαίτερα μεγάλου πληθυσμού αναφοράς (1.188 εκμεταλλεύσεις οι οποίες έχουν έδρα σε 18 κοινότητες)

- ◊ κατά την προέρευνα πραγματοποιήθηκε αναγνώριση τοπίου από τον ερευνητή και συζητήσεις με κατοίκους της περιοχής στοχεύοντας στην αποτύπωση του χώρου από τους ίδιους τους κατοίκους
  - ◊ κατά την πρώτη έρευνα πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις με παραγωγούς της περιοχής και φορείς (γραμματείς των κοινοτήτων) στοχεύοντας στην καταγραφή –αποτύπωση (πως αντιλαμβάνονται) από τους ίδιους του παραγωγικού συστήματος της περιοχής τους
  - ◊ κατά την δεύτερη έρευνα: αναζητήθηκαν συστηματικά συμπληρωματικά ποιοτικά στοιχεία. Ο ερευνητής σε συνεργασία με τους τοπικούς γραμματείς αναζήτησε επιπλέον πληροφορίες σε επίπεδο εκμετάλλευσης όσον αφορά (α) τον αριθμό και την ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης και των μελών της, (β) την απασχόληση –επάγγελμα των μελών ενός νοικοκυριού και (γ) την συνεργασία των εκμεταλλεύσεων
- ❖ αξιοποιήθηκε η Βάση Δεδομένων από την προαναφερθείσα έρευνα η οποία βασίστηκε στη χρήση ιεραρχικής μεθόδου και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε συστηματική ανάλυση με τυπολογία χρησιμοποιώντας τη μέθοδο Bertin (Bertin J., 1977). Οι αναλύσεις αυτές συνέβαλαν στην τυπολογία των εκμεταλλεύσεων και στην ομαδοποίησή τους σε νοικοκυριά καθώς και στην τυπολόγηση του κτηνοτροφικού συστήματος.
- Στις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν αξιοποιήθηκαν απλές παράμετροι αλλά και σύνθετοι οι οποίες δημιουργήθηκαν από τον ερευνητή (περιγράφονται αναλυτικά στο κεφάλαιο 6). Διαδικασία αρκετά επίπονη και χρονοβόρα εξαιτίας του μεγάλου αριθμού του πληθυσμού αναφοράς ειδικά επειδή η ίδια η μέθοδος βασίζεται σε οπτική παρατήρηση και παρέμβαση του ερευνητή (δεν υπήρχε λογισμικό για αυτοματοποιημένη επεξεργασία) στην ομαδοποίηση (συστηματική οπτική διαδικασία ιεραρχικής ταξινόμησης). Από το πλήθος των πληροφοριών που ήταν απαραίτητες για το «χτίσιμο» των τυπολογιών αλλά και των ερωτημάτων που προέκυπταν κατά την πορεία της έρευνας κρίθηκε απαραίτητο από τον ερευνητή, η παρουσίαση των διαδικασιών τυπολόγησης να περιγραφούν στα αντίστοιχα κεφάλαια (κεφάλαιο 6, κεφάλαιο 7)

3.3.2 ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ: ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΥΞΗ

Η συλλογή των δεδομένων και η επιβεβαίωσή τους στο πεδίο έρευνας πραγματοποιήθηκε την περίοδο από 2002 έως 2005. Στην περιοχή έρευνα, σύμφωνα με το ΜΑΑΕ, είναι καταχωρημένες 1.188 εγγραφές (εκμεταλλεύσεις ως ιδιοκτησίες), οι οποίες αποτέλεσαν τον αρχικό πληθυσμό αναφοράς και σε αυτόν πραγματοποιήθηκαν οι όποιες αναζητήσεις και επιπλέον πληροφορίες.

Δεδομένου ότι η απογραφή του ΜΑΑΕ πραγματοποιήθηκε το 1997 και η έρευνα πεδίου ολοκληρώθηκε το 2005, διαπιστώθηκε ότι αρκετές από τις μονάδες έχουν παύσει να λειτουργούν, διότι είτε ο αρχηγός έχει πεθάνει και δεν υπήρχε διάδοχος για να την αναλάβει, οπότε αυτή εξαφανίσθηκε, είτε η οικογένεια, η οποία την αντιπροσωπεύει, έχει μετακινηθεί σε κάποιο αστικό κέντρο και έπαψε να ασκεί την αγροτική δραστηριότητα. Οπότε θεωρούμε ότι ο πληθυσμός αναφοράς ανέρχεται πλέον σε 1.064 παραγωγικές μονάδες.

Χρησιμοποιώντας το ΜΑΑΕ και τη βάση δεδομένων του ως βασικές πηγές πληροφόρησης και ανάλυσης, έγιναν επεξεργασίες των δεδομένων. Η ερευνητική διαδικασία προχώρησε και εμπλούτισε τις διαθέσιμες πληροφορίες με δεδομένα από τις επιτόπιες έρευνες, οι οποίες είχαν ως στόχο:

- ⇒ η προέρευνα : την καταγραφή των τάσεων των παραγωγών,
- ⇒ οι επιτόπιες έρευνες: τον προσδιορισμό του παραγωγικού συστήματος της περιοχής και των συνιστωσών, που επιδρούν στην οργάνωση και τη λειτουργία του.

Δεδομένου ότι η μελέτη του παραγωγικού συστήματος της περιοχής ερευνάται εμπειρικά σε μεγάλη έκταση (επίπεδο παραγωγικής μονάδας), ο σχεδιασμός της έρευνας παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες ειδικά αν λάβουμε υπόψη την ευρύτητα του πεδίου ανάλυσης, την πολυπλοκότητα των ποσοτικών και ποιοτικών του διαστάσεων, του διαθέσιμου χρονικού διαστήματος, την υλοποίηση της έρευνας από τον ερευνητή και την έλλειψη διαθέσιμης χρηματοδότησης (Κοτζαμάνης Β., 1998).

Η προ-έρευνα διεξήχθη κατά την περίοδο από τέλος Ιουλίου μέχρι μέσα Αυγούστου του 2002 και αφορούσε τους 7 από τους 18 οικισμούς της περιοχής μελέτης. Στόχευε στη διαπίστωση των τάσεων και την σκιαγράφηση μιας σαφούς εικόνας του πεδίου έρευνας στηριζομένης σε ποιοτικά στοιχεία και μαρτυρίες παραγωγών για την κτηνοτροφία ως οικονομική δραστηριότητα και ως τρόπο διαχείρισης ενός χώρου. Η προέρευνα βασίστηκε στην ανάγνωση του τοπίου της περιοχής έρευνας και σε συζητήσεις με

κατοίκους της περιοχής. Ο στόχος αυτής της προέρευνας ήταν η αποτύπωση της αντίληψης των ίδιων των κατοίκων (ποιοτικά στοιχεία) για το χώρο στον οποίο δραστηριοποιούνται και κατοικούν. Εντοπίστηκαν με αυτό τον τρόπο προβλήματα, ιδιομορφίες επιτρέποντας βαθύτερη ανάλυση του εξεταζόμενου χώρου.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε έρευνα πεδίου σε δύο επίπεδο: *συζητήσεις με παραγωγούς*, που είχαν ως στόχο τη συλλογή δεδομένων που αφορούσαν τη διάρθρωση της παραγωγικής μονάδας τους, τη λειτουργία της, τις στρατηγικές του παραγωγού και τους παράγοντες που επιδρούν σε αυτές. *Συζητήσεις με φορείς (τοπικές κοινότητες)* για τη συλλογή στοιχείων, που αφορούσαν δεδομένα του συνόλου του οικισμού, και εφαρμόστηκε σε όλες τις τοπικές κοινότητες της περιοχής έρευνας.

Ακολούθησε αναγωγή των εγγραφών του *Μητρώου Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων σε επίπεδο οικισμού* με τη βοήθεια σύγκρισης των ονοματεπωνύμων των ιδιοκτητών, όπως αυτοί ήταν καταγεγραμμένοι στο ΜΑΑΕ με τα ονοματεπώνυμα των παραγωγών στην περιοχή, διαδικασία που πραγματοποιήθηκε με την ενεργό συνεργασία-συμβολή των γραμματέων των τοπικών κοινοτήτων του πεδίου έρευνας. Η διαδικασία αυτή ήταν αρκετά επίπονη και χρονοβόρα, δεδομένου ότι οι έδρες των εκμεταλλεύσεων είχαν δηλωθεί με βάση τα τότε διοικητικά διαμερίσματα (περίοδος καταγραφής 1997). Στην πρώτη αυτή προσπάθεια (καλοκαίρι 2001- καλοκαίρι 2002) βρέθηκαν οι εκμεταλλεύσεις, των οποίων οι αρχηγοί ήταν μόνιμοι κάτοικοι των εξεταζόμενων οικισμών, αλλά δημιουργήθηκαν κάποια κενά, δεδομένου ότι δεν καλύφθηκαν οι ιδιοκτησίες, των οποίων οι αρχηγοί δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι των οικισμών. Εκτιμήθηκε αναγκαία η διεξαγωγή δεύτερης επιτόπιας καταγραφής (καλοκαίρι 2004- καλοκαίρι 2005) στους οικισμούς για τον εντοπισμό της έδρας διαμονής των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων, που δεν βρέθηκαν με την πρώτη σύγκριση.

Η στατιστική διαδικασία ανάλυσης των διαθέσιμων επίσημων δεδομένων κατέδειξε την ανάγκη αναζήτησης πληροφοριών που αφορούσαν : α) τη συνεργασία μεταξύ των παραγωγικών μονάδων και την σχέση των αρχηγών των παραγωγικών μονάδων που συνεργάζονται (πχ συγγενική) και β) τα μέλη της οικογένειας της κάθε μονάδας (ηλικία, επάγγελμα, δραστηριότητα, φύλο, κλπ) και τη θέση τους στην παραγωγική μονάδα. Κατά τη διεξαγωγή της πρώτης και της δεύτερης καταγραφής σε επίπεδο παραγωγικής μονάδας συλλέχθηκαν επίσης στοιχεία, όπως α) *αριθμός, φύλο και ηλικία αρχηγού και μελών της παραγωγικής μονάδας*, β) *απασχόληση-επάγγελμα, κύρια και*

δευτερεύουσα, των μελών, καθώς και γ) στοιχεία που αφορούν τη συνεργασία μεταξύ των παραγωγικών μονάδων. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν συνέβαλαν στην αποτύπωση της πραγματικότητας του πεδίου έρευνας και στη διερεύνηση της διαμόρφωσης και λειτουργίας των συστημάτων παραγωγής στους οικισμούς του πεδίου έρευνας.

Με αυτές τις διαδικασίες διαμορφώθηκε ο τελικός αριθμός των εκμεταλλεύσεων για κάθε οικισμό, ο οποίος αποτέλεσε και τον πληθυσμό αναφοράς για την περιοχή (1.064 εκμεταλλεύσεις). Με αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκε η *συνολική εικόνα για κάθε οικισμό*, όσον αφορά τις συνολικές καλλιεργούμενες εκτάσεις και τον αριθμό ζώων ανά κατηγορία, αλλά και *αρκετούς δείκτες απόδοσης των εκμεταλλεύσεων, απασχόληση-δραστηριότητα αρχηγού και μελών της οικογένειας, παραγωγικά –οικονομικά δεδομένα*.

Για την τυπολόγηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που δραστηριοποιούνται στη περιοχή έρευνας, και των αγροτικών νοικοκυριών, στα οποία αντιστοιχούν για τη διαμόρφωση του τοπικού παραγωγικού συστήματος, αξιοποιήθηκε η μέθοδος BERTIN, (συστηματική οπτική διαδικασία ιεραρχικής ταξινόμησης) μια μέθοδος εργαλείο εργασίας και έρευνας, συγχρόνως που μπορεί να εφαρμοστεί και σε περιπτώσεις που ο πληθυσμός αναφοράς είναι πολύ μεγάλος, όπως αυτός της παρούσας έρευνας, και πρέπει να συσχετιστεί με πληθώρα μεταβλητών.

Ο χαρακτηρισμός του παραγωγικού συστήματος, που τέθηκε σε εφαρμογή από τους τοπικούς αγρότες, έγινε για να χρησιμοποιηθεί ως κύριο εργαλείο για τη συστηματική ανάλυση, ώστε να προκύψει η τυπολογία των παραγωγικών συστημάτων.

Η τυπολογία αυτή επιδιώκει να καταδείξει α) τη θέση των εκμεταλλεύσεων στο τοπικό παραγωγικό σύστημα ανάλογα με το μέγεθός τους, τη δραστηριότητά τους και τη δυνατότητα επιβίωσής (vivabilité) τους (Landais E., 1997) και β) τη σημαντικότητα της ύπαρξης ποικίλων μορφών εκμεταλλεύσεων στην άρθρωση και διατήρηση του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

3.3.3. ΠΗΓΕΣ

Η έρευνα διεξήχθη σε επίπεδο οικισμού, διότι σε αυτό το επίπεδο έχουμε την καλύτερη αποτύπωση της τοπικής πραγματικότητας, παρόλο που η διαθεσιμότητα επίσημων στοιχείων την καθιστά προβληματική. Στην άρση της προβληματικότητας αυτής συνέβαλε η επιτόπια έρευνα με την επικαιροποίηση των επίσημων στοιχείων.

3.3.3.1. ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η αποτύπωση της κατάστασης της επιλεγμένης περιοχής έρευνας βασίστηκε σε δεδομένα που παρουσιάζονται θεματικά στη συνέχεια:

α) Δημογραφικά δεδομένα, πληθυσμός, απασχόληση

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για να συλλεχθούν τα δεδομένα που αφορούν τον τοπικό πληθυσμό είναι:

- i) απογραφές πληθυσμού της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και ειδικότερα οι πληθυσμιακές εξελίξεις 1991- 2001 σε επίπεδο οικισμού (πραγματικός πληθυσμός 91-01 και μόνιμος πληθυσμός 1991 –2001)
- ii) δημογραφικά χαρακτηριστικά, νοικοκυριά κλπ σε επίπεδο οικισμού: απογραφές πληθυσμού, απογραφές γεωργίας για τα ζητήματα της απασχόλησης.

Τα δεδομένα που συλλέγονται με βάση τις παραπάνω πηγές παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα, τα οποία είναι πιο έντονα για τους μικρούς και ορεινούς οικισμούς. Τα προβλήματα αφορούν ζήτημα αξιοπιστίας των δεδομένων, διότι την ημέρα της απογραφής γίνεται μαζική μετακίνηση πληθυσμού (για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικούς), ο οποίος απογράφεται στο χώρο καταγωγής παρ' ότι διαμένει μόνιμα αλλού και κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα. Δεδομένου ότι οι πηγές αυτές αποτελούν τη μοναδική επίσημη πηγή, η οποία επιτρέπει μια συστηματική διαχρονική ανάλυση (Κακλαμάνη Τ., Ντυκέν ΜΝ., 2000), δεν είναι δυνατό παρά να χρησιμοποιηθεί.

Επίσης, αν γίνει δεκτό ότι υπάρχει στη μικρή κλίμακα (οικισμός) στατιστικό σφάλμα, είναι δυνατό να γίνει η υπόθεση ότι σε μια σχετικά ενιαία ορεινή περιοχή το σφάλμα τείνει να είναι της ίδιας τάξης (το επίπεδο σφάλματος) μεταξύ των διαφόρων οικισμών, γεγονός που επιτρέπει τη συγκριτική ανάλυση μέσα στην περιοχή έρευνας (Γούσιος Δ., 1999γ). Η περιορισμένη χρηστική αξία των στοιχείων οδηγεί στην εξέταση μόνο των δεικτών γενικού χαρακτηρισμού των φαινομένων, που διέπουν την εξέλιξη ενός πληθυσμού και είναι δυνατό να υπολογιστούν.

Για την εξέταση του μεγέθους και της διαχρονικής εξέλιξης των δημογραφικών και παραγωγικών δεδομένων της περιοχής χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία των τελευταίων απογραφών. Δεδομένου ότι το φαινόμενο αναζήτησης συμπληρωματικών εισοδημάτων εμφανίζεται με αυξανόμενη συχνότητα, η πολυαπασχόληση θεωρείται σημαντικό κριτήριο, ειδικά για τα αγροτικά νοικοκυριά. Για το λόγο αυτό έγινε χρήση σχετικών δεδομένων που προκύπτουν από την Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας του 2001. Επισημαίνεται όμως ότι, στον βαθμό που η συγκεκριμένη απογραφή αφορά

αποκλειστικά τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, προκύπτει σφάλμα υπο-εκτίμησης του φαινομένου της πολύ-απασχόλησης. Ωστόσο δεδομένου του αυξημένου ειδικού βάρους του πρωτογενούς τομέα στις ορεινές περιοχές τα δεδομένα αποτυπώνουν την πραγματική τάση, οπότε η χρήση τους κρίθηκε ικανοποιητική.

Ως εκ τούτου είναι αναγκαία η υλοποίηση επιτόπιας έρευνας στην περιοχή μελέτης που θα επιλεγεί, ώστε τόσο τα διαθέσιμα δευτερογενή δεδομένα να επικυρωθούν όσο και να αντλήσουμε δεδομένα που δεν υπάρχουν σε επίσημες πηγές.

β). Πρωτογενής τομέας, αγροτικές εκμεταλλεύσεις

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για να συλλεχθούν τα δεδομένα που αφορούν τον τοπικό πληθυσμό είναι:

- i) απογραφές γεωργίας –κτηνοτροφίας της ΕΛ.ΣΤΑΤ. 1981, 1991 και 2001 και ειδικότερα σε επίπεδο οικισμού,
- ii) Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997.

Από τις πηγές που αναφέρθηκαν συλλέχθηκαν δεδομένα που αφορούν την ανάλυση της αγροτικής οικονομίας και την καταγραφή της οικογενειακής απασχόλησης. Τα δεδομένα αφορούν το επίπεδο οικισμού και περιγράφουν με τη μεγαλύτερη λεπτομέρεια τον οικονομικό ιστό, τις ιδιαιτερότητες, το παραγωγικό σύστημα και τις ανάγκες για απασχόληση.

Με τον συνδυασμό των δεδομένων των δύο πηγών δύναται να αποτυπωθεί ο παραγωγικός ιστός της περιοχής έρευνας, αλλά λόγω της διαφορετικότητας των πηγών (τόσο χρονική όσο και ποιοτική) αποδείχθηκε αναγκαία η υλοποίηση επιτόπιας έρευνας προς παραγωγούς αλλά και φορείς, ώστε να επικυρωθούν τα διαθέσιμα δεδομένα από επίσημες πηγές και να αποτυπωθεί η πραγματική κατάσταση.

γ). Υπόλοιποι τομείς της οικονομίας: δραστηριότητα –απασχόληση

Η πραγματική κατάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων που υφίστανται στην περιοχή έρευνας είναι δυνατό να διαπιστωθεί μόνο μέσα από επιτόπια έρευνα, δεδομένου ότι τα στοιχεία που παρέχονται σε επίπεδο νομού είναι πολύ περιορισμένα και ασαφή (η ΕΛ.ΣΤΑΤ. δίδει ορισμένα στοιχεία για την απασχόληση ανά οικονομικό τομέα, τα τοπικά Επιμελητήρια δίδουν ορισμένες αλλά «προβληματικές» πληροφορίες ως προς τις επιχειρήσεις στο δευτερογενή τομέα) και φυσικά δεν αποτυπώνουν την κατάσταση σε τοπικό επίπεδο (τοπική κοινότητα).

Η επιτόπια έρευνα καθιστά δυνατή την πλήρη καταγραφή των υφιστάμενων επιχειρήσεων και τη χαρτογραφική απεικόνισή τους.

Συνοπτικά οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την αναζήτηση δεδομένων ώστε να γίνει αποτελεσματική και κατατοπιστική η ανάλυση της περιοχής και η παρουσίαση της αγροτικής της οικονομίας είναι:

- Η *Ελληνική Στατιστική Αρχή* (ΕΛ.ΣΤΑΤ.): Απογραφές Πληθυσμού και Απογραφή της Γεωργίας και Κτηνοτροφίας,
- Το *Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων* του Υπουργείου Γεωργίας (ΜΑΑΕ), το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1997,
- Η *Επιτόπια Έρευνα*.

3.3.3.2. ΠΗΓΕΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΗΓΩΝ

Στη συνέχεια πραγματοποιείται αναλυτική αναφορά σε κάθε μια από τις παραπάνω πηγές με στόχο την αιτιολόγηση της χρήσης τους και τον προσδιορισμό των στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν ακριβώς.

α). ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Τα στοιχεία που παρέχει η ΕΛ.ΣΤΑΤ. χρησιμοποιήθηκαν, διότι είναι η μοναδική επίσημη πηγή, της οποίας τα στοιχεία παρουσιάζουν μια διαχρονικότητα και είναι δυνατή η παρακολούθηση της διαφοροποίησης της οικονομικής και δημογραφικής κατάστασης σε μια περιοχή μέσα στο χρόνο.

Τα διαθέσιμα στοιχεία σε επίπεδο οικισμού που χρησιμοποιήθηκαν αφορούσαν κυρίως το *σύνολο του πληθυσμού*, τις *ηλικιακές ομάδες* και το *φύλο ανά οικισμό*. Επιπλέον χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από τις απογραφές γεωργίας – κτηνοτροφίας, καθώς και τις απογραφές που αφορούν *στοιχεία χρήσεων γης, κατηγορίες καλλιεργειών και ζωικού κεφαλαίου*. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από τις επίσημες απογραφές της ΕΛ.ΣΤΑΤ. για τις χρονολογίες 1981, 1991 και 2001.

β). Το Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (Γούσιος Δ., 1999γ)

Το Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (ΜΑΑΕ) πραγματοποιήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας το 1997 ως μια προσπάθεια καταγραφής του αγροτικού πληθυσμού και της αγροτικής εκμετάλλευσης στη χώρα. Αποτελεί μια από τις σχετικά πρόσφατες πηγές πληροφοριών για την πληθυσμιακή και οικονομική κατάσταση σε

επίπεδο οικισμών και αγροτικών εκμεταλλεύσεων και παρ' όλες τις αδυναμίες του (Μωϋσίδης Α., 1998) προσφέρει σημαντικά ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκε η χρησιμοποίηση του ΜΑΕΕ είναι οι ακόλουθοι:

- η καταγραφή, παρόλο που είναι πλέον του 1997, θεωρείται άκρως ενδιαφέρουσα δεδομένου ότι είναι και η μοναδική τόσο πλούσια σε πληροφορίες σε τέτοια κλίμακα (τοπική κοινότητα) και σε τέτοια έκταση (σχεδόν καθολική),
- τα στοιχεία, που διαθέτει, δίνονται σε επίπεδο εκμετάλλευσης σε αντίθεση με την Απογραφή της Γεωργίας και Κτηνοτροφίας που δίνονται σε επίπεδο ΟΤΑ, γεγονός που δεν ευνοεί την ανάλυση σε επίπεδο οικισμού, και κυρίως δεν επιτρέπει την ανάδειξη της δομής των αγροτικών παραγωγικών συστημάτων. Η ανάλυση στην κλίμακα του ΟΤΑ οδηγεί αποκλειστικά στην ανάλυση της *μέσης εκμετάλλευσης*,
- η μη αναμενόμενη απόδοση της επιτόπιας έρευνας όσον αφορά την διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων, δηλαδή η μη σωστή πληροφόρηση και καταγραφή των στοιχείων που αφορούν τις εκμεταλλεύσεις, εξαιτίας της καχυποψίας των κατοίκων της περιοχής,
- τέλος ως βάση δεδομένων με το σύνολο των πληροφοριών ανά αγροτική εκμετάλλευση δημιουργήθηκε από επιστημονική ομάδα του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου το 1999 στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας («Χωρικός διαχωρισμός της γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές»).

Το πρόβλημα που παρουσιάζει αυτή η πηγή δεδομένων αφορά το γεγονός ότι οι εγγραφές αφορούν ιδιοκτησίες και όχι παραγωγικές μονάδες⁵³. Σε μια συστημική προσέγγιση δεν μπορεί να απαντήσει η έννοια της ιδιοκτησίας, αλλά η έννοια της παραγωγικής μονάδας είτε αυτή είναι *απλής μορφής* : αγροτική εκμετάλλευση, είτε *σύνθετης μορφής* : αγροτικό νοικοκυριό. Για το λόγο αυτό οι πληροφορίες που παρέχει το ΜΑΕΕ αποτελούν μια βάση, η οποία όμως απαιτεί επικύρωση και επεξεργασία, γεγονός που οδήγησε στην *αναγκαιότητα διεξαγωγής επιτόπιας έρευνας*, η οποία θα

⁵³ Μια παραγωγική μονάδα μπορεί να είναι μια αγροτική εκμετάλλευση ή ένα αγροτικό νοικοκυριό το οποίο αποτελείται από περισσότερες της μιας εκμεταλλεύσεις. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις μπορεί με βάση το δυναμικό τους να μην θεωρούνται οικονομικά βιώσιμες μονάδες και να διαθέτουν πολυπληθή προσωπικό (υπο-ασχολούμενο) ενώ αντίθετα ένα νοικοκυριό δύναται να θεωρείται βιώσιμο πάλι όμως εξετάζοντας τα δομικά του στοιχεία : παραγωγικές μονάδες που ενσωματώνει και δυναμικό που διαθέτει. (Γούσιος Δ., 2000α)

συμβάλλει στην αποτύπωση των πραγματικά δραστηριοποιούμενων εκμεταλλεύσεων στην περιοχή.

γ). *Επιτόπια Έρευνα*

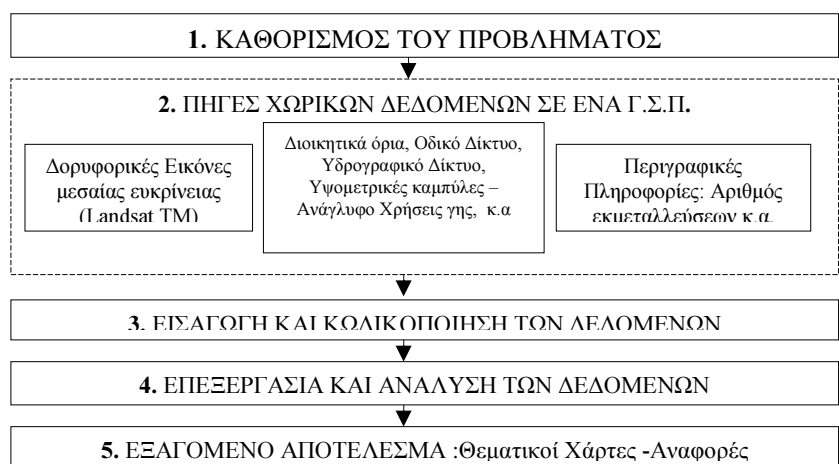
Η αναγκαιότητα της επιτόπιας έρευνας προκύπτει από τα ακόλουθα βασικά στοιχεία:

- α) η αξιοπιστία των απογραφικών δεδομένων μειώνεται, όταν γίνεται αναφορά σε μικρή γεωγραφική κλίμακα, ενώ σε μέσο και μακρο-επίπεδο αμβλύνεται το σφάλμα στις διαπιστούμενες τάσεις,
- β) η απόκλιση μεταξύ πραγματικού και απογραφέντος πληθυσμού είναι απροσδιόριστη,
- γ) η αποτύπωση των παραγωγικών μονάδων απαιτεί πληροφορίες, που μόνο τοπικά μπορούν να αντληθούν.

Η επιτόπια έρευνα αποτέλεσε μια προσπάθεια επικύρωσης των δεδομένων, που συλλέχθηκαν από επίσημες πηγές (όπως ΕΛ.ΣΤΑΤ., ΜΑΑΕ) σε επίπεδο οικισμού και εμπλουτίστηκαν με στοιχεία που δεν είναι καταχωρημένα σε αυτές. Τα δεδομένα, που συλλέχθηκαν με βάση την επιτόπια έρευνα αφορούν το *μόνιμο πληθυσμό* και την *παραγωγική διάρθρωση των παραγωγικών μονάδων*, που ζουν και δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Τέλος αναζητήθηκαν δεδομένα ικανά να συμβάλλουν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνική, οικονομική και επαγγελματική διαστρωμάτωση του πληθυσμού της περιοχής, δεδομένα που δεν προκύπτουν από καμία επίσημη πηγή.

δ). *ψηφιακά υπόβαθρα*

Δημιουργήθηκαν ψηφιακές χαρτοσυνθέσεις (χάρτες), οι οποίες αναπαριστούν διαφορετικά χωρικά φαινόμενα, αξιοποιώντας πρωτογενείς χωρικές (δορυφορικά δεδομένα, διανυσματική πληροφορία) και περιγραφικές πληροφορίες. Για την καταγραφή όλων των παραπάνω πληροφοριών και την δυνατότητα

Σχήμα 3-10.: Μέθοδος Δημιουργίας θεματικών χαρτών
Ιωάννης Φαρασλής, Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου ΠΘ

προβολής τους στον χώρο, δημιουργήθηκε βάση δεδομένων σε ένα γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών (Γ.Σ.Π), το οποίο συμβάλει στην επεξεργασία και ανάλυση μεγάλου όγκου δεδομένων από ετερόκλητες πηγές (Σχήμα 3-10.).

Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν στην περιοχή μελέτης ήταν:

- ✓ Δεδομένα σε μορφή κανάβου (Raster): LANDSAT TM: Πρόκειται για δορυφορική εικόνα με μεσαία χωρική διακριτική ικανότητα. Ο συγκεκριμένος δορυφόρος περιλαμβάνει την πολυφασματική και την παγχρωματική εικόνα⁵⁴. Οι εικόνες διατέθηκαν από την αρχειοθήκη του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η επεξεργασία των παραπάνω δορυφορικών δεδομένων, με την εφαρμογή των κατάλληλων τεχνικών (γεωμετρική διόρθωση, χρωματική σύνθεση), οδήγησε στην απεικόνιση των διαφορετικών καλύψεων γης (δασοκάλυψη, άγονες εκτάσεις, κ.α.).

Σχήμα 3-11.: Περιοχή μελέτης από Landsat TM
Ιωάννης Φαρασλής, Εργαστήριο
Αγροτικού Χώρου ΠΘ

Στο σχήμα 3-11. απεικονίζεται η ευρύτερη περιοχή μελέτης. Χρησιμοποιώντας τεχνικές ψευδοχρωματικής σύνθεσης των φασματικών καναλιών του δορυφόρου Landsat TM εντοπίζονται, με πράσινο χρώμα, οι περιοχές με υψηλή παρουσία βλάστησης.

- ✓ Δεδομένα σε διανυσματική μορφή (Vector)Q Κρίθηκε σκόπιμο να αναζητηθούν ή/και να δημιουργηθούν μια σειρά από διανυσματικά δεδομένα όπως : Διοικητικά όρια σε επίπεδο Δήμου, Δημοτικών Διαμερισμάτων και Περιφερειακών Ενοτήτων, Οδικό δίκτυο, Υδρογραφικό δίκτυο, Όρια οικισμών, Ταξινόμηση κάλυψης γης από το πρόγραμμα CORINE (ημερομηνία 2000) της Ε.Ε., Υψομετρικές καμπύλες (Ισοϋψείς)

⁵⁴ Πολυφασματική εικόνα: Έχει διαστάσεις μονάδας εδάφους - pixel, 900 τετραγωνικά μέτρα, και δυνατότητα καταγραφής της επιφάνειας σε διαφορετικά μήκη κύματος παρέχοντας 7 κανάλια.

Παγχρωματική εικόνα : Έχει ελάχιστη μονάδα (pixel) καταγραφής του εδάφους 225 τετραγωνικά μέτρα και δυνατότητα καταγραφής στο ορατό μήκος κύματος παρέχοντας ένα μόνο κανάλι (ασπρόμαυρη εικόνα).

Ιδιαίτερη η υψομετρική πληροφορία (υψομετρικές καμπύλες με ισοδιάσταση 20 μέτρων για την περιοχή μελέτης) χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό της υψομετρίας της περιοχής. Παράλληλα, οι υψομετρικές μεταβολές και οι κλίσεις των πρανών αποτέλεσαν τα βασικά στοιχεία περιγραφής του ανάγλυφου.

✓ Περιγραφική Πληροφορία

Η επιτόπια έρευνα και η διερεύνηση των επίσημων πηγών οδήγησαν στην καταγραφή θεματικών πληροφοριών σε επίπεδο δημοτικών διαμερισμάτων στην περιοχή μελέτης. Πιο συγκεκριμένα καταγράφηκαν: α) δημογραφικά στοιχεία: Μόνιμος πληθυσμός, συνολικός αριθμός νοικοκυριών, συνολικός αριθμός μελών κ.α., β) καλύψεις, χρήσεις γης: Βοσκότοποι, δασικές εκτάσεις, καλλιεργούμενες εκτάσεις κ.α. και γ) στοιχεία παραγωγικού συστήματος: Αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ζωικό κεφάλαιο κ.α.

Ο συνδυασμός των παραπάνω χωρικών και περιγραφικών πληροφοριών οδήγησε στη δημιουργία θεματικών χαρτών σε επίπεδο Δημοτικών Διαμερισμάτων που εμφανίζονται στα κεφάλαια που ακολουθούν, οι οποίοι κάνουν εμφανή την παρουσία και τη χωρική διασπορά των παραγωγικών συστημάτων στο εσωτερικό του πεδίου έρευνας και καταδεικνύουν τις σχέσεις της περιοχής με το εξωτερικό της περιβάλλον.

3.3.3.3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΠΗΓΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Οι παραγωγικές μονάδες (αγροτικές εκμεταλλεύσεις) αποτελούν το βασικό στοιχείο για την αξιολόγηση της βιωσιμότητας του παραγωγικού συστήματος και τη σκιαγράφιση της προοπτικής της περιοχής έρευνας στο πλαίσιο μιας συστημικής ανάλυσης. Ως εκ τούτου κρίνεται αναγκαία η ύπαρξη αφ' ενός πρόσφατων στοιχείων και αφ' ετέρου στοιχείων σε επίπεδο εκμετάλλευσης. Η μοναδική διαθέσιμη πηγή ικανή να καλύψει και τις δύο προϋποθέσεις είναι το Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (ΜΑΑΕ) διότι παρότι συμπληρώθηκε το 1997, παρέχει επίσημη πληροφόρηση επίπεδο αγροτικής εκμετάλλευσης. Η ΕΛ.ΣΤΑΤ. διαθέτει μεν δεδομένα που αφορούν την γεωργία και την κτηνοτροφία πολύ πιο πρόσφατα (2001), τα οποία όμως δεν δίδονται σε επίπεδο εκμετάλλευσης (αφορούν επίπεδο τοπικής κοινότητας) γεγονός που δεν διευκολύνει την παρούσα ερευνητική διαδικασία. Τα δεδομένα, που παρέχονται από το ΜΑΑΕ, αποτελούν τη βάση δεδομένων, στην οποία στηρίχθηκε η ερευνητική εργασία,

αλλά είναι αναγκαίος ο έλεγχος και η επικυροποίησή τους λόγω της ιδιαιτερότητας της παρούσας έρευνας και των προβλημάτων του ΜΑΑΕ μέσω επιτόπιας έρευνας.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί και μια πέμπτη πηγή δεδομένων, η οποία δεν αξιοποιήθηκε, καθώς και να αιτιολογηθεί ο λόγος της μη αξιοποίησής της. Η πηγή αυτή αφορά το Δίκτυο γεωργικής λογιστικής πληροφόρησης -RICA το οποίο,

► αφ' ενός

- ⇒ παρέχει πληροφορίες που συμβάλλουν στην χωρική ανάλυση μιας περιοχής έρευνας
- ⇒ διαθέτει πρόσφατα δεδομένα και διαχρονικά

Η Ευρωπαϊκή Μονάδα Μέτρησης (ΕΜΜ) αποτελεί ένα οικονομικό δείκτη που έχει επινοήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως μέσο ταξινόμησης των εκμεταλλεύσεων, το οποίο «αποφεύγει τα προβλήματα που σχετίζονται με έδαφος διαφορετικής ποιότητας και έντασης χρήσης» (Hill 1991). Το Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος (ΤΑΚ) είναι δείκτης της ποσότητας της αγροτικής δραστηριότητας, το μέγεθος του οποίου χαρακτηρίζει μια εκμετάλλευση ως εμπορική ή όχι. (Fennell 1999:168). Η ΕΜΜ ορίζεται ως μονάδα μέτρησης της εκμετάλλευσης και ισοδυναμεί με το Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος (ΤΑΚ) το οποίο για το έτος 1995 ισούται με 1.200 ECUs. (Γούσιος Δ., 1999γ) με αυτό τον τρόπο ορίζεται το οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης. Οι εκμεταλλεύσεις με βάση το οικονομικό τους μέγεθος διακρίνονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

- ☆ πάρα πολύ μικρή (< 2ΕΜΜ),
- ☆ πολύ μικρή (2-4 ΕΜΜ),
- ☆ μικρή (4-8 ΕΜΜ),
- ☆ μεσαία (8-16 ΕΜΜ) και
- ☆ μεγάλη (>=16 ΕΜΜ)

RICA, : Δίκτυο γεωργικής λογιστικής πληροφόρησης (ΔΓΛΠ).

Το ΔΓΛΠ βασίζεται σε ετήσια έρευνα αγροτικών εκμεταλλεύσεων και μπορεί να παρέχει πληροφόρηση για εκμεταλλεύσεις, που είναι εμπορικά προσανατολισμένες. Δεδομένου ότι στην πληροφόρηση μέσω του ΔΓΛΠ ενσωματώνονται -εκφράζονται αλλαγές, που συμβαίνουν ανά έτος, δεν είναι δυνατή η παρακολούθησή του λόγω της ανομοιογένειας από έτος σε έτος (Fennell, 1999, σελ 198), Το ΔΓΛΠ αποτυπώνει την πραγματικότητα στιγμιαία χρονικά για ένα δείγμα «εμπορικών» εκμεταλλεύσεων (Σπαθής Π., 1998)

- ⇒ διαθέτει δεδομένα που ακολουθούν μια μεθοδολογική προσέγγιση κοινή για όλες τις χώρες της Ε.Ε, η οποία βασίζεται στην κατηγοριοποίηση των εκμεταλλεύσεων με βάση του οικονομικό τους μέγεθος (ΕΜΜ)

► αφ' ετέρου

- ⇒ ο πληθυσμός αναφοράς του αφορά δείγμα και όχι σύνολο παραγωγικών μονάδων, γεγονός που δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί παρά για να καταγράψει τάσεις σε επίπεδο Περιφέρειας και Περιφερειακών ενοτήτων,
- ⇒ δεν λαμβάνει υπόψη τις εκμεταλλεύσεις που παρουσιάζουν ΕΜΜ μικρότερο από 2. Το γεγονός αυτό για την περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί πρόβλημα, δεδομένου ότι οι πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις - με λιγότερο από 2 ΕΜΜ- αντιπροσωπεύουν σε επίπεδο χώρας το 40% των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Σε ορεινές περιοχές, όπου η άσκηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας γίνεται με ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω των γεωμορφολογικών συνθηκών της περιοχής και των υψηλών κλίσεων, και επομένως

το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, είναι προφανές ότι σε αυτές τις περιοχές ένα τμήμα ή το σύνολο των εκμεταλλεύσεων θα είναι μικρού οικονομικού μεγέθους. Δεδομένης αυτής της κατάστασης δεν είναι λογική η απόρριψη των μικρών εκμεταλλεύσεων από το δείγμα, διότι έτσι δεν αντιπροσωπεύεται η πραγματική κατάσταση και δυναμική της περιοχής.

Επομένως παρά το ότι το RICA προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία, ειδικά ως προς την οικονομική ανάλυση των εκμεταλλεύσεων, η πηγή αυτή δεν κρίνεται κατάλληλη για την παρούσα ερευνητική διαδικασία, δεδομένου ότι το ζητούμενο είναι η αποτύπωση της διερεύνησης της δυναμικής του παραγωγικού συστήματος και της προοπτικής του.

3.3.3.4. .... APA

..... η πλέον κατάλληλη βασική πηγή πληροφόρησης για την συγκεκριμένη ερευνητική διαδικασία αποτελεί το ΜΑΑΕ και πιο συγκεκριμένα η βάση δεδομένων, που έχει δημιουργηθεί με τα στοιχεία του μητρώου αυτού. Εκτιμάται ότι το ΜΑΑΕ είναι το ικανό μεθοδολογικό εργαλείο για τον προσδιορισμό των τάσεων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε μια περιοχή και τον προσδιορισμό των συστημάτων παραγωγής που λειτουργούν εκεί και το βαθμό δυναμικότητας των παραγωγικών μονάδων.

Το ΜΑΑΕ σε συνδυασμό με την επιτόπια έρευνα θα συμβάλλει στην καταγραφή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που πραγματικά δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας, και θα προσδιορίσει τις τάσεις, τα παραγωγικά συστήματα που λειτουργούν και το βαθμό δυναμικότητας τους. Αξιοποιήθηκε λοιπόν βάση δεδομένων σε λογισμικό SPSS με στοιχεία του ΜΑΑΕ, που δημιουργήθηκε από επιστημονική ομάδα του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου το 1999⁵⁵, η οποία αφορούσε όλη τη χώρα, επιλέχθηκαν οι εγγραφές, που αφορούσαν τους οικισμούς της επιλεγμένης περιοχής έρευνας. Οι εγγραφές αυτές αποτέλεσαν τη βάση του πληθυσμού αναφοράς και στη συνέχεια μέσω των επιτόπιων ερευνών επικαιροποιήθηκαν, εμπλουτίστηκαν και αξιοποιήθηκαν για τη διερεύνηση του κεντρικού προβληματισμού της εργασίας.

---

⁵⁵ Η βάση Δεδομένων δημιουργήθηκε σε επίπεδο χώρας από την επιστημονική ομάδα του εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος χρηματοδοτούμενου από Υπουργείο Γεωργίας («Χωρικός διαχωρισμός της γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές»)

3.4 ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Με βάση τον προβληματισμό και τις υποθέσεις που τέθηκαν για διερεύνηση, επιλέχθηκε πεδίο έρευνας, το οποίο όφειλε να ικανοποιεί τα βασικά χαρακτηριστικά αντιπροσωπευτικότητας:

- ⇒ να είναι ορεινή περιοχή και, αν είναι εφικτό, απομονωμένη
- ⇒ να διαθέτει εκτατικό κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα
- ⇒ να διαθέτει συλλογικά αγαθά : βοσκοτόπους, δάση,
- ⇒ να υπάρχει συλλογική διαχείριση των αγαθών αυτών
- ⇒ να έχει αποδυναμωθεί πληθυσμιακά λόγω της αγροτικής εξόδου αλλά να διατηρεί ένα βασικό πληθυσμιακό ιστό,
- ⇒ να ανήκει διοικητικά σε περισσότερους του ενός Νομού και, αν είναι δυνατό, και περισσότερων της μιας Περιφέρειας.

Χάρτης 3-1.: Περιοχή έρευνας

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

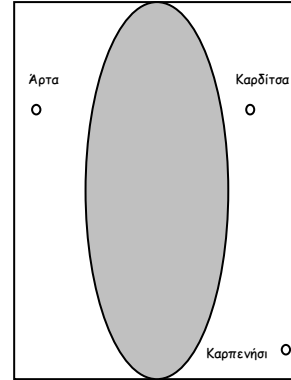
Με βάση τα κριτήρια αντιπροσωπευτικότητας που τέθηκαν επιλέχθηκε ως πεδίο έρευνας η περιοχή των πρώην Καποδιστριακών Δήμων : Τετραφυλλίας (στην περιφερειακή ενότητα Άρτας), Αχελώου (στην περιφερειακή ενότητα Καρδίτσας), Ασπροποτάμου και τις Κοινότητες Λιθοχωρίου και Γρανίτσας του Δήμου Απεραντίων (στην περιφερειακή ενότητα Ευρυτανίας).

Η περιοχή επιλέχθηκε με βάση την υπόθεση, ότι αντιπροσωπεύει τη μέση ορεινή περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας:

- ⇒ η επιλεγμένη περιοχή χωροθετείται στην οροσειρά Πίνδος, εκτείνεται σε τρεις διαφορετικές περιφερειακές ενότητες (Άρτας, Καρδίτσας, Ευρυτανίας) και σε τρεις περιφέρειες (Ηπείρου, Θεσσαλίας, Στερεάς Ελλάδας),
- ⇒ η περιοχή αποτελεί έναν συνεχή, ομοιογενή, ορεινό, μειονεκτικό και απομονωμένο χώρο, τόσο με βάση τα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και του ΟΟΣΑ, όσον αφορά την μειονεκτικότητα, όσο και με βάση το χαρακτηρισμό που δίνει η Ε.Ε., όσον αφορά την αγροτικότητα. Η συγκεκριμένη περιοχή αποτελείται από 18 τοπικές κοινότητες, διασχίζεται από τον ποταμό Αχελώο και απλώνεται στην κοιλάδα του,
- ❧ η περιοχή θεωρείται *αγροτική* δεδομένου ότι υπόκεινται στα κριτήρια της ΕΛ.ΣΤΑΤ., εφόσον όλοι οι ΟΤΑ της περιοχής μελέτης έχουν πληθυσμό κάτω από 2.000 κατοίκους,
- ❧ η περιοχή αποτελεί την *μειονεκτική – ορεινή ενδοχώρα* τριών περιφερειακών ενοτήτων. Δηλαδή ανήκει στην κατηγορία εκείνων των περιοχών, οι οποίες αποκαλούνται :
  - προβληματικές περιοχές, όπου οι αναπτυξιακές προοπτικές και δυνατότητες δεν έχουν προβληθεί, αλλά ούτε εντάχθηκαν σε αναπτυξιακούς νόμους και τέλος δεν αποτέλεσαν χώρο μελέτης αναπτυξιακών μελετών, όπως Τοπικού Αναπτυξιακού Προγράμματος (εκτός του Δήμου Αχελώου),
  - με δεδομένο τον ορισμό της Ε.Ε., όπως αυτός αναλύθηκε σε προηγούμενη παράγραφο, η περιοχή θεωρείται μειονεκτική, εφόσον η μέση πυκνότητα πληθυσμού στην περιοχή ανέρχεται σε 10 κατοίκους/τ.χλμ., οπότε δεν ξεπερνά το όριο των 45 κατοίκων/ τ.χλμ. όπως τίθεται από την ΕΕ,
  - σύμφωνα με τον κανονισμό 75/268/ΕΟΚ, η περιοχή παρουσιάζει προβληματικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι το σύνολο των οικισμών ανήκει στις ορεινές περιοχές (κατηγορία Α) και στις μειονεκτικές περιοχές (κατηγορία Β),

Ως η περιοχή στο σύνολό της χαρακτηρίζεται ως *ορεινή αγροτική* δεδομένου ότι εκτείνεται από υψόμετρο 250μ έως 2200μ και η κύρια παραγωγική δραστηριότητα είναι η *κτηνοτροφική – γεωργική* (σχήμα 3-12.). Η μειονεξία της περιοχής συγκεντρώνεται στα εξής σημεία:

- ❖ *απομόνωση*, το οποίο σημαίνει αφ' ενός μη εύκολη πρόσβαση και αφ' ετέρου μη γειτνίαση με αστικό κέντρο μικρού ή μεσαίου μεγέθους,
- ❖ *υποτυπώδης αξιοποίηση των φυσικών της πόρων*,
- ❖ *στήριξη όλης της οικονομίας στην κτηνοτροφία*,

⇒ η περιοχή παρουσιάζει *γεωγραφική συνέχεια*, παρ' όλο που βρίσκεται διοικητικά χωρισμένη τόσο σε

επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων όσο και σε επίπεδο Περιφερειών. Η γεωγραφική συνέχεια συνοδευόμενη με ομοιογενή χαρακτηριστικά

Σχήμα 3-12.: σχηματική αποτύπωση της περιοχής με βάση τη δραστηριότητά της

(πληθυσμιακά, φυσικά, πολιτιστικά, οικονομικά) δεν έχει ληφθεί υπόψη ως σήμερα, με συνέπεια η μέχρι τώρα πορεία της κάθε υποπεριοχής να εξαρτάται από το πρόγραμμα ανάπτυξης του πρώην Νομού και της Περιφέρειας, στην οποία ανήκει. Πιο συγκεκριμένα είναι μια περιοχή που απέχει από τα κέντρα λήψης αποφάσεων και δέχεται καθυστερημένα τις πολλαπλές αλλαγές που γίνονται στη σημερινή εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται από την γρήγορη ροή των εξελίξεων. Παρ' όλα αυτά η περιοχή δεν έχει αντιμετωπιστεί ως ενιαία οντότητα και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην περαιτέρω αναπτυξιακή πορεία της. Η μη εύκολη πρόσβαση⁵⁶ λόγω γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών την έχουν ωθήσει στην εγκατάλειψη,

- ⇒ ως ορεινή περιοχή της υπαίθρου διαθέτει συλλογικά αγαθά : δασικές εκτάσεις και μεγάλες εκτάσεις δημόσιων και μη βοσκοτόπων, τα οποία διέπονται από τις αρχές διαχείρισης που εφαρμόζονται σε όλη τη χώρα, καθώς και ένα οικοσύστημα πλούσιο σε πόρους,
- ⇒ τα παραγόμενα προϊόντα είναι γνωστά για την ποιότητά τους, διότι αναζητούνται από τους καταναλωτές (ειδικά τους καταγόμενους από την περιοχή),

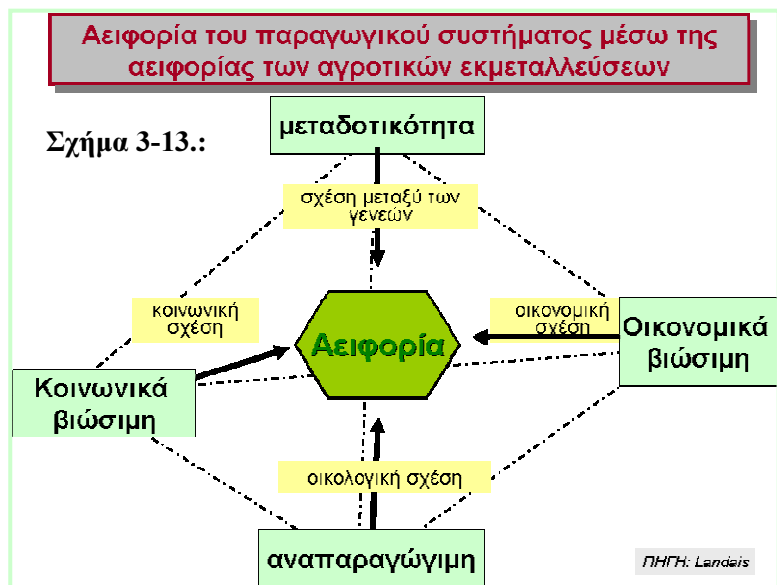
⁵⁶ Η περιοχή βρίσκεται σε απόσταση 3 ωρών από την πόλη της Καρδίτσας και από την πόλη του Καρπενησίου αντίστοιχα, ενώ απέχει 2 ώρες από την Άρτα

- ⇒ η κύρια δραστηριότητα των κατοίκων είναι η εκτροφή αιγοπροβάτων εκτατικής μορφής, όπως ορίζουν οι γεωμορφολογικές συνθήκες της περιοχής,
- ⇒ η εκτατική μορφή άσκησης της κτηνοτροφίας στην περιοχή συμβάλλει στην προστασία του περιβάλλοντος με την ελάχιστη έως ανύπαρκτη χρήση εισροών αλλά και την χρήση των βοσκοτόπων. Η συγκεκριμένη μορφή κτηνοτροφίας βοήθησε στη διατήρηση του «υγιεινού» και «φυσικού» χαρακτήρα του περιβάλλοντος της περιοχής,
- ⇒ πληθυσμιακά ταυτίζεται με την εικόνα όλων των ορεινών περιοχών της χώρας: πληθυσμός που φθίνει, γηρασμένος, κ.ά.

3.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αναζητώντας απάντηση στο ερώτημα «αν οι ορεινές αγροτικές περιοχές είναι ικανές να απαντήσουν με βάση τα παραγωγικά τους συστήματα στα σύγχρονα διακυβεύματα και προοπτικές, όπως αυτές τίθενται μέσα από τις εφαρμοζόμενες πολιτικές (αγροτική, αναπτυξιακή, χωρική, κ.ά.)», επιλέχθηκε ένα πεδίο έρευνας, το οποίο είναι αντιπροσωπευτικό των ορεινών αγροτικών απομονωμένων περιοχών. Η ερευνητική εργασία προσεγγίζει

μεθοδολογικά το παραδοσιακό παραγωγικό σύστημα της περιοχής έρευνας, αναζητά τη μορφή του, τη σχέση με το χώρο, τη συμβολή του στην αειφορία και τη διακριτότητά του, αποσκοπώντας στο να διαπιστωθεί, αν στο πλαίσιο των νέων πολιτικών (ΚΓΠ,

ΠΗΓΗ: Landais E, 1997

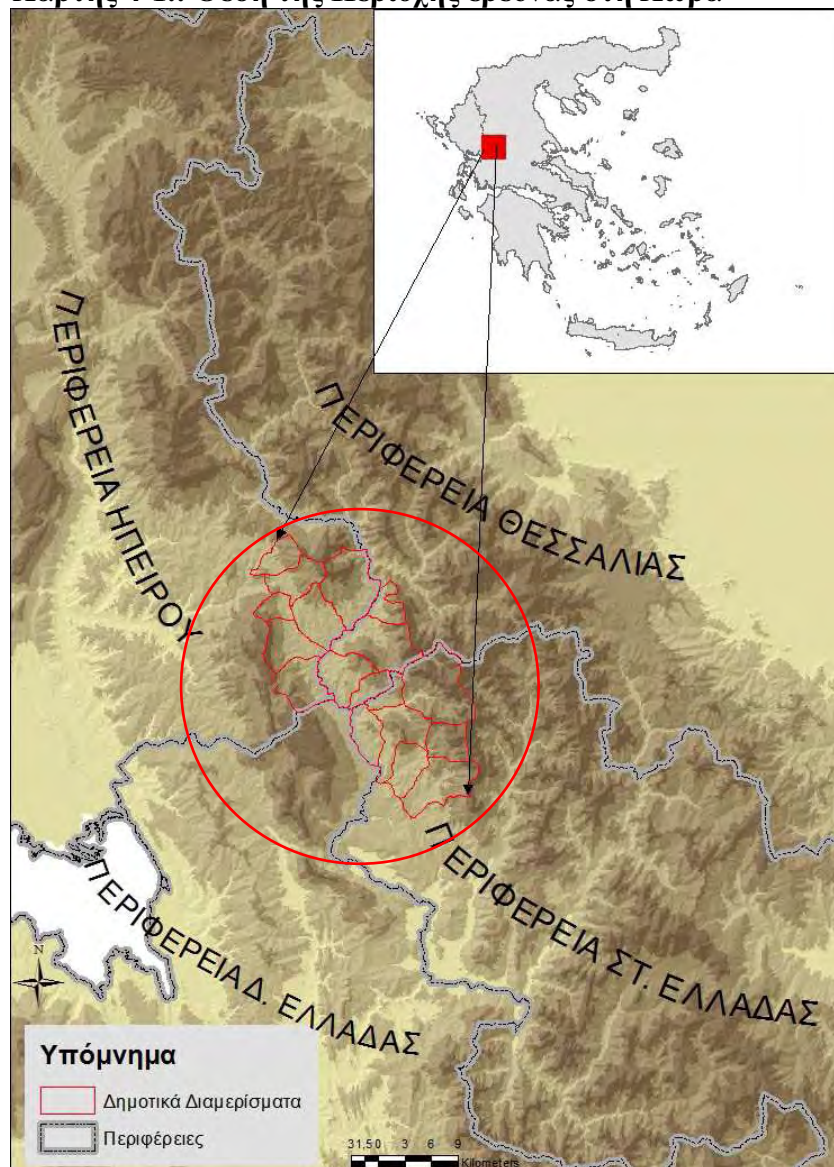
χωροταξικών, αναπτυξιακών, κ.ά), οι οποίες προσδίδουν νέα αξία τόσο στην αγροτική δραστηριότητα όσο και την αγροτική παραγωγή, οι ορεινές αγροτικές περιοχές, που βρίσκονται στο περιθώριο του ισχύοντος οικονομικού συστήματος, μπορούν να αποτελέσουν τμήμα του και ιδιαίτερα δυναμικό, εξασφαλίζοντας τη βιωσιμότητά τους (κοινωνική και οικονομική), την αναπαραγωγή τους και τη διαδοχή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 : ΒΙΟ-ΦΥΣΙΚΟ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΤΟΠΟΥ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ – ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

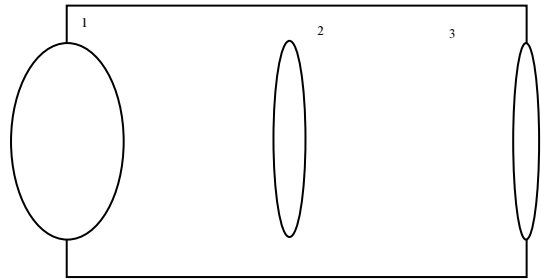
Η περιοχή έρευνας σχηματίζει μια ορεινή ομοιογενή γεωγραφική ενότητα στα όρια τριών περιφερειακών ενοτήτων (Καρδίτσας, Άρτας, Ευρυτανίας) και τριών περιφερειών (Θεσσαλίας, Ηπείρου και Στερεάς Ελλάδας) στο κέντρο της χώρας (χάρτης 4-1.) η οποία αντιπροσωπεύει μια περιοχή με περιορισμένους ανθρωπογενείς πόρους.

Χάρτης 4-1.: Θέση της Περιοχής έρευνας στη Χώρα

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

Η περιοχή χαρακτηρίζεται από μη κρίσιμου μεγέθους οικιστικό δίκτυο, ενώ βρίσκεται σε πολύ μεγάλη απόσταση από σημαντικό αστικό κέντρο⁵⁷. Η ανυπαρξία αστικού κέντρου⁵⁸, μικρού ή μεγάλου μεγέθους, εντός της περιοχής έρευνας συμβάλλει αρνητικά στην συνολική λειτουργία και ανάπτυξη της

Σχήμα 4-1.: Αγροτικότητα περιοχής έρευνας
Επίπεδο 1. αγροτική δραστηριότητα,
Επίπεδο 2. τουριστική δραστηριότητα
Επίπεδο 3. αστικότητα

τοπικής οικονομίας, αλλά και στην ελκυστικότητα της περιοχής. Όπως γίνεται φανερό και στο σχήμα 4-1., η αστικότητα (επίπεδο 3) είναι ελάχιστη και υφίσταται λόγω των εδρών των Δήμων.

Η κύρια παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα της περιοχής αφορά την εκτατική εκτροφή αιγοπροβάτων, ενώ παρόλο

Αξιοποιήθηκε από τον ερευνητή ο τρόπος απεικόνισης μιας κατάστασης σύμφωνα με τη μεθοδολογία της Lardon S (1990), όπως αυτή παρουσιάστηκε σε εισήγηση το 2006 στο ελληνογαλλικό μεταπτυχιακό DYNTAR

τον ορεινό χαρακτήρα της η δασική οικονομία δεν είναι ανεπτυγμένη. Σημαντικά χαρακτηριστικά της περιοχής αυτής είναι η πολυαπασχόληση των κατοίκων της σε επαγγέλματα, όπως οικοδόμοι, κτίστες, ιδιοκτήτες καφενείου, ψησταριάς, κλπ. Όπως φαίνεται και στο σχήμα 4-1. η αγροτική δραστηριότητα (1) είναι αυτή που κυριαρχεί, η τουριστική δραστηριότητα (2) εμφανίζεται να διαθέτει ένα μικρό μέγεθος και βασίζεται, όπως οι περισσότερες ορεινές περιοχές της Ελλάδας, στους καταγόμενους, που επισκέπτονται για τουλάχιστον ένα μήνα την περιοχή σε ετήσια βάση, αλλά και τους επισκέπτες της ευρύτερης περιοχής, οι οποίοι είναι μεν ελάχιστοι αλλά αυξάνονται όλο και περισσότερο εντασσόμενοι κυρίως στον περιπατητικό τουρισμό.

Η αγροτική εκμετάλλευση ως παραγωγική μονάδα, αλλά και ως μονάδα κατανάλωσης, υφίσταται τις επιπτώσεις των μεταβολών, που συντελούνται στην οικονομία και την πολιτική, με συνέπειες στην παραγωγική διαδικασία και άρα στην ευημερία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η απόφαση ενός νέου ανθρώπου να εξασκήσει το

⁵⁷ τα αστικά κέντρα σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας, τα οποία αντιστοιχούν στα κέντρα λήψης αποφάσεων και δραστηριοτήτων, βρίσκονται εκτός των ορίων της συγκεκριμένης περιοχής και σε αρκετά μεγάλη απόσταση από αυτή, γεγονός που τα καθιστά απόμακρα.

⁵⁸ Η περιοχή έρευνας δεν διαθέτει αστικά κέντρα με την έννοια της μεγάλης συγκέντρωσης πληθυσμού σε ένα δομημένου περιβάλλοντος αλλά ούτε μικρή πόλη με τη έννοια του κέντρου εξυπηρέτησης και προμήθειας του πληθυσμού της ενδοχώρας.

επάγγελμα του κτηνοτρόφου και να παραμείνει στην περιοχή εξαρτάται από παράγοντες, όπως:

- α) η αγάπη για το επάγγελμα,
- β) η εξασφαλισμένη εργασία, διότι πλέον στα αστικά κέντρα υπάρχουν όλο και πιο δύσκολα διαθέσιμες θέσεις εργασίας,
- γ) η εξασφάλιση ικανοποιητικού εισοδήματος, το οποίο θα διασφαλίζεται από την υψηλή ποιότητα των προϊόντων που θα παράγει,
- δ) η εξασφάλιση πλήθους, είδους και ποιότητας εξυπηρετήσεων, που υπάρχουν σε επίπεδο περιοχής, οικισμού, αλλά και σε επίπεδο κατοικίας.

Αυτοί είναι οι παράγοντες, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφαση του νέου να παραμείνει στο χωριό και να δραστηριοποιηθεί στην κτηνοτροφία. Το παρόν κεφάλαιο διερευνά τις συνθήκες κατοίκησης και διαβίωσης, τις εξυπηρετήσεις και τις υπηρεσίες, που προσφέρονται στην περιοχή έρευνας, καθώς και τις δυνατότητες αξιοποίησης των τοπικών πόρων σε ένα πλαίσιο ιδιοποίησής τους.

Η εξέλιξη της περιοχής είναι αποτυπωμένη στο τοπίο της, στο οποίο απεικονίζονται οι παλαιές και σημερινές σχέσεις του ανθρώπου με το χώρο και τα ίχνη που άφησε η παρέμβασή του. Η μελέτη του χώρου δίνει πληροφορίες τόσο για το παρελθόν όσο και για το μέλλον του και το κατά πόσο επιτρέπει την παραμονή ανθρώπων, καθώς και την ανάπτυξη δραστηριότητας.

4.2. ΒΙΟ-ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

4.2.1. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΟΡΙΑ

Η υπό έρευνα περιοχή αποτελείται διοικητικά από τρεις δημοτικές ενότητες⁵⁹ τριών διαφορετικών Δήμων, οι οποίοι ανήκουν σε τρεις διαφορετικές περιφέρειες. Η διοικητική διάρθρωση της περιοχής έρευνας παρουσιάζεται αναλυτικά.

---

⁵⁹ Αναφερόμαστε στους Δήμους, όπως αυτοί έχουν οριστεί σύμφωνα με την διοικητική μεταρρύθμιση του Προγράμματος «Ι. Καποδίστρια».

Πίνακας 4-1.: Διοικητική διαίρεση της περιοχής έρευνας

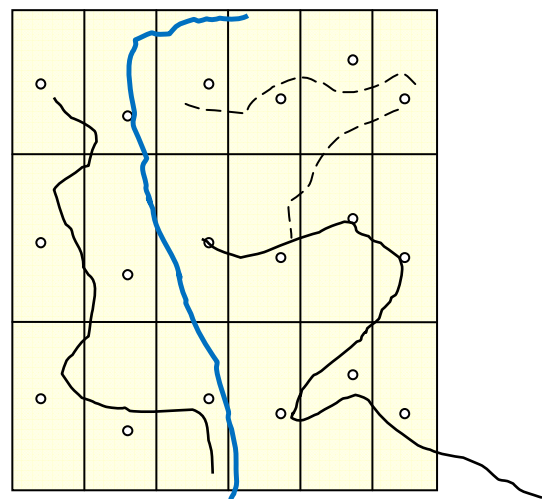
Περιφέρεια	Περιφερειακή Ενότητα	Δημοτική Ενότητα	Τοπικές Κοινότητες
Ήπειρος	Άρτα	Τετραφυλλίας	Αστροχώρι, Ελάτη, Καστανέα, Μεγαλόχαρη, Μεσόπυργος, Μηλιανά Πηγές
Θεσσαλία	Καρδίτσα	Αχελώου	Αργύρι, Βραγκιανά, Καταφύλλι, Μάραθος
Στερεά Ελλάδα	Ευρυτανία	Ασπροποτάμιου	Κέδρα, Λεπιανά, Νέο Αργύρι, Πρασιά, Ραπτόπουλο
		Απεραντίων	Λιθοχώρι, Γρανίτσα

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία

Η κατοίκηση της περιοχής έρευνας είναι οργανωμένη σε τοπικές κοινότητες (δομημένος χώρος), που ποικίλουν σε μέγεθος τόσο από άποψη κτηματικής έκτασης όσο και από άποψη πληθυσμιακού μεγέθους και η σύνδεσή τους μέσω οδικού δικτύου ποικίλει.

Οι τοπικές κοινότητες, όπως θα αναλυθεί εν συνεχεία, είναι οργανωμένες με διάφορους τρόπους: τοπική κοινότητα με ένα οικισμό, τοπική κοινότητα με δύο οικισμούς και τοπική κοινότητα με

πολλούς οικισμούς. Συνολικά η περιοχή περιλαμβάνει 57 οικισμούς, γεγονός που αναδεικνύει σημαντική χωρική διασπορά των κατοίκων της.

Σχήμα 4-2.: Σχηματική αποτύπωση της περιοχής έρευνας κατά Lardon S.

- : ποτάμι
- : δρόμος
- : χωματόδρομος
- : οικισμός

Πίνακας 4-2. : Οικισμοί ανά Τοπική Κοινότητα

Τοπική Κοινότητα	Οικισμοί
Αστροχώρι	Αστροχώρι, Πλάτανος, Βουτανιάδα, Καστανιές
Ελάτη	Ελάτη, Ρισέσιο, Σταυροβρύση
Καστανέα	Καστανέα, Μηλέα, Πέτρου, Τσελιγγάδες, Φράζον
Μεγαλόχαρη	Μεγαλόχαρη, Άγιος Γεώργιος, Αφροξυλιά, Κρύα Βρύση, Λαμπίριο, Ποτιστικά
Μεσόπυργος	Μεσόπυργος, Αλωνάκι (Κολτσίδα), Βελανιδιά, Βουλιαγμένο, Βρυσούλα (Αλατάρια), Κανάλια, Παλαιόμυλος
Μηλιανά	Μηλιανά, Αλώνια, Άνω Καρυές, Λαγκάδα, Πέρδικα, Πύργος
Πηγές	Πηγές, Άγιος Βασίλειος, Άγιος Νικόλαος, Αηδονιά, Γλίνικα (Δίλοφος), Ιτέα, Κασιανός, Μηλιές, Παλαιομύλια, Χουτιανά

Γρανίτσα	Άνω Ποταμιά, Κάτω Ποταμιά, Αρμάμπελα, Γρανίτσα
Κέδρα	Κέδρα, Παλαιό Χωριό, Διάσελο
Λεπιανά	Άγιος Βλάσιος, Βαρκά, Λεπιανά
Λιθοχώρι	Λιθοχώρι
Νέο Αργύρι	Νέο Αργύρι, Δαφνούλα
Πρασιά	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Βασιλέσιο, Μεταξάδες, Φουσιανά, Πρασιά
Ραπτόπουλο	Ιτέα, Κάτω Ραπτόπουλο, Παλαιοχώρι, Ραπτόπουλο

Αργύρι	Μακρύκαμπος, Μεγάλη Πέτρα
Βραγκιανά	Γριμπιανά, Δένδρος, Νεοχώρια, Νούλες, Ξεράκια (Ραϊνιστα, Φλωρέσι), Πλάγια, Ρόγκια
Καταφύλλι	Κελλάρια, Πράβα, Αδράνοβο, Συκιά, Ταξιάρχης
Μάραθος	Μάραθος Β', Μελάνυδρο

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία

(*) με αστερίσκο συμβολίζονται οι παλιές ονομασίες των οικισμών, οι οποίες διατηρούνται στη μνήμη του λαού, αλλά και συνήθως χρησιμοποιούνται ακόμη.

4.2.2. Βιο-φυσικό περιβάλλον

Σύμφωνα με την απογραφή του 2011, η περιοχή κατοικείται από 5.770 άτομα και η συνολική έκτασή της ανέρχεται σε 426 τ.χλμ., η οποία καλύπτεται κατά το 82% από δάση και βοσκήσιμες εκτάσεις. Αναλυτικά οι βοσκότοποι εκτείνονται σε 82 τ. χλμ. (ή 19,2%) και τα δάση σε 268 τ.χλμ. (ή 62,9%), τα οποία αποτελούν και την κύρια κάλυψη της περιοχής έρευνας.

Η περιοχή έρευνας, (χάρτης 4-1. σελ 134) παρουσιάζει ποικίλο ανάγλυφο, ψηλά, ομαλά αλλά και απότομα, βουνά (με υψόμετρο έως και 2.800μ.) δασοσκεπή, αλλά και πολλές βοσκήσιμες εκτάσεις, μικρές επίπεδες λουρίδες γης, που διαμορφώθηκαν και χρησιμοποιούνται για καλλιέργεια σε χαμηλό υψόμετρο, οροπέδια, χείμαρρους ορμητικούς, και διασχίζεται από τον ποταμό Αχελώο.

Φωτογραφίες 4-1.:

Τοπία από το φυσικό περιβάλλον της
 περιοχής
 Προσωπικό Αρχείο

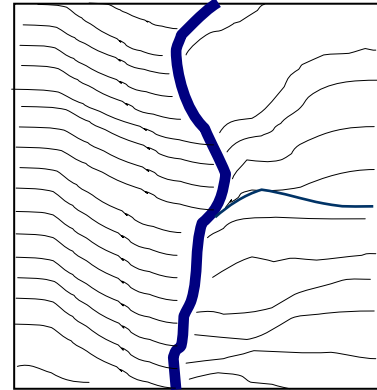

Η βλάστηση έχει μεσογειακό χαρακτήρα. Βοσκότοποι, δάση διαδέχονται το ένα το άλλο ανάλογα με το υψόμετρο. Αυτά τα ποικίλα χαρακτηριστικά – δεδομένα καθόρισαν την ανθρώπινη παρουσία και τη χωροθέτηση των δραστηριοτήτων μ' έναν πολύ οργανωμένο τρόπο. Οικισμοί-χωριά και έδρες εκμεταλλεύσεων βρίσκονται τοποθετημένα σε έκταση συνήθως επικλινή, η οποία βρίσκεται μεταξύ από τη μια των εκτάσεων, που

χρησιμοποιούνται ως καλλιεργούμενη γεωργική γη και εντοπίζεται σε χαμηλό υψόμετρο κυρίως δίπλα στο ποτάμι, και από την άλλη των βοσκοτόπων και δασών, που απαντώνται σε υψηλότερο υψόμετρο. Στα ψηλότερα σημεία της περιοχής εκτείνονται οι καλοκαιρινοί βοσκότοποι.

Το βασικό φυσικο-γεωμορφολογικό χαρακτηριστικό της περιοχής είναι ότι συνιστά ενιαία ορεινή ενότητα, η οποία αποτελεί τμήμα της οροσειράς Πίνδου. Το υψόμετρο κυμαίνεται από 250μ έως 2.800μ. Οι κλίσεις κυμαίνονται μεταξύ 20-85%, γεγονός που δηλώνει την έντονη διαφοροποίηση του εδάφους και εξηγούν σε μεγάλο ποσοστό την έλλειψη της γεωργικής γης στην περιοχή έρευνας. Το υδρογραφικό δίκτυο (φωτογραφίες 4-1.) της περιοχής

Σχήμα 4-3.:

Σχηματική αποτύπωση της γεωμορφολογίας της περιοχής έρευνας κατά Lardon

χαρακτηρίζεται ως αρκετά πλούσιο: η περιοχή διασχίζεται από τον ποταμό Αχελώο, ο οποίος αποτελεί και το φυσικό όριο μεταξύ των τριών περιφερειακών ενοτήτων. Το δε ρέμα Πλατανιάς αποτελεί το φυσικό όριο των περιφερειακών ενοτήτων Καρδίτσας και Ευρυτανίας. Το γεωλογικό υπόβαθρο της περιοχής παρουσιάζει έντονο τεκτονισμό και μεγάλες κλίσεις. Το δε έδαφος δεν παρουσιάζει μεγάλη υδατοπερατότητα. Ο συνδυασμός των φαινομένων αυτών δημιουργεί προβλήματα αποσάθρωσης.

Η θέση της περιοχής βρίσκεται μεταξύ δύο υψηλών βουνών με προσανατολισμό από βορρά προς νότο και διασχίζεται από τον Αχελώο, προσδιορίζει και το κλίμα που εκεί επικρατεί, το οποίο είναι ημίξηρο μεσογειακό, με εναλλαγή υγρής και ξηρής περιόδου. Η υγρή περίοδος εντοπίζεται από τα μέσα Φθινοπώρου έως τα μέσα της Άνοιξης. Ο χειμώνας είναι συνήθως βαρύς και κατά την διάρκειά του σημειώνονται πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, χιονοπτώσεις, καθώς και το μεγαλύτερο ύψος βροχής, το οποίο οπτικά γίνεται φανερό από το καταπράσινο της περιοχής και την έντονη βλάστηση. Αντίθετα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού το κλίμα είναι ιδιαίτερα ξηρό και πολύ ζεστό, οπότε

και καταγράφονται υψηλές θερμοκρασίες. Το ετήσιο θερμοκρασιακό εύρος ανέρχεται σε 23,5°C, χαρακτηρίζοντας την περιοχή ως ηπειρωτική⁶⁰.

Το σύνολο των τοπικών κοινοτήτων χαρακτηρίζονται σύμφωνα τόσο με τον ορισμό της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και του ΟΟΣΑ, ως αγροτικές. Η αγροτικότητα της περιοχής έρευνας καθορίζεται με βάση την κύρια δραστηριότητά της. Επίσης σύμφωνα με τον ορισμό της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και της ΕΕ, οι τοπικές κοινότητες χαρακτηρίζονται ως ορεινές-μειονεκτικές⁶¹. Η ορεινότητα της περιοχής καθορίζεται με βάση τα γεωμορφολογικά κριτήρια και τα κριτήρια προβληματικότητας (βλέπε Παράρτημα Ι).

Η κύρια μειονεξία της περιοχής συνοψίζεται στην αδυναμία διαφοροποίησης της τοπικής οικονομίας, αύξησης τοπικά της προστιθέμενης αξίας και στην έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης και εξασφάλισης ικανοποιητικού εισοδήματος για τους κατοίκους, γεγονός που συμβάλλει στην όξυνση του προβλήματος της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και στη μεταναστευτική διάθεση του πληθυσμού.

Η περιοχή διαθέτει σε αφθονία δημόσια αγαθά (φυσικούς πόρους, εκτεταμένες δασικές εκτάσεις και τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και αρκετούς αρχαιολογικούς και ιστορικούς χώρους (μνημεία, εκκλησίες)), τα οποία παρόλο που αποτελούν βασικούς πόρους της περιοχής, δεν έχουν αξιοποιηθεί.

Η αδυναμία τοπικής εξυπηρέτησης των κατοίκων λόγω έλλειψης τοπικών υπηρεσιών και ανυπαρξίας αστικού κέντρου στην περιοχή εντείνει την ήδη δύσκολη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η περιοχή, και την εξάρτησή της από αστικά κέντρα εκτός περιοχής και σε μεγάλη απόσταση (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο οικισμός

⁶⁰ Η μέση θερμοκρασία ανέρχεται σε 24,5°C με ελάχιστη -3°C και μέγιστη 40°C. Η μέση σχετική υγρασία είναι 74,6%. Σύμφωνα με πληροφορίες του ΕΛ.ΓΑ., ολικό παγετό παρατηρούνται τους χειμερινούς μήνες ή νωρίς την άνοιξη στο «πεδινό» τμήμα της περιοχής, ενώ χαλαζοπτώσεις αποτελούν συχνό φαινόμενο στην περιοχή, ειδικά αργά την άνοιξη και κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού.

⁶¹ Σύμφωνα με την τυπολογία (βλέπε Παράρτημα Ι) που χρησιμοποιεί η ΕΕ για να χαρακτηρίσει μια περιοχή ως αγροτική, δεδομένης της προβληματικότητάς της, η περιοχή έρευνας θεωρείται (με βάση τον κανονισμό 75/268/ΕΟΚ):

α. ορεινή ζώνη (άρθρο 3, παρ 3 του Κανονισμού / Οδηγία 81/645/ΕΟΚ), δεδομένου ότι η κτηματική της έκταση βρίσκεται μεταξύ 250 και άνω (έως 2.800) μέτρα και οι κλίσεις εδάφους είναι πάνω από 10%.

β. μειονεκτική περιοχή που απειλείται με μείωση του πληθυσμού (άρθρο 3, παρ. 4 του Κανονισμού / Οδηγίες 81/645/ΕΟΚ και 85/148/ΕΟΚ), δεδομένου ότι οι οικισμοί της χαρακτηρίζονται από χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, χαμηλής γονιμότητας έδαφος και χαμηλό εισόδημα.

Ραπτόπουλο, ο οποίος βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της περιοχής, απέχει περίπου 90-100 χιλιόμετρα από τις πρωτεύουσες των ΠΕ Καρδίτσας, Άρτας, Ευρυτανίας). Οι οικονομικές δυσχέρειες συνοδεύονται από τις υποβαθμισμένης ποιότητας συνθήκες ζωής και εξυπηρετήσεις των κατοίκων της περιοχής. Στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος και της βελτίωσης των σχετικών υποδομών δεν έχουν πραγματοποιηθεί παρεμβάσεις.

4.3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η περιοχή έρευνας εμφανίζει έντονο δημογραφικό πρόβλημα, το οποίο παρουσιάζεται στη συνέχεια βασιζόμενο σε ποσοτικούς και ποιοτικούς παράγοντες, όπως: μέγεθος πληθυσμού, ηλικία, απασχόληση. Παράγοντες των οποίων η εξέλιξη στο χρόνο, προσδιορίζουν τη θέση της περιοχής σε σχέση με ομοειδείς περιοχές καθώς και με τον υπόλοιπο χώρο και δείχνουν τις μελλοντικές τους δυνατότητες (διάγνωση διαδοχής).

4.3.1 ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ:

4.3.1.1. ΜΕΓΕΘΟΣ - ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΙΣ

Ο μόνιμος πληθυσμός της περιοχής έρευνας περνά από τα 6.779 (ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 1991) στα 5.721 (ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 2001) και στα 5.770 (ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 2011) άτομα και παρουσιάζει διαφορετικές συγκεντρώσεις στο εσωτερικό της (χάρτης 4-2.). Η πτωτική πορεία σύμφωνα πάντα με τα επίσημα στοιχεία ξεκινά τη δεκαετία του 60 (ο πληθυσμός ανερχόταν σε 10.414 άτομα) με την μαζική αγροτική έξοδο, η οποία οδηγεί σε μείωση 44,6% του πληθυσμού της κατά την περίοδο 1961-2011, ποσοστό σημαντικό για τη συνοχή της.

Οι σπουδές, η αναζήτηση μιας καλύτερα αμειβόμενης δραστηριότητας/ απασχόλησης και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου (Λαμπριανίδης Λ., 2002) αποτέλεσαν και αποτελούν τους λόγους, για τους οποίους άτομα της περιοχής ωθούνται σε μετανάστευση.

Πίνακας 4-3. : Ανάλυση μόνιμου πληθυσμού στην περιοχή έρευνας

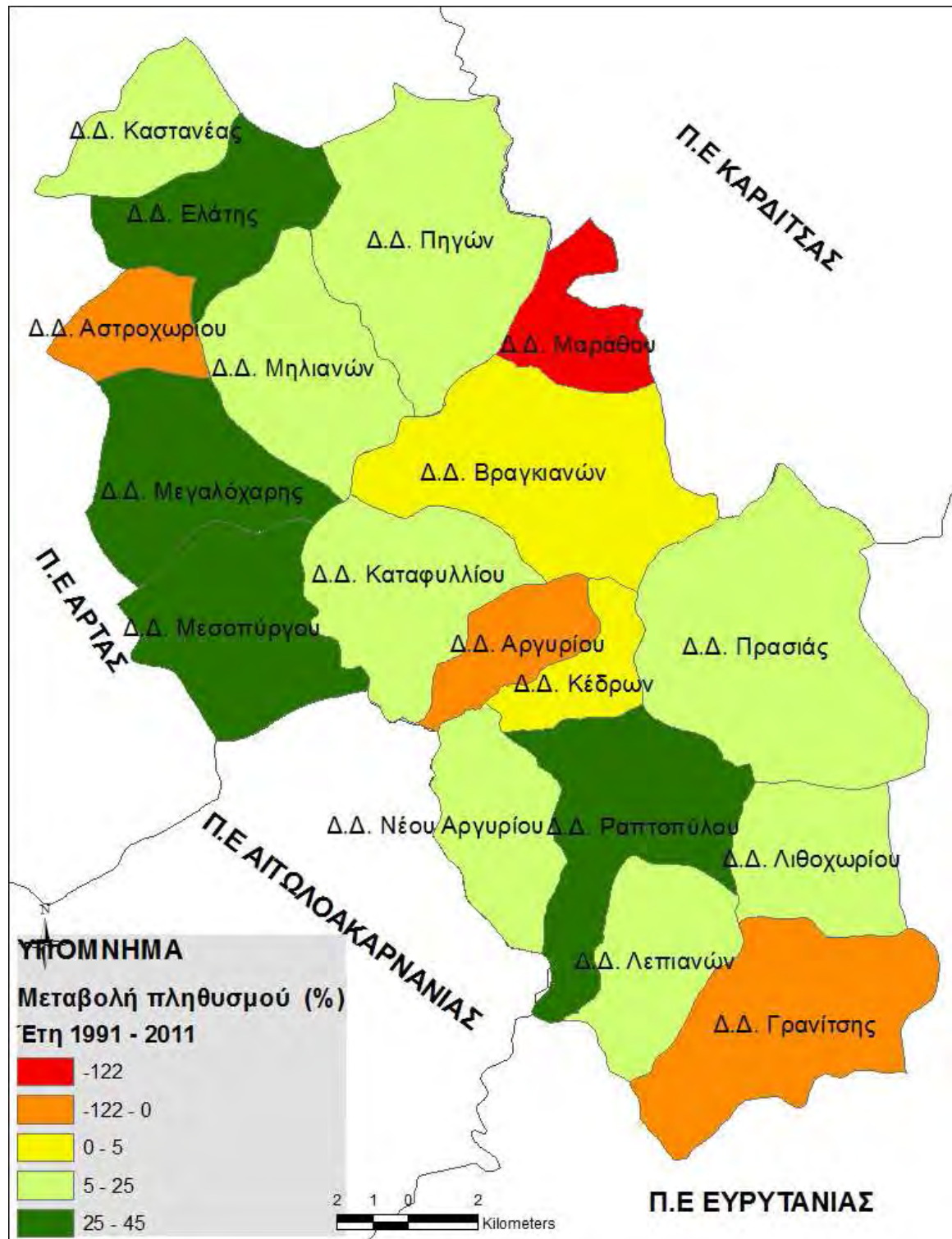
Θεματικό	2011	2001	1991
ΔΕ Τετραφυλλίας	2.254	2.622	2.954
ΔΕ Αχελώου	1.168	972	1.073
ΔΕ Ασπροποτάμου	1.581	1.480	2.021
Δ Απεραντίων*	767	647	731
Σύνολο περιοχής	5.770	5.721	6.779

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή πληθυσμού 2011, 2001, 1991, ίδια επεξεργασία

* αφορά μόνο τις ΤΚ Λιθοχωρίου & Γρανίτσας, οι οποίες αποτελούν τμήμα της περιοχής έρευνας.

Χάρτης 4-2.: Πληθυσμιακή μεταβολή στην περιοχή έρευνας 1991-2011

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

Παρά το γεγονός ότι η τελευταία απογραφή πληθυσμού δείχνει σταθεροποίηση του πληθυσμού, η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε δείχνει ότι η πτωτική τάση συνεχίζεται.

Το εργατικό δυναμικό σύμφωνα με την νεοκλασική προσέγγιση τείνει να μετακινείται από περιοχές με χαμηλές αμοιβές σε περιοχές με υψηλές αμοιβές εργασίας, οπότε με τη μείωση του εργατικού δυναμικού στις πρώτες

περιοχές επέρχεται αύξηση του εισοδήματος. Γεγονός που δεν απαντάται στις ορεινές μειονεκτικές περιοχές, διότι η μείωση του εργατικού δυναμικού δεν συνοδεύεται από ανάπτυξη δραστηριοτήτων πέραν της εκτατικής αιγοπροβατοτροφίας.

Ο μόνιμος πληθυσμός εμπλουτίζεται με καταγόμενους, εποχιακά και για μια περίοδο έξι έως οκτώ μηνών κατά τη διάρκεια του έτους (άνοιξη έως φθινόπωρο). Πρόκειται σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα για άτομα/οικογένειες, οι οποίοι είτε είναι συνταξιούχοι είτε περνούν τις διακοπές τους στην περιοχή. Τα άτομα αυτά είτε χτίζουν νέες οικίες είτε ανακαινίζουν τις ήδη υπάρχουσες με συνέπεια θετική για την περιοχή, αφού δημιουργούν δυνατότητες απασχόλησης και δίνουν ώθηση σε επαγγέλματα, όπως οικοδόμους, ηλεκτρολόγους, υδραυλικούς, κ.ά. Τα άτομα αυτά αφενός ενδυναμώνουν τον πληθυσμό της περιοχής και βοηθούν στη λειτουργία του τοπικού συστήματος με την παρουσία τους στην περιοχή, αφετέρου όμως δεν προσφέρουν παρά έμμεσα στην προοπτική του τοπικού συστήματος.

Το μέγεθος των οικισμών καθώς και η ανυπαρξία ενός αγροτικού κέντρου (ως κέντρου διοικητικού και εξυπηρέτησης πολιτών) στο εσωτερικό της περιοχής έρευνας επιτρέπει στον ερευνητή να την κατατάξει στις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές σύμφωνα με τα κριτήρια του ΟΟΣΑ, παρ' ότι υπάρχουν οι έδρες των διοικητικών ενοτήτων (Δήμων), που συγκεντρώνουν ορισμένες υπηρεσίες. Η περιοχή κατοικείται μόλις από το 2,68% του συνολικού μόνιμου πληθυσμού των τριών περιφερειακών ενοτήτων, όπου ανήκει διοικητικά, το 0,33% του πληθυσμού των τριών Περιφερειών και τέλος το 0,05% του συνολικού πληθυσμού της Χώρας αναδεικνύοντας το χαμηλό πληθυσμιακό

Μόνιμος Πληθυσμός από επιτόπια έρευνα: 4.963 ατ.

- 3.235 άτομα αρχηγοί εκμεταλλεύσεων εγγεγραμμένοι στο ΜΑΑΕ 1997 και
- 1.728 άτομα, ο υπολογισμός των οποίων βασίζεται στις ακόλουθες παραδοχές (όπως αυτές αναδείχθηκαν από τα στοιχεία του ΜΑΑΕ και την επιτόπια έρευνα):

- α.) σε κάθε τοπική κοινότητα, ο αριθμός των εγγεγραμμένων εκμεταλλεύσεων είναι κατά μέσο όρο 37% μικρότερος από τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων, που πραγματικά υπάρχουν και δραστηριοποιούνται και
- β.) τα μέλη του κάθε νοικοκυριού ανέρχονται σε 3 άτομα κατά μέσο όρο για το 60% απ' αυτά και σε 4 άτομα για το υπόλοιπο 40%.

βάρος της. Το σύνολο των οικισμών χαρακτηρίζονται σύμφωνα με την ΕΛ.ΣΤΑΤ. ως αγροτικοί και άρα και η περιοχή καταγράφεται ως αγροτική.

Η χαμηλή πυκνότητα (22,22 ατ/τετ. χλμ) συνάδει στο να χαρακτηρισθεί η περιοχή ως αγροτική και πληθυσμιακά αποδυναμωμένη.

Πίνακας 4-4. : Αγροτικότητα περιοχής έρευνας

Θεματικό		Κατανομή πραγματικού πληθυσμού σε αστικούς και αγροτικούς οικισμούς		
		Σύνολο οικισμών	Αστικοί οικισμοί	Αγροτικοί οικισμοί
Χώρα	αρ.	10.964.020	7.980.414	2.983.606
	%		72,8	27,2
Περιφέρειες	αρ.	1.713.037	932.557	780.480
	%		54,4	45,6
Περιφερειακές Ενότητες	αρ.	239.728	81.595	158.133
	%		34,0	66,0
Δημοτικές ενότητες	αρ.	11.424	0	11.424
	%		0,0	100,0
Περιοχή	αρ.	9.421	0	9.421
	%		0,0	100,0

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή πληθυσμού 2001, ίδια επεξεργασία

4.3.1.2. ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

Η διάρθρωση του πληθυσμού ανά ηλικιακές κατηγορίες και ανά φύλο όσον αφορά τον μόνιμο πληθυσμό της περιοχής των τελευταίων απογραφών του πληθυσμού καθιστά εμφανές ότι η ηλικιακή κατηγορία άνω των 65 ετών είναι πολυάριθμη, ενώ οι μικρότερες ηλικιακές κατηγορίες παρουσιάζουν μειωμένο γενικά πληθυσμό και ιδιαίτερα τον γυναικείο πληθυσμό. Η δημογραφική προοπτική (Λαμπριανίδης Λ., 2002) του πληθυσμού εμφανίζεται φθίνουσα (δεδομένου ότι η γεννητικότητα είναι πολύ χαμηλή, ενώ η θνησιμότητα υψηλή) γεγονός που συνάδει στο να αντικατασταθεί η σημερινή αναπαραγωγική γενιά από μικρότερη σε μέγεθος μελλοντική γενιά. Φαινόμενο το οποίο είναι πολύ έντονο σε όλες τις ορεινές περιοχές της χώρας.

Πίνακας 4-5.: Κατανομή μόνιμου πληθυσμού ανά ηλικιακή κατηγορία της περιοχής έρευνας

Θεματικό	Ηλικιακές κατηγορίες							
	Σύνολο	0-14	15-24	25-39	40-54	55-64	65-79	80 +
Περιοχή έρευνας	5.721	756	515	890	841	836	1.454	429
%		13,2	9,0	15,6	14,7	14,6	25,4	7,5

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 2001, ίδια επεξεργασία

Πίνακας 4-6.: Δομή και σύνθεση μόνιμου πληθυσμού περιοχής έρευνας

ηλικιακές κατηγορίες	άνδρες	γυναίκες	σύνολο
0-14	397	359	756
15-64	1.604	1.478	3.082
64 +	854	1.029	1.883
Σύνολο	2.855	2.866	5.721

Δείκτης	%		
νεότητας	13,9	12,5	13,2
γήρανσης	29,9	35,9	32,9
εξάρτησης	78,0	93,9	85,6

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2001, ίδια επεξεργασία

Σύμφωνα με τα πληθυσμιακά δεδομένα της περιοχής με βάση τον μόνιμο πληθυσμό του 2001 παρατηρούνται τα ακόλουθα:

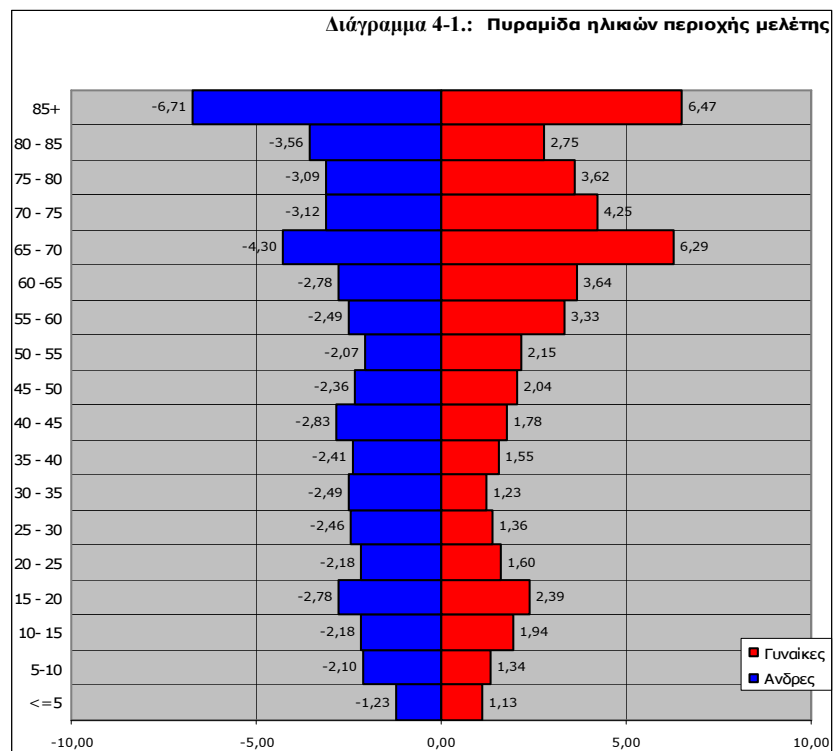
- α) παρ' όλο που συνολικά η κατανομή του πληθυσμού μεταξύ των δύο φύλων είναι ισοκατανομημένη, οι γυναίκες υπερσχύουν των ανδρών συστηματικά στις ηλικίες άνω των 55 ετών,
- β) η ηλικιακή κατηγορία των 15-24 ετών είναι ιδιαίτερα αδύνατη, γεγονός που επισημαίνει την αδυναμία της περιοχής σε ανθρώπινο δυναμικό για τις επόμενες δεκαετίες. Το πληθυσμιακό αυτό κενό θα δημιουργήσει πρόβλημα και στο παραγωγικό σύστημα της περιοχής,
- γ) οι ηλικιακές κατηγορίες 40-54, 55-64 ετών εμφανίζονται προβληματικές λόγω του μικρού μεγέθους τους, διότι παρά το προχωρημένο της ηλικίας τα άτομα αυτών των ηλικιών αποτελούν το παραγωγικό δυναμικό του σήμερα, άρα θα στηρίζουν και το παραγωγικό σύστημα της επόμενης εικοσαετίας, τόσο με την εργασία όσο και την τεχνογνωσία τους. Το μικρό τους μέγεθος προδίδει τα προβλήματα, που το παραγωγικό σύστημα αντιμετωπίζει και θα αντιμετωπίσει.

Η γηρασμένη πληθυσμιακή φυσιολογία της περιοχής επιβεβαιώνεται και από την ανάλυση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας. Το γεγονός, ότι η αγροτική δραστηριότητα είναι και η κυρίαρχουσα, επιτρέπει στον ερευνητή να κάνει προβολή των αποτελεσμάτων της ανάλυσης των στοιχείων της ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης στο σύνολο του πληθυσμού της περιοχής. Με βάση τα δεδομένα του ΜΑΑΕ και των επαληθεύσεων που έγιναν μέσω των επιτόπιων ερευνών:

- ❖ η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 24 έως 97 ετών,

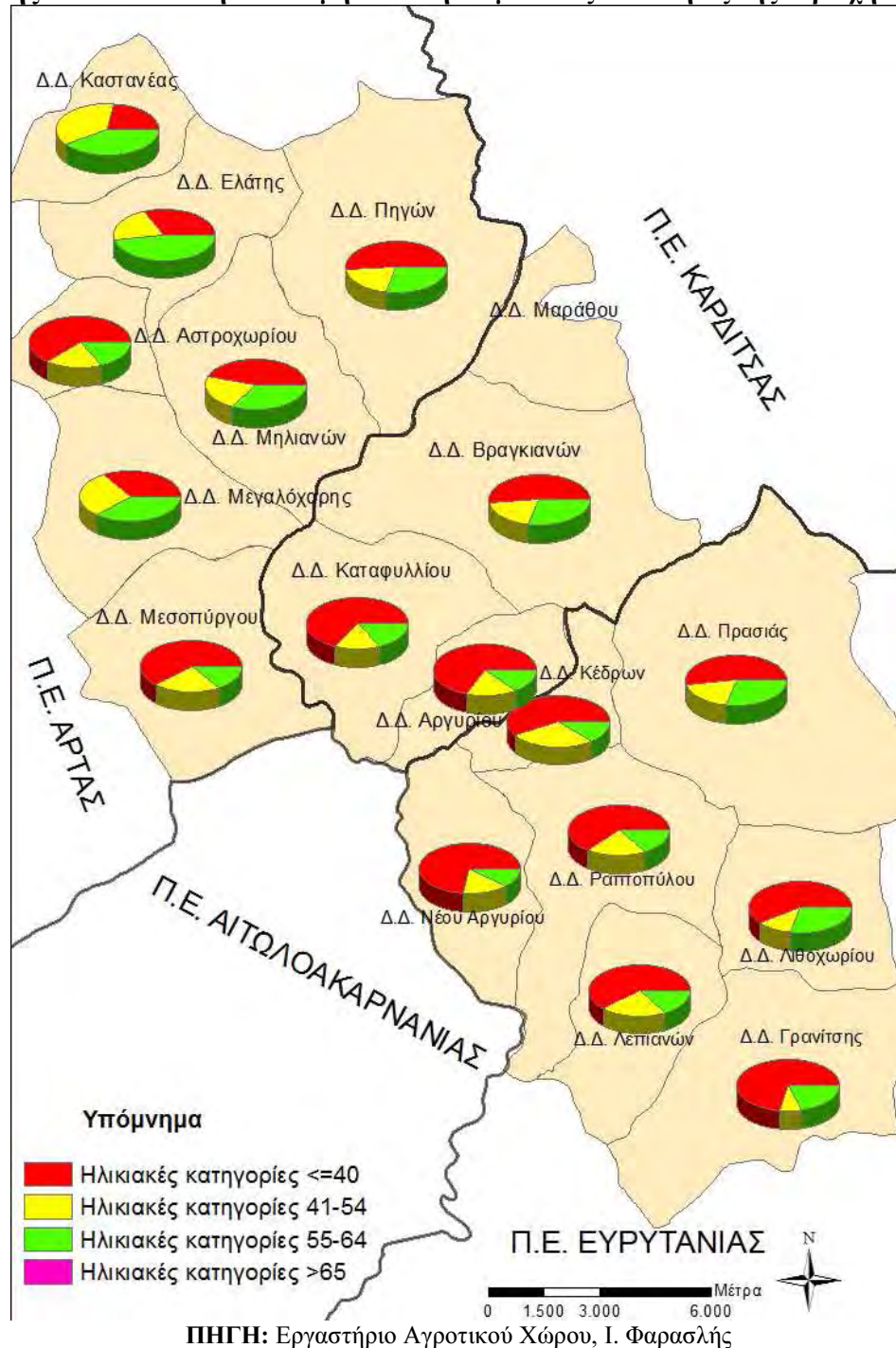
- ❖ η μέση ηλικία των αρχηγών εκμετάλλευσης στην περιοχή έρευνας ανέρχεται σε 54 έτη,
- ❖ συγκέντρωση μεγάλου αριθμού αρχηγών των εκμεταλλεύσεων στην ηλικία μεταξύ 60 και 70 ετών. Παράλληλα, παρουσιάζεται μια συγκέντρωση αρχηγών εκμετάλλευσης μικρότερη σε αριθμό αλλά μεγαλύτερη σε εύρος ηλικιών στις ηλικίες 35 έως 55 ετών,
- ❖ οι περισσότεροι αρχηγοί είναι άνδρες και κατανέμονται σε όλες τις ηλικίες. Οι γυναίκες αρχηγοί εμφανίζονται σε μεγάλο ποσοστό στις ηλικίες άνω των 55 ετών. Στις μικρότερες ηλικίες είναι πολύ μικρή η συμμετοχή τους⁶².

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, επιτόπιες έρευνες 2002-2005

⁶² Το σύνθημα στην ελληνική αγροτική οικογένεια είναι ο άνδρας να δηλώνει επίσημα τη αρχηγία μιας εκμετάλλευσης. Η διαχείριση μιας εκμετάλλευσης και η ανάληψή της από γυναίκα συμβαίνει μόνο στις εξής περιπτώσεις: α) ο σύζυγος απεβίωσε, β) ο αριθμός του ζωικού κεφαλαίου ξεπερνά τα όρια που επιβάλλουν οι κανονισμοί της ΕΕ, οπότε για να μη χαθούν οι επιδοτήσεις, διανέμεται ο συνολικός αριθμός των ζώων σε μέλη της οικογένειας, και γ) ο σύζυγος ασκεί άλλο επάγγελμα ή είναι συνταξιούχος ΙΚΑ ή ΤΕΒΕ.

Χάρτης 4-3.: Ηλικιακή κατανομή του πληθυσμού στις κοινότητες της περιοχής έρευνας

Η παρουσίαση της πυραμίδας ηλικιών του πληθυσμού, που ανιχνεύθηκε στην περιοχή με βάση τις επιτόπιες έρευνες, αντικατοπτρίζει δύο καταστάσεις:

- ⇒ αφ' ενός η μεγάλη συγκέντρωση που εμφανίζεται στην ηλικιακή κατηγορία των πλέον των 60 ετών δείχνει τη δυναμική που υπήρχε στην περιοχή σε ανθρώπινο δυναμικό και

⇒ αφ'ετέρου η ύπαρξη αρχηγών εκμετάλλευσης σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες από 35-55 ετών αρχικά δίδει θετικά μηνύματα για το μέλλον της περιοχής, αλλά το μικρό μέγεθος αυτών βεβαιώνει ότι η έξοδος έπληξε σημαντικά αυτές τις ηλικίες.

Δομή και σύνθεση πληθυσμού

Η γήρανση του πληθυσμού της περιοχής, με βάση τα δεδομένα της επιτόπιας έρευνας, επιβεβαιώνεται και με την ανάλυση των δεικτών νεότητας, γήρανσης και το βαθμό εξάρτησης.

- ✓ ο δείκτης νεότητας στην περιοχή ανέρχεται σε 13%. Παρατηρείται ότι τα αγόρια είναι πιο πολλά σε αριθμό στην ηλικία έως 14 ετών (53%),
- ✓ το ποσοστό ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών ανέρχεται σε 32,9%, το οποίο αναδεικνύει το σημαντικό επίπεδο γήρανσης,
- ✓ Ο βαθμός εξάρτησης ανέρχεται σε 85,6%, ποσοστό ιδιαίτερα σημαντικό. Όπως αναμενόταν ο συγκεκριμένος δείκτης είναι πιο υψηλός στις γυναίκες.

Ο υψηλός δείκτης γήρανσης σε συνδυασμό με το χαμηλό δείκτη νεότητας και τον υψηλό δείκτη εξάρτησης επιβεβαιώνει την προβληματική δημογραφική δομή της περιοχής έρευνας και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει, όσον αφορά την προοπτική του.

4.3.2. ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Επιδιώκοντας την αξιολόγηση της δυναμικότητας της περιοχής έρευνας θα επικεντρωθούμε στην έρευνα δύο θεμάτων : α) την κατηγοριοποίηση των οικισμών με βάση την κατανομή της διάρθρωσης των ηλικιακών ομάδων και β) τη διαδοχή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

α). με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά

Η ύπαρξη νέων αρχηγών εκμετάλλευσης προσφέρει τη βάση για να υποστηριχθεί η δυνατότητα ανανέωσης του πληθυσμού και άρα η πληθυσμιακή δυναμική της περιοχής. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, μεγάλος όγκος αρχηγών εκμετάλλευσης είναι άνω των 40 ετών, γεγονός που δείχνει μια αρνητική προοπτική για το σύνολο της περιοχής, διότι ενέχει ένα μελλοντικό κίνδυνο πληθυσμιακής ερημοποίησής της. Μόνο το ένα πέμπτο των αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων έχουν ηλικία κάτω των 40 ετών.

Πίνακας 4-7.: Σύνολο Εκμεταλλεύσεων και εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας άνω των 40 ετών ανά ΟΤΑ

ΟΤΑ	Σύνολο εκμεταλλεύσεων	Εκμεταλλεύσεις με ηλικία αρχηγού > 40 ετών	%
Νέο Αργύρι	52	22	42,30%
Καταφύλλι	40	23	57,50%
Κέδρα	38	22	57,90%
Αργύρι	44	30	68,20%
Ραπτόπουλο	129	89	69,10%
Αστροχώρι	43	31	72,10%
Λιθοχώρι	23	17	73,80%
Μεσόπυργος	84	66	78,60%
Πρασιά	47	37	78,70%
Λεπιανά	43	34	79,10%
Γρανίτσα	58	49	84,50%
Μηλιανά	52	45	86,50%
Βραγκιανά	77	67	87,10%
Πηγές	145	127	87,50%
Μεγαλόχαρη	85	78	91,70%
Καστανιά	79	75	94,90%
Ελάτη	63	61	96,80%
Σύνολο	1.102	873	79,10%

Πηγή: ΜΑΑΕ, 1997, επιτόπια έρευνα 2002-2005, ίδια επεξεργασία

β). με βάση στοιχεία διαδοχής

Η ύπαρξη διάδοξης κατάστασης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων περιγράφει εν μέρει και την φυσιογνωμία του παραγωγικού συστήματος στις επόμενες δεκαετίες, ενώ σύμφωνα με τον Chayanov A.V. (Thorner D., Kerblay B., Smith REF, 1966) προσδιορίζει και την αυτοτελή λειτουργία της αγροτικής οικογένειας, η οποία στηρίζεται στη λογική του δημογραφικού κύκλου της οικογένειας και της σχέσης καταναλωτικών αγαθών και διαθέσιμης εργασίας. Η διάδοξη κατάσταση στην αγροτική και ιδιαίτερα στην κτηνοτροφική εκμετάλλευση αντιμετωπίζει σοβαρά εμπόδια σήμερα, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του νεοεισερχόμενου εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας επιλέγει δραστηριότητες εκτός γεωργίας- κτηνοτροφίας.

Επίσης στοιχεία που να πραγματεύονται τη διάδοξη κατάσταση δεν υπάρχουν. Από την επιτόπια έρευνα συνδυάστηκαν τα δημογραφικά στοιχεία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας σε μια προσπάθεια προσδιορισμού της διαδοχής στην τοπική αγροτική εκμετάλλευση. Ομαδοποιήθηκαν οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις με βάση τα διαθέσιμα μέλη τους και οι κατηγορίες που προέκυψαν συγκρίθηκαν με βασικό κριτήριο την ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης διαμορφώνοντας τον πίνακα 4-8.

Μελετώντας τα δεδομένα του πίνακα γίνεται φανερό ότι το 20%, δηλαδή 220 εκμεταλλεύσεις, παρουσιάζει διαδοχή δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού και της ηλικιακής κατάστασης των μελών της αγροτικής εκμετάλλευσης και το 29% παρουσιάζει δυνητική διαδοχή.

Πίνακας 4-8.: Διάδοχη κατάσταση με βάση την ηλικία του αρχηγού και τον αριθμό των μελών στην περιοχή έρευνας

α/α	Νοικοκυριά	Ηλικιακές κατηγορίες αρχηγού					Σύνολο
		<=44	45-54	55-64	65-74	75+	
0	: δεν έχει εκμετάλλευση	7	6	3	11	7	34
1	: εκμετάλλευση χωρίς μέλη επιπλέον του αρχηγού	9	8	24	58	52	151
2	: εκμετάλλευση με παιδιά	35	73	55	43	14	220
3	: εκμετάλλευση με παιδιά & γονείς	69	43	13	2		127
4	: εκμετάλλευση με γονείς	74	20	22	5		121
5	: εκμετάλλευση με αδέρφια	2		3	2	1	8
6	: εκμετάλλευση με αδέρφια & γονείς	20	3	1			24
7	: σύνθετη εκμετάλλευση (όλοι οι συνδυασμοί)	8	7	9	13	3	40
8	: εκμετάλλευση με μέλη μόνο τον αρχηγό και τη σύζυγο του	5	22	94	165	91	377
	Σύνολο	229	182	224	299	168	1.102

Πηγή: ΜΑΑΕ, 1997, επιτόπια έρευνα (2002-2005), επεξεργασία ερευνητή

* Με βάση τη δήλωσή τους δεν εκτρέφουν αλλά ούτε καλλιεργούν

Αιτιολόγηση του χρώματος

- 1 διαδοχή σίγουρη
- 2 χωρίς διαδοχή
- 3 εν δυνάμει διαδοχή
- 4 υπό διερεύνηση η διαδοχή: το οποίο το διακρίναμε σε **μη διαδοχή** και σε **εν δυνάμει διαδοχή**
- σύνθετα νοικοκυριά

Ανέσεις νοικοκυριών

Η εξασφάλιση της διαδοχής δεν εξαρτάται μόνο από το οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης, αλλά και από τις συνθήκες εργασίας και την ποιότητα του πλαισίου ζωής γενικότερα. Απ' αυτή την άποψη η εξέταση των ανέσεων των νοικοκυριών μπορεί να συμβάλλει στην ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος της διαδοχής.

Οι αλλαγές του τρόπου ζωής και αξιών της σύγχρονης αγροτικής οικογένειας επέφεραν αλλαγές στις συνθήκες ζωής των αγροτών, οι οποίες είναι εμφανείς στις ορεινές

περιοχές, παρότι ο βαθμός αστικοποίησης του πληθυσμού και των συνηθειών του είναι πιο βραδύς.

Στο σύνολό τους ο τοπικός πληθυσμός διαμένει σε ιδιόκτητο σπίτι, το οποίο συνήθως, αποτελεί πατρική κληρονομιά του συζύγου. Οι κατοικίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ευρύχωρες, δεδομένου ότι στην περιοχή υπήρχαν κατά παράδοση μεγάλες οικογένειες, η διαβίωση των οποίων απαιτούσε μεγάλες κατοικίες.

Παρόλη την απομόνωση της περιοχής δεν υπάρχει πρόβλημα διάθεσης ηλεκτρικού ρεύματος, τρεχούμενου νερού, ηλεκτρικού ψυγείου και φυσικά συσκευής τηλεόρασης η οποία αποτελεί τον καθημερινό «σύντροφο» της οικογένειας, αλλά και τον κατά κύριο λόγο τρόπο διασύνδεσής του με το «έξω» περιβάλλον. Η τουαλέτα συχνά βρίσκεται εκτός της οικίας δεδομένου ότι τα περισσότερα σπίτια είναι παλιά. Η θέρμανση εξασφαλίζεται μέσω τζακιού, σόμπας ξύλου, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις –κυρίως νέων ζευγαριών και κατοικιών- που διαθέτουν κεντρική θέρμανση. Τέλος όλες σχεδόν οι κατοικίες διαθέτουν τηλεφωνική σύνδεση.

4.3.3. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Στην περιοχή έρευνας ο αγροτικός πληθυσμός εμφανίζει σημαντικά ποσοστά με υψηλή όμως συμμετοχή των ηλικιωμένων και οι ευκαιρίες εξω-γεωργικής απασχόλησης είναι λιγοστές δεδομένης της μη ύπαρξης μικρού αστικού κέντρου και κατά συνέπεια μη ανάπτυξης της δευτερογενούς και τριτογενούς απασχόλησης.

Πίνακας 4-9.: Απασχολούμενοι ανά τομέα στην περιοχή έρευνας

Διοικητικό Επίπεδο	Απασχολούμενοι			
	1γενή Τομέα	2γενή Τομέα	3γενή Τομέα	δε δήλωσαν κλάδο
Περιοχή	906	237	389	48
%	57,3	15,0	24,6	3,0

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 2001, ίδια επεξεργασία

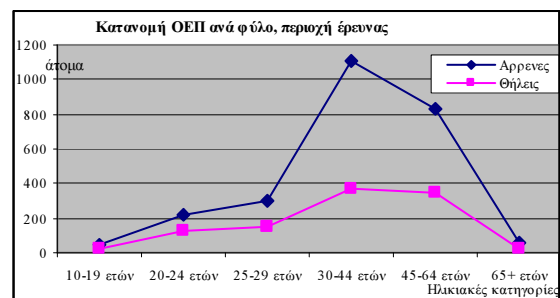
Η απασχόληση στην περιοχή έρευνας με βάση τα επίσημα στοιχεία (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2001) επικεντρώνεται στον πρωτογενή τομέα (57%). Από το σύνολο του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού (ΟΕΠ) το 11,8% έχει ηλικία κάτω των 25 ετών, ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά του ΟΕΠ εμφανίζονται στις ηλικιακές κατηγορίες των 25-39 και 40-54 ετών.

Πίνακας 4-10.: Οικονομικώς ενεργός πληθυσμός ανά φύλο και ηλικιακή κατηγορία, στην περιοχή έρευνας

Ηλικιακές κατηγορίες	Οικονομικώς ενεργός πληθυσμός			% επί συνόλου	
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
15-24	216	153	64	70,6	29,4
25-39	667	482	186	72,2	27,8
40-54	556	396	161	71,1	28,9
55-64	309	196	113	63,5	36,5
65+	72	54	17	75,7	24,3
Σύνολο	1.821	1.281	540	70,3	29,7
% επί του συνόλου					
15-24	11,9	11,9	11,8		
25-39	36,6	37,6	34,3		
40-54	30,6	30,9	29,7		
55-64	17,0	15,3	20,9		
65+	3,9	4,2	3,2		
Σύνολο	100,0	100,0	100,0		

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή πληθυσμού 2001, ίδια επεξεργασία

Από τα παραπάνω στοιχεία παρατηρείται ότι ο κύριος όγκος (70%) του ΟΕΠ της περιοχής αντιστοιχεί στον ανδρικό πληθυσμό της. Αυτή η αναλογία εμφανίζεται σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. Επιπλέον το δυναμικό με την έννοια του πολυπληθέστερου τμήμα της περιοχής είτε σε άνδρες είτε σε γυναίκες εμφανίζεται στις ηλικιακές κατηγορίες των 25-39 και 40-54 ετών.

Διάγραμμα 4-2.: Κατανομή ΟΕΠ ανά φύλο

Δεδομένης της εκτατικότητας του συστήματος παραγωγής (εκτροφή αιγοπροβάτων) το σύνολο της οικογένειας απασχολείται στην εκτροφή των ζώων και την καλλιέργεια της γεωργικής γης. Παρόλα αυτά ανάλογα με το μέγεθος της κάθε εκμετάλλευσης παρατηρείται το φαινόμενο της ανάπτυξης δεύτερης και τρίτης απασχόλησης ίδιας ή προσφερόμενης εργασίας από μέλη της οικογένειας (αρχηγός ή και μέλη).

Αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία του ΜΑΑΕ (1997) για την παρουσίαση της κατάστασης στην απασχόληση στην περιοχή για τους ακόλουθους λόγους:

- α) παρά τις ελλείψεις που πιθανό να εμπεριέχουν, δεδομένου ότι δεν έγινε καθολική απογραφή, αυτή αποτυπώνει την κατάσταση στη γεωργία με πιο αξιόπιστα στοιχεία,

β) τα στοιχεία αυτά βρίσκονται πιο κοντά στη πραγματικότητα της περιοχής δεδομένου ότι επικυρώθηκαν με επιτόπια έρευνα (2002-2005), με αποτέλεσμα να προκύψουν τα ακόλουθα :

Πίνακας 4-11.: απασχόληση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας

<i>θέση στην εκμ</i> Φύλο	<i>Αρχηγοί</i>	<i>Απασχολούμενοι⁶³</i>	<i>Σύνολο</i>
	<i>στην εκμετάλλευση</i>		
Άνδρες	724	740	1.464
Γυναίκες	360	1.079	1.439
Σύνολο	1.084	1.819	2.903

Πηγή: ΜΑΑΕ, 1997, επιτόπια έρευνα (2002-2005), ίδια επεξεργασία

Από τον πίνακα 4-11. προκύπτει ότι το 37,3% των απασχολουμένων στη Γεωργία έχουν αποκλειστική εργασία στην εκμετάλλευση, ενώ τα υπόλοιπα 1.819 άτομα (62,6%) θεωρούνται συμβοηθούντα μέλη, από τα οποία τα 319 απασχολούνται και αλλού (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες (ψησταριές, κλπ), εργάτες κ.λπ.), όπως φάνηκε από την επιτόπια έρευνα. Από τα παραπάνω στοιχεία δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί η πολυαπασχόληση των παραγωγών στην περιοχή έρευνας, η οποία είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων άτυπη.

4.4. ΔΟΜΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

4.4.1. ΚΑΤΟΙΚΙΑ

Μελετάται ο χώρος κατοίκησης ως φυσικό υπόβαθρο, ερευνάται δηλαδή η μορφή της κατοικίας της αγροτικής εκμετάλλευσης ως αυτόνομης μονάδας, για να διαπιστωθούν οι εξυπηρετήσεις, που παρέχονται σε ένα νοικοκυριό. Επιπλέον ερευνάται η κατοικία ως μονάδα στο σύνολο ενός οικισμού και οι σχέσεις τους και τέλος η οικία ως τμήμα της εκμετάλλευσης και οι σχέσεις τους.

Η χωρική προβολή της κατοίκησης (οικία, οικισμός, κλπ) παρέχει πληροφορίες ως προς την οργάνωση της κοινωνικής ζωής του τοπικού πληθυσμού, αλλά και ως προς τις δραστηριότητες και συνήθειές του (Φραγκόπουλος Ι., 2004).

⁶³ Η ηλικία τους κυμαίνεται από 15 έως 95 ετών

4.4.1.1. Οικία: μορφή – λειτουργία

Στην περιοχή έρευνας, όπως και στις περισσότερες ορεινές περιοχές πλέον, παρατηρείται ένα μίγμα αρχιτεκτονικής κατοικιών. Ανταμώνονται οι παραδοσιακές δίπατες ή ισόγειες κατοικίες με τις νεώτερες υπερυψωμένες κατοικίες με ταράτσα και βεράντες⁶⁴.

Φωτογραφίες 4-2.:

μορφές οικιών σε ελληνικές
ορεινές περιοχές
Προσωπικό αρχείο

Τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή της κατοικίας ήταν πέτρα. Το σπίτι συχνά είχε έναν όροφο, όπου βρίσκονταν τα υπνοδωμάτια και ένα ισόγειο όπου υπήρχε η κουζίνα και ένα

μεγάλο δωμάτιο. Το ισόγειο είναι ο χώρος που χρησιμοποιείται από όλη την οικογένεια όλη την ημέρα. Πολλές φορές ένα τμήμα του ισογείου αποτελεί ξεχωριστό δωμάτιο, όπου φυλάσσονται αγροτικά προϊόντα όπως καλαμπόκι, σιτάρι. Στην αυλή του σπιτιού

⁶⁴ Παραδοσιακά τα **σπίτια** ήταν κυρίως διώροφα ή «**ανωγιαστά**», πολλά απ' τα οποία είχαν τμηματικό μεσοπάτωμα. Ήταν λιθόκτιστα, με ντόπια γκριζοπράσινη πέτρα, ενισχυμένα με ξυλοδεσιές και στεγάζονταν με ξύλινες στέγες, καλυμμένες με κοίλα βυζαντινού τύπου κεραμίδια ή σχιστολιθικές σκεπόπλακες. Τα «**μονόσπιτα**» ήταν η απλούστερη μορφή κατοικίας, που περιελάμβανε χώρο στο ισόγειο-το κατώι, χώρο στον όροφο-το «**νουντά**» και ανοιχτό εξώστη στην πρόσοψη. Ο σταθερός εξοπλισμός τους περιοριζόταν στις μικρές κόγχες για την τοποθέτηση μικροαντικειμένων, τα χωνευτά ντουλάπια ή «**μεσάντρες**» για τη φύλαξη αυτών και το χώρο για το ψήσιμο του ψωμιού και του φαγητού. Τα «**διπλά**» σπίτια είχαν τετράγωνη κάτοψη, η οποία χωρίζεται στα δύο με λιθόκτιστο μεσότοιχο. Πάνω από το «**έξω**» κατώι, για να καλύψουν το μεγάλο ύψος του ισογείου που προέκυπτε από την κλίση του εδάφους, κατασκεύαζαν ένα μεσοπάτωμα που χρησιμοποιούσαν κυρίως τους χειμερινούς μήνες. Σε πολλά σπίτια υπήρχε «**σαχνισιά**» στην πρόσοψη, που προεξείχε από το λίθινο περίγραμμα και στηρίζονταν με ξύλινα οριζόντια φουρούσια. Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική διατηρήθηκε μέχρι τον τελευταίο πόλεμο, όταν καθιερώθηκαν σταδιακά τα σύγχρονα υλικά, όπως το μπετόν αρμέ και αλουμίνιο, που επέφεραν τεράστιες αλλαγές.

πολύ κοντά στην οικία υπήρχε και υπάρχει ο φούρνος, όπου ψήνεται το ψωμί, οι πίτες αλλά και τα φαγητά.

Το μέγεθος της οικίας δηλώνει και την οικονομική κατάσταση της οικογένειας.

Οι νεότερες οικίες είναι εμφανέστατα διαφορετικές ως προς τα υλικά κατασκευής (χρησιμοποιούνται πλέον τούβλα και μπετόν), τον τρόπο χτισίματος, καθώς και την αρχιτεκτονική μορφή του. Το αγροτικό σπίτι, όπως αναφέρει και ο Derruau M., (1987), τείνει να αστικοποιηθεί, καθώς η κατοικία της οικογένειας χωρίζεται από τα κτίσματα που χρησιμοποιούνται για αγροτικές εργασίες. Αποτελεί πλέον μόνο χώρο κατοικίας της αγροτικής οικογένειας.

Οι οικίες στις ορεινές περιοχές διαθέτουν δύο χαρακτηριστικά, τα οποία θεωρούνται παραδοσιακά και προσαρμοσμένα στις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής (φωτογραφίες 4-2.), αλλά που πλέον δεν υιοθετούνται :

- α. ύπαρξη μικρού ξύλινου μπαλκονιού.** Αντί αυτού πλέον τα σπίτια φέρουν μεγάλα μπαλκόνια, που σε αρκετές περιπτώσεις περιβάλλουν την οικία εκθέτοντας ακόμη περισσότερο την οικία στις κλιματολογικές συνθήκες στην περιοχή.
- β. δίπατη κατασκευή.** Αντί αυτού τα νέα κτίσματα είναι πλέον υπερυψωμένες μονοκατοικίες, στις οποίες ο όροφος αποτελεί το χώρο διαμονής της οικογένειας και το ισόγειο είτε δεν υπάρχει είτε ένα τμήμα του αποτελεί αποθηκευτικό χώρο είτε σε ορισμένες ελάχιστες περιπτώσεις χώρο προς ενοικίαση. Επιπλέον αρκετές από τις νέες κατασκευές φέρουν ταράτσα και όχι στέγη.

Πολλές φορές οι νέου τύπου κατασκευές χτίζονται από άτομα, τα οποία επιστρέφουν στον τόπο καταγωγής τους μετά από χρόνια απουσίας. Συνήθως οι απόδημοι επιχειρούν «να δείξουν την οικονομική ευημερία τους» και να καταξιωθούν κοινωνικά μέσω της οικίας που χτίζουν στο τόπο καταγωγής τους, με αποτέλεσμα να αλλοιώνουν το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό τοπίο των οικισμών.

Οι μόνιμοι κάτοικοι ενός χωριού είτε βελτιώνουν την κατοικία τους είτε χτίζουν νέα υιοθετώντας αστικά πρότυπα, παρεμβάσεις, οι οποίες εκτός από τη μη προσαρμογή τους στις τοπικές κλιματολογικές συνθήκες αντανακλούν επίσης τη θέληση τους να διαφοροποιήσουν τον χώρο κατοίκησης από τον παραγωγικό χώρο και τις σχετικές δραστηριότητες της αγροτικής οικογένειας. Η ύπαρξη νέων οικιών, διακριτών από τα κτίσματα που χρησιμοποιούνται για την αγροτική δραστηριότητα (αποθήκες, στάβλος, κλπ), υποδηλώνει μια αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης των οικογενειών, η οποία

συντελεί θετικά στην απόφαση κάποιου νέου να παραμείνει στην περιοχή. Η ενσωμάτωση νέων αρχιτεκτονικών σχεδίων και οι αλλαγές στην κοινωνική χρήση της αγροτικής κατοικίας φανερώνει το θετικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τον «έξω» κόσμο (Φραγκόπουλος, Ι., 2004).

4.4.1.2. Οικισμός : θέση και στοιχεία του

Στην περιοχή έρευνας είναι δυνατό να επιχειρηθεί μια τυπολογία των τοπικών κοινοτήτων λαμβάνοντας υπόψη τη θέση τους στον περιβάλλοντα φυσικό χώρο και στο εσωτερικό της κτηματικής περιοχής της κοινότητας. Η οργάνωση των οικισμών και η κατανομή τους στο χώρο εξαρτήθηκε και εξηγείται ιστορικά από τους τρόπους και τις τεχνικές οργάνωσης της εκμετάλλευσης των κτηματικών περιοχών των τοπικών κοινοτήτων, των μεμονωμένων οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αλλά και του καθεστώτος ιδιοκτησίας. Οι τοπικές κοινωνίες κατόρθωσαν να συνδέσουν και συμπληρώσουν σε υψηλό βαθμό το οικογενειακό παραγωγικό σύστημα (αμιγές, μικτό) με το συλλογικό κοινωνικό παραγωγικό σύστημα (ιδιοκτησιακό καθεστώς, κοινωνική οργάνωση, τρόπος εκμετάλλευσης, κλπ).

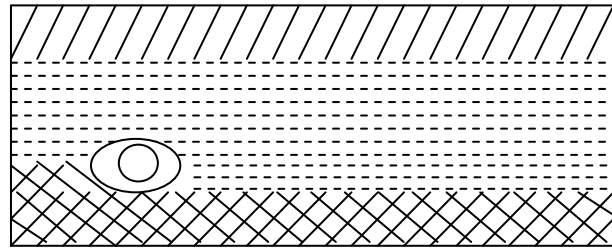
Ο τόπος κατοικίας στη περιοχή έρευνας, ταυτίζεται με τον τόπο απασχόλησης, γεγονός που έχει ξεπεραστεί σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και σε αρκετές περιοχές στην Ελλάδα. Η ταύτιση αυτή εξαρτάται από το έντονο ανάγλυφο της περιοχής και από την απομόνωσή της. Λόγω αυτών των συνθηκών η περιοχή παρουσιάζει αδυναμία να εξασφαλίσει στις δικές της ιδιαίτερες χωρικές συνθήκες μια έστω στοιχειώδη αστικότητα (Γούσιος Δ., Ντυκέν, ΜΝ., 2001). Γενικότερα σε περιθωριοποιημένες ορεινές και ημιορεινές περιοχές της υπαίθρου, εμφανίζονται, όπως υποστηρίζουν οι Goussios D. και Tsiboukas K., (1993), διαφορετικοί τύποι χωρικότητας ανάλογα με την τοπική κατάσταση και τις σχέσεις με τον έξω κόσμο.

Παρατηρούνται δύο τύποι τοπικών κοινοτήτων, ο πρώτος τύπος διαθέτει μόνο ένα οικισμό και ο δεύτερος περισσότερων του ενός οικισμού.

α. Κοινότητα με ένα μόνο οικισμό.

Αυτός ο τύπος κατοίκησης, παρόλο που είναι διαδεδομένος σε όλη την Πίνδο, απαντάται μόνο σε δύο δημοτικά διαμερίσματα στην περιοχή έρευνας στα Κέδρα και στο Λιθοχώρι.

Σε αυτό τον τύπο οι οικίες βρίσκονται συγκεντρωμένες, σε ένα σημείο στις αρχές της δασικής έκτασης της τοπικής κοινότητας, διασκορπισμένες μέσα σε δένδρα (καστανιές, καρυδιές). Πλησίον του οικισμού, όποια καλλιεργούμενη έκταση απαντάται, χρησιμοποιείται για τη

όπου

I : συμβολίζεται ο καλοκαιρινός βοσκότοπος

--: συμβολίζεται η δασική έκταση

X: συμβολίζεται η καλλιεργούμενη έκταση

○ : συμβολίζεται ο οικισμός με τους συνοικισμούς του

Σχήμα 4-4.: σχηματική απεικόνιση οικισμού

βόσκηση των ζώων ειδικά των μικρών σε μέγεθος κοπαδιών. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις εκτείνονται σε χαμηλότερο υψόμετρο, ενώ οι βοσκότοποι βρίσκονται στις κορυφογραμμές. Η σημαντική απόσταση των καλοκαιρινών βοσκοτόπων από το χωριό δημιουργούσε την ανάγκη ύπαρξης ιδιαίτερης κατοικίας (πρόχειρη κατασκευή) του βοσκού (στα βοσκοτόπια) πέραν από εκείνη της οικογένειας (στο χωριό).

β. Κοινότητα με πολλούς οικισμούς

Αυτός ο τύπος κατοίκησης είναι διαδεδομένος στα Άγραφα, απαντάται δε σχεδόν στο σύνολο της περιοχής έρευνας (Sivignon M. 1992). Ο κάθε οικισμός είναι διαχωρισμένος από το υπόλοιπο χωριό με ένα φυσικό όριο, έχει λίγα σπίτια και χωροθετείται με βάση το ανάγλυφο (μικρές κοιλάδες, που διαθέτουν μικρές καλλιεργήσιμες και βοσκήσιμες εκτάσεις) και την καλύτερη αξιοποίηση των φυσικών πόρων. Τα νοικοκυριά, που κατοικούν σε ένα οικισμό, πέραν των οικογενειακών σχέσεων συνδέονται αρκετά συχνά και με σχέσεις κουμπαριάς.

Σε αυτό τον τύπο κατοίκησης υπάρχει πάντα ο κεντρικός οικισμός χτισμένος στο κέντρο της κτηματικής περιοχής ή πιο κοντά στα καλλιεργούμενα εδάφη. Από τη θέση αυτή οργανώνεται και το σύστημα βόσκησης σε σχέση με τον κύριο φυσικό πόρο που είναι τα βοσκοτόπια τα οποία βρίσκονται πάντα σε υψηλότερα επίπεδα.

Εντός του οικισμού ο χώρος είναι συνήθως περιορισμένος και η δόμηση σχετικά πυκνή. Η κεντρική πλατεία είναι ο τόπος όπου διεκπεραιώνονται οι περισσότερες από τις

δημόσιες και κοινωνικο-πολιτιστικές δραστηριότητες του χωριού. Στην κεντρική πλατεία βρίσκονται η εκκλησία του χωριού, το κοινοτικό κατάστημα, οι διάφορες υπηρεσίες που υπάρχουν (σχολείο, αστυνομικές, τραπεζικές, ταχυδρομικές, κ.ά), καθώς και τα καφενεία- παντοπωλεία –ψησταριές.

4.4.1.3. Σχέσεις οικίας-εκμετάλλευσης

Στην περιοχή έρευνας δεν εντοπίζεται μια συγκεκριμένη μορφή σχέσεων μεταξύ της κατοικίας της αγροτικής οικογένειας και των χώρων σταβλισμού και αποθήκευσης του κοπαδιού της. Υπάρχει ποικιλία σχέσεων, η οποία συχνά εξαρτάται από το μέγεθος της εκμετάλλευσης (κοπαδιού) και την ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης.

Παραδοσιακά οι χώροι διαβίωσης των κοπαδιών βρισκόταν πάντα δίπλα ή σε μικρή απόσταση από το χώρο κατοικίας της αγροτικής οικογένειας. Συχνά η μια κατασκευή ήταν συνέχεια της άλλης. Οι χώροι αυτοί διαβίωσης των κοπαδιών χρησιμοποιούνταν κατά την χειμερινή περίοδο, δεδομένου ότι οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν πολύ έντονες και είχαν μεγάλη διάρκεια. Κατά την καλοκαιρινή περίοδο τα κοπάδια μεταφερόταν και παρέμεναν στα βοσκοτόπια μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου, όπου κατασκευάζονταν από τους παραγωγούς πρόχειρες εγκαταστάσεις τόσο για τη διαμονή των ζώων όσο και των βοσκών (μαντριά).

Οι εκμεταλλεύσεις με μικρό μέγεθος κοπαδιού δεν μετακινούνται. Η κατοικία βρίσκεται στον ίδιο χώρο με τους χώρους διαμονής του κοπαδιού, δεδομένου ότι η κάθε κατοικία περιβάλλεται από καλλιεργούμενη γη, η οποία λειτουργεί ως ατομικός βοσκότοπος.

Φωτογραφία 4-3.:

Αποψη οικισμού, βοσκήσιμης και καλλιεργήσιμης έκτασης, χωριό Μηλιανά
Προσωπικό Αρχείο

Οι εκμεταλλεύσεις μεγάλου μεγέθους διαθέτουν χώρους διαμονής των ζώων κοντά στην κατοικία τους, αλλά και εκτός οικισμού σε σημαντική απόσταση, για να μην δημιουργούνται προβλήματα με τους κατοίκους μη κτηνοτρόφους του χωριού.

Με βάση τα παραπάνω μόνο οι αρχηγοί εκμετάλλευσης, οι οποίοι μετακινούσαν τα ζώα τους, μέσα στο χρόνο αναγκάζονταν να απομακρύνονται από την οικογένειά τους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το φαινόμενο βέβαια αυτό έχει πλέον εξασθενήσει γιατί, παρόλο που τα βοσκοτόπια βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τον οικισμό, είναι πλέον προσπελάσιμα και οι παραγωγοί διαθέτουν μεταφορικό μέσο, το οποίο τους διευκολύνει να μετακινούνται σε καθημερινή βάση μεταξύ οικισμού και βοσκοτόπου.

Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελούν οι ιδιοκτησίες που βρίσκονται κοντά σε δασική έκταση. Η μορφή που έχει η εκμετάλλευση αυτή είναι η ακόλουθη : στο κέντρο της ιδιοκτησίας βρίσκεται η οικία και όλες οι απαραίτητες εγκαταστάσεις, γύρω από αυτή υπάρχουν οι εκτάσεις προς καλλιέργεια και προς βόσκηση. Στο τμήμα της δασικής έκτασης το οποίο εφάπτεται της ιδιοκτησίας, το αποκαλούμενο «κεφαλάρι», έχει επικρατήσει η συνήθεια να βόσκει μόνο αυτός που έχει άμεση πρόσβαση.

4.4.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

Ο κεντρικός οικισμός κάθε χωριού ακτινικού τύπου οργανώνεται γύρω από μια μεγάλη πλατεία, η οποία αποτελεί το κεντρικό σημείο κάθε χωριού.

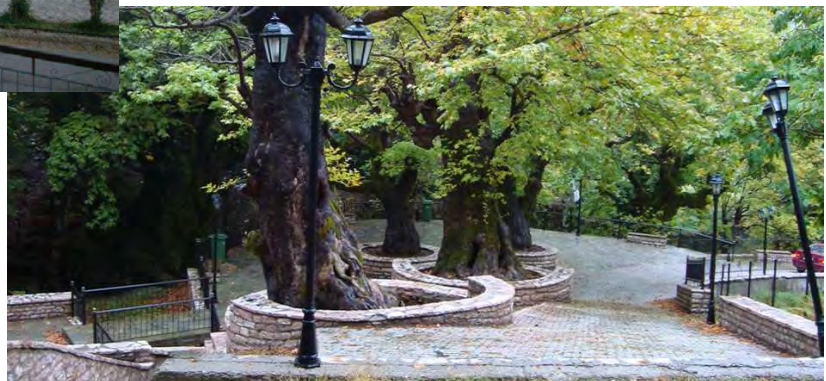
Φωτογραφία 4-4.:

Άποψη σημείων
συγκέντρωσης σε
ορεινούς
οικισμούς: Πηγές,
Ραπτόπουλο

Προσωπικό Αρχείο

Η πλατεία είναι
ταυτόχρονα –στις
περισσότερες φορές –
και ο αυλόγυρος της
εκκλησίας. Γύρω από

την πλατεία υπάρχουν το κοινοτικό κατάστημα, το σχολείο και τα καφεενεδάκια του χωριού. Από την πλατεία ξεκινούν πολλά στενά κυρίως τσιμεντοστρωμένα δρομάκια που οδηγούν στις κατοικίες. Στην πλατεία διαδραματίζονται όλα τα σημαντικά

γεγονότα του χωριού, μυστήρια, πανηγύρια, κλπ. Το καφενείο αποτελεί τον κυρίαρχο χώρο συλλογικής ζωής στο χωριό.

4.4.2.1 ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Τεχνικές υποδομές

Παρόλο που η βασική μέριμνα της δημόσιας διοίκησης αφορούσε πάντα τη δημιουργία η/και βελτίωση των βασικών υποδομών, η περιοχή έρευνας λόγω της διάκρισής της, σε τρεις (3) περιφερειακές ενότητες και τρεις (3) περιφέρειες, καθώς και το γεγονός ότι βρίσκεται στα όρια των περιφερειακών ενοτήτων, διαθέτει τεχνικές υποδομές το επίπεδο των οποίων δηλώνει το επίπεδο εξυπηρέτησης των κατοίκων και των επισκεπτών της περιοχής.

- ❖ οδικό δίκτυο, το οποίο επιτρέπει μεν την επικοινωνία, αλλά η χαμηλή ποιότητά του (κακή κατάσταση οδοστρώματος ή ανυπαρξία οδοστρώματος, στενότητα, μη σήμανση) μειώνει την αποτελεσματικότητα και δημιουργεί καθυστερήσεις στην ανάπτυξη της δραστηριότητας και της περιοχής
- ❖ ηλεκτρικό ρεύμα, ύδρευση, τηλέφωνο : όλες οι κατοικίες σήμερα είναι συνδεδεμένες με το δίκτυο υδροδότησης, ηλεκτροδότησης των οικισμών και τηλεπικοινωνίας, τα οποία παρουσιάζουν προβλήματα, που οφείλονται περισσότερο στην ανυπαρξία μιας υπηρεσίας για το σύνολο της περιοχής.

Φωτογραφία 4-5.:

Άποψη οδικού δικτύου
ΓΕΦΥΡΑ ΑΥΛΑΚΙΟΥ ΣΥΝΟΡΟ
ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ-ΑΡΤΑΣ

Προσωπικό Αρχείο

Παρόλο που η χαμηλή ποιότητα των τεχνικών υποδομών δημιουργεί προβλήματα στην καθημερινότητα των μόνιμων κατοίκων, δεν αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την κατοίκηση της περιοχής, τη δραστηριότητα των κατοίκων της, αλλά και για τη συχνή επίσκεψή της από τους αποδήμους.

Κοινωνικές υποδομές: υπηρεσίες και λειτουργίες στην περιοχή έρευνας

- ❖ διοικητικές Υπηρεσίες: σε κάθε τοπική κοινότητα υπάρχει κοινοτικό κατάστημα, το οποίο πλέον λειτουργεί ως χώρος ιατρείου, και ως αποθηκευτικός χώρος όλου του αρχαιακού υλικού του δημοτικού διαμερίσματος.

- ❖ υποδομές Υγείας: οι κάτοικοι εξυπηρετούνται από τον αγροτικό γιατρό, ο οποίος επισκέπτεται το καθένα από τα δημοτικά διαμερίσματα μια φορά την εβδομάδα, για να εξετάσει τους ηλικιωμένους. Έκτακτα περιστατικά για να αντιμετωπιστούν πρέπει να μεταφερθούν στα μεγάλα αστικά κέντρα των ΠΕ Καρδίτσας, Ευρυτανίας και Άρτας. Συνήθως όμως οι κάτοικοι της Δ.Ε Αχελώου (ΔΔ Βραγκαινά, Αργύρι, Καταφύλλι) και της Δ.Ε Ασπροποτάμου προτιμούν να επισκεφτούν το Νοσοκομείο του Αγρινίου λόγω της ομαλότερης και άρα πιο άμεσης πρόσβασής του. Στο πλαίσιο της συγκέντρωσης των μονάδων υγείας δεν είναι ακόμη γνωστό αν η περιοχή θα εξυπηρετείται από τα κέντρα υγείας που υπάρχουν (ΚΥ Φραγκίστας, Μουζακίου και Ανω Καλεντίνας). Προσπάθειες εγκατάστασης κέντρου συστημάτων τηλεϊατρικής γίνανε στη ΔΕ Αχελώου με αμφίβολα αποτελέσματα λόγω της ανεπάρκειας του συστήματος.
- ❖ υποδομές Εκπαίδευσης: Στο Ραπτόπουλο και στο Αστροχώρι λειτουργούν όλες οι βαθμίδες σχολικής εκπαίδευσης, νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο, γυμνάσιο και λύκειο. Στο πλαίσιο συγκέντρωσης των μονάδων εκπαίδευσης δεν γνωρίζουμε το μέλλον αυτών των περιοχών, όσον αφορά την εκπαίδευση. Η μετακίνηση των μαθητών όλων των βαθμίδων γίνεται είτε με λεωφορεία, όπου υπάρχει συγκοινωνιακή επικοινωνία είτε με ατομικά αυτοκίνητα (πχ ΔΕ Αχελώου), όπου δεν υπάρχει συγκοινωνία.

Οι υπόλοιπες υπηρεσίες βρίσκονται εκτός περιοχής σε μικρές πόλεις που περιβάλλουν την περιοχή έρευνας, αλλά και σε μεγαλύτερες, όπως η Καρδίτσα, Καρπενήσι και Άρτα, στις οποίες μεταβαίνουν οι κάτοικοι προκειμένου να εξυπηρετηθούν. Η μεγάλη απόσταση της περιοχής από τα αστικά κέντρα των νομών (90-100 χλμ) δυσχεραίνει και αποθαρρύνει την επαφή των κατοίκων με τις Υπηρεσίες.

4.4.2.2 ΜΗ ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Όσον αφορά τη μεταποίηση, τυποποίηση και συσκευασία στην περιοχή έρευνας δεν υπάρχει καμιά μονάδα που να λειτουργεί.

Όσον αφορά τον τριτογενή τομέα, υπάρχουν στοιχειώδεις δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, οι οποίες εξυπηρετούν τις βασικές ανάγκες των κατοίκων στις έδρες των ΔΕ:

- ✓ εξυπηρετήσεις των κατοίκων από Τράπεζες πραγματοποιούνται από καταστήματα που βρίσκονται εκτός περιοχής,
- ✓ λειτουργεί ένα φαρμακείο στο Ραπτόπουλο, το οποίο εξυπηρετεί το σύνολο σχεδόν της περιοχής (ΔΕ Ασπροποτάμου και ΔΕ Αχελώου), ενώ αρκετές από τις τοπικές κοινότητες της ΔΕ Τετραφυλλίας εξυπηρετούνται από Φαρμακείο στην Άνω Καλεντίνη της ΠΕ Άρτας.
- ✓ σε κάθε κοινότητα λειτουργεί μια σειρά εμπορικών καταστημάτων, όπως καταστήματα τροφίμων, καφενείων, καφενεία- παντοπωλεία, καθώς και ταβέρνες-ψησταριές και κρεοπωλεία,
- ✓ τέλος στον τομέα του τουρισμού υπάρχουν 11 μονάδες διαμονής (ξενοδοχεία ή ενοικιαζόμενα δωμάτια) μικρού μεγέθους χωρίς όμως να συνοδεύονται από οργανωμένες επιχειρήσεις τουριστικών δραστηριοτήτων, που να αξιοποιούν το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, όπως μονοπάτια στο δάσος, ποτάμι, κ.ά.

Οι στοιχειώδεις υπηρεσίες συμβάλλουν στην εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών των κατοίκων, στη διατήρηση του βασικού κοινωνικού ιστού και στη διευκόλυνση των δραστηριοτήτων τους. Στο πλαίσιο συγκέντρωσης των δημόσιων υπηρεσιών δεν γνωρίζουμε το μέλλον αυτών των περιοχών όσον αφορά την εξυπηρέτηση των πολιτών τους.

4.4.2.3 ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων μιας περιοχής εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το είδος, τις δραστηριότητες και την αποτελεσματικότητα των φορέων που αυτή διαθέτει, καθώς και το υπερκείμενο διοικητικό επίπεδο, στο οποίο ανήκει. Σε κάθε περιοχή οι φορείς, που την αφορούν, διακρίνονται σε «ενδογενείς» και σε «εξωγενείς» ως προς τον τρόπο δημιουργίας τους και δράσης τους.

ενδογενείς φορείς

Οι ενδογενείς φορείς – μηχανισμοί, που δραστηριοποιούνται εσωτερικά και εκπροσωπούν την περιοχή στις υπερκείμενες βαθμίδες διοίκησης, είναι ο Οργανισμός της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι Σύλλογοι και οι Συνεταιρισμοί. Οι φορείς αυτοί αποτελούν εργαλεία για την τοπική κοινωνία, η λειτουργία αλλά και η αποτελεσματικότητα των οποίων εξαρτώνται από τους εκλεγμένους άρχοντές τους και τις τοπικές θεσμικές συνθήκες. Έχουν καταλυτική λειτουργία στην τοπική ζωή, παρόλο

που δεν τους δόθηκε μεγάλου εύρους εξουσία ακόμη και μετά την τελευταία διοικητική μεταρρύθμιση και προσπάθεια αποκέντρωσης του κράτους (Sequeira Carvalho J.-A., 1997, Μπεριάτος, 1994). Το σύνολο των διοικητικών μεταρρυθμίσεων, που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία 30 έτη, αναζητούν μια διοικητική δομή, η οποία να διαθέτει τοπικές δυναμικές ικανές (σε μέγεθος και δυναμισμό) να προβούν σε αναπτυξιακές δράσεις και αποφάσεις.

❖ οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης: στην περιοχή έρευνας η δομή των νέων δήμων και κοινοτήτων, που λειτουργούν από την 1η Ιανουαρίου του 2011 (πρόγραμμα ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ), είναι η εξής:

- 1) ΔΕ Ασπροποτάμου (έδρα Ραπτόπουλο) : Ραπτόπουλο, Κέδρα, Πρασιά, Νέο Αργύρι, Λεπιανά. Οι ΤΚ Λιθοχωρίου και Γρανίτσας ανήκουν στη ΔΕ Απεραντίων
- 2) ΔΕ Αχελώου (έδρα Βραγκιανά): Βραγκιανά, Καταφύλλι, Αργύρι, Μάραθος.
- 3) ΔΕ Τετραφυλλίας (έδρα Αστροχώρι): Αστροχώρι, Μηλιανά, Μεγαλόχαρη, Μεσόπυργος, Ελάτη, Καστανιά και Πηγές.

Συνεπώς και η τελευταία διοικητική μεταρρύθμιση (Ν. 3852 «Καλλικράτης») δεν προσεγγίζει την περιοχή ως μια ενιαία εδαφική περιοχή με κοινό παραγωγικό σύστημα και με κοινές τοπικές ιδιαιτερότητες,

Φωτογραφία 4-6.:

Άποψη σημείων συγκέντρωσης και εκδηλώσεων

Προσωπικό Αρχείο

- ❖ σύλλογοι: στην περιοχή έρευνας υπάρχουν πλήθος συλλόγων κυρίως πολιτιστικών οι οποίοι συστήθηκαν από τους κατοίκους της κάθε κοινότητας που βρίσκονται εγκαταστημένοι κυρίως σε αστικά κέντρα της χώρας (σύλλογοι αποδήμων). Στους συλλόγους αυτούς συμμετέχουν και οι κάτοικοι των κοινοτήτων. Η δράση τους περιορίζεται στην εκδήλωση μιας γιορτής κατά τη διάρκεια του χειμώνα και στη συμμετοχή στη διοργάνωση του πανηγυριού και κάποιων πολιτιστικών εκδηλώσεων (χορών, αναβίωση ηθών και εθίμων αλλά και λαϊκών συνελεύσεων) κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Ο βασικός στόχος τους ήταν και είναι η διατήρηση δεσμών μεταξύ των καταγόμενων και του τόπου καταγωγής τους και η μεταλαμπάδευση των σχέσεων αυτών στη νέα γενιά. Οι σχέσεις των αποδήμων παραμένουν πολύ στενές με τον τόπο καταγωγής τους. Γεγονός που γίνεται εμφανές με το σύνολο των παρεμβάσεων που πραγματοποιούν τοπικά, όπως συμμετοχή σε αναστύλωση εκκλησιών, σε αναβάθμιση μονοπατιών κ.ά, στα πολιτιστικά και φυσικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους, αλλά επίσης και των πατρογονικών κατοικιών τους δίνοντάς τους τη δυνατότητα επιστροφής αρκετά τακτικά και κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου.

Οι φορείς αυτοί, παρόλο που α) διαθέτουν ανθρώπινο δυναμικό με πλήθος χαρακτηριστικών, β) έχουν συμφέροντα στο επίπεδο της κοινότητας λόγω ιδιοκτησιών από κληρονομιά, γ) διατηρούν στενές σχέσεις με τον τόπο καταγωγής και επιστρέφουν εποχιακά αρκετά συχνά, μπορούν να αποτελέσουν τη δίοδο για την προσέγγιση αγορών ή να αποτελέσουν οι ίδιοι μια αγορά για τα τοπικά προϊόντα, αφενός δεν αξιοποιούνται και αφετέρου δεν συμμετέχουν στον τρόπο διαχείρισης του χώρου και στη διαμόρφωση τοπικής πολιτικής (Goussios D., 2010).

- ❖ συνεταιρισμοί: η οργάνωση και η λειτουργία μιας τοπικής κοινωνίας βασίζεται στην ανάπτυξη της συνεργασίας μεταξύ των μελών της. Το ζήτημα της συνεργασίας και της συλλογικής δραστηριότητας στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται με σημαντική αμφιβολία και επιφύλαξη δεδομένης της πορείας του συνεταιριστικού κινήματος, της πορείας των συνεταιριστικών οργανώσεων σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (Goussios D., 1980, Goussios D., Koutsou S., 1989, Goussios D., Zakopoulou E., 1990),

Οι δεκαοκτώ γεωργο-κτηνοτροφικοί συνεταιρισμοί και οι τέσσερις δασικοί που δραστηριοποιούνται στο σύνολο της περιοχής έρευνας ακολουθούν την αδρανή πορεία του συνόλου των συνεταιρισμών στην χώρα. Η κύρια και μοναδική

δραστηριότητα τους είναι η ύπαρξη σφραγίδας και η εκλογή προεδρείου. Αυτές οι συνεταιριστικές οργανώσεις δεν συνεισφέρουν σήμερα στην παραγωγική δραστηριότητα των παραγωγών και στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους ή στη βελτίωση του εισοδήματός τους.

Παρά την κατάσταση αυτή σε τμήμα της περιοχής έρευνας έχει αναπτυχθεί άτυπη μορφή συνεργασίας στο επίπεδο των κτηνοτρόφων της ΔΕ Αχελώου τα τελευταία έτη. Σκοπός αυτής της άτυπης συνεργασίας αποτελεί η συγκέντρωση και πώληση του γάλακτος των εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων, τα οποία πριν εκτρέφονταν για την παραγωγή κρέατος. Με παρότρυνση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και κατόπιν συνεννοήσεων με γνωστή γαλακτοβιομηχανία της Ηπείρου ορίστηκε από τους ίδιους τους παραγωγούς ένας παραγωγός υπεύθυνος για την συλλογή και μεταφορά του γάλακτος σε σημείο προσπελάσιμο για την γαλακτοβιομηχανία. Η συνεργασία αυτή ωφελεί τους παραγωγούς, γιατί αυξάνει το εισόδημά τους μέσω της διαφοροποίησης της παραγωγής τους, αλλά και την γαλακτοβιομηχανία, εφόσον συνεργαζόμενη μόνο με ένα παραγωγό (ενδιάμεσο) εκμεταλλεύεται μεγάλη ποσότητα γάλακτος ανά έτος. Για τη σωστή λειτουργία της άτυπης αυτής συνεργασίας όφειλαν οι ίδιοι οι παραγωγοί να διαπραγματεύονται με τη γαλακτοβιομηχανία ορίζοντας έναν υπεύθυνο για την συλλογή και μεταφορά του γάλακτος, να έχουν χώρο αποθήκευσης του παραγόμενου γάλακτος (παγολεκάνη) και να πληρώνουν τον παραγωγό, που ασχολείται με τη συλλογή και μεταφορά του γάλακτος. Η οργάνωση αυτή ακόμη και σε άτυπη μορφή οφείλει να έχει την κοινή συναίνεση όλων των συμμετεχόντων παραγωγών και την ανάληψη υπευθυνοτήτων εκ μέρους τους.

Οι απόψεις των παραγωγών της συγκεκριμένης περιοχής δίστανται για την ύπαρξη και την συνέχιση αυτού του σχήματος. Κατά την προ-έρευνα ορισμένοι εξέφρασαν φόβους ότι «το σχήμα αυτό θα διαλυθεί την επόμενη χρονιά», αλλά χωρίς να μπορούν να στοιχειοθετήσουν τη θέση τους. Ο φόβος αυτός προέρχεται κυρίως από τη διάχυτη αντίληψη, ότι οποιαδήποτε συνεταιριστική- συλλογική προσπάθεια δεν είναι δυνατό να επιτύχει. Ορισμένοι μάλιστα υποστήριζαν ότι είναι πολύ καλό ως σχήμα αλλά δεν είναι έτοιμοι ακόμη να αποδεχτούν μεγαλύτερες δεσμεύσεις, διότι δεν θα μπορούσαν να αντεπεξέλθουν. Μόνο οι φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης υποστήριζαν ότι πρέπει αυτό το άτυπο σχήμα να οργανωθεί, ώστε να αυξηθούν τα οφέλη για τους ίδιους τους παραγωγούς, διότι ήδη συντελούσε α) στο να

διατηρηθούν οι εκμεταλλεύσεις στην περιοχή και β) στο να διαφοροποιήσουν την παραγωγική τους κατεύθυνση από κρεατοπαραγωγική σε γαλακτοπαραγωγική.

- ❖ άτυπη συνεργασία – ανταλλαγή εργασίας: στο σύνολο της περιοχής οι κτηνοτρόφοι συνεργάζονται μόνο για ορισμένες εργασίες, για τις οποίες απαιτείται αρκετός αριθμός εργατικών χεριών για την περάτωσή τους, όπως κούρεμα των ζώων, κάποιες φορές άρμεγμα (αυτή η συνεργασία συμβαίνει μεταξύ παραγωγών μεγάλου μεγέθους εκμεταλλεύσεων) και βόσκηση σε ορισμένες περιπτώσεις.

Κατά την προ-έρευνα υποστηρίχθηκε από τους παραγωγούς ότι γενικά «ο κάθε παραγωγός εκτρέφει (βόσκει και φροντίζει) το κοπάδι του μόνος του». Παρόλα αυτά παρατηρείται μια έντονη συνεργασία μεταξύ των νέων σε ηλικία παραγωγών, οι οποίοι με στόχο την απόκτηση περισσότερου ελεύθερου χρόνου και ταυτόχρονα την ολοκλήρωση των εργασιών τους, αλληλοεξυπηρετούνται. Όπως ειπώθηκε από νεαρούς παραγωγούς στα Κέδρα, ένας μεταφέρει το γάλα στο σημείο συλλογής, ενώ ο άλλος παρακολουθούσε τα ζώα κατά τη βόσκηση, (η κατάσταση αυτή ήταν εντονότερη την περίοδο πριν την εμφάνιση του λύκου, καθώς δεν ήταν αναγκαία η ολόήμερη παρουσία του παραγωγού στη βόσκηση), κ.λπ. Στο άρμεγμα επίσης υπάρχει συνεργασία μεταξύ των παραγωγών, ειδικά όσων βόσκουν τα κοπάδια τους στον ίδιο τόπο.

εξωγενείς φορείς

Οι εξωγενείς φορείς – μηχανισμοί, των οποίων η δραστηριότητα εκτείνεται και αφορά και την περιοχή έρευνας είναι οι Περιφέρειες -Περιφερειακές Ενότητες και οι Υπηρεσίες τους καθώς και οι Αναπτυξιακές εταιρείες που δραστηριοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή.

- ⇒ Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση: η Αιρετή Περιφέρεια αποτελεί ένα νέο αυτοδιοικητικό θεσμό για την ελληνική πραγματικότητα μέσω του οποίου οι τοπικές δυνάμεις (τοπικούς δρώντες και φορείς) της συμμετέχουν στη χάραξη πολιτικής με στόχο την αποτελεσματικότερη διαχείριση της περιοχής τους καταρτίζοντας συλλογικό σχέδιο ανάπτυξης και διαχείρισης. Δεδομένου ότι η περιοχή έρευνας ανήκει σε τρεις περιφερειακές αυτοδιοικήσεις αποτελώντας ταυτόχρονα τα τμήματα τα πλέον απομονωμένα και απομακρυσμένα από τα κέντρα, καθώς και ότι η ανάπτυξη γίνεται σε ομόκεντρους κύκλους με σημείο αναφοράς το

αστικό κέντρο της Περιφερειακής Ενότητας, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, γιατί η περιοχή :

- α. είναι φτωχή σε υποδομές και εξυπηρετήσεις.
- β. χαρακτηρίζεται από ασθενή συνοχή και συνεργασία ως ενιαία γεωγραφική ενότητα,
- γ. συνεχίζει να υποφέρει από την ορεινότητά της και τις δύσκολες συνθήκες προσπέλασης

⇒ Αναπτυξιακές Εταιρείες: Οι αναπτυξιακές εταιρείες δημιουργήθηκαν (στο τέλος της δεκαετίας του 1980), για να πληροφορήσουν τον πολίτη για την ύπαρξη χρηματοδοτικών πλαισίων, που μπορούσε και μπορεί να αξιοποιήσει για να βελτιώσει τις συνθήκες εργασίας του, να τον ενεργοποιήσουν για την προώθηση της ανάπτυξης (οικονομικής και κοινωνικής) της περιοχής τους, καθώς και να συμβάλλουν στη δημιουργία- ενθάρρυνση της τοπικής δημοκρατίας και δημιουργικότητας. Οι αναπτυξιακές εταιρείες, παρόλο που ο κύριος ρόλος τους ήταν και είναι η υποστήριξη της τοπικής αυτοδιοίκησης και η ενημέρωση – ευαισθητοποίηση – υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού και η ενθάρρυνση του *επιχειρείν* και του *συμμετέχειν*, κατάφεραν σε πολύ μικρό βαθμό να ενισχύσουν το δημοκρατικό διάλογο, τις κοινοτικές διαβουλεύσεις, και την ενεργό συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στη λήψη των αποφάσεων (Γούσιος Δ, κ.ά 2010, Gaki D., and Koutsouris A. 1999, Gaki D., 1998).

Οι παρεμβάσεις των αναπτυξιακών φορέων αφορούν τα εξής πεδία:

- *αναδιάρθρωση του κύριου παραγωγικού κλάδου*, που είναι η κτηνοτροφία με αρχικές διαρθρωτικές παρεμβάσεις σε επίπεδο εκμεταλλεύσεων και βελτίωση των συνθηκών εκτατικής βόσκησης,
- *σύνδεση του πρωτογενούς τομέα* με την κατανάλωση μέσω της διάθεσης και εμπορίας των παραγόμενων προϊόντων,
- *ώθηση στην πολυδραστηριότητα* μέσω ενδυνάμωσης της μεταποίησης και της ανάδειξης αγροτουριστικών δραστηριοτήτων.

Παρόλο που διάφορες αναπτυξιακές εταιρείες (Αναπτυξιακή Καρδίτσας ΑΕ, Ευρυτανία ΑΕ και ETANAM ΑΕ) έχουν ως πεδίο δράσης τους και την περιοχή έρευνας, ελάχιστη ως ανύπαρκτη είναι η παρουσία τους σ' αυτή. Οι αναπτυξιακές εταιρείες αποτελούν ένα συμβουλευτικό φορέα των Τοπικών Αυτοδιοικήσεων για

την κατάρτιση πολιτικής, προγραμματισμού δράσεων, πληροφόρησης και ενημέρωσης και κινητοποίησης –ενεργοποίησης του τοπικού πληθυσμού. Και οι τρεις αναπτυξιακές εταιρείες, παρόλο που δραστηριοποιούνταν σε επίπεδο Περιφερειακής Ενότητας, υλοποίησαν κυρίως ευρωπαϊκά προγράμματα (LEADER, ΟΠΑΑΧ) με συγκεκριμένη χωρική αναφορά. Δεν υπήρξε συνεργασία αυτών των αναπτυξιακών φορέων σε επίπεδο περιοχής έρευνας.

αξιολόγηση έργου και λειτουργίας των παραπάνω φορέων

Τα τελευταία τριάντα χρόνια μέσα από σειρά διοικητικών μεταρρυθμίσεων έγινε προσπάθεια να αρθεί η διοικητική πολυδιάσπαση του χώρου, που χαρακτήρισε την εξέλιξη της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η δημιουργία των αναπτυξιακών εταιριών κατά το τέλος της δεκαετίας του 1980 αποτέλεσε ένα εργαλείο στα χέρια της τοπικής αυτοδιοίκησης για την υποστήριξή της. Παρόλα αυτά δεν επιτεύχθηκε η δημιουργία εδαφικών περιοχών, η δημιουργία μικρών τοπικών διακυβερνήσεων, που θα μπορούσαν να δώσουν μια αναπτυξιακή πορεία σε μια περιοχή. Βασικός λόγος ήταν η έλλειψη χρηματοδότηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Παρόλες τις δυσκολίες και δυσχέρειες ορισμένες διακοινοτικές διαδημοτικές συνεργασίες επιτεύχθηκαν συμβάλλοντας εν μέρει στην αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής.

Σε επίπεδο ορεινών περιοχών, όπως η περιοχή έρευνας, η έλλειψη ενός αγροτικού κέντρου συνοδεύτηκε από την διάσπαση της γεωγραφικής ενότητας και την διοικητική κατάτμηση σε διαφορετικές περιφερειακές αυτοδιοικήσεις. Η περιοχή έρευνας ακριβώς λόγω αυτών των προβλημάτων δεν εντάχθηκε στην αρμοδιότητα ενός αναπτυξιακού φορέα, ο οποίος θα αναλάμβανε τον συντονισμό των δράσεων για όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της περιοχής. Η πληθώρα φορέων και συλλόγων, οι οποίοι δημιουργήθηκαν για να υπερκεράσουν κυρίως νομικά και θεσμικά ζητήματα, παρά για να εκφράσουν τοπικές πρωτοβουλίες, προσέλκυσαν τον τοπικό πληθυσμό αλλά δρώντας αποσπασματικά και χωρίς στρατηγική μετατράπηκαν σε ανενεργούς φορείς (συνεταιρισμούς, συλλόγους, κ.ά).

Στο επίπεδο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπως εκφράστηκε από τους υπεύθυνους (δημάρχους), υπάρχει πρόθεση για συνεργασία σε κοινωνικές εξυπηρετήσεις και σε παραγωγικές συνεργασίες (δημιουργία βιοτεχνιών κλπ) χωρίς όμως ακόμη να έχει εκδηλωθεί κάποιο συγκεκριμένο ενδιαφέρον. Ο διοικητικός κατακερματισμός της

περιοχής έρευνας αποτελεί εμπόδιο εκ προοιμίου δεδομένου του μικρού βαθμού συνεργασίας μεταξύ των φορέων αυτών.

4.5 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η απόκεντρη γεωγραφική θέση της περιοχής έρευνας και η στενότητα των γεωγραφικών της ορίων δικαιολογεί το χαμηλό πληθυσμιακό δυναμικό που διαθέτει, το οποίο παρόλα αυτά διατηρεί ένα κοινωνικό ιστό ικανό να διατηρήσει και να τροφοδοτήσει το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Από την ανάλυση των πληθυσμιακών-δημογραφικών δεδομένων (διάγραμμα 4-1.) καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεδομένης της δυσαναλογίας μεταξύ των δύο φύλλων (περισσότεροι οι άνδρες στην παραγωγική ηλικιακή κατηγορία 20-40 ετών), της τάσης των γυναικών να φεύγουν από την περιοχή, οι πιθανότητες δημιουργίας νέων ζευγαριών και άρα νέων οικογενειών ελαχιστοποιούνται συνεχώς. Η μείωση αυτή έχει επιπτώσεις στο παραγωγικό σύστημα, διότι δημιουργούνται σημαντικά προβλήματα διάδοχης κατάστασης. Η «αδύναμη» δημογραφική φυσιογνωμία, αποτέλεσμα έντονης μετανάστευσης που γνώρισε η περιοχή στο πέρασμα των χρόνων, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και το αποτέλεσμα των χωρικών ανισορροπιών που παρουσιάζει το οικονομικό σύστημα, όταν δεν υπάρχουν παρεμβατικές πολιτικές (Πετράκος Γ., Ψυχάρης Ι., 2005), δεν μπόρεσε και συνεχίζει να μην μπορεί να απαντήσει σε ένα παραγωγίστικο μοντέλο (εντατικό και ποσοτικό) παραγωγής, αλλά ούτε και να εξασφαλίσει τη διαχείριση του χώρου και του συστήματος παραγωγής στο μέλλον δεδομένων των προβλημάτων διαδοχής που αντιμετωπίζει.

Η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης αλλά και των συνθηκών εργασίας (βελτίωση βοσκοτόπων, δημιουργία αρδευτικών έργων, κ.ά.) δημιουργούν τις προϋποθέσεις σε σημαντικό ποσοστό νέων να παραμείνουν στην περιοχή και να δραστηριοποιηθούν διατηρώντας την ελπίδα κατοίκησης της περιοχής, ύπαρξης δραστηριότητας και άρα προστασίας του περιβάλλοντος.

Παρόλο που η παρουσία των κρατικών υπηρεσιών (τεχνικής και συμβουλευτικής υποστήριξης) είναι ελάχιστη και μη συντονισμένη στην περιοχή, οι κάτοικοι αυτο-οργανώνονται και αναζητούν μέσα από άλλα κανάλια επικοινωνίας την επίλυση των ζητημάτων τους, πληροφορίες, κα.

Με βάση την υπόθεση ότι η συμμετοχή σε συλλογικά σχήματα δείχνει την ικανότητα μιας κοινωνίας να αυτό-οργανώνεται και να αυτό-διαχειρίζεται, να εξασκεί στην ουσία

πολιτική δημιουργώντας μια δομή και να διεκδικεί από υψηλότερα επίπεδα εξουσίας για την ικανοποίηση των αναγκών της, τότε η έννοια της «συμμετοχής» σε συλλογικά σχήματα είναι «τύποις» διαδεδομένη στην περιοχή έρευνας. Η ενεργός συμμετοχή της κοινωνίας είτε σε συλλογικά σχήματα δημιουργημένα από τους ίδιους (όπως συνεταιρισμός ή σύλλογος) είτε δημιουργημένα από την Πολιτεία (όπως Δήμος) είναι σχετικά ασθενής. Το γεγονός αυτό καθιστά αδύναμη την περιοχή στην προάσπιση των αιτημάτων της και δεν της εξασφαλίζει ικανότητες ως απάντηση στα νέα διακυβεύματα, που αντιμετωπίζει ο ορεινός χώρος και η κτηνοτροφία : *ποιότητα, προστασία φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, αξιοποίηση χωρο-εδαφικών πόρων, ταυτοτικά προϊόντα κ.ά.*

Παρόλο που η περιοχή έρευνας είναι οργανωμένη ως τόπος εγκατάστασης και δραστηριοποίησης και διαθέτει πληθώρα τοπικών οικολογικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών πόρων, η τοπική κοινωνία με το σύνολο των φορέων της δεν είναι οργανωμένη γύρω από ένα συλλογικό σχέδιο αειφορικής διαχείρισης της περιοχής (Γούσιος Δ., Γάκη Δ., 2010).

Η ύπαρξη ικανοποιητικού κοινωνικού και παραγωγικού ιστού στην περιοχή έρευνας αποτελεί «παράδοξο» στο πλαίσιο του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης που υφίσταται στη χώρα, αλλά πραγματικότητα για την περιοχή έρευνας. Το «παράδοξο» αυτό εντείνει την αναγκαιότητα διερεύνησης και αποτύπωσης του παραγωγικού συστήματος στις ορεινές περιοχές, για να διαπιστωθεί ο αναγκαίος τρόπος προσέγγισης, ο οποίος θα του δώσει την ευκαιρία να ενταχθεί στο παραγωγικό σύστημα της χώρας, αλλά και να αναδειχθεί η θέση των ορεινών περιοχών στον εθνικό χώρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 : ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ**5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ**

Η μελέτη της παραγωγικής φυσιολογίας της περιοχής έρευνας αποσκοπεί στην ανάδειξη του παραγωγικού συστήματος, της δομής του και στον προσδιορισμό του βάρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων της, στη διερεύνηση των παραγωγικών σχέσεων, που διαμορφώνονται με το άνοιγμα της τοπικής οικονομίας προς το εξωτερικό της περιβάλλον, και την υιοθέτηση νέων τρόπων παραγωγής.

Δίνεται έμφαση στον πρωτογενή τομέα, δεδομένου ότι ο βασικός παραγωγικός χαρακτήρας της περιοχής συνδέεται ακόμα και σήμερα με τον κυρίαρχο ρόλο της γεωργίας η οποία διατηρεί την παραδοσιακή της μορφή (μικτό σύστημα παραγωγής: γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα με βασική κατεύθυνση την εκτροφή αιγοπροβάτων) με κύριο προσανατολισμό την κτηνοτροφική δραστηριότητα εκτατικής μορφής. Η περιοχή έρευνας δεν διαφοροποιείται από τις περισσότερες ορεινές περιοχές της χώρας, όσον αφορά την έλλειψη υποδομών και την υψηλή εξάρτηση από τον πρωτογενή τομέα.

Οι εκμεταλλεύσεις είναι μικρού μεγέθους, με μέσο όρο 12 στρέμματα καλλιεργούμενη έκταση (ο μέσος όρος της χώρας ανέρχεται σε 40 στρέμματα). Το γεγονός αυτό εξηγεί το βάρος και τη σημασία της ύπαρξης και χρήσης κοινών γαιών, όπως για παράδειγμα οι βοσκότοποι, οι οποίοι καταλαμβάνουν το 40,1% της συνολικής χρησιμοποιούμενης αγροτικής έκτασης των κοινοτήτων. Παράλληλα οι εκτάσεις που διατίθενται για την καλλιέργεια κτηνοτροφικών φυτών αντιστοιχούν στο 68,6% της συνολικά καλλιεργούμενης έκτασης ή στο 39,1% της συνολικής γεωργικής γης.

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα συνδέεται με την πρακτική της πολυκαλλιέργειας (δενδροκαλλιέργεια, κ.ά.) και της καλλιέργειας κτηνοτροφικών φυτών, καλλιεργητικά συστήματα που συνθέτουν την κύρια παραγωγική δραστηριότητα των εκμεταλλεύσεων. Το σύνολο των κοπαδιών της περιοχής έρευνας εκτρέφει 48.712 κεφάλια αιγοπρόβατα (μο: 41 ζώα/εκμετάλλευση). Τα αιγοπρόβατα εκτρέφονται για την παραγωγή γάλακτος και κρέατος και είναι σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα βελτιωμένα ζώα, ενώ η τοπική φυλή (κούτσινο) έχει σχεδόν εκλείψει.

Οι βοσκότοποι καλύπτουν έκταση (82 χιλιάδες στρέμματα), που ανέρχεται στο 19% της συνολικής έκτασης της περιοχής, ενώ το 9% αντιστοιχεί στην καλλιεργούμενη έκταση, σημαντικό τμήμα των οποίων χρησιμοποιούνται ως γρασίδια (10,2 χιλιάδες στρέμματα

χιλιάδες στρέμματα) συνιστώντας τους ως ένα σημαντικό πλουτοπαραγωγικό πόρο για την διατροφή των κοπαδιών.

5.2. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ –ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΚΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΠΟΡΩΝ

Ο πολιτισμός μιας περιοχής και ενός πληθυσμού είναι άμεσα συνυφασμένος με την κύρια παραγωγική δραστηριότητά του, η εξέλιξη της οποίας προσδιορίζει τις σχέσεις του πληθυσμού της με το χώρο (εσωτερικό και εξωτερικό) και την ευρύτερη κοινωνία. Οι κάτοικοι της περιοχής έρευνας, όπως και της ευρύτερης περιοχής (αυτής των Αγράφων), ήταν και συνεχίζουν να είναι βοσκοί, όπως τονίζει ο M. Sivignon (1992). Η μορφολογία και οι φυσικές συνθήκες στην περιοχή προσδιορίζουν την εκμετάλλευση του χώρου και τη διαφοροποίησή της από άλλες περιοχές.

Τα βουνά δεν είναι αποκλειστικά ποιμενικά και τα τοπία πλησιάζουν περισσότερο αυτό, που εννοούμε συνήθως με τον όρο μεσογειακό βουνό.

Φωτογραφία 5-4.:

Καλλιεργούμενη έκταση στις όχθες του ποταμού Αχελώου - Περιοχή Τσιφλικάκι

Προσωπικό Αρχείο

Όπως εξηγεί ο M. Sivignon (1992) ένα βουνό χαρακτηρίζεται ως μεσογειακό εφόσον εκμεταλλεύεται και το παραμικρό κομμάτι καλλιεργήσιμης γης, σ' ένα πλάτωμα, στο λοβό ενός ποταμού διαμορφώνουν εκτάσεις με κάθε τρόπο, φτιάχνοντας πεζούλες (αναβαθμίδες) χρησιμοποιούν παντού το νερό για το πότισμα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, εκτρέποντας κατάλληλα τα υδάτινα ρεύματα ενώ οι κατοικίες είναι διασκορπισμένες σε μικρούς οικισμούς, έτσι ώστε να διευκολύνεται η καλύτερη καλλιέργεια της τεμαχισμένης γης.

Οι ποιμενικές δραστηριότητες συνδυάζονται με τις γεωργικές στοχεύοντας στη βελτίωση –αξιοποίηση του χώρου. Οι επιδράσεις από το Θεσσαλικό κάμπο και η εύκολη πρόσβαση τόσο στο Ιόνιο όσο και στην

Αιτωλοακαρνανία παρείχαν πολλές επιλογές στους μετακινούμενους βοσκούς ως προς το

18, οι μετακινούμενες εκμεταλλεύσεις

Ηλικία αρχηγού: 30 -80

Καλλιεργούμενη έκταση: 0-31 στρ

Εκτρεφόμενο κοπάδι: 1-30 κεφ. (1 κοπάδι με 160 ζώα)

Χώρος μετακίνησης: Αστακός, Λειβαδιά, Αμφιλοχία Αιτωλοακαρνανίας, Κάμπος Άρτας, κα Παπαλιό Αργίνιο

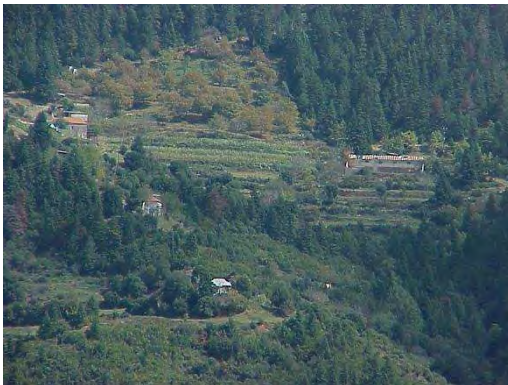
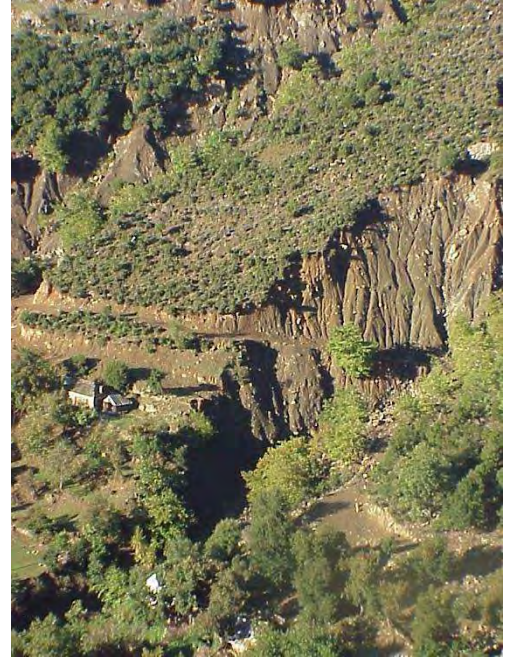
χώρο που θα διαχείμαζαν. Σήμερα πολύ λίγες (18 από το σύνολο των 1.188 εκμεταλλεύσεων- στοιχεία επιτόπιας έρευνας) συνεχίζουν να μετακινούνται, οι υπόλοιπες έχουν περάσει από το στάδιο του νομαδισμού, στο στάδιο της πλήρους εγκατάστασης ακολουθώντας το γενικό πλαίσιο πλήρους – μόνιμης εγκατάστασης (Ψυχογιός κ.α., 1987).

Ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά της η ποιμενική εκμετάλλευση στη περιοχή έρευνας είναι όμοια με αυτή όλων των αντίστοιχων ορεινών περιοχών:

- ⇒ η κατοικία της οικογένειας διαχωρίζεται το καλοκαίρι από την κατοικία των βοσκών, η οποία βρίσκεται στα ορεινά βοσκοτόπια,
- ⇒ η μετάβαση από τους χειμερινούς στους καλοκαιρινούς χώρους βόσκησης ακολουθεί μια χωροχρονική διαδρομή, η οποία απαντάται σε όλες τις ορεινές περιοχές (Sivignon, 1992, Ψυχογιός κ.α. 1987): το κοπάδι εισέρχεται στον καλοκαιρινό βοσκότοπο στις 23 Απρίλη, του Αγίου Γεωργίου, και εξέρχεται στις 26 Οκτωβρίου, του Αγίου Δημητρίου,
- ⇒ η οικογένεια πρέπει να μοιράζεται τη φύλαξη του κοπαδιού στο βουνό και τη φροντίδα των καλλιεργειών κοντά στο χωριό,
- ⇒ η έναρξη της απασχόλησης των μελών της οικογένειας με την καλλιέργεια της γης σηματοδοτεί την μετάβασή της από το νομαδισμό στον ημι-νομαδισμό και στην ολική εγκατάσταση,
- ⇒ οι καλλιέργειες γίνονται σε πολύ περιορισμένες εκτάσεις, τεμαχισμένες και διαμορφωμένες σε πεζούλες που διαβαθμίζονται σε διαφορετικό υψόμετρο. Η στροφή προς τη γεωργία συνέβαλε στην εγκατάλειψη των αγροτεμαχίων που είναι απομακρυσμένα και μη αρδευόμενα και στην αξιοποίηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων που βρίσκονται κοντά στο χωριό και έχουν δυνατότητα άρδευσης,
- ⇒ η αγροτική οικογένεια δεδομένης της ύπαρξης πολλών διαθέσιμων εργατικών χεριών (πολυμελής οικογένεια) στρέφεται σε πιο αποδοτικές καλλιέργειες, όπως καλαμπόκι, τριφύλλι, όσπρια κ.ά. Η κατανομή της εργασίας μεταξύ των μελών της οικογένειας βασίζεται στις ανάγκες της αγροτικής εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα ελάχιστες είναι οι οικογένειες με πολλά μέλη,
- ⇒ στην περιοχή δεν απαντάται ποτέ η μορφή κοινοτικής οργάνωσης της εκτροφής των ζώων ή εκμετάλλευση υπό την καθοδήγηση ενός τσέλιγκα (Sivignon, 1992, συνεντεύξεις επιτόπιας έρευνας, 2002).

Η μαζική αγροτική έξοδος, που σημειώθηκε τη δεκαετία του 60 και η οποία συνεχίζεται με σημαντικά επιβραδυνόμενους ρυθμούς, επέδρασε έντονα στη διαφοροποίηση της φυσιογνωμίας της αγροτικής δραστηριότητας με μείωση του μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης (καλλιεργούμενη έκταση, εκτρεφόμενο κεφάλαιο).

Φωτογραφία 5-1.:

Απόψεις καλλιεργήσιμων και βοσκήσιμων
εκτάσεων
Προσωπικό Αρχείο

Παρόλα αυτά τα βοσκοτόπια συνεχίζουν να αξιοποιούνται από τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις και οι δασικές εκτάσεις να υφίσταται πιέσεις από τη βόσκηση των ζώων και κατά συνέπεια να παρουσιάζουν προβλήματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης (υποεκμετάλλευση- υπερεκμετάλλευση).

Συγκρίνοντας την περίοδο πριν και μετά την σημαντική αγροτική έξοδο επισημαίνονται τα ακόλουθα ως προς την κτηνοτροφική εκτροφή και την επίδρασή της στη διαφοροποίηση της κτηνοτροφικής φυσιογνωμίας της περιοχής:

α). κινητικότητα κοπαδιού: πριν από το 1960 αφορούσε τη μετακίνηση σημαντικού αριθμού κοπαδιών από την περιοχή έρευνας προς άλλες περιοχές. Σήμερα μόλις δέκα οκτώ (18) εκμεταλλεύσεις συνεχίζουν τη μετακίνηση του κοπαδιού τους. Σήμερα το φαινόμενο της κινητικότητας της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης περιορίζεται στην διάρκεια του έτους μέσα στα όρια της έκτασης της έδρας της (τοπική κοινότητα). Οι εκμεταλλεύσεις αυτές συνήθως έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: *μεγάλο μέγεθος κοπαδιού, νέοι σχετικά σε ηλικία αρχηγοί*. Οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις μπορούν να χαρακτηρισθούν ως *οικόσιτες*, δεδομένου ότι η εκτροφή των ζώων τους γίνεται είτε στα όρια του οικιστικού δικτύου είτε σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό. Τα χαρακτηριστικά αυτών είναι : *μικρό μέγεθος κοπαδιού, έλλειψη άλλων μελών και ο αρχηγός διαθέτει και δεύτερη δραστηριότητα όταν δεν έχει μεγάλη ηλικία*.

β). διατροφικές συνθήκες των ζώων

Οι διατροφικές ανάγκες των ζώων ικανοποιούνται με δύο τρόπους:

- εκτροφή (βόσκηση) σε βοσκοτόπους κοινοτικούς ή /και ιδιωτικούς,
- εκτροφή σε βοσκοτόπους και χορήγηση ζωοτροφών τις οποίες ο παραγωγός παράγει κατά ένα τμήμα τους και αγοράζει τις υπόλοιπες από το εμπόριο.

Η δυσκολία στην επικοινωνία με άλλες περιοχές και η δυσκολία στις μεταφορές καθώς και η αδυναμία ανταγωνισμού των παραγόμενων ζωοτροφών με αυτές που παράγονται εκτός, συνέτεινε στο να περιορίζεται, η διατροφή των ζώων πριν την δεκαετία του 60, στη βόσκηση και σε ότι παράγονταν τοπικά.

Ο εκσυγχρονισμός των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων με την εισαγωγή βελτιωμένων φυλών ζώων, η στρόφι της

Φωτογραφία 5-2.:

Άποψη βοσκήσιμης έκτασης με έντονη διάβρωση

Προσωπικό Αρχείο

εκτροφής προς την παραγωγή ενός προϊόντος (πχ γάλα) και η υιοθέτηση του παραγωγίστικου μοντέλου εκτροφής (όλο και περισσότερο παραγόμενη ποσότητα γάλακτος) συνέτειναν στο να «συνδεθεί» μετά το 1970, ο κτηνοτροφικός τομέας με την εισαγωγή όλο και περισσότερων ζωοτροφών, οι οποίες φτάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις σήμερα έως και 100%. Οι αλλαγές στις διατροφικές συνθήκες των κοπαδιών είχαν επιπτώσεις και στην εκμετάλλευση του χώρου : διαφοροποιούνται οι εκμεταλλευόμενες βοσκήσιμες εκτάσεις τόσο μέσα στο χώρο όσο και σε έκταση, με σημαντικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Η αλλαγή της εκτρεφόμενης φυλής (μετάβαση από την τοπική φυλή στην εκτροφή βελτιωμένων ζώων) στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της αγροτικής κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης επέδρασε τόσο στον απαιτούμενο χώρο βόσκησης (αύξηση λόγω των μεγάλων απαιτήσεων σε διατροφή από βελτιωμένα αιγοπρόβατα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου) όσο και στο τρόπο διατροφής (αύξηση των αναγκών σε ζωοτροφές, τις οποίες πλέον τις εισάγουν).

γ). συνθήκες διαβίωσης των ζώων στην κτηνοτροφική εκμετάλλευση

Οι χώροι σταβλισμού των ζώων βασίζονταν και βασίζονται για την κατασκευή τους στα υλικά της περιοχής. Αποτελούν δε και αποτελούσαν μόνιμες (στο χώρο κατοίκησης) και ημιμόνιμες κατασκευές (στο βοσκότοπο), που αξιοποιούν υλικά

Φωτογραφία 5-3.:

Άποψη παλαιών και σύγχρονων
κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων

Προσωπικό Αρχείο

της περιοχής (ξύλεια, φύλλωμα κλπ). Σύγχρονες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις έχουν μόνο, όσοι κτηνοτρόφοι έχουν αξιοποιήσει χρηματοδοτικά πλαίσια (Καν. 797/85, κ.ά, έως και αναπτυξιακό νόμο). Το γεγονός αυτό καθορίζει και τις συνθήκες που επικρατούν στις σταβλικές εγκαταστάσεις, στις περισσότερες των οποίων δεν υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα, νερό, νερό πόσιμο, τα οποία είναι βασικά-απαραίτητα στοιχεία για τον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων (εγκατάσταση παγολεκάνης, αρμεκτηρίου, κ.ά).

Το κράτος μέσω των υπηρεσιών του Δασαρχείου έχει προβεί στην κατασκευή υποδομών σε δασικές εκτάσεις (π.χ. δασικό βοσκότοπο) στοχεύοντας στη βελτίωση των συνθηκών βόσκησης των ζώων.

δ). κτηνοτροφικά συστήματα παραγωγής – συστήματα εκτροφής

Τα δομικά χαρακτηριστικά (εκτρεφόμενα ζώα, καλλιεργούμενη έκταση) και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά (ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης, αριθμός και ηλικία μελών, συνεργασίες που αναπτύσσει, γνώσεις κ.ά) της κάθε εκμετάλλευσης καθώς και οι διαθέσιμες υποδομές συμβάλλουν καθοριστικά στην επιλογή της στρατηγικής που θα υιοθετήσει μια εκμετάλλευση. Το σύνολο αυτών των πληροφοριών προσδιορίζουν και τις πρακτικές και τεχνικές που εφαρμόζει η κάθε εκμετάλλευση.

Ο χαμηλός βαθμός εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας, τα δομικά κι κοινωνικά χαρακτηριστικά του καθώς και η ύπαρξη διαθέσιμων εκτάσεων για βόσκηση συνάδουν στον έντονο εκτατικό χαρακτήρα του παραγωγικού συστήματος.

5.3. ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΙΣ

Η μείωση του τοπικού ενεργού αγροτικού δυναμικού, η οποία παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, συνοδεύεται από μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων, η οποία γίνεται εμφανής συγκρίνοντας τόσο τα επίσημα στοιχεία (απογραφές γεωργίας-κτηνοτροφίας 1991, 2001), όσο και δεδομένα που προκύπτουν από την απογραφή του ΜΑΑΕ (1997) και την επιτόπια έρευνα (ολοκληρώθηκε το 2005). Επιβεβαιώνεται η συνεχόμενη τάση συρρίκνωσης των οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής. Η πτωτική τάση, που ακολουθούν οι εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας, συνοδεύεται από πιο έντονη μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης (~39% για τη δεκαετία 1981-2001 και ~12% για το διάστημα 1991-2001).

5.3.1 ΕΙΔΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Οι εκμεταλλεύσεις διακρίνονται ανάλογα με την παραγωγική τους κατεύθυνση σε αμιγείς γεωργικές και αμιγείς κτηνοτροφικές, καθώς και σε μικτές οι οποίες και κυριαρχούν. Παρόλο που τα στοιχεία που παρατίθενται στον ακόλουθο πίνακα προέρχονται από διαφορετικές πηγές και άρα δεν είναι συγκρίσιμα, διαπιστώνεται παρόλα αυτά η τάση της περιοχής προς τις μικτές εκμεταλλεύσεις δεδομένου ότι η γεωργία διαδραματίζει σημαντικό συμπληρωματικό ρόλο στην άσκηση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας μέσω της καλλιέργειας κτηνοτροφικών φυτών.

Πίνακας 5-1.: Είδη εκμεταλλεύσεων

Έτος	Αμιγείς εκμεταλλεύσεις		Μικτές εκμεταλλεύσεις	Σύνολο Εκμεταλλεύσεων	εκμεταλλεύσεις με καλ/νη έκταση	Σύνολο καλλιεργούμενης έκτασης (στρ)
	γεωργικές	κτηνοτροφικές				
1981*						42.776,0
%						
1991	417	54	1.386	1.857	1.803	29.695,0
%	22,5	2,9	74,6	100,0	97,1	
2001	324	22	1.222	1.568		26.164,4
%	20,7	1,4	77,9	100,0		
1997	114	7	1.058	1.188	1.172	25.482
%	9,6	0,6	89,1	100,0	98,7	

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή γεωργία κτηνοτροφία 1981, 1991, 2001, ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2002-2005, ίδια επεξεργασία

* Για το 1981 δεν υπάρχει αυτή η κατηγοριοποίηση των εκμεταλλεύσεων. Γι' αυτό παρατίθεται μόνο το σύνολο της καλλιεργούμενης έκτασης.

Με βάση το Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (ΜΑΑΕ, 1997) γίνεται μια σύντομη περιγραφή της παρούσας κατάστασης της περιοχής.

5.3.2. ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Οι εκμεταλλεύσεις, που απαντώνται στην περιοχή μελέτης, αποτελούν και το βασικό κορμό της τοπικής οικονομίας. Οι εκμεταλλεύσεις είναι γενικά οικογενειακής μορφής με χαμηλή τεχνολογική υποδομή και παραδοσιακές πρακτικές στον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης των συντελεστών παραγωγής.

Σε όλο τον αγροτικό χώρο και κατά συνέπεια και στην περιοχή έρευνας υπάρχουν «πλασματικές εκμεταλλεύσεις»⁶⁵, οι οποίες δεν αποτυπώνουν το σωστό μέγεθος του

⁶⁵ Η εμφάνιση πλασματικών αρχηγών ή διαφορετικά η εμφάνιση κοπαδιών που παρόλο ότι ανήκουν σε μια οικογενειακή μονάδα κατανέμονται φαινομενικά σε περισσότερες

τομέα, με συνέπεια ο πρωτογενής τομέας να παρουσιάζει δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα. Σε επόμενη παράγραφο θα γίνει προσπάθεια αντιστοίχισης εκμετάλλευσης –νοικοκυριού, για να αποτυπωθεί η σωστή διάσταση του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

Πίνακας 5-2.: Εκμεταλλεύσεις

	Εκμεταλλεύσεις (αριθμός)	Συμμετοχή στην περιοχή (%)
Περιοχή έρευνας	1.188	
Δ.Ε Τετραφυλλίας	611	51,4
Δ.Ε Αχελώου	166	14,0
Δ.Ε Ασπροποτάμου (συμπεριλαμβάνει & τις τοπικές κοινότητες Γρανίτσας και Λιθοχωρίου του ΔΕ Απεραντίων)	411	34,6

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ίδια επεξεργασία

Πίνακας 5-3.: Καλλιεργούμενη έκταση της περιοχής έρευνας

	Καλλιεργούμενη Έκταση (στρ)	Συμμετοχή στην περιοχή (%)
Περιοχή έρευνας	14.202	
Δ.Ε Τετραφυλλίας	7.698	54,2%
Δ.Ε Αχελώου	1.951	13,7%
Δ.Ε Ασπροποτάμου (συμπεριλαμβάνει & τις τοπικές κοινότητες Γρανίτσας και Λιθοχωρίου του ΔΕ Απεραντίων)	4.553	32,1%

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ίδια επεξεργασία

5.3.3. ΑΡΧΗΓΟΙ ΚΑΙ ΜΕΛΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ: ΑΡΙΘΜΟΣ, ΗΛΙΚΙΕΣ, ΦΥΛΟ

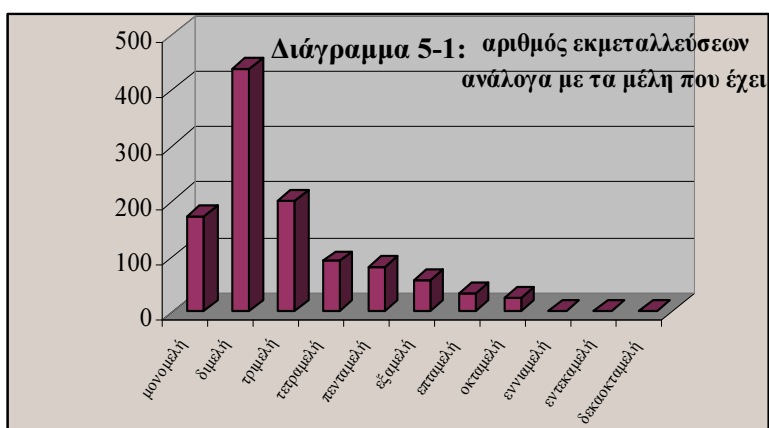
Στην περιοχή έρευνας, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 5-1., κυριαρχούν οι διμελείς εκμεταλλεύσεις (439 εκμεταλλεύσεις με τον αρχηγό και ένα μέλος) και έπονται οι τριμελείς (199 εκμεταλλεύσεις με τον αρχηγό και δύο μέλη) και οι μονομελείς (174 εκμεταλλεύσεις με μόνο μέλος τον αρχηγό).

Σημαντική ως προς το μέγεθός της είναι η παρουσία των τετραμελών έως και οκταμελών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή. Υπάρχουν επίσης 2 εκμεταλλεύσεις με εννιά μέλη, καθώς και από μια εκμετάλλευση με 11 μέλη και 18 μέλη.

εκμεταλλεύσεις με αρχηγό τη σύζυγο ή τους γονείς ή τα τέκνα του πραγματικού αρχηγού. Η αιτία αυτής της κατανομής : είτε για την μεγαλύτερη είσπραξη κοινοτικών επιδοτήσεων και αφορά κοπάδια με άνω των 200 ζώων είτε γιατί ο πραγματικός αρχηγός ασκεί άλλο επάγγελμα –εξω-αγροτικό- είτε είναι συνταξιούχος.

Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα κυριαρχούν οι εκμεταλλεύσεις με άνδρα, ως αρχηγό εκμετάλλευσης, ενώ σημαντικές είναι και οι εκμεταλλεύσεις με αρχηγό γυναίκα (κυρίως λόγω χηρείας). Αν κατηγοριοποιήσουμε το

Πηγή: ΜΑΑΕ, 1997

σύνολο των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης, προκύπτει ότι :

- εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας έως 40 ετών αντιστοιχούν στο 14,1% του συνόλου και αυτά έχουν κατά 86,5% άνδρα αρχηγό εκμετάλλευσης,
- εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας από 41 έως 64 ετών αντιστοιχούν στο 43,7% του συνόλου και αυτά έχουν κατά 68,3% άνδρα αρχηγό εκμετάλλευσης,
- εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας από 65 έως 74 ετών αντιστοιχούν στο 27% του συνόλου και αυτά έχουν κατά 50,2% άνδρα αρχηγό εκμετάλλευσης,
- εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας πλέον των 75 ετών αντιστοιχούν στο 15,2% (αρκετά σημαντικό) του συνόλου και αυτά έχουν κατά 62,5% άνδρα αρχηγό εκμετάλλευσης.

Συμπερασματικά μόλις το 14% των εκμεταλλεύσεων έχουν νέο σε ηλικία αρχηγό (γυναίκα ή άνδρα), ένα δε μεγάλο τμήμα των εκμεταλλεύσεων (42%) ανήκουν σε άτομα της τρίτης (65-74 ετών) και τέταρτης ηλικίας (75+ ετών), γεγονός που υπογραμμίζει τον έντονα γηρασμένο αγροτικό πληθυσμό και τις δυσκολίες που εμφανίζονται στην αναπαραγωγή του.

5.4. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

5.4.1 ΧΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η περιοχή έρευνας συνολικής έκτασης 426 χιλ. στρεμμάτων διακρίνεται, όσον αφορά τις χρήσεις γης : σε δασική έκταση (63%), σε βοσκότοπους (19%), σε καλλιεργήσιμη έκταση (9%), σε κατοικημένη έκταση (5,6%) και σε λοιπή έκταση (3%). Κατανομή, που φανερώνει το ορεινό της περιοχής και τη κτηνοτροφική κατεύθυνσή της.

5.4.2. ΓΕΩΡΓΙΑ

5.4.2.1. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ

Με βάση τόσο τις επίσημες πηγές (ΕΛ.ΣΤΑΤ., ΜΑΑΕ), όσο και την επιτόπια έρευνα, διαπιστώθηκε ότι οι εκμεταλλεύσεις καλλιεργούν κυρίως δημητριακά (αραβόσιτο, σιτάρι και βρώμη κυρίως) και κτηνοτροφικά φυτά (βρώμη, τριφύλλια, γρασίδια & ριζώματα), γεγονός που φανερώνει ότι η γεωργική δραστηριότητα είναι συμπληρωματική της κτηνοτροφικής στην περιοχή, δεδομένου ότι παράγονται ζωοτροφές για την διατροφή των ζώων.

Από τη προ-έρευνα, που διενεργήθηκε, διαπιστώθηκαν ότι στο σύνολο της περιοχής τα είδη που καλλιεργούνται είναι κατά κύριο λόγο: τριφύλλι, καλαμπόκι, βρώμη και βίκος.

- το καλαμπόκι καλλιεργείται για τους ακόλουθους λόγους: α) χρησιμοποιείται ως ζωοτροφή για κάλυψη τμήματος των διατροφικών αναγκών των εκτρεφόμενων ζώων και β) συνεισφέρει στην αύξηση του γεωργικού εισοδήματος της εκμετάλλευσης δεδομένης της επιδότησης ανά καλλιεργούμενο στρέμμα,
- η βρώμη και ο βίκος καλλιεργούνται σε ποσοστό 90% για τη δημιουργία γρασιδιού και άρα βοσκήσιμης έκτασης και σε ποσοστό 10% για τη παραγωγή καρπού. Η παραγωγή καρπών από την εκμετάλλευση γίνεται για την κάλυψη αναγκών σε ζωοτροφές τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του κοπαδιού. Όμοια και για το τριφύλλι.

Παράλληλα η δένδροκαλλιέργεια (ειδικά η καλλιέργεια της καστανιάς και της καρυδιάς) αποτελεί σημαντική γεωργική καλλιέργεια. Οι καλλιέργειες καστανιάς και καρυδιάς, εγκαταστάθηκαν κυρίως με τη χρήση κανονισμών χρηματοδότησης (2080/92), αποσκοπώντας την αξιοποίηση καλλιεργήσιμων εδαφών για τη διασφάλιση ενός εισοδήματος μέσα από την είσπραξη επιδοτήσεων,

Σύνολο καλλιεργούμενης γης: 25.472 στρ

- ✓ το 79,6% (20.276 στρ) καλλιεργούνται με φυτά, που έχουν ως κατεύθυνση την εκτροφή των ζώων (σιτηρά, κτηνοτροφικά φυτά, γρασίδια, βοσκότοποι, κλπ),
- ✓ το 11,7% (2.971 στρ.) καλλιεργούνται με δένδρα κυρίως καρυδιές (58,77%) και καστανιές (34,63%)
- ✓ το 2,7% καλλιεργούνται με φυτά που κατευθύνονται στο εμπόριο, όπως καπνός,
- ✓ το 3,1% καλλιεργούνται με φυτά, που απευθύνονται στην ιδιοκατανάλωση, όπως όσπρια, κ.ά,
- ✓ το 2,9% τέλος αφορά εκτάσεις, που βρίσκονται σε αγρανάπαιψη.

ΜΑΑΕ 1997

καθώς και ενός ελάχιστου εισοδήματος από την εμπορία του προϊόντος. Επιπλέον η εκμετάλλευση αυτή συντελεί και στην προστασία του περιβάλλοντος δεδομένου ότι οι

συγκεκριμένες εκτάσεις δεν παραμένουν χέρσες. Η εκτατική μορφή αυτής της καλλιέργειας αξιοποιείται από πολλές «εξ αποστάσεως εκμεταλλεύσεις»⁶⁶.

Μικρό τμήμα των γεωργικών εκτάσεων :

- καλλιεργούνται με ετήσιες καλλιέργειες, όπως όσπρια, λαχανόκηπο (φασολάκια, πατάτες, κλπ), για να καλύψουν διατροφικές ανάγκες της οικογένειας και
- παραμένουν σε αγρανάπαυση χωρίς να έχουν ενταχθεί σε καθεστώς χρηματοδότησης. Μεγάλο μέρος της έκτασης σε αγρανάπαυση αρδεύεται με σκοπό την παραγωγή γρασιδιού, το οποίο συμβάλλει στην κάλυψη διατροφικών αναγκών του κοπαδιού της εκμετάλλευσης.

Πίνακας 5-4: Κατανομή εκτάσεων εντός και εκτός οικισμού

Μορφές έκτασης	εντός οικισμού	εκτός οικισμού	σύνολο
Σύνολο καλλιεργούμενης	24.911	552	25.463
Για παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων	19.896	380	20.276
Για παραγωγή άλλων προϊόντων	5.015	172	5.187

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ίδια επεξεργασία

Η εκτατική μορφή της γεωργικής δραστηριότητας σε συνδυασμό με την έλλειψη εργατικού δυναμικού καθώς και υποδομών αλλά και την παράλληλη ευκολία στην ανεύρεση ζωοτροφών στην αγορά εμφανίζεται ως επικουρική δραστηριότητα και μάλιστα για κάλυψη διατροφικών αναγκών του κάθε κοπαδιού σε περιόδους κατά τις οποίες υπάρχει έλλειψη ζωοτροφών τόσο στην αγορά όσο και στους βοσκότοπους. Γι' αυτές ακριβώς τις ανάγκες του κοπαδιού της κάθε εκμετάλλευσης οι εκτάσεις της καλλιεργούνται με σιτηρά και με κτηνοτροφικά φυτά για γρασίδι. Γίνεται φανερό η συμπληρωματικότητα μεταξύ της γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Τέλος παρατηρείται χωρική διαφοροποίηση της χρήσης των διαθέσιμων αγροτεμαχίων τόσο συνολικά όσο και ανά αγροτική εκμετάλλευση: τα πιο απομακρυσμένα αγροτεμάχια από τον οικισμό είτε χρησιμοποιούνται ως γρασίδια για τη βόσκηση των ζώων είτε παραμένουν χέρσα, κυρίως αυτά τα οποία ανήκουν σε εκμεταλλεύσεις με ηλικιωμένους

⁶⁶ Σύμφωνα με τους Goussios, D., Duquenne MN, (2000) η «εξ αποστάσεως» εκμετάλλευση χαρακτηρίζεται από το φυσικό διαχωρισμό μεταξύ της έδρας της διαμονής του ιδιοκτήτη – καλλιεργητή και της έδρας της εκμετάλλευσής του. Αυτή η μορφή εκμετάλλευσης χρησιμοποιείται από ιδιοκτήτες γης που δηλώνονται αγρότες, αλλά στην ουσία δεν εξασκούν πλέον το επάγγελμα του αγρότη, όπως αυτό ορίζεται από τη νομοθεσία, αλλά κάποιο άλλο επάγγελμα (στον ιδιωτικό ή δημόσιο τομέα) και εκμεταλλεύονται γεωργική ιδιοκτησία, την οποία κατέχουν λόγω κληρονομιάς από την οικογένειά τους.

αρχηγούς, οι οποίοι δεν είναι πλέον ικανοί να ασχοληθούν ενεργά με την γεωργία είτε σε εκμεταλλεύσεις με αρχηγούς χωρίς διαδοχή.

5.4.2.2. ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΑ: ΠΟΛΥΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

Η περιοχή (πίνακας 5-5.) εμφανίζει σε μικρό βαθμό πολυτεμαχισμό (5.820 αγροτεμάχια για 1.640 εκμεταλλεύσεις- ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2001) -(3,5 αγροτεμάχια ανά εκμετάλλευση έναντι 6,3 σε επίπεδο χώρας) και μικρή έκταση ανά αγροτεμάχιο (4,58 στρέμματα ανά αγροτεμάχιο έναντι 7 στρεμμάτων ανά αγροτεμάχιο σε επίπεδο χώρας). Ο μικρός κλήρος, η διασπορά των αγροτεμαχίων στο χώρο και το μικρό τους μέγεθος, κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας, εντοπίζονται σε όλα τα δημοτικά διαμερίσματα της περιοχής έρευνας με ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους.

Η έκταση κάθε κοινότητας εκτείνεται από χαμηλό υψόμετρο (200 μ) έως πολύ υψηλό (2.800 μ). Δεδομένης της διαφορετικότητας του ανάγλυφου και των κλίσεων οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις βρίσκονται σχεδόν συγκεντρωμένες στο χώρο με υψόμετρο μεταξύ των 200 – 550 μ. Επιπλέον τα καλλιεργήσιμα εδάφη βρίσκονται σχεδόν στο σύνολό τους συγκεντρωμένα κατά μήκος της παρόχθιας περιοχής του Αχελώου. Τόσο σύμφωνα με τις απόψεις των κατοίκων (τοπική έρευνα), όσο και σύμφωνα με τον Sivignon (1992), δεν υπάρχουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε υψόμετρο άνω των 550 μέτρων στην περιοχή έρευνας χαρακτηριστικό όλων των ορεινών περιοχών.

Φωτογραφία 5-5.:

Καλλιεργούμενη έκταση στις όχθες του ποταμού Αχελώου
Προσωπικό Αρχείο

Πίνακας 5-5: Πολυτεμαχισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Λεκτικό	Εκμεταλλεύσεις με χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση (αρ.)	Χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση (στρ)	Μέση έκταση ανά εκμετάλλευση (στρ)	Αριθμός αγροτεμαχίων (αρ.)	Μέση έκταση ανά αγροτεμάχιο (στρ.)
Σύνολο περιοχής	1.640	26.672,4	16,26	5.820	4,58
Χώρα	811.318	35.831.853	44,2	5.130.527	7

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή γεωργίας κτηνοτροφίας 2001, ίδια επεξεργασία

Το γεωργικό σύστημα της περιοχής και οι συνήθειες των παραγωγών δεν ευνόησαν την ανάπτυξη του συστήματος ανταλλαγής αγροτεμαχίων για καλλιέργεια. Επιπλέον οι προσπάθειες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για αναδασμό, όπου αυτός ήταν εφικτός, δεν απέδωσαν λόγω αντιδράσεων των ίδιων των παραγωγών σύμφωνα με μαρτυρίες.

Οι εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας καλλιεργούν την ιδιόκτητη έκτασή τους και δεν προβαίνουν σε ενοικίαση αγροτεμαχίων, χαρακτηριστικό φαινόμενο της εκτατικότητας του συστήματος⁶⁷, παρά

μόνο σε ενοικίαση βοσκήσιμων εκτάσεων για την κάλυψη διατροφικών αναγκών του κοπαδιού. Οι εκτάσεις που αξιοποιεί μια εκμετάλλευση εντοπίζονται στον οικισμό διαμονής του

Πίνακας 5-6: Ιδιόκτητη –Ενοικιαζόμενη έκταση εντός και εκτός οικισμού

Μορφές έκτασης	εντός οικισμού	εκτός οικισμού	σύνολο
καλλιεργούμενη	24.911	552	25.463
ιδιόκτητη	23.097	537	23.634
ενοικιαζόμενη	1.814	15	1.829
%			
καλλιεργούμενη	97,8	2,2	
ιδιόκτητη	97,7	2,3	
ενοικιαζόμενη	99,2	0,8	

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997. ίδια επεξεργασία

αρχηγού της, γεγονός που οφείλεται στη μεγάλη απόσταση μεταξύ των οικισμών και του έντονου ανάγλυφου της περιοχής, που μειώνει την δυνατότητα εύκολης πρόσβασης.

Σε περιπτώσεις ενοικίασης καλλιεργούμενης ή βοσκήσιμης έκτασης το μίσθωμα αποδίδεται κυρίως σε είδος, όπως ποσοστό επί του παραγόμενου προϊόντος ή κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως τυρί, γάλα. Συνήθως η ενοικίαση είναι άτυπη παραχώρηση των εκτάσεων προς καλλιέργεια ή βόσκηση και αφορά κυρίως συγγενείς αλλά και γείτονες.

5.4.2.3. ΥΠΟΔΟΜΕΣ: ΑΡΔΕΥΣΗ

Το 79% σχεδόν των εκμεταλλεύσεων αρδεύεται στην περιοχή έρευνας και το 40% σχεδόν της καλλιεργήσιμης έκτασης είναι αρδεύσιμο. Σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, η άρδευση στην περιοχή έρευνας γίνεται:

⁶⁷ Παρ'όλο που η ενοικίαση γης (Μουσιδής, 1994) αποτελεί διαφοροποιητικό κοινωνικό στοιχείο και αποτελεί μέσο έμμεσης συγκεντροποίησης της γεωργικής γης, η έλλειψη χεριών και μηχανολογικού εξοπλισμού, και επιπλέον η προχωρημένη ηλικία των αρχηγών της εκμετάλλευσης (μ.ο. άνω των 50 ετών), αποτελούν βασική αιτία που τα νοικοκυριά στις ορεινές περιοχές αρκούνται στην καλλιέργεια των ιδιόκτητων εδαφών τους και δεν προβαίνουν σε ενοικίαση άλλων διαθέσιμων.

- κυρίως με φυσική ροή σε εκτάσεις που βρίσκονται σε κλίσεις,
- μέσω συγκέντρωσης νερών σε δεξαμενές. Σε ορισμένα δημοτικά διαμερίσματα, όπως Αργύρι, Κέδρα, Βραγκιανά, έχουν κατασκευαστεί δεξαμενές για τη συγκράτηση και διαχείριση του νερού, που έρχεται από χείμαρρους και ρέματα,
- μέσω αρδευτικών έργων. Στη περιοχή που εκτείνεται στην έκταση του Νέου Αργυρίου και του Ραπτόπουλου υπάρχουν δύο αρδευτικά έργα, τα οποία αντλούν νερό από τον Αχελώο, γεγονός το οποίο παρατηρείται και στο συνοικισμό Τσιφλίκι στη Μεγαλόχαρη και στο συνοικισμό Αδράνοβο στο Καταφύλλι. Τα αρδευτικά έχουν υλοποιηθεί από την αρμόδια υπηρεσία Υδάτινων πόρων της αντίστοιχης Περιφερειακής Ενότητας. Το νερό μεταφέρεται με αγωγούς και αποθηκεύεται σε δεξαμενές, πριν διατεθεί προς άρδευση.

Η μείωση των βροχοπτώσεων και των χιονοπτώσεων τα τελευταία έτη (επιτόπια έρευνα) δημιουργούν δυσκολίες στην άρδευση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

5.4.3. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

5.4.3.1. ΓΕΝΙΚΑ

Η κτηνοτροφία αποτελεί το σημαντικότερο συντελεστή στην τοπική οικονομία από πλευράς δραστηριότητας και συμμετοχής στο εισόδημα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Αφορά αποκλειστικά αιγο-προβατοτροφία παραδοσιακής μορφής (ημι-νομαδική). Τα πρόβατα αποτελούν το σημαντικότερο τμήμα του ζωικού κεφαλαίου της περιοχής.

Σε γενικές γραμμές:

- ✓ οι κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις συνδέονται στην συντριπτική τους πλειοψηφία με την αιγο-προβατοτροφία και παρουσιάζουν συνεχή και σημαντική μείωση,
- ✓ η πλειονότητα των αιγοπροβάτων της περιοχής έρευνας αποτελείται από διασταυρωμένα ζώα (βελτιωμένα), αφού η λεγόμενη φυλή «κούτσινο» με μικρή απόδοση αλλά ανθεκτικότητα στο κλίμα και τις φυσικές συνθήκες της περιοχής απαντάται σε πολύ μικρό αριθμό. Η προβατοτροφία είναι η κύρια δραστηριότητα, υπερέχει δε της αιγοτροφίας ως προς τον αριθμό εκτρεφόμενων ζώων ενώ υστερεί ως προς τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων,
- ✓ παρ' όλο που ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων παρουσιάζει συνεχή μείωση, το εκτρεφόμενο ζωικό κεφάλαιο παρουσιάζει αυξομειώσεις. Η μεταβολή ακολουθεί τις αλλαγές στην κοινοτική νομοθεσία.

Πίνακας 5-7: Εξέλιξη εκμεταλλεύσεων και αριθμού εκτρεφόμενων ζώων

ΟΤΑ	ΠΡΟΒΑΤΑ			ΑΙΓΟΕΙΔΗ		
	1981	1991	2001	1981	1991	2001
Εκμεταλλεύσεις	1.252	1.099	922	1.768	1.425	1.123
Αριθμός ζώων	36.760	39.169	34.367	19.840	24.285	21.840
Μέσος αριθμός ζώων/εκμετάλλευση	29	36	37	11	17	19

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ίδια επεξεργασία

- ✓ υπάρχει μεγάλος αριθμός εκμεταλλεύσεων, που εκτρέφουν μικρό και μεσαίο αριθμό ζώων.

Υπάρχουν αντιλήψεις και θέσεις οι οποίες ταυτίζουν τη σύγχρονη εκμετάλλευση με τη μεγάλη και τη μικρή με την «παραδοσιακή». Οι μικρές και άρα παραδοσιακές εκμεταλλεύσεις θεωρούνται η «πηγή του κακού» της κτηνοτροφίας δεδομένου ότι τα κύρια χαρακτηριστικά της συνοψίζονται σε : αδιαφορία για τη βελτίωση των ζώων, την παραγωγικότητα, αρνητική επίπτωση στις μεταβολές των τιμών της αγοράς, κλπ. Η λύση που προτείνεται είναι η εξαφάνισή τους, μη λαμβάνοντας υπόψη ότι όλα εξαρτώνται από την «συμπεριφορά» και την «απόφαση» του αρχηγού της εκμετάλλευσης και αυτή εξαρτάται από τις προτεραιότητες και τις υποχρεώσεις του. Είναι δυνατή η ύπαρξη και η καλή πορεία των μικρών σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων, οι οποίες με δικιά τους πρωτοβουλία και σε ένα πλαίσιο ορθολογικής ολοκλήρωσης είναι δυνατό να είναι σύγχρονες, και παράλληλα η ύπαρξη των μεγάλων σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων που χρεοκοπούν για το λόγο ότι στην ουσία δεν είναι σύγχρονες.

Η φυσιολογία της κτηνοτροφίας της περιοχής έρευνας ακολουθεί την εξέλιξη της διαρθρωτικής πολιτικής από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους και της αγροτικής πολιτικής ιδιαίτερα μετά την δεκαετία του 1960, η οποία ενίσχυε τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής εκμετάλλευσης (εκμηχάνιση και εντατικοποίηση της γεωργίας). Η εξέλιξη αυτή δεν μεριμνούσε για την κτηνοτροφία, απεναντίας πολλές από τις αποφάσεις και μέτρα που πάρθηκαν συνέβαλαν στον περιορισμό της κτηνοτροφικής δραστηριότητας με αποτέλεσμα τη συνεχόμενη μείωση τόσο των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων όσο και των εκτρεφόμενων ζώων.

5.4.3.2. ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΡΙΘΜΟΥ ΖΩΩΝ

Η αιγο-προβατοτροφία συνιστά, όπως ειπώθηκε, τον κυρίαρχο και μοναδικό παραγωγικό κλάδο στην περιοχή έρευνας, δεδομένου ότι η γεωμορφολογία της δεν επέτρεψε την ανάπτυξη αγελαδοτροφίας.

Με βάση τα δεδομένα του Μ.Α.Α.Ε. στην περιοχή δραστηριοποιούνται 1.188 κτηνοτροφικές και μικτής κατεύθυνσης εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εκτρέφουν συνολικά **48.712** αιγοπρόβατα. Η κατανομή τους στο χώρο της περιοχής (χάρτης 5-2.) είναι η ακόλουθη:

- στη Δ.Ε. Ασπροποτάμου και Απεραντίων (μόνο τα Δ.Δ. Γρανίτσας και Λιθοχωρίου) δραστηριοποιούνται **407** εκμεταλλεύσεις εκτρέφοντας συνολικά **17.013** ζώα,
- στη Δ.Ε. Αχελώου δραστηριοποιούνται **164** εκμεταλλεύσεις εκτρέφοντας συνολικά **6.762** ζώα, και τέλος
- στη Δ.Ε. Τετραφυλλίας δραστηριοποιούνται **610** εκμεταλλεύσεις εκτρέφοντας συνολικά **24.937** ζώα.

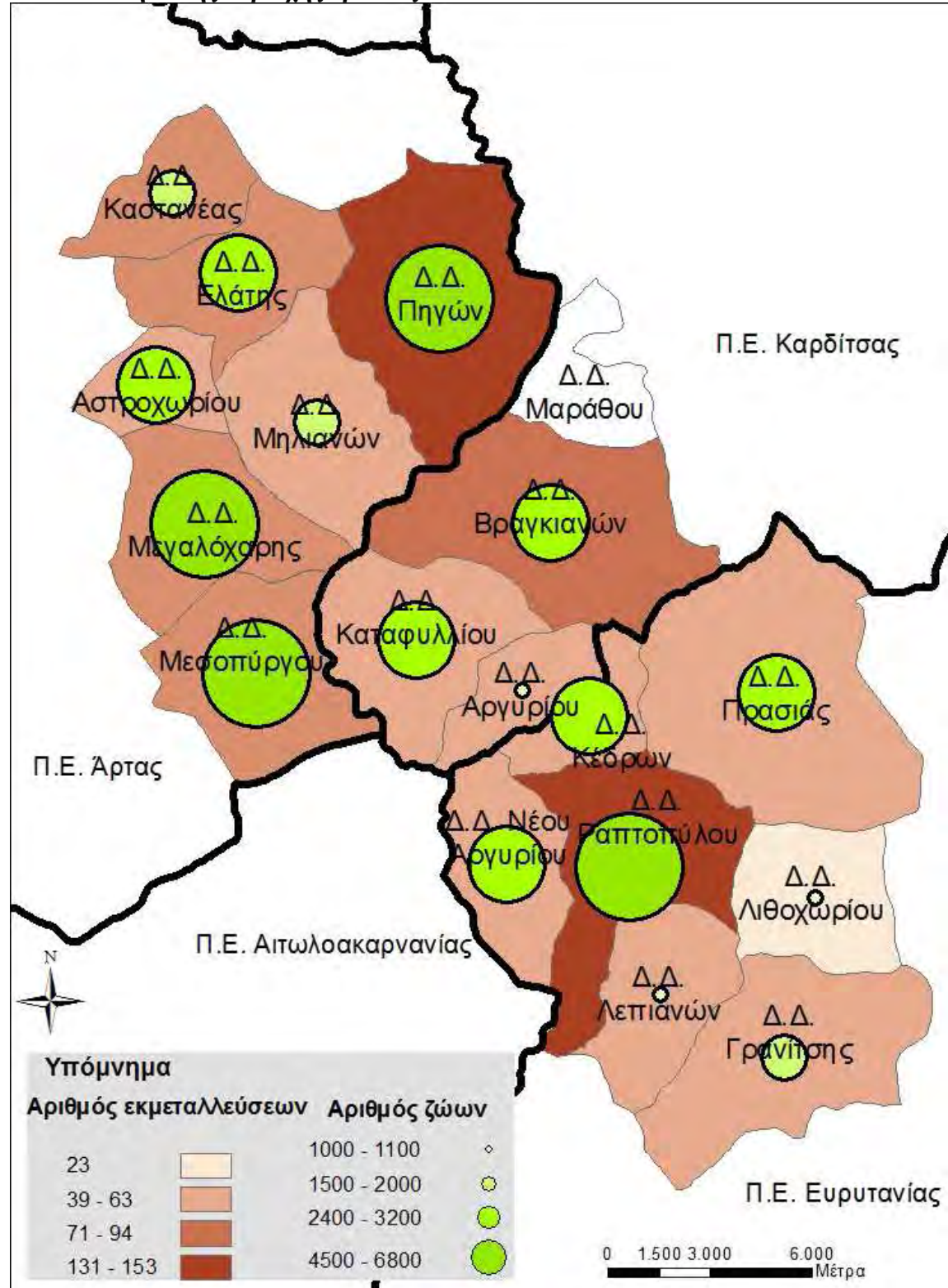
Στην περιοχή έρευνας ο μ.ο. εκτρεφόμενων ζώων ανέρχεται σε 41 αιγοπρόβατα ανά εκμετάλλευση. Υψηλή αναλογία και άρα συγκέντρωση ζώων ανά εκμετάλλευση σε επίπεδο τοπικής κοινότητας εμφανίζεται σε Κέδρα, Καταφύλλι, Μεσόπυργο και Μεγαλόχαρη. Αντίθετα σε Καστανιά, Αργύρι και Λεπιανά παρουσιάζεται η μικρότερη συγκέντρωση ζώων, δηλαδή στις τοπικές κοινότητες αυτές υπάρχουν πολλές σχετικά εκμεταλλεύσεις με μικρό αριθμό ζώων η κάθε μια.

Παράλληλα ο αριθμός των ζώων ανά βοσκήσιμη έκταση στο σύνολο της περιοχής ανέρχεται σε 0,63 ζώα ανά στρέμμα βοσκήσιμης έκτασης. Μόλις το Νέο Αργύρι, η Πρασιά και το Αργύρι πλησιάζουν τους όρους που θέτει ο κανονισμός για την εκτατική κτηνοτροφία (βόσκηση ενός ζώου ανά πέντε στρέμματα ξηρικού βοσκοτόπου). Γεγονός που υποδεικνύει την υπερφόρτωση όλων των βοσκήσιμων εκτάσεων της περιοχής. Το σημαντικότερο πρόβλημα το παρουσιάζουν οι Πηγές και το Αστροχώρι.

Πίνακας 5-8.: Συσχέτιση των διαφοροποιήσεων των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων με πυκνότητες καλλιεργούμενων εκτάσεων – βοσκοτόπων και ζωικού κεφαλαίου

Δημοτικά διαμερίσματ α	Συνολική γεωργική γη (στρ)	Καλ/μενη Έκταση (στρ)	Βοσκότοποι			αρ. ζώων	αρ. εκμ	Μέση συνολική έκταση /εκμ.	% καλ. έκτασης επί του συνόλου	μ.ο. ζώων / εκμ.	Αριθ. Ζώων /στρ βοσκ
			Ιδιόκτ ητοι	Κοινοτι κοί	Σύνολ ο						
Γρανίτσα	3.000	975	0	2.000	2.000	1.913	62	15,7	32,5	30,9	0,96
Κέδρα	1.000	599	0	0	0	2.712	39	15,4	59,9	69,5	
Λεπιανά	1.000	894	0	0	0	1.087	45	19,9	89,4	24,2	
Λιθοχώρι	1.000	670	0	0	0	1.050	23	29,1	67,0	45,7	
Νέο Αργύρι	4.000	1.958	10.000	1.000	11.000	2.765	58	33,8	49,0	47,7	0,25
Πρασιά	1.000	778	10.000	1.000	11.000	2.961	53	14,7	77,8	55,9	0,27
Ραπτόπουλο	4.000	3.079	7.000	4.000	11.000	4.525	131	23,5	77,0	34,5	0,41
Αστροχώρι	2.000	1.195	0	1.000	1.000	2.418	50	23,9	59,8	48,4	2,42
Ελάτη	2.000	1.345	0	2.000	2.000	2.739	71	18,9	67,3	38,6	1,37
Καστανιά	4.000	2.585	0	1.000	1.000	1.848	88	29,4	64,6	21,0	1,85
Μεγαλόχαρη	2.000	2.637	12.000	0	12.000	4.658	92	28,7	131,9	50,6	0,39
Μεσόπυργος	2.000	1.813	3.000	1.000	4.000	5.034	94	19,3	90,7	53,6	1,26
Μηλιανά	2.000	1.035	0	2.000	2.000	1.504	63	16,4	51,8	23,9	0,75
Πηγές	5.000	2.403	0	2.000	2.000	6.736	153	15,7	48,1	44,0	3,37
Αργύρι	1.000	721	4.000	0	4.000	1.056	45	16	72,1	23,5	0,26
Βραγκιανά	2.000	1.533	0	9.000	9.000	3.194	79	19,4	76,7	40,4	0,35
Καταφύλλι	2.000	1.243	5.000	0	5.000	2.512	42	29,6	62,2	59,8	0,50
Σύνολο περιοχής	38.000	25.463	51.000	26.000	77.000	48.712	1.188	21,4	67,0	41,0	0,63

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ΕΛ.ΣΤΑΤ., απογραφή γεωργίας –κτηνοτροφίας 2001

Χάρτης 5-2.: Κατανομή εκμεταλλεύσεων και αριθμού εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων ανά κοινότητα της περιοχής έρευνας**ΠΗΓΗ:** Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

5.4.3.3. ΖΩΟΤΡΟΦΕΣ : ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΟΣΤΟΣ

Σήμερα πλέον ο κύριος όγκος των διατροφικών αναγκών των εκτρεφόμενων ζώων στην περιοχή έρευνας καλύπτονται από ζωοτροφές, που αγοράζονται στο εμπόριο⁶⁸ (85% του σιτηρεσίου προέρχεται από αγορασμένες ζωοτροφές και 15% από ιδιοπαραγόμενες). Αυτό αποτελεί φαινόμενο, που χαρακτηρίζει τα εκτατικά κτηνοτροφικά συστήματα της Μεσογείου, όταν η ευρύτερη γεωργία έχει εντατική μορφή και οι βοσκότοποι έχουν υποβαθμιστεί εξαιτίας της μη συνεχούς και εκτενούς χρήσης τους⁶⁹. Η εποχή αγοράς των ζωοτροφών εξαρτάται από την οικονομική κατάσταση του παραγωγού. Συνήθως οι παραγωγοί αγοράζουν κτηνοτροφικούς καρπούς (καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη, κ.ά), τον Ιούνιο ή Σεπτέμβριο – Οκτώβριο και κτηνοτροφικούς σανούς (τριφύλλι –κυρίως-, άχυρο κ.ά.) τέλη Ιουλίου με τέλη Αυγούστου.

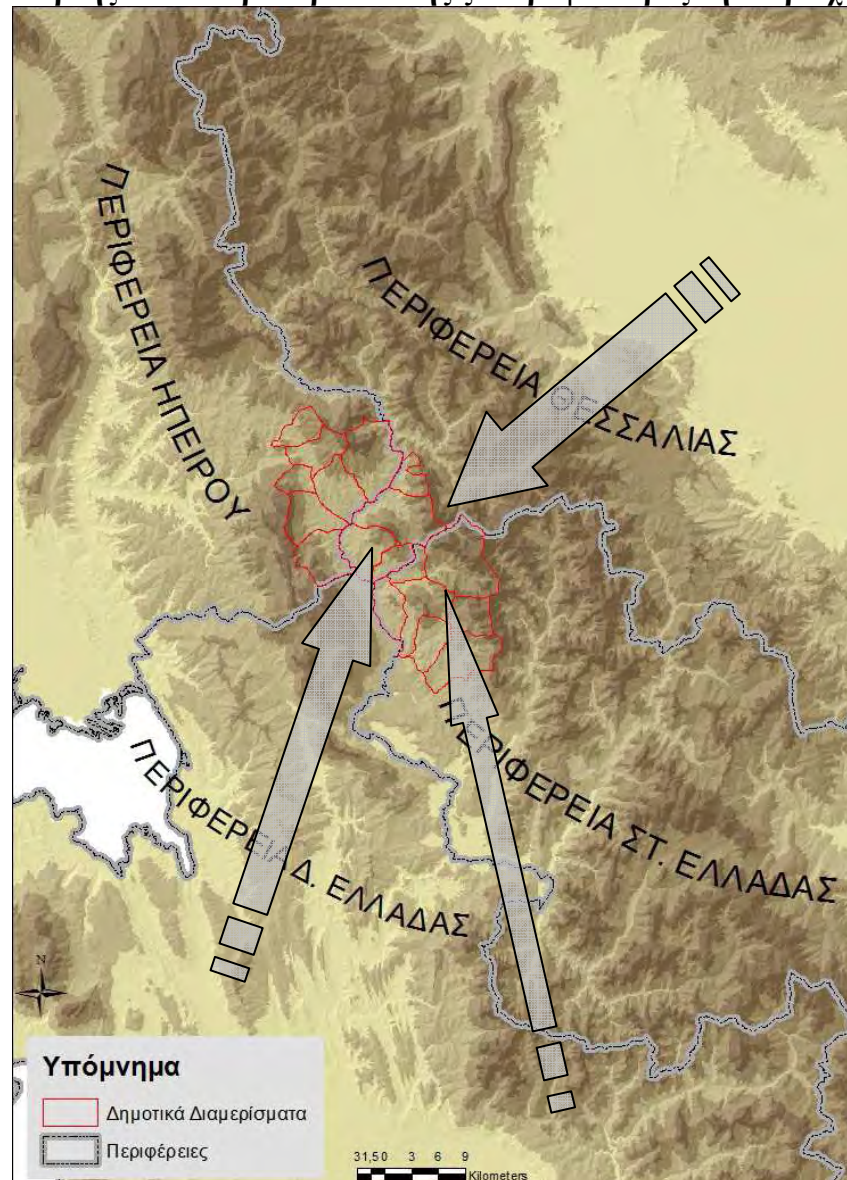
Οι αλλαγές στη στρατηγική των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (αύξηση παραγωγικότητας) σε συνδυασμό με το γερασμένο ηλικιακά εργατικό δυναμικό συνάδει στην αλλαγή χρήσης των διαθέσιμων βοσκήσιμων εκτάσεων με σημαντικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις και την δημιουργία ενός φαύλου κύκλου, όσον αφορά τη διατροφή των ζώων. Η ανυπαρξία εκμηχανισμένων γεωργικών εκμεταλλεύσεων συμβάλλει στο να θεωρείται οικονομικότερη η αγορά ζωοτροφών από το εμπόριο (αρκετοί είναι οι παραγωγοί από την περιοχή έρευνας που είναι ταυτόχρονα και έμποροι-μεταφορείς). Η διαμόρφωση της τιμής των ζωοτροφών εξαρτάται από τόπο προέλευσης των ζωοτροφών (απόσταση μεταφοράς), από την ποιότητά τους και από το χρόνο αγοράς τους (χάρτης 5-3.).

---

⁶⁸ Σύμφωνα με τους κτηνοτρόφους αγοράζονται ζωοτροφές, που διαφέρουν ως προς την ποιότητά τους. Τις ζωοτροφές υψηλής ποιότητας («καθαρές») τις χρησιμοποιούν για την κάλυψη διατροφικών αναγκών των ζώων κατά τη περίοδο του οχτού και της γέννας, ενώ τις υπόλοιπες χαμηλότερης ποιότητας τις χρησιμοποιούν κατά την υπόλοιπη περίοδο.

⁶⁹ «Η ριζική αλλαγή στο σύστημα διαχείρισης των βοσκοτόπων συνίσταται με το πέρασμα στις συμπυκνωμένες ζωοτροφές και το βάρος που αποκτούν αυτές οι τελευταίες στη διατροφή των ζώων. Από την άλλη πλευρά, η πρόσβαση σε ζωοτροφές ενισχύει βραχυπρόθεσμα την ευκαμψία του συστήματος σε βάρος ωστόσο της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων. Σε περιοχές με υψηλή βοσκοφόρτωση ο κανόνας ότι «η βοσκή συμβάλλει στην πάχυνση και οι ζωοτροφές στη συντήρηση» έχει αντιστραφεί εντελώς: όλο και περισσότερο «η βοσκή συντηρεί πλέον το κοπάδι και οι ζωοτροφές επιτρέπουν την πάχυνση». Αυτή η ριζική αλλαγή, που συνδέεται και με την εξέλιξη του τοπικού πλαισίου ζωής, ανεβάζει το κόστος σε υψηλά επίπεδα, γεγονός που αποκρύπτουν προς το παρόν οι ενισχύσεις της ΚΓΠ και επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων.» (Γούσιος Δ., 2000)

Χάρτης 5-3.: Χώροι προέλευσης ζωοτροφών προς την περιοχή έρευνας

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι Φαρασλής

Ο τόπος προέλευσης των ζωοτροφών επίσης διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος αυτών. Έτσι καρποδοτικές ζωοτροφές αγοράζονται από Αγρίνιο και από Αιτωλοακαρνανία (Μεσολόγγι) ενώ σανοδοτικές ζωοτροφές αγοράζονται από Θεσσαλία. Σύμφωνα με μαρτυρίες παραγωγών οι περιοχές που έχουν «καλύτερη» πρόσβαση προς Θεσσαλία, αγοράζουν από εκεί το σύνολο των ζωοτροφών. Ενώ στη Μεγαλόχαρη και στις Πηγές υποστηρίχθηκε από τους παραγωγούς ότι αγοράζουν άχυρα από Θεσσαλία, τριφύλλι και καλαμπόκι από Μεσολόγγι, Αγρίνιο και Γρεβενά.

Ο χώρος προέλευσης των απαραίτητων ζωοτροφών (καρποί και σανοί) εξαρτάται από τις διαπροσωπικές σχέσεις των παραγωγών, την ποιότητα των αγοραζόμενων ζωοτροφών

και τη χρηματική ρευστότητα του παραγωγού τη δεδομένη χρονική στιγμή. Ειδικά ο τελευταίος παράγοντας είναι καθοριστικός στη μη συνεργασία των παραγωγών για την αγορά από κοινού των απαραίτητων εισροών με σημαντικές επιπτώσεις στο κόστος παραγωγής. Επιπλέον η μη συνεργασία των κτηνοτρόφων στην από κοινού αγορά των απαιτούμενων ζωοτροφών τους δεν τους επιτρέπει να έχουν την απαιτούμενη διαπραγματευτική ικανότητα. Συνεπώς το κόστος αγοράς παραμένει σε υψηλό επίπεδο και συνοδεύεται και από υψηλό μεταφορικό κόστος, δεδομένου ότι ο μεταφορέας των ζωοτροφών είναι ταυτόχρονα και έμπορας.

5.4.3.4. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

❖ *Διατροφή*

Σύμφωνα με τους παραγωγούς οι ζωοτροφές χορηγούνται όλο το έτος, η ποσότητά τους μεταβάλλεται ανάλογα με την εποχή του έτους και τη περίοδο εκτροφής των ζώων καθώς και την οικονομική κατάσταση του κτηνοτρόφου. Η χορηγούμενη ποσότητα κατά γενική ομολογία διαμορφώνεται γύρω στα 1 – 1,5 κιλά τροφή ανά ημέρα κατά τη διάρκεια του έτους, η οποία όμως δύναται να ανέλθει στα 2,5 με 3 κιλά κατά την περίοδο από Οκτώβριο έως Μάιο (περίοδος σχεδόν μη βόσκησης). Το μόνο πρόσθετο που χρησιμοποιούν οι παραγωγοί είναι μικρή ποσότητα μαρμαρόσκονης και αλατιού.

Διαφοροποίηση παρουσιάστηκε στο τμήμα της Δ.Ε Τετραφυλλίας (έρευνα στη Μεγαλόχαρη και στις Πηγές), όπου όπως υποστηρίχθηκε στο σιτηρέσιο συμπεριλαμβάνουν βαμβακόπιτα και είδος τριφυλλιού που παράγεται στην Αιτωλοακαρνανία καθώς και συμπυκνωμένες ζωοτροφές (φυράματα), τις οποίες χορηγούν σε όλη τη γαλακτοπαραγωγική περίοδο. Σταματούν τη χορήγηση συμπυκνωμένων ζωοτροφών προς το τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου. Το γάλα, που παράγεται στη συγκεκριμένη περίοδο, σαφώς λιγότερο σε ποσότητα ο παραγωγός το μεταποιεί για να καλύψει ανάγκες του νοικοκυριού σε γαλακτοκομικά προϊόντα προς ιδιοκατανάλωση.

❖ *Ανανέωση κοπαδιού*

Η ανανέωση του κοπαδιού γίνεται με ζώα που γεννιούνται στο κοπάδι. Μια φορά την πενταετία οι παραγωγοί αγοράζουν ένα ή δύο αρσενικά ζώα από κοπάδι άλλης περιοχής. Το κοπάδι, από όπου θα αγοραστούν τα ζώα, επιλέγεται με βάση την υγεία των ζώων του και της απόδοσής τους στην αναπαραγωγή. Οι πληροφορίες για την καλή κατάσταση του

κοπαδιού, από το οποίο θα αγοράσει τα ζώα για την ανανέωση του κοπαδιού του, γίνεται είτε από άλλους κτηνοτρόφους (άτυπες συνεργασίες) είτε από τον τοπικό γεωπόνο ή κτηνίατρο.

❖ Γέννηση - θηλασμός

Η γέννηση και ο θηλασμός ενδιαφέρουν ως διαδικασίες, δεδομένου ότι συνεισφέρουν στην παραγωγική διαδικασία του κοπαδιού και άρα στο οικονομικό αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης. Η παραγωγή νέων ζώων (1–1½ ζώα ανά θηλυκό ζώο ανά έτος) με τη γέννηση από τα θηλυκά ζώα του κοπαδιού συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του κοπαδιού. Ένα κοπάδι 100 θηλυκών ζώων παράγει το έτος 100–120 μικρά ζώα, από τα οποία το 1/5 θα αντικαταστήσει τα μεγάλα σε ηλικία ζώα, τα οποία θα οδηγηθούν σε σφαγή και τα υπόλοιπα 4/5 θα πωληθούν ως ζώα γάλακτος.

Η ευρωστία και η καλή αναπαραγωγή του κοπαδιού εξαρτώνται σημαντικά από τη σωστή φροντίδα και διατροφή των εγκύων ζώων κατά την περίοδο της οχείας. Την περίοδο 40 ημερών μετά τη γέννηση το παραγόμενο γάλα διατίθεται αποκλειστικά στον θηλασμό των νεογνών. Επίσης το ζώο την περίοδο αυτή θα πρέπει να διατρέφεται πολύ καλά, για να μπορέσει να υποστηρίξει τη σωστή ανάπτυξη των μικρών. Η παράλληλη άμελξη αυτή την περίοδο είναι πιθανή, όταν τα ζώα φέρουν μεγάλη ποσότητα γάλακτος. Κατά την γαλακτοπαραγωγική περίοδο αρχικά τα ζώα θηλάζουν τρεις φορές την ημέρα και προοδευτικά μειώνεται στις δύο και στη συνέχεια στη μια φορά την ημέρα. Με την πάροδο των 40 ημερών το ζώο απογαλακτίζεται και αρχίζει η κανονική περίοδος του αμέλγματος και τα νεογνά πλέον πωλούνται ως σφάγια. Ο παραγωγός σήμερα ανάλογα με το πότε θα πωλήσει τα απογαλακτισμένα ζώα ελέγχει το πότε θα είναι η περίοδος του οχετού για τα θηλυκά ζώα.

Η περίοδος του αμέλγματος (άμελξη τρεις φορές την ημέρα) διαρκεί στις περισσότερες των περιπτώσεων 1,5 με 2 μήνες, κατά τους οποίους το γάλα που συλλέγεται, πουλιέται στις γαλακτοβιομηχανίες.

❖ Φάρμακα - εμβολιασμοί

Δεδομένων των γεωγραφικών δυσκολιών αλλά και λόγω της αποδυνάμωσης της λειτουργίας των δημόσιων κτηνιατρικών υπηρεσιών (λόγω γραφειοκρατίας, έλλειψης προσωπικού) οι παραγωγοί για την αποφυγή και πρόληψη ασθενειών χορηγούν στα ζώα φάρμακα και κάνουν οι ίδιοι εμβολιασμούς υπό την καθοδήγηση κυρίως ιδιωτικών

κτηνιάτρων, που παρακολουθούν την πορεία του κοπαδιού τους. Κατά τους παραγωγούς, η χορήγηση φαρμάκων και η πραγματοποίηση εμβολιασμών συνέβαλε στην υγεία του κοπαδιού. Μόνο στη ΔΕ Τετραφυλλίας υποστηρίχθηκε από παραγωγούς ότι χρησιμοποιούν τεχνικές για να επιτύχουν συγχρονισμό γεννήσεων με την υποστήριξη συνήθως του κτηνιάτρου με τον οποίο συνεργάζονται, αλλά όπως υποστηρίχθηκε από κτηνοτρόφο «που θα πάει θα το μάθω και αυτό».

5.4.4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

5.4.4.1. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Τα γεωργικά προϊόντα που παράγονται στην περιοχή έρευνας, είναι κυρίως κτηνοτροφικά φυτά για την κάλυψη των αναγκών της τοπικής κτηνοτροφίας σε ζωοτροφές. Επιπλέον παράγονται κηπευτικά (πατάτα, φασολάκια, κλπ), καρποί οπωροφόρων δένδρων, τα οποία κατευθύνονται για την κάλυψη των αναγκών διατροφής της οικογένειας (ιδιοκατανάλωση), και σε ελάχιστες περιπτώσεις πωλούνται.

Τα προϊόντα που πουλιούνται σε εμπόρους, πουλιούνται σε πρωτογενή μορφή (χύμα). Επιπλέον η αναγνωρισιμότητα των προϊόντων της περιοχής έρευνας, παρόλο που μπορεί να βασιστεί στην ποιότητα τους, δεν έχει επιδιωχθεί μέσω πιστοποίησης.

5.4.4.2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Η κύρια παραγωγική κατεύθυνση της εκτροφής ζώων στην περιοχή έρευνας είναι η γαλακτοπαραγωγή και κατά δεύτερον η κρεατοπαραγωγή. Τέλος σε επίπεδο εκμετάλλευσης παράγεται τυρί όμως μόνο για την κάλυψη αναγκών της οικογένειας.

Η γαλακτοπαραγωγή των αιγοπροβάτων αποτελεί μια παραδοσιακή γεωργική δραστηριότητα των χωρών που περιβάλλουν τη Μεσόγειο. Το παραγόμενο γάλα πουλιέται σε τυροκόμους της ευρύτερης περιοχής ή σε γαλακτοβιομηχανία εκτός περιοχής. Τμήμα του παραγόμενου γάλακτος μετατρέπεται σε κυρίως τοπικά τυριά μακράς διατήρησης, πολύ καλής ποιότητας και φήμης, τα οποία τροφοδοτούν την ευρύτερη οικογένεια του κτηνοτρόφου, τους γνωστούς του ίδιου ή μελών της οικογένειας, τις τοπικές αγορές, κλπ. Οι μικρού και μεσαίου κυρίως μεγέθους εκμεταλλεύσεις είναι αυτές που δύνανται να ασχοληθούν με την τυροκόμηση λόγω της παραγόμενης ποσότητας γάλακτος με σκοπό την εμπορία του προϊόντος, χωρίς όμως να είναι διαδεδομένη ως δραστηριότητα. Όλες οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις παράγουν τυρί, το οποίο όμως αφορά την κάλυψη των αναγκών σε τυρί της οικογένειας. Τέλος μια πολύ

μικρή ποσότητα διατίθεται στην παραγωγή έμμεσων γαλακτοκομικών προϊόντων, όπως γιαούρτι, η οποία καλύπτει διατροφικές ανάγκες της οικογένειας και μόνο (Casu, S., Boyazoglu, J., 1990). Η ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων βασίζεται μόνο στα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής και όχι σε τεχνικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων, τα οποία θα αποτελούσαν και καινοτομία για την περιοχή, αλλά που απαιτούν τεχνική και οργανωτική γνώση (Allaire G., Sylvander B., 1997), την οποία η περιοχή δεν έχει υιοθετήσει ακόμη, παρ'όλο που υπάρχουν πολιτικές που την ευνοούν.

❖ *Γάλα : παραγωγή, μεταποίηση, πώληση*

Η γαλακτοπαραγωγική περίοδος ξεκινά το μήνα Ιανουάριο και τελειώνει το μήνα Απρίλιο. Η παραγόμενη ποσότητα ανά ζώο στο σύνολο της περιοχής αντιστοιχεί σε 1 – 1,5 κιλά γάλα ανά προβατίνα την ημέρα και 0,5 – 0,8 κιλό γάλα ανά αίγα την ημέρα. Αυτή η παραγόμενη ποσότητα προέρχεται από ζώα τα οποία είναι προϊόν διασταύρωσης ζώων φυλής «καραγκούνικη» και «χιώτικη». Στα βελτιωμένα ζώα, τα οποία ακολουθούν συστηματικό και ορθολογικό σιτηρέσιο, δύναται η παραγωγή γάλακτος να κυμαίνεται από 2 – 3 κιλά την ημέρα ανά προβατίνα. Γεγονός που δεν ισχύει στην περιοχή έρευνας, δεδομένου ότι το ζώο βασίζει κυρίως την διατροφή του στην αξιοποίηση της υφιστάμενης χλωρίδας μέσω της βόσκησης στα βοσκοτόπια της περιοχής. Η πλούσια χλωρίδα των βοσκοτόπων συμβάλλει στη αναβαθμισμένη ποιότητα του παραγόμενου γάλακτος (σε λιπαρά και πρωτεΐνες), γεγονός που καθιστά ελκυστικό στους τυροκόμους και στις γαλακτοβιομηχανίες την αναζήτηση της παραγόμενης εκεί ποσότητας.

Η παραγόμενη ποσότητα γάλακτος μεταβάλλεται στην διάρκεια της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου: το πρόβατο παράγει στην αρχή της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου 1,5 κιλό ανά ημέρα, στη συνέχεια παράγει 1 κιλό και στο τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου παράγει 0,5 κιλό γάλα ανά ημέρα (αντίστοιχα κυμαίνεται και η παραγόμενη ποσότητα γάλακτος από τις αίγες). Στο τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου συνήθως το γάλα δεν πουλιέται (ανάλογα βέβαια με τον όγκο του κοπαδιού), αλλά διατίθεται για την παραγωγή τυριού για τις ανάγκες της οικογένειας.

Μια προβατίνα παράγει ετησίως 150 κιλά γάλα, ενώ η αίγα παράγει 96 κιλά γάλα, ποσότητα την οποία ο κτηνοτρόφος εμπορεύεται.

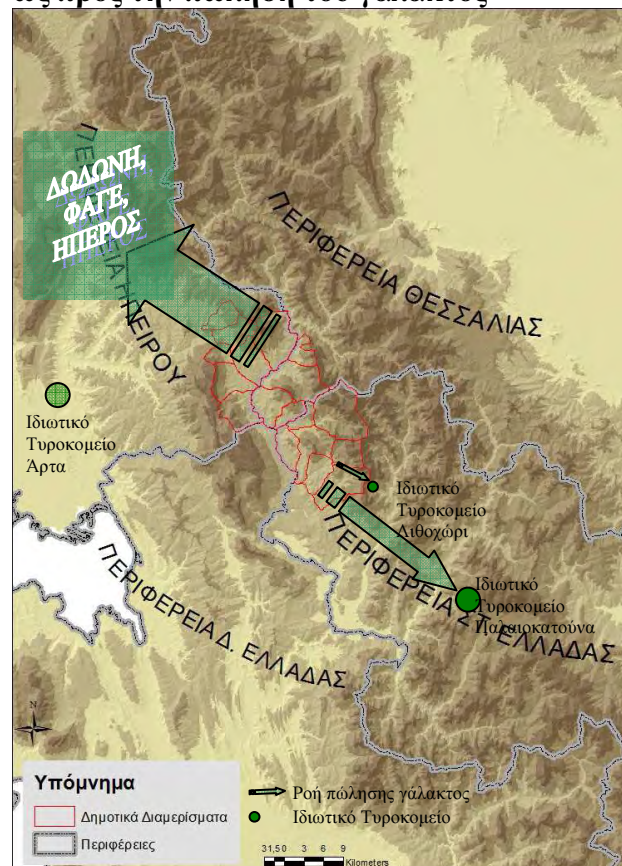
Οι τυροκόμοι και οι γαλακτοβιομηχανίες, που δραστηριοποιούνται στην περιοχή, χορηγούν παγολεκάνες στους παραγωγούς, ώστε να εξασφαλίσουν συνθήκες υγιεινής στη

διατήρηση του γάλακτος και να μειώσουν τη συχνότητα συλλογής και αναλαμβάνουν τη συλλογή του γάλακτος.

Μέρος του παραγόμενου γάλακτος ειδικά στο τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου είτε μεταποιείται σε τυρί για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού είτε διοχετεύεται στην τοπική αγορά της κάθε κοινότητας είτε ως πρωτογενές είτε ως μεταποιημένο προϊόν (τυρί, γιαούρτι) κυρίως κατά παραγγελία.

Η περιοχή της ΔΕ Ασπροποτάμου εξυπηρετείται από δύο τυροκομεία: α) το ένα βρίσκεται στη Παλιοκατούνα σε απόσταση 40 χιλιομέτρων και το οποίο λειτουργεί τα τελευταία 25 – 30 έτη και β) το άλλο βρίσκεται στο Λιθοχώρι ΔΕ Απεραντίων σε απόσταση 25 χιλιομέτρων, το οποίο λειτουργεί τα τελευταία 2 έτη και είναι υπερσύγχρονο⁷⁰. Η περιοχή της ΔΕ Τετραφυλλίας & Αχελώου εξυπηρετείται κυρίως από τις γαλακτοβιομηχανίες ΔΩΔΩΝΗ, ΦΑΓΕ και ΗΠΕΙΡΟΣ ΑΕ και συμπληρωματικά από ιδιωτικό τυροκομείο στην Άρτα.

Χάρτης 5-4.: Εξάρτηση της περιοχής έρευνας ως προς την πώληση του γάλακτος

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι Φαρασλής

⁷⁰ Οι αποστάσεις που δίδονται υπολογίζονται από τα Κέδρα.

Η τιμή του γάλακτος διαμορφώνεται στην περιοχή αλλά και στην ευρύτερη περιοχή από τη πρώην συνεταιριστική γαλακτοβιομηχανία «ΔΩΔΩΝΗ». Η τιμή του γάλακτος που παράγεται στην περιοχή υπερέχει από την τιμή του γάλακτος άλλων περιοχών λόγω των υψηλών ποιοτικών χαρακτηριστικών του. Η ποσοστιαία αναλογία των λιπαρών στο πρόβειο γάλα ανέρχεται σε 7 – 7,5%, ενώ στο γίδινο γάλα σε 5,5%.

Η πώληση του γάλακτος θεσμοθετείται μεταξύ του παραγωγού και του εμπόρου είτε σε μορφή προφορικής δέσμευσης είτε σε μορφή τυπικού γραπτού συμφωνητικού (σπανίως). Τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή συμφωνία, ο έμπορος δεσμεύεται να αγοράσει το γάλα που του παραδίδεται σύμφωνα με την ποιότητα και την καθαρότητα του. Από την πλευρά του ο παραγωγός δεσμεύεται να του παραδίδει ανόθευτο γάλα. Οι παραγωγοί υποστήριζαν ότι αφ' ενός η «*τήρηση του λόγου που δόθηκε*» είναι πολύ σημαντικό για αυτούς και αφ' ετέρου δεν επιθυμούν να διαδοθεί στην τοπική κοινωνία ότι διέπραξαν κάποια ατασθαλία. Στις περισσότερες των περιπτώσεων ο έμπορος πληρώνει τον παραγωγό με προκαταβολές (λόγω προβλημάτων ρευστότητας του παραγωγού) και γίνεται η εκκαθάριση με το τέλος της παραγωγικής περιόδου. Οι προκαταβολές σε πάρα πολλές περιπτώσεις είναι αναγκαίες για τον παραγωγό, για να μπορέσει να αγοράσει τις απαραίτητες ζωοτροφές σε περιόδους που η τιμή είναι χαμηλή ή σχετικά χαμηλή και να αντεπεξέλθει στο κόστος παραγωγής.

Από τους παραγωγούς υποστηρίχθηκε ότι αρκετές φορές οι παραγωγοί είναι αυτοί που κάνουν παρατυπίες, όπως συμπληρώνουν με νερό τη ποσότητα του υπό πώληση γάλακτος αποσκοπώντας να πουλήσουν μεγαλύτερη ποσότητα και άρα να αυξήσουν το εισόδημά τους. Σε παρόμοιες περιπτώσεις οι επιπτώσεις είναι οι εξής: είτε ο έμπορος δεν του αγοράζει το υπόλοιπο γάλα είτε του μειώνει την τιμή που είχαν αρχικά συμφωνήσει. Οι παραγωγοί υποστήριζαν ότι από την πλευρά του εμπόρου δεν έχει αναφερθεί μέχρι τώρα παρατυπία. Ένας σημαντικός λόγος για το γεγονός αυτό –της καλής στάσης του εμπόρου-γαλατά- είναι η πολύ καλή ποιότητα γάλακτος που διαθέτει η περιοχή και η οποία καθιστά το προϊόν τους περιζήτητο. Αυτός είναι εξάλλου και ο σημαντικότερος λόγος που απολαμβάνουν υψηλότερη τιμή στη πώληση του γάλακτος από ότι οι συνάδερφοί τους κτηνοτρόφοι της πεδιάδας ή και των ημιορεινών περιοχών.

Ο ποιοτικός έλεγχος πραγματοποιείται από τον Ελληνικό Οργανισμό Γάλακτος, όπως υποστηρίζουν οι παραγωγοί, για να ελεγχθεί η ποιότητα του γάλακτος και να διασφαλιστεί ο καθορισμός της τιμής του προϊόντος, η οποία εξαρτάται από τα λιπαρά

που περιέχει το γάλα και την καθαρότητά του. Η μη αποτελεσματική λειτουργία λόγω έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού του μηχανισμού ποιοτικού ελέγχου καθιστά αφενός προβληματικούς τους ελέγχους και αφετέρου άμεσα εξαρτώμενους τους παραγωγούς από τα αποτελέσματα των ελέγχων, που πραγματοποιούν οι τυροκόμοι και οι γαλακτοβιομηχανίες.

❖ *Κρέας: παραγωγή, μεταποίηση, πώληση*

Ο δεύτερος λόγος εκτροφής των αιγοπροβάτων είναι η εμπορία του κρέατος του. Τα ζώα είτε πωλούνται σε κρεοπώλες-έμπορους εκτός της περιοχής είτε σφάζονται επιτόπια για κατανάλωση στις τοπικές ψησταριές και κρεοπωλεία, όπου υπάρχουν. Η πώληση των ζώων πραγματοποιείται συνήθως σε ζων βάρος και κυρίως τη περίοδο πριν τα Χριστούγεννα και το Πάσχα για ζώα γάλακτος και την καλοκαιρινή περίοδο για τα μεγάλα ζώα. Παρά το μεγάλο όγκο ζωικού κεφαλαίου δεν υπάρχει σφαγείο στην περιοχή, με αποτέλεσμα η πώληση των ζώων να γίνεται πάντα σε ζων βάρος. Η πώληση γίνεται σε εμπόρους, που έρχονται από τη βόρεια Πελοπόννησο (Κόρινθο), τη Λεβαδιά, κυρίως την Αθήνα, και γενικότερα τη Θεσσαλία. Παράλληλα η τοπική αγορά, ψησταριές, ιδιώτες κ.ά., αποτελεί έναν από τους καλύτερους υποψήφιους εμπόρους του παραγόμενου κρέατος ειδικά τις εποχές του έτους, κατά τις οποίες η περιοχή είναι γεμάτη με επισκέπτες.

Η τιμή του κρέατος εξαρτάται από δύο παράγοντες, από το βάρος του ζώου και δευτερευόντως από την εποχή που πουλιέται. Όσο πιο βαρύ είναι το ζώο – άρα και μεγαλύτερο – τόσο μικρότερη είναι η τιμή, και αντίθετα, όσο πιο ελαφρύ είναι το ζώο, τόσο ανεβαίνει η τιμή του⁷¹. Η έλλειψη σφαγείου στη περιοχή έρευνας ή στην ευρύτερη περιοχή συμβάλλει στο να πουλιέται το ζώο ζωντανό και άρα σε σχετικά χαμηλές τιμές. Σε αυτό το όριο τιμής φτάνει, όταν συνδυάζεται το βάρος του ζώου με την εποχή (Χριστούγεννα ή Πάσχα οπότε υπάρχει και αυξημένη ζήτηση). Στα Κέδρα και στη Μεγαλόχαρη υποστηρίχθηκε ότι η πώληση ξεκινά πριν τα Χριστούγεννα και διαρκεί έως το Πάσχα.

Στη Δ.Ε Αχελώου η εκτροφή των αιγοπροβάτων γινόταν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 90 μόνο για την παραγωγή κρέατος, δεδομένου ότι κανένας έμπορος γάλακτος ή

---

⁷¹ Η συσχέτιση –αντίστροφη αναλογία- του βάρους με την τιμή πώλησης οφείλεται στην ύπαρξη λίπους στα βαριά ζώα.

γαλακτοβιομηχανία δεν μπορούσε να φτάσει στην περιοχή για να συλλέξει το γάλα λόγω της μη προσβασιμότητας της περιοχής.

Από την επιτόπια έρευνα δεν προέκυψε η σκέψη από τους παραγωγούς -συνεταιρισμούς τους για δημιουργία μικρού σφαγείου (ιδιωτικού/συνεταιριστικού), υποδομή που θα μπορούσε να διασφαλίσει καλύτερες συνθήκες εμπορίας του παραγόμενου κρέατος, καθώς και δυνατότητες μεταποίησης του, και θα συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξηση του εισοδήματος των κτηνοτροφικών νοικοκυριών μέσω της προστιθέμενης αξίας, που θα προσδιδόταν στο τελικό προϊόν – κρέας.

Παρόλα αυτά την καλοκαιρινή περίοδο, οπότε στην περιοχή υπάρχει διπλάσιος και τριπλάσιος αριθμός κατοίκων, αφού όλοι οι απόδημοι έρχονται για τις καλοκαιρινές διακοπές τους, σφάζονται πολλά ζώα και πουλιούνται στις ψησταριές της περιοχής για κατανάλωση αλλά και σε ιδιώτες.

Παρατηρήθηκε ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες εμπόρων,

- οι έμποροι που έρχονται από Κόρινθο και Λεβαδιά και αγοράζουν «μεγάλα ζώα», το βάρος των οποίων ξεπερνά τα 25 – 30 κιλά,
- οι έμποροι από τα υπόλοιπα μέρη που αγοράζουν ζώα γάλακτος, τα οποία ζυγίζουν το πολύ 15 – 17 κιλά.

Το σύνολο του όγκου παραγωγής που παράγεται στην περιοχή μεταφέρεται σε πολύ σημαντικό βαθμό σε κέντρα διανομής που βρίσκονται εκτός περιοχής έρευνας, δεδομένου ότι στο εσωτερικό της περιοχής δεν υφίσταται κέντρο διανομής -διάθεσης προϊόντων.

❖ *Τυρί: παραγωγή, εμπορία*

Το τυρί που παράγεται είναι η φέτα. Οι παραγωγοί δεν ακολουθούν συγκεκριμένη συνταγή, ο καθένας τυροκομεί ανάλογα με το γάλα που διαθέτει. Είναι πολλοί παραγωγοί που παράγουν καθαρό γίδινο τυρί, αφού τα ζώα που έχουν είναι μόνο αίγες, ή καθαρό πρόβειο τυρί, καθώς διαθέτουν μόνο πρόβατα, ή ανάμικτο ανάλογα με την αναλογία των ζώων που διαθέτουν.

Οι παραγωγοί υποστηρίζουν ότι η δραστηριότητα τυροκόμησης δεν είναι αποδοτική, δεδομένου ότι η τιμή πώλησης του γάλακτος είναι αρκετά υψηλή και επιπλέον βρίσκεται σε τέτοια επίπεδα, που τους αποδίδει ικανοποιητικό εισόδημα, χωρίς να είναι αναγκασμένοι να εργαστούν πολύ (δεδομένου ότι η τυροκόμηση είναι μια ενασχόληση με αρκετές απαιτήσεις σε εργατικό δυναμικό καθώς και ώρες). Επίσης ο έμπορος γάλακτος-τυροκόμος είναι αυτός που κάνει τη συλλογή του γάλακτος σχεδόν από το μαντρί

(εξαίρεση αποτελεί η περιοχή της ΔΕ Αχελώου, στην οποία επίσης κάποιος συλλέγει το γάλα για λογαριασμό της γαλακτοβιομηχανίας), άρα δεν χρειάζεται να επενδύσουν ούτε σε χρόνο ούτε σε χρήματα για αυτό. Τέλος η τυροκόμηση παραδοσιακά είναι εργασία (Γούσιος 1999ε) αποκλειστικά των γυναικών της οικογενείας (μητέρα, σύζυγος). Το πρόβλημα που αντιμετωπίζεται σε αυτή την περίπτωση είναι διττό, αφ' ενός η μητέρα του παραγωγού είναι ηλικιωμένη και άρα όλο και πιο δύσκολο να ασχολείται επαγγελματικά με την τυροκόμηση για την εμπορία μεγάλων ποσοτήτων τυριού (τυροκομούν μόνο για να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας σε τυρί, αλλά σε περιορισμένη κλίμακα για πώληση κατόπιν πάντα παραγγελιών) και αφ' ετέρου είναι αρκετά έντονο το φαινόμενο της μη ύπαρξης συζύγου δεδομένου ότι είναι μεγάλος ο αριθμός των ανύπανδρων κτηνοτρόφων, φαινόμενο που πλήττει όλη την ύπαιθρο χώρα. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι σιγά-σιγά χάνεται η τεχνογνωσία.

Κατά την προ-έρευνα υποστηρίχθηκε η άποψη από τους παραγωγούς ότι «δεν συμφέρει η παραγωγή τυριού, δεδομένου ότι η τιμή του γάλακτος είναι πολύ ικανοποιητική και η τυροκόμηση χρειάζεται εργατικά χέρια, που δεν τα διαθέτουν, όπως και προσωπική εργασία, που **δεν θέλουν** να τη διαθέσουν».

Οι παραγωγοί υποστήριζαν ότι, για να αποφασίσουν να τυροκομούν αντί να πουλούν απ' ευθείας το γάλα σε έμπορο γάλακτος - τυροκόμο, πρέπει η τιμή να είναι πολύ υψηλή. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση το ζήτημα του χρόνου, που θα καταναλώνουν αναγκαστικά στην τυροκόμηση, είναι αρκετά σημαντικός παράγοντας.

Άποψη παραγωγού, που από ότι φάνηκε από την προέρευνα την ενστερνίζεται σημαντικός αριθμός παραγωγών, «είναι καλύτερα να κερδίζεις χρήματα και να απασχολείσαι το λιγότερο δυνατό», εφόσον είναι εφικτό. Σήμερα είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι μεγάλη μερίδα των ελλήνων αγροτών ασπάζεται αυτή την άποψη.

5.4.4.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Από την αποτύπωση των χαρακτηριστικών της γεωργικής δραστηριότητας στην περιοχή έρευνας διαπιστώνεται ότι αξιοποιούνται όλοι οι διαθέσιμοι πόροι για την άσκηση της κτηνοτροφίας. Με βάση τα ιδιαίτερα στοιχεία της περιοχής έρευνας οι κυρίαρχες δραστηριότητες παρουσιάζουν συμπληρωματικότητα. Παρόλα αυτά η ανεπαρκής παραγωγή ζωοτροφών ωθεί στην εξάρτηση από άλλες περιοχές για την απόκτηση των απαραίτητων ποσοτήτων. Εκτιμάται ότι είναι αναγκαία η διερεύνηση του ρόλου των εκμεταλλεύσεων ανεξαρτήτου μεγέθους στο τοπικό παραγωγικό σύστημα, διερεύνηση

που θα βασιστεί στα στοιχεία του ΜΑΑΕ (1997), δεδομένου ότι αποτελούν τα μόνα επίσημα στοιχεία σε επίπεδο εκμετάλλευσης.

5.5. ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ : ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

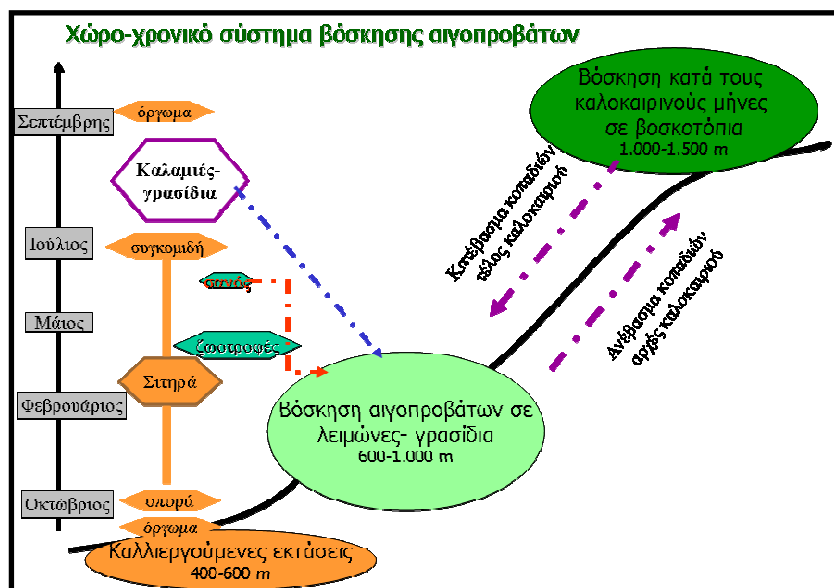
Στις μεσογειακές ποιμενικές περιοχές ο παραδοσιακός τρόπος εκτροφής αιγοπροβάτων είναι εκτατικής μορφής βασιζόμενος στην ύπαρξη βοσκοτόπων και λειμώνων, εκτάσεων κοινών (κοινό αγαθό), το οποίο το συνεκμεταλλεύονται οι κτηνοτρόφοι μιας περιοχής. Η συλλογική εκμετάλλευση γαιών θεωρήθηκε ως εμπόδιο στην υιοθέτηση από τους κτηνοτρόφους αποδοτικών συστημάτων παραγωγής (Gibon An., 1997). Δεδομένου ότι ο χώρος στόχευε στην διατροφή ενός μεγάλου πληθυσμού, οι άνθρωποι τον διαχειρίστηκαν έτσι, ώστε να χρησιμοποιούν όλους τους πόρους στα πλαίσια ενός μακροπρόθεσμου σχεδιασμού κοινά αποφασισμένου.

Οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στην τοπική κοινωνία με την αγροτική έξοδο τη δεκαετία 60- 70 με την έντονη μείωση του πληθυσμού και την προοδευτική εγκατάλειψη των καλλιεργειών ωφέλησαν την κτηνοτροφική δραστηριότητα, διότι μεγαλύτερη έκταση έμεινε διαθέσιμη για την βόσκηση του ζωικού κεφαλαίου το οποίο παρουσίασε αυξητική τάση. Η χρησιμοποίηση των βοσκοτόπων κατά τη διάρκεια του έτους (Οκτώβριο-Σεπτέμβριο) απεικονίζεται στο σχήμα 5-0., στο οποίο εμφανίζεται ο τρόπος μετακίνησης

των κοπαδιών από βοσκήσιμη έκταση δίπλα από τον οικισμό σε μεγαλύτερα υψόμετρα.

Το κοπάδι όπως σε όλες τις μεσογειακές περιοχές με έντονη την εκτατική κτηνοτροφία (Baldock D. et Clark J., 1998) φυλάγεται και

μεταφέρεται από βοσκότοπο σε βοσκότοπο ανάλογα με την πορεία της

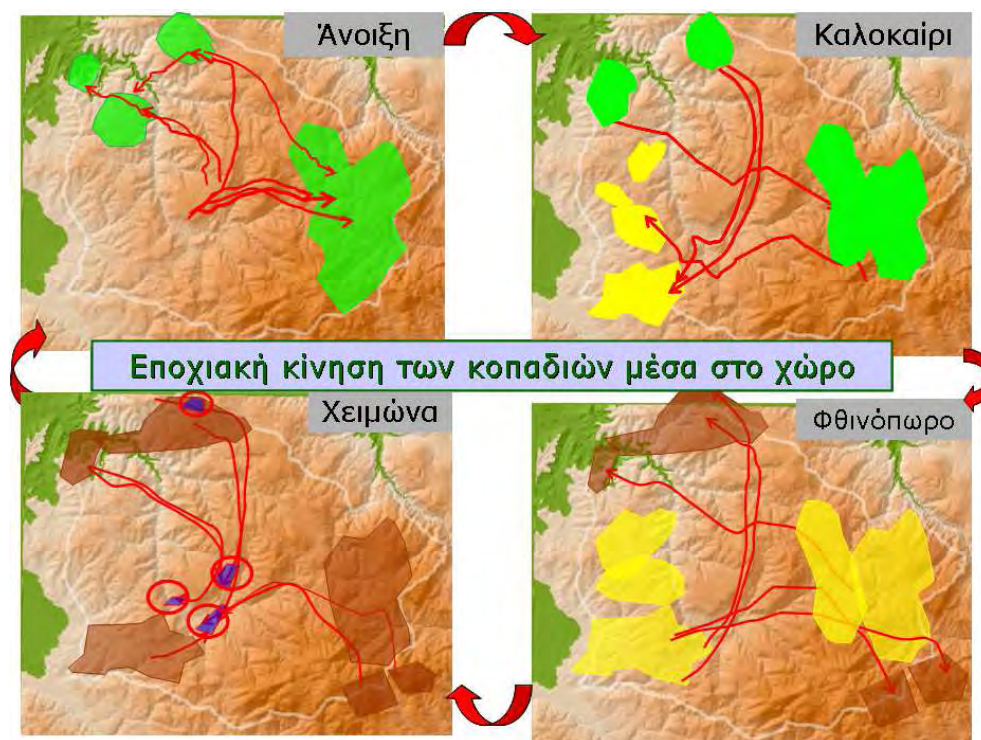

Σχήμα 5-0.: Χώρο-χρονικό σύστημα βόσκησης

Αξιοποιήθηκε από τον ερευνητή ο τρόπος απεικόνισης του χωροχρονικού συστήματος βόσκησης όπως χρησιμοποιείται από τον Vallerand Fr., 2012, σε παρουσίαση στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» του ελληνογαλλικού μεταπτυχιακού DYN-TAR

βλάστησης τους και μάλιστα η πορεία του κοπαδιού ξεκινά από χαμηλό υψόμετρο και καταλήγει τελικά στα καλοκαιρινά βοσκοτόπια των 2.000 μ. στη διάρκεια του έτους (σχήμα 5-0.).

Συνεχίστηκε η παραδοσιακή οργάνωση της αξιοποίησης του χώρου ως προς την χρήση τους για τη βόσκηση. Έτσι ο κοινόχρηστος χώρος, που περιβάλλει τον οικισμό και οι ιδιωτικοί χώροι βόσκησης (λιβάδια, γρασίδια) επέτρεψαν στους κτηνοτρόφους του κάθε οικισμού να βοσκούν τα ζώα τους κατά την περίοδο από το φθινόπωρο έως την άνοιξη και η κοινή έκταση – βοσκότοπος σε απομακρυσμένα σημεία και υψηλό υψόμετρο την βόσκηση κατά την καλοκαιρινή περίοδο. Αυτό αποτελούσε και αποτελεί συνήθεια, χωρίς να γίνεται στα πλαίσια τυπικού ελέγχου από την τοπική κοινωνία. Ο τρόπος και οι περίοδοι χρήσης των βοσκοτόπων συνεχίζουν να διατηρούν τον παραδοσιακό χαρακτήρα (σχήμα 5-1.). Ακόμη και σήμερα δεν υπάρχει τυπικό σύστημα διαχείρισης και βελτίωσης των βοσκήσιμων εκτάσεων.

Σχήμα 5-1.: Χώρο-χρονική αξιοποίηση βοσκοτόπου

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ι. Φαρασλής

Με **κόκκινη** γραμμή απεικονίζεται η διαδρομή που ακολουθεί ένα κοπάδι στη διάρκεια του έτους αναζητώντας βοσκήσιμη έκταση. Έτσι : με **πράσινο** εμφανίζονται οι περιοχές που βόσκει το κάθε κοπάδι σε μια κοινότητα την άνοιξη, με **κίτρινο** εμφανίζονται οι περιοχές που βόσκει το κάθε κοπάδι το καλοκαίρι, με **καφέ** εμφανίζονται οι περιοχές που βόσκει το κάθε κοπάδι το φθινόπωρο και με **μωβ** εμφανίζονται οι περιοχές όπου βρίσκονται οι σταβλικές εγκαταστάσεις του κάθε κοπαδιού και όπου επιστρέφει για να διαχειμάσει.

Οι βοσκήσιμες εκτάσεις για να τις διαχειριστούν και να τις εκμεταλλευτούν με βέλτιστο τρόπο, πρέπει να αντιμετωπιστούν ως (σχήμα 5-2.):

☆ **αγρο-οικοσύστημα** : στο οποίο μελετάται και υποστηρίζεται η φυτική κάλυψη αποσκοπώντας στην αειφορία του πόρου,

☆ **κοινωνικο-οικονομικό σύστημα** (υπο-πόρο): στο οποίο μελετάται ως αντικείμενο των διακυβευμάτων της τοπικής κοινωνίας,

☆ **τεχνικό σύστημα**: στο οποίο μελετάται η τεχνική υποστήριξη που

απαιτείται για έχει τη βέλτιστη ικανότητα να παράγει,

☆ **σύστημα παραγωγής**: στο οποίο μελετάται η απαιτούμενη υποστήριξη των κοπαδιών για τη βέλτιστη βόσκηση.

Σχήμα 5-2.: Συστήματα που συμμετέχουν στη διαχείριση ενός βοσκοτόπου Vallerand Fr., 2012, παρουσίαση στο μάθημα «Γεωργία και Εδαφική Περιοχή» του ελληνογαλλικού μεταπτυχιακού DYNSTAR

Το κτηνοτροφικό σύστημα διαφοροποιείται και ποικίλει με την πάροδο του χρόνου. Το κτηνοτροφικό σύστημα έως τη δεκαετία του '60 χαρακτηριζόταν από: εκμετάλλευση στο έπακρο των δυνατοτήτων του βοσκοτόπου για να διασφαλιστούν οι ανάγκες των τοπικών κοινωνιών. Την περίοδο αυτή οι μεγαλύτεροι σε ηλικία κατά κύριο λόγο κτηνοτρόφοι, αλλά και αυτοί που διατηρούσαν τα μεγαλύτερα κοπάδια, αποφάσιζαν κατά το τέλος του χειμώνα το χρόνο εισόδου των κοπαδιών στα βοσκοτόπια αλλά και τις διαδρομές, που θα ακολουθούσαν. Σύστημα το οποίο έχει εξασθενήσει σήμερα (Sivignon M., 1992, επιτόπια έρευνα 2002-2005).

Ένας παράγοντας, που έχει διαφοροποιηθεί σήμερα αλλά αποτελεί βασικό παράγοντα για τη λειτουργία του κτηνοτροφικού συστήματος, είναι η ανθρώπινη εργασία, η οποία αντιμετωπίζει πρόβλημα δεδομένης της μείωσης του ανθρώπινου αγροτικού εργατικού δυναμικού μιας περιοχής.

Στοχεύοντας στην αύξηση του εισοδήματος αλλά και ακολουθώντας τις επιταγές της υπάρχουσας πολιτικής, οι παραγωγοί εισήγαγαν στην περιοχή ζώα βελτιωμένων φυλών, γεγονός που τους δημιούργησε προβλήματα, δεδομένου ότι τα ζώα αυτά είχαν μειωμένες αντοχές στις αντίξοες συνθήκες της περιοχής, αλλά και αυξημένες ανάγκες σε ζωοτροφές, οι οποίες καλύπτονται με την αγορά έτοιμων ζωοτροφών.

Στην περιοχή έρευνας, αντίθετα από ότι συμβαίνει σε πολλές ορεινές περιοχές, δεν έχει παρατηρηθεί εγκατάλειψη βοσκοτόπων λόγω μεγάλης απόστασης (απομακρυσμένοι). Όλοι χρησιμοποιούνται υπερβολικά, λόγω του σημαντικού συνολικού αριθμού ζώων και του μικρού σε αριθμό διαθέσιμων εκτάσεων (πίνακας 5-8., σελ. 190), παρόλο που υπάρχει διαφορά στην χρήση τους ανάλογα με τον οικισμό στον οποίο ανήκουν και το συνολικό αριθμό ζώων που εκτρέφονται. Παρόλα αυτά η αειφορία των βοσκοτόπων ως πόρος (σε όρους οικολογίας και περιβάλλοντος), δεν είναι δυνατό να διασφαλιστεί, αν δεν επιχειρηθούν δράσεις διατήρησης και βελτίωσης.

5.6 ΑΛΛΟΙ ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ ΠΟΥ ΣΥΝΕΙΣΦΕΡΟΥΝ ΣΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Το κύριο χαρακτηριστικό των ορεινών περιοχών είναι η κάλυψή τους σε μεγάλο ποσοστό με δάση ποικίλων ειδών. Το δάσος αποτελούσε και αποτελεί πολύ σημαντικό πόρο για την οικονομία μιας ορεινής περιοχής. Κάλυπτε ανάγκες σε καύσιμο μιας οικογένειας, ανάγκες σε προστασία του περιβάλλοντος από διάβρωση και πλημμυρικά φαινόμενα μέσω της συγκράτησης των εδαφών, διατροφικές ανάγκες του ζωικού κεφαλαίου μέσω των διαθέσιμων βοσκοτόπων του. Παρόλο που γενικά στην χώρα ο δασικός πλούτος έχει υποστεί διάφορες καταστροφές λόγω πυρκαγιών, απαλλοτριώσεων και αλλαγής χρήσεων, αλλά και λόγω των διάφορων νομοθετημάτων, που έχουν υιοθετηθεί από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, τα δάση στις ορεινές περιοχές, που βρίσκονται σε απομόνωση και περιθωριοποίηση και που κατά συνέπεια δεν αποτελούν ακόμη αντικείμενο αξιοποίησης, έχουν διασωθεί παρόλη την υποβάθμιση στην οποία έχουν περιέλθει (Ζαλαώρας Ν., 1993).

Στην περιοχή έρευνας η δασική έκταση καλύπτει το 63% της περιοχής. Παρά το γεγονός ότι δεν υφίστανται έντονη αξιοποίηση, λόγω συνεχών υλοτομήσεων, αναδασώσεων κλπ, αποτελεί ένα σημαντικό φυσικό πόρο για την περιοχή. Αποδίδει στους κατοίκους της περιοχής το απαραίτητο σε όγκο ξύλο για τις ανάγκες τους σε καύση (θέρμανση της

οικίας, οικιακές εργασίες), στη δημιουργία των οικημάτων τους και άλλων εργασιών της εκμετάλλευσης (δημιουργία μαντριών, αποθηκευτικών χώρων, κλπ).

Το δάσος αποτελεί επίσης καταφύγιο σημαντικού βαθμού της πανίδας της περιοχής, όπως πουλιά, ερπετά, έντομα, αλλά και ποικιλία θηλαστικών. Η περιοχή έρευνας αποτελεί το νοτιότερο σημείο εμφάνισης του γκρίζου λύκου στη χώρας μας, όπως επίσης είναι και καταφύγιο της καφέ αρκούδας. Τα έργα που έχουν ξεκινήσει από δεκαετίες για την εκτροπή του Αχελώου ποταμού που διασχίζει την περιοχή έχουν διακόψει το φυσικό πέρασμα των ζώων αυτών, με αποτέλεσμα πολύ μικρός έως ελάχιστος να είναι πλέον ο αριθμός τους στην περιοχή. Στα όρια των δασικών εκτάσεων συμπεριλαμβάνονται περιοχές χαμηλής ποιότητας, όπου δεν είναι εφικτή η ανάπτυξη δένδρων παρά μόνο θάμνων (πυρναρία) και χρησιμοποιούνται ως βοσκήσιμες εκτάσεις.

Στην περιοχή έρευνας οι δασικές εκτάσεις έχουν διατηρηθεί χωρίς ιδιαίτερες καταστροφές, διότι δεν υπήρχαν οι κατάλληλες εκτάσεις για την άσκηση της γεωργίας, καθώς και το κατάλληλο οδικό δίκτυο για τη μεταφορά της ξυλείας, ώστε να γίνει εμπορεύσιμη. Παρόλο που η νομοθεσία που διέπει τα δάση δεν είναι σαφής και δεν προστατεύει πλήρως τις δασικές εκτάσεις, η νομοθεσία περί προστασίας του περιβάλλοντος και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών δημιουργεί το πλαίσιο προστασίας και ενίσχυσης τέτοιων περιοχών.

Στην περιοχή έρευνας έχουν θεσμοθετηθεί ως περιοχές, που χρήζουν προστασίας λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διαθέτουν, όπως είδη φυτικής βλάστησης, είδη πανίδας, δύο περιοχές. Στις περιοχές αυτές δεν είναι δυνατή η αλλαγή χρήσης γης και οι παρεμβάσεις που πιθανόν θα υλοποιηθούν οφείλουν να ακολουθούν συγκεκριμένες διατάξεις και περιορισμούς.

Θεσμοθετημένες υπό προστασία περιοχές, ενταγμένες στο Ευρωπαϊκό Οικολογικό Δίκτυο NATURA 2000

- ⇒ Περιοχή **Αγγραφά**: ο συγκεκριμένος βιότοπος συμπεριλαμβάνει δύο κορυφές των Αγράφων, περιοχή στον κεντρικό όγκο της οροσειράς της Ν. Πίνδου, το Βουτσικάκι, (2.154 μ) που βρίσκεται διοικητικά στο Νομό Καρδίτσας και το Αυγό (2.163 μ) στον Νομό Ευρυτανίας. Ο βιότοπος αυτός είναι τυπικός εκπρόσωπος των ορεινών περιοχών της κεντρικής Ελλάδας, όπου κυριαρχούν τα δάση αείφυλλων σκληρόφυλλων και χρησιμοποιούνται για βοσκή, και τα δάση πλατύφυλλων φυλλοβόλων. Οι ανθρωπογενείς δραστηριότητες περιορίζονται στη δασική εκμετάλλευση, τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα οροπέδια κοντά στους οικισμούς, αξιοποιούνται ως καλλιεργήσιμες εκτάσεις (δενδροκαλλιέργειες για παραγωγή καρυδιών, κερασιών). Η ύπαρξη πλήθους ενδημικών ειδών αποδίδεται στη γεωμορφολογία, στη σχετική απομόνωση και στο υψόμετρο της περιοχής (συχνά πάνω από τα δενδροόρια), τα οποία αποκαλύπτουν την ενδιαφέρουσα και συχνά μοναδική ορεινή χλωρίδα. Η αλπική

- και υπαλπικκή ζώνη χρήζουν προστασίας με σκοπό τη διατήρηση της ορεινής χλωρίδας. Στοιχεία του ορεινού τοπίου είναι τα οροπέδια, οι ξηροί ασβεστολιθικοί βραχώδεις σχηματισμοί και οι λιθολιπές, που αποτελούν τυπικά ενδιατήματα ενδημικών χασμόφυτων. Η παρουσία θηλαστικών, που χρίζουν προστασίας (λύκοι, αρκούδες), ή ακόμα και αρπακτικών πουλιών προσδίδει στην περιοχή των Αγράφων ιδιαίτερη αξία.
- ⇒ Περιοχή **Κοιλάδα ΑΧΕΛΩΟΥ**: Η περιοχή καλύπτει μία απότομη, μερικώς δασωμένη χαράδρα και περιλαμβάνει το τμήμα του ποταμού Αχελώου, το οποίο καθορίζει τα σύνορα μεταξύ των Νομών Άρτας και Τρικάλων και εκείνα μεταξύ των Νομών Άρτας και Καρδίτσας. Περιλαμβάνει επίσης ένα μεγάλο μέρος της κοιλάδας του Αχελώου στη Ν. Πίνδο.
- Το παρόχθιο δάσος καθώς και η υπόλοιπη βλάστηση κατά μήκος της όχθης και της κοιλάδας του ποταμού είναι πολύ σημαντικά για την προστασία του εδάφους από τη διάβρωση και την κατολίσθηση, τον σχηματισμό σημαντικών βιοτόπων για τα ζώα της περιοχής (ειδικά για τη βίδρα και για πολλά είδη πουλιών), τη μείωση της ρύπανσης του ποταμού, τη συγκράτηση των υλικών που μεταφέρει το ποτάμι, και για την άμεση ή έμμεση βελτίωση του κλίματος στην ευρύτερη περιοχή. Στην περιοχή υπάρχουν πολλοί τύποι οικοτόπων (δάση, παρόχθιες φυτοκοινωνίες, μακκία σε πολύ καλή κατάσταση). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη γεωμορφολογία και το δύσβατο της περιοχής δικαιολογεί την πλούσια πανίδα και κυρίως την ορνιθοπανίδα. Επιπλέον εκτός από την οικολογική σημασία ο Αχελώος είναι σημαντικός και πολύτιμος για την αισθητική αξία του φυσικού περιβάλλοντος, τη σημασία του, όσον αφορά την επιστημονική έρευνα, και την καταλληλότητά του ως χώρου αναψυχής. Επιπλέον η περιοχή έχει πολύ μεγάλη σημασία λόγω της παρουσίας πολλών κινδυνευόντων και προστατευόμενων ζωικών ειδών.

Συμπερασματικά τόσο η παρουσία του δάσους όσο και των προστατευόμενων περιοχών, συμμετέχει στη διατήρηση του εκτατικού παραγωγικού κτηνοτροφικού συστήματος της περιοχής δεδομένου ότι περιλαμβάνουν δασικές βοσκήσιμες εκτάσεις και άμεσα στη διατήρηση μιας εικόνας ζωντανού τοπίου.

5.7. ΕΜΠΟΔΙΑ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ» ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Στο πλαίσιο της οικογενειακής γεωργίας (Campagne, 1997) ο αρχηγός εκμετάλλευσης βαδίζει στον εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσής του, όταν θεωρεί ότι επενδύοντας στην εκμετάλλευση η δραστηριότητά του θα του προσφέρει εισόδημα τέτοιο, ώστε να βελτιώσει το κοινωνικό του επίπεδο και να μπορέσει να ικανοποιήσει τις ανάγκες που έχει θέσει.

Ο εκσυγχρονισμός μιας εκμετάλλευσης, όπως την περιέγραψε ο Servolin (1989) μπορεί να επέλθει είτε με επένδυση στο φυτικό ή ζωικό κεφάλαιο της εκμετάλλευσης ανάλογα με την παραγωγική του κατεύθυνση είτε με επένδυση στα μέσα παραγωγής. Στόχος τόσο στην μια όσο και στην άλλη περίπτωση είναι η αύξηση των αποδόσεων. Η μεταβολή των αποδόσεων ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού επιδρά και στη μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας, το οποίο αποτελεί το κύριο κριτήριο οικονομικής

αξιολόγησης του εκσυγχρονισμού. Αυτό δε που καλούμε «ανταγωνιστικότητα» των οικογενειακών γεωργιών βασίζεται σε αυτή τη μεταβολή της παραγωγικότητας της οικογενειακής εργασίας.

Παρατηρείται ότι η περιοχή έρευνας ακολουθεί το παράδειγμα των ορεινών απομονωμένων περιοχών ως προς το θέμα του εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων. Ο εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεων, στις ελάχιστες περιπτώσεις που εμφανίζονται, γίνεται μόνο με επένδυση στο φυτικό ή ζωικό κεφάλαιο της εκμετάλλευσης αποσκοπώντας περισσότερο στην αύξηση εισοδήματος μέσω της αύξησης των επιδοτήσεων, όπως στην περίπτωση εγκατάστασης φυτειών καστανιάς και καρυδιάς, ενώ δεν παρατηρείται εκσυγχρονισμός εκμεταλλεύσεων μέσω επενδύσεων σε εγκαταστάσεις ή και μηχανολογικό εξοπλισμό.

5.7.1. ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο εκτατικός χαρακτήρας της ορεινής γεωργίας με κύρια δραστηριότητα την κτηνοτροφία και έντονα διαρθρωτικά προβλήματα έχει σε μεγαλύτερο βαθμό ανάγκη εκσυγχρονισμού, ώστε να είναι σε θέση να διαφοροποιήσει επιτόπια τα προϊόντα της και να τους δώσει προστιθέμενη αξία και άρα να δημιουργηθούν οι συνθήκες για καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα.

Η εφαρμογή της κοινής αγροτικής πολιτικής (ΚΓΠ) από την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. και ειδικά της ιδιαίτερης πολιτικής για την βελτίωση των συνθηκών στις ορεινές περιοχές συνέβαλε στην ενίσχυση του εισοδήματος στις ορεινές περιοχές με απευθείας χορηγήσεις -επιδοτήσεις, της δραστηριότητας και της διαφοροποίησης της δραστηριότητας στις περιοχές αυτές με την υλοποίηση υποδομών και την χρηματοδότηση με τη μορφή στοχευμένων χρηματοδοτήσεων.

⇒ εισοδηματική ενίσχυση

Η ενίσχυση αυτή αφορά την εκμετάλλευση (εκμετάλλευση –οικογένεια) και δίδεται, διότι οι παραγωγοί παραμένουν στην γεωργία και άρα αποτελούν και κατά κάποιο τρόπο τους «φύλακες» του τοπίου αυτού (Campagne, 1998),

α) η ενίσχυση αυτή αποτελεί εισοδηματική ενίσχυση και υπολογίζεται με βάση την καλλιεργούμενη γη και τα εκτρεφόμενα ζώα της κάθε εκμετάλλευσης. Η ενίσχυση αυτή αποκαλείται «εξισωτική αποζημίωση» και παρουσιάζει συνήθως ανοδική πορεία. Ισχύει για όλους τους κτηνοτρόφους μετακινούμενους και μη, εφόσον ασκούν το επάγγελμα και είναι μόνιμοι κάτοικοι ορεινών και μειονεκτικών

περιοχών. Η συγκεκριμένη οικονομική ενίσχυση είναι αυξημένη για τους νέους κτηνοτρόφους.

- β) επίσης οι κτηνοτρόφοι είναι δικαιούχοι οικονομικής ενίσχυσης αιγοπροβείου κρέατος (ενίσχυση επιλέξιμων ζώων). Η τιμή αυτής της ενίσχυσης κυμαίνεται ανάλογα με την τιμή του κρέατος. Η ενίσχυση που παίρνει ο κάθε κτηνοτρόφος εξαρτάται από τα «δικαιώματα» που έχει κατοχυρώσει και τις ζωικές μονάδες που διαθέτει.
- γ) όσον αφορά στην εκτροφή αγελάδων, κάθε κτηνοτρόφος σε ορεινή ή μειονεκτική περιοχή δικαιούται εξισωτικής αποζημίωσης, οποιαδήποτε κατεύθυνση και αν έχει η μονάδα του (κρέατος, γάλακτος ή μικτή).

Η διαδικασία απόδοσης αυτών των ενισχύσεων στον κτηνοτρόφο γίνεται με πρωτοβουλία των Δημόσιων Υπηρεσιών, οι οποίες έχουν και την ευθύνη διανομής και ελέγχου των ενισχύσεων αυτών. Ο παραγωγός εμπλέκεται στην όλη διαδικασία μια φορά το έτος, όταν δηλώνει τον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων και καλλιεργούμενων εκτάσεων που διαθέτει.

⇒ *ενίσχυση μέσω επιδοτήσεων για την υλοποίηση επενδύσεων στην εκμετάλλευση*

Από την ένταξη της χώρας στην ΕΕ ήταν δυνατό ο παραγωγός να επιδοτηθεί για την υλοποίηση επενδύσεων, που βελτίωναν τα διαρθρωτικά προβλήματα της εκμετάλλευσής του. Τέτοιες επενδύσεις εμφανίζονται να πραγματοποιούνται σε σημαντικό βαθμό μετά το 1995 και κυρίως σε πεδινές περιοχές και περιοχές με εντατική γεωργία. Οι επενδύσεις αυτές αφορούν την απόκτηση μηχανολογικού εξοπλισμού, δημιουργία παραγωγικών οικημάτων, εγκατάσταση φυτειών, αγορά ζωικού κεφαλαίου, κλπ.

Γενικά στις ορεινές περιοχές λόγω του χαμηλού εισοδήματος της εκμετάλλευσης και της απομάκρυνσης του γεωτεχνικού από το συμβουλευτικό και υποστηρικτικό του ρόλο δεν παρατηρούνται τέτοιες επενδύσεις ή, όπου εμφανίζονται, είναι ελάχιστες.

Συγκεκριμένα στην περιοχή έρευνας οι διαρθρωτικοί κανονισμοί έχουν αξιοποιηθεί από πολύ λίγους παραγωγούς. Κυρίως από παραγωγούς, που κατοικούν στο τμήμα της περιοχής, που ανήκει στην ΠΕ Ευρυτανίας και Άρτας. Οι κάτοικοι⁷² έχουν κάνει χρήση των κανονισμών, που αφορούν την εγκατάσταση νέων αγροτών (*«Βελτίωση*

⁷² Περίπου 30-35 παραγωγοί έως το 2002 έχουν κάνει χρήση τον κανονισμό περί εγκατάστασης νέων αγροτών

ηλικιακής σύνθεσης αγροτικού πληθυσμού» (Νέοι Αγρότες), και «Πρόωρη Συνταξιοδότηση Αγροτών»). Παράλληλα από την επιτόπια έρευνα προέκυψε ότι αρκετοί κτηνοτρόφοι⁷³ περιμένουν την ενεργοποίηση του κανονισμού για τη βελτίωση των επενδύσεων στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις («Ενθάρρυνση των Επενδύσεων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εμφανίζουν ενδείξεις οικονομικής βιωσιμότητας» (1698/2005)), για να πραγματοποιήσουν επενδύσεις, οι πολλοί περιορισμοί όμως που θέτει (ένας από τους βασικούς είναι το μέγεθος των ΜΑΕ της ενδιαφερόμενης εκμετάλλευσης), τους αποθάρρυναν με αποτέλεσμα ο κανονισμός να μην αξιοποιείται στην περιοχή. Με αποτέλεσμα σημαντικό τμήμα των ήδη υλοποιημένων επενδύσεων να αφορά ιδιωτικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση ιδίων κεφαλαίων.

Οι επενδύσεις αποσκοπούν στην καλύτερευση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των ζώων, όσον αφορά επενδύσεις στην κτηνοτροφία, αλλά και διαφοροποίηση της δραστηριότητας, όσον αφορά επενδύσεις στον αγροτουρισμό – ενοικιαζόμενα δωμάτια⁷⁴. Επίσης αρκετοί έχουν αξιοποιήσει χρηματοδοτήσεις για την εγκατάσταση φυτειών καστανιάς και καρυδιάς αποσκοπώντας στην αποκόμιση κυρίως της ενίσχυσης.

⇒ ενίσχυση μέσω δημοσίων επενδύσεων

Συλλογικές επενδύσεις στην περιοχή έρευνας έχουν πραγματοποιηθεί μόνο με πρωτοβουλία των Δημόσιων Υπηρεσιών και αφορούν τα αρδευτικά έργα στους οικισμούς Δαφνούλα, Αδράνοβο και Τσιφλίκι. Επίσης αφορούν στις βελτιώσεις βοσκοτόπων, το οποίο σημαίνει διάνοιξη δρόμων για προσπέλαση αλλά και πυρασφάλεια, δημιουργία ποτίσטרων, κατασκευή καταφυγίων για τη διαμονή των κτηνοτρόφων και στεγάστρων για την προφύλαξη των ζώων. Οι επενδύσεις αυτές έγιναν μέσω του Προγράμματος «βελτίωση βοσκοτόπων» αλλά με πρωτοβουλία των Δασαρχείων.

Οι διαδικασίες απονομής ενισχύσεων και ελέγχου, όπως αυτές αποδόθηκαν στις Δημόσιες Υπηρεσίες να τις διαχειριστούν, στην ουσία αποπροσανατόλισαν τις Υπηρεσίες αυτές από τον κύριο ρόλο τους, που ήταν η τεχνική και συμβουλευτική υποστήριξη των

⁷³ Περίπου σαράντα (40) παραγωγοί έως το 2002 έχουν κάνει χρήση τον κανονισμό περί βελτίωσης των όρων βιωσιμότητας της εκμετάλλευσής τους

⁷⁴ Έχουν δημιουργηθεί τρεις (3) αγροτουριστικές μονάδες

αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η υποβοήθησή τους προς διαρθρωτικές αλλαγές. Οι γεωργικές εφαρμογές, όπως αυτές αξιοποιήθηκαν στη δεκαετία 60-70 και κυρίως στις πεδινές αγροτικές περιοχές, έχουν πλέον εκλείψει από τη δεκαετία 80 -90 αφήνοντας ένα κενό, το οποίο γρήγορα αναπλήρωσε η αγορά (ιδιωτικά γεωπονικά γραφεία) και σε ένα μικρό βαθμό η δημιουργία και η λειτουργία των αναπτυξιακών εταιριών.

Αυτή η εμπλοκή είχε πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα : α) οι δημόσιοι γεωτεχνικοί εγκλωβίστηκαν στο ρόλο του ελεγκτή και χάθηκε ο ρόλος του συμβούλου –εμπνευστή και της διάχυσης της καινοτομίας, β) ο παραγωγός επαναπαύτηκε στην αποδοχή των εισοδηματικών ενισχύσεων και δεν προσπάθησε να επωφεληθεί από τις ενισχύσεις μέσω των διαρθρωτικών προγραμμάτων (Καν. 797/86, 2328/91, 951/97, 866/91, 1257/99, 1698/2005). Η μη αξιόλογη αξιοποίηση αυτών των ενισχύσεων συνέβαλε στο να αντιμετωπίζει η γεωργία –κτηνοτροφία των ορεινών περιοχών ακόμη και σήμερα έντονα διαρθρωτικά προβλήματα, τα οποία την καθιστούν μη ανταγωνιστική στο πλαίσιο του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης και άμεσα εξαρτώμενη από την ύπαρξη και εξέλιξη των άμεσων ενισχύσεων.

5.7.2. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Η οργάνωση και λειτουργία των εκμεταλλεύσεων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες, που επικρατούν τόσο στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης –αποκλειστική ευθύνη του παραγωγού – όσο και στο περιβάλλον της – συλλογική ευθύνη των παραγωγών αλλά και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των αρμόδιων Υπηρεσιών.

Οι συνθήκες αποδοτικής λειτουργίας μιας εκμετάλλευσης εξαρτώνται από την ύπαρξη εγκαταστάσεων που διευκολύνουν την εκτροφή των ζώων όπως και τις συνθήκες διαβίωσης του κοπαδιού, καθώς επίσης και την ύπαρξη μηχανολογικού εξοπλισμού, ο οποίος διευκολύνει την εργασία του κτηνοτρόφου. Το επίπεδο τόσο των εγκαταστάσεων, όσο και του μηχανολογικού εξοπλισμού αποτελούν στοιχεία «εκσυγχρονισμού» της εκμετάλλευσης.

◆ Εγκαταστάσεις

Οι εγκαταστάσεις για μια κτηνοτροφική εκμετάλλευση στην περιοχή έρευνας

Φωτογραφία 5-6.:
παραδοσιακή σταβλική εγκατάσταση
Προσωπικό αρχείο

αποτελούνται από δύο κυρίως οικήματα : το *στάβλο*, όπου διαμένουν τα ζώα, και την *αποθήκη* (*αχυρώνα*), όπου αποθηκεύονται οι ζωοτροφές. Η κατάσταση, στην οποία βρίσκονται, εξαρτάται από το μέγεθος του κοπαδιού και την οικονομική κατάσταση του παραγωγού. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των εγκαταστάσεων είναι ο τσιμεντόλιθος και ο τσίγκος.

Στην περιοχή έρευνας συναντιούνται σε υψηλό ποσοστό ακόμη κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις πρόχειρα κατασκευασμένες από ξύλο και τσίγκο, που προδίδουν την παραδοσιακή εκτροφή. Τα στοιχεία αυτά αποτελούσαν τα δομικά στοιχεία κατασκευής των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων σε παλιότερες εποχές, τότε που η περιοχή βρισκόταν σε πλήρη απομόνωση από το εξωτερικό περιβάλλον εξαιτίας του ανάγλυφου αλλά και των οικονομικών δυσκολιών της.

Μικρό ποσοστό παραγωγών (μόλις τριάντα (30) άτομα), αυτοί που εντάχθηκαν στον κανονισμό «Βελτίωση ηλικιακής σύνθεσης αγροτικού πληθυσμού» (*Νέοι Αγρότες*), έχουν σύγχρονες εγκαταστάσεις (στάβλους), για την δημιουργία των οποίων έχουν ενταχθεί σε προγράμματα επιδοτήσεων «Ενθάρρυνση των Επενδύσεων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εμφανίζουν

Φωτογραφία 5-7.:

σύγχρονη σταβλική εγκατάσταση εκτός οικισμού
Προσωπικό αρχείο

ενδείξεις οικονομικής βιωσιμότητας» (αφορά μόνο περίπου σαράντα (40) άτομα). Ο εκσυγχρονισμός των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων μιας εκμετάλλευσης πραγματοποιείται :

- α) στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, όταν η οικονομική κατάστασή της το επιτρέπει. Δύσκολα ένας παραγωγός αποφασίζει να ενταχθεί σε κανονισμούς οικονομικών ενισχύσεων εξαιτίας των υπερβολικών σε αριθμό δικαιολογητικών που απαιτούνται, των πολλών περιορισμών και δεσμεύσεων που θέτουν, καθώς και του χρόνου που

απαιτείται να δαπανήσουν για τις επαφές με τις αρμόδιες Υπηρεσίες. Χαρακτηριστικά, που δύσκολα τα διαθέτει ένας παραγωγός και ιδιαίτερα κτηνοτρόφος ορεινής περιοχής και

β) όταν η εκμετάλλευση έχει ως στρατηγική την αναπαραγωγή της.

Φωτογραφία 5-8.:
Σταβλικές εγκαταστάσεις εντός οικισμού
Προσωπικό αρχείο

Με αυτά τα δεδομένα και σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της περιοχής έρευνας σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορούν να χαρακτηριστούν ως σύγχρονες, εκτιμάται όμως ότι βρίσκονται σε σχετικά ικανοποιητικό

επίπεδο. Στην ελληνική ύπαιθρο είναι συχνό φαινόμενο οι σταβλικές εγκαταστάσεις των εκμεταλλεύσεων να βρίσκονται εντός του

οικισμού. Στις ορεινές δε περιοχές εξαιτίας της ιδιόρρυθμης οικιστικής δόμησης-μαχαλάδες οι σταβλικές εγκαταστάσεις βρίσκονται σε ιδιόκτητες εκτάσεις της εκμετάλλευσης, οι οποίες σε μεγάλο ποσοστό περιβάλλουν την κατοικία. Η ύπαρξη σταβλικών εγκαταστάσεων εντός οικισμού, ειδικά αν ο οικισμός είναι «πυκνός», άρχισαν να δημιουργούν προβλήματα και διενέξεις από την εποχή (αρχές 1990) που αρχίζει η επιστροφή των καταγόμενων, οι οποίοι υποστηρίζουν την αναδόμηση της περιοχής μέσω χτισίματος ή αναπαλαιώσεων οικιών και μέσω της διαμονής τους για μεγάλο χρονικό διάστημα (από τρεις έως έξι μήνες). Εκτός οικισμού βρίσκονται πάντα οι σταβλικές εγκαταστάσεις των μεγάλων σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων, δεδομένου ότι σε αυτές απαιτούν ύπαρξη χώρου, καθώς και οι υποτυπώδεις καλοκαιρινές εγκαταστάσεις (τσαρδάκια).

Προβλήματα (συγκρούσεις) προκαλούνται λόγω της ύπαρξης μαντριών μέσα στον οικιστικό χώρο με αποτέλεσμα να δημιουργούνται διαμάχες μεταξύ των κατοίκων, κατάσταση που εμφανίστηκε με την έναρξη της επιστροφής αρκετών καταγόμενων στην περιοχή και διαμονή αυτών για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Όλη η περιοχή έχει ενταχθεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στο πρόγραμμα «βελτίωση βοσκοτόπων» (το οποίο έχει ξεκινήσει από το 1983) και έχουν με αυτό τον τρόπο χτιστεί, στους βοσκοτόπους, στέγαστρα για τα ζώα, οικήματα-καταφύγια για τους

κτηνοτρόφους, ποτίστρες. Επίσης έχουν γίνει διανοίξεις δρόμων προς τους βοσκοτόπους διευκολύνοντας έτσι την κτηνοτροφική δραστηριότητα.

◆ Μηχανολογικός εξοπλισμός

Γενικά στην περιοχή έρευνας δεν υπάρχουν πολλά μηχανήματα. Αναφέρθηκε κατά την προέρευνα ότι στο Δήμο Αχελώου υπάρχουν δύο εκμεταλλεύσεις, που διαθέτουν τρακτέρ των 80 ίππων. Παλαιότερα υπήρχε στην ίδια περιοχή μια θεριζοαλωνιστική μηχανή. Τόσο τα τρακτέρ, όσο και η θεριζοαλωνιστική είχαν αγοραστεί μεταχειρισμένα. Κανείς παραγωγός δεν έχει επιδοτηθεί για την αγορά μηχανολογικού εξοπλισμού για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας του.

Στα Κέδρα ένα νοικοκυριό διαθέτει τρακτέρ των 80 ίππων το οποίο αγοράστηκε μεταχειρισμένο και εξυπηρετεί τις ανάγκες όλων των εκμεταλλεύσεων του οικισμού. Στη Μεγαλόχαρη άλλο ένα νοικοκυριό διαθέτει τρακτέρ. Αντίθετα στο Δήμο Τετραφυλλίας υπάρχουν συνολικά τριάντα τρακτέρ. Όλα τα μηχανήματα έχουν αγοραστεί μεταχειρισμένα και με ίδια κεφάλαια. Χρησιμοποιούνται δε για την κάλυψη των καλλιεργητικών εργασιών σε όλα τα νοικοκυριά της περιοχής. Γεγονός που αποδεικνύει έμπρακτα την μη χρήση –αξιοποίηση κανονισμών για την βελτίωση των διαρθρωτικών προβλημάτων των εκμεταλλεύσεων.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι μηχανολογικός εξοπλισμός αγοράστηκε για την διευκόλυνση των γεωργικών εργασιών. Όσον αφορά την κτηνοτροφία δεν έχει εμφανιστεί ενδιαφέρον για αγορά μηχανολογικού εξοπλισμού, όπως για παράδειγμα αμελκτικές μηχανές, ή εξοπλισμού, που θα διευκόλυνε τη μεταποίηση του γάλακτος, δραστηριότητες που υλοποιούνται με παραδοσιακό τρόπο και ως εκ τούτου απαιτούν αρκετό από το χρόνο του παραγωγού.

Συμπερασματικά παρατηρείται ότι οι συνθήκες οργάνωσης και λειτουργίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας δεν είναι καθόλου σύγχρονες. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις λειτουργούν σε ένα πλαίσιο παραδοσιακού τρόπου λειτουργίας της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης χωρίς να γίνονται επενδύσεις, που να βοηθούν στον εκσυγχρονισμό της και την βελτίωση της σχέσης της με το εξωτερικό περιβάλλον.

Το έλλειμμα επενδύσεων εντείνει τον εκτατικό χαρακτήρα της αγροτικής εκμετάλλευσης στην περιοχή έρευνας. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρόλο που δεν ακολουθούν μια στρατηγική μεγιστοποίησης των αποδόσεων μέσω του εκσυγχρονισμού τους (Campagne, P., 1997), δεν βασίζονται επίσης στην ανάδειξη της ποιότητας των προϊόντων τους.

Ελάχιστοι είναι οι παραγωγοί (αρχηγοί μεγάλων κοπαδιών) που απασχολούν μισθωτούς⁷⁵ είτε εποχιακά είτε μόνιμα. Η απασχόληση εργατικού δυναμικού (εποχιακού -μόνιμου) πιθανώς να συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσης, διότι ο παραγωγός έχοντας περισσότερο χρόνο στη διάθεσή του για να διεκπεραιώσει τις εργασίες – υποχρεώσεις με τις Δημόσιες Υπηρεσίες έχει ταυτόχρονα την ευκαιρία να πληροφορηθεί -ενημερωθεί για τις εξελίξεις στο επάγγελμά του.

5.8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρόλο που στο πλαίσιο του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης που υφίσταται στη χώρα, οι ορεινές αγροτικές περιοχές θεωρούνται σχεδόν ανύπαρκτες και χωρίς μέλλον, διαπιστώνεται ότι η περιοχή έρευνας όχι απλά έχει διατηρήσει τη παραγωγική της φυσιογνωμία, αλλά παρουσιάζει μεγάλο σε μέγεθος αριθμό εκτρεφόμενων ζώων, σημαντικό αριθμό εκμεταλλεύσεων, νέους που ενδιαφέρονται να δραστηριοποιηθούν στην κτηνοτροφία και να αξιοποιήσουν το μέγιστο δυνατό των διαθέσιμων βοσκήσιμων εκτάσεων της περιοχής.

Η μη αξιοποίηση των χρηματοδοτικών πόρων και πλαισίων έχει συμβάλλει στο να μην έχουν εκσυγχρονιστεί ακόμη οι παραγωγικές μονάδες και άρα να είναι αναγκασμένοι να πουλούν όλα τα προϊόντα τους στην αγορά μέσω εμπόρων, σε πρωτογενή μορφή.

Η ύπαρξη σημαντικού παραγωγικού ιστού στην περιοχή έρευνας αφενός αναιρεί το δεδομένο ότι οι ορεινές περιοχές είναι μη ανταγωνιστικές και αφετέρου συμβάλλουν στην ανάλυση μέσω της αναζήτησης κατάλληλων μεθόδων για την εξήγησή του.

---

⁷⁵ *Οι λίγες κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις που διαθέτουν έμμισθο προσωπικό, απασχολούν Αλβανούς που έχουν φτάσει στην περιοχή και παραμένουν εκεί τα τελευταία δέκα έτη.*

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 : ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ : ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ****6.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ**

Η εστίαση της έρευνας στο τοπικό παραγωγικό σύστημα αποσκοπεί στην ανάδειξη της ποικιλομορφίας των βασικών μονάδων παραγωγής του, τις αγροτικές οικογενειακής και εκτατικής μορφής εκμεταλλεύσεις, οι οποίες αποτελούν τα συστατικά του στοιχεία και επιτρέπουν την λειτουργία του αξιοποιώντας το χώρο.

Η περιγραφή της ποικιλομορφίας των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας πραγματοποιείται μέσα από την κατασκευή ομογενών ομάδων (τυπολόγηση) εκμεταλλεύσεων σύμφωνα με κριτήρια και μεθόδους, που περιγράφονται στη συνέχεια και στοχεύει στη διάγνωση της λειτουργίας τους, των σχέσεών τους, της θέσης τους στο παραγωγικό σύστημα, καθώς και της βιωσιμότητας του ίδιου του παραγωγικού συστήματος και της αναπαραγωγής του.

6.2 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Δεδομένου ότι η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθήθηκε κατασκευάστηκε κατά την πορεία της ερευνητικής διαδικασίας και ανάλογα με τα ερωτήματα που προέκυπταν, εκτιμήθηκε ότι είναι πιο σωστό να παρουσιαστεί η διαδικασία της τυπολόγησης του παραγωγικού συστήματος στο παρόν κεφάλαιο.

6.2.1 ΤΥΠΟΛΟΓΗΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Ο βασικός στόχος της έρευνας πεδίου αφορά τον προσδιορισμό του παραγωγικού συστήματος του και τη λειτουργία των παραγωγικών μονάδων-εκμεταλλεύσεων τόσο ως ατομικές μονάδες παραγωγής, όσο και ως συνιστώσες του συνολικού συστήματος, όπου ο βαθμός συνεργασίας αποτελεί έναν από τους κύριους παράγοντες του συστήματος και της οργάνωσης των αγροτικών δραστηριοτήτων.

Με βάση την ερευνητική διαδικασία αποτυπώνονται τα χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων του πεδίου έρευνας και ομαδοποιούνται σε ομοιογενείς ομάδες. Η πρώτη προσπάθεια ανάλυσης πραγματοποιήθηκε με τη χρήση της *ιεραρχικής μεθόδου* η οποία δεν επέτρεψε όμως την σωστή ομαδοποίηση των εκμεταλλεύσεων, διότι έχοντας ορίσει από την αρχή τις μεταβλητές, βάσει των οποίων θα γινόταν η ομαδοποίηση,

οδηγούσε σε μια κατευθυνόμενη ομαδοποίηση. Θεωρήθηκε ότι με αυτό τον τρόπο δεν διαφαινόταν οι πραγματικές τάσεις της περιοχής χωρικά. Για το λόγο αυτό ακολούθησε μια δεύτερη προσπάθεια ανάλυσης των δεδομένων με βάση τη μέθοδο BERTIN (Bertin, J. 1970), μέθοδο συστημικής οπτικής διαδικασίας ιεραρχικής ταξινόμησης, η οποία επιτρέπει την διάκριση μιας εξεταζόμενης μεταβλητής ανάλογα με το μέγεθός της, και επιπλέον της προσδίδει χωρική υπόσταση και βασίζεται στην οπτική παρατήρηση και παρέμβαση του ερευνητή.

Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος BERTIN για να διακριθούν οι παραγωγικές μονάδες του πεδίου έρευνας και να ταξινομηθούν με βάση το μέγεθός τους (μεγάλο, μεσαίο και μικρό μέγεθος). Σύμφωνα με τον Α. Μωϋσίδη (1986) «το μέγεθος της καλλιεργήσιμης γης αποτελεί βασική οικονομική και κοινωνική παράμετρο. Στο **οικονομικό** επίπεδο αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του ύψους της παραγωγής. Παράλληλα επιδρά άμεσα στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας και παίζει σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό του τύπου της αγροτικής εκμετάλλευσης. Στο **κοινωνικό** επίπεδο αποτελεί σημαντικό δείκτη της οικονομικής επιφάνειας της εκμετάλλευσης και κατά συνέπεια βασική συνισταμένη για τον προσδιορισμό της κοινωνικής θέσης των κατόχων της. Αποτελεί δηλαδή σημαντικό δείκτη σύγκρισης και εντοπισμού των διαφοροποιήσεων μέσα στην αγροτική κοινωνία...»

Για την δημιουργία βάσης δεδομένων και την εφαρμογή της μεθόδου BERTIN, χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες παράμετροι:

- το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων,
- τα συνολικά φυσικά τους χαρακτηριστικά,
- τα χαρακτηριστικά του αρχηγού εκμετάλλευσης (αγρότης, μη αγρότης, συνταξιούχος, ηλικιακή κατηγορία),
- ο τεχνο-οικονομικός προσανατολισμός (ΤΟΠ) των εκμεταλλεύσεων,
- το οικονομικό μέγεθος, το εισόδημα, των εκμεταλλεύσεων
- το τυπικό ακαθάριστο κέρδος ανά εκμετάλλευση,
- η συσχέτιση του οικονομικού μεγέθους με το Εισόδημα αναφοράς,
- την συσχέτιση αυτή σε συνδυασμό με το επάγγελμα του αρχηγού,
- το ειδικό βάρος των συνταξιούχων αρχηγών εκμετάλλευσης στις μη βιώσιμες εκμεταλλεύσεις,

- το εισόδημα ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας,
- το τυπικό ακαθάριστο κέρδος ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας,
- το τυπικό ακαθάριστο κέρδος ανά χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση, και τέλος
- η απασχόληση στην εκμετάλλευση σε μονάδα ανθρώπινης εργασίας.

Οι παράμετροι /μεταβλητές που χρησιμοποιούνται προέρχονται από τη βάση δεδομένων του επεξεργασμένου ΜΑΑΕ (Γούσιος Δ., 1999γ) την οποία χρησιμοποιήσαμε για την ανάλυση, και είναι δύο τύπων : οι απλές και οι σύνθετες. Για τις παραγωγικές μονάδες, που δημιουργήθηκαν μετά την σύγκριση των στοιχείων του ΜΑΑΕ (πληθυσμός αναφοράς : 1.188 εκμεταλλεύσεις) με τα στοιχεία της επιτόπιας έρευνας, πάρα πολλές μεταβλητές και κυρίως οι σύνθετες υπολογίστηκαν εκ νέου (πληθυσμός αναφοράς : 1.064 εκμεταλλεύσεις). Αναλυτικά οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν είναι:

απλές : ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης, συνολική έκταση εκμετάλλευσης, αριθμός στρεμμάτων καλλιεργούμενης έκτασης εκμετάλλευσης⁷⁶, αριθμός ζωικού κεφαλαίου εκμετάλλευσης (πρόβατα, αίγες), και κυρίως

σύνθετες :

- ☆ οικονομικό μέγεθος: υπολογίζεται σε Ευρωπαϊκή Μονάδα Μέτρησης (ΕΜΜ), όπου μια ΕΜΜ ισούται με 1200 ecus (έτος 1995) και βασίζεται στο συνολικό τυπικό ακαθάριστο κέρδος της εκμετάλλευσης. Η ισοδυναμία με το ecus είναι 299,238 δραχμές (βλ. σελ 127)
- ☆ γεωργικό οικογενειακό εισόδημα: ορίζεται ως το άθροισμα του **οικονομικού αποτελέσματος της γεωργικής εκμετάλλευσης** (κέρδος ή ζημιά) συν τη συνολική αμοιβή των ιδιοκτητών συντελεστών παραγωγής (έδαφος, εργασία, κεφάλαιο),
- ☆ γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά Μονάδα Ανθρώπινης Εργασίας: ορίζεται ως ο λόγος του εισοδήματος της εκμετάλλευσης ανά την απασχόληση σε αυτή. Η Μονάδα Ανθρώπινης Εργασίας (ΜΑΕ) ορίζεται ως η εργασία που προσφέρεται από κάθε άτομο σε σύνολο 280 ημερών και 8 ωρών ημερησίως στο οικονομικό έτος και σε κανονικές συνθήκες υπαίθρου. Η μονάδα αντιστοιχεί επομένως σε 2.240 ώρες ανά έτος (Υπουργείο Γεωργίας, ΓΠΑ 1998),

⁷⁶ Με τον όρο “καλλιεργούμενη έκταση” ορίζουμε τη χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση για τη δημιουργία γεωργικής παραγωγής.

- ☆ Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος ανά ΜΑΕ: ορίζεται ως ο λόγος του αθροίσματος του τυπικού ακαθάριστου κέρδους της φυτικής παραγωγής και της ζωικής παραγωγής ανά το σύνολο της διαθέσιμης απασχόλησης (μονάδας ανθρώπινης εργασίας),
- ☆ Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση ανά ΜΑΕ: ορίζεται ως ο λόγος της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης ως προς το σύνολο της διαθέσιμης απασχόλησης (ΜΑΕ) και
- ☆ Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος ανά την έκταση της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Έκτασης: ορίζεται ως ο λόγος του συνολικού τυπικού ακαθάριστου κέρδους ως προς το σύνολο της καλλιεργούμενης έκτασης.

Η ομαδοποίηση των παραγωγικών μονάδων γίνεται με βάση τη σύνθεση των διάφορων μεταβλητών, που τις χαρακτηρίζουν. Με τον τρόπο αυτό διακρίνουμε τις παραγωγικές μονάδες με βάση τη θέση τους (βαθμό ενεργούς συμμετοχής τους) στο τοπικό σύστημα, καθώς και τις αλληλοεξαρτήσεις τους.

Χρησιμοποιούμε τον όρο «ενεργός συμμετοχή της εκμετάλλευσης στο τοπικό σύστημα», για να προσδιορίσουμε την εμπλοκή της στο τοπικό παραγωγικό σύστημα, και καθορίζεται από το μέγεθος της εκμετάλλευσης, τον τρόπο χρησιμοποίησης των βοσκήσιμων εκτάσεων – λιβαδιών, αλλά και του χώρου γενικότερα. Δεδομένου ότι καμιά από τις εκμεταλλεύσεις, που δραστηριοποιούνται στην περιοχή, δεν παρεκκλίνει από τον παραδοσιακό τρόπο εκτροφής των κοπαδιών, ανεξαρτήτως μεγέθους του κοπαδιού, αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι καμιά από τις εκμεταλλεύσεις δεν ασχολείται με την μεταποίηση των παραγόμενων κτηνοτροφικών προϊόντων με κατεύθυνση το εμπόριο, παρά μόνο για την κάλυψη διατροφικών αναγκών της οικογένειας, των απόδημων συγγενών, φίλων και γνωστών.

Επίσης θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «περιθωριακές εκμεταλλεύσεις» για τις εκμεταλλεύσεις πολύ μικρού μεγέθους (αριθμού ζώων και καλλιεργούμενης έκτασης) και με γηρασμένο αρχηγό, παρόλο που στην λειτουργία του τοπικού συστήματος η θέση τους είναι αρκετά σημαντική, δεδομένου ότι αποτελούν ένα μεγάλο ποσοστό του συνόλου.

6.2.2. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ -ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΜΕΘΟΔΟΥ BERTIN

Η ερευνητική διαδικασία ξεκίνησε αξιοποιώντας τμήμα της βάσης δεδομένων των εκμεταλλεύσεων σε επίπεδο οικισμού, που είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, όπως παρουσιάστηκε στη μεθοδολογία. Από τη συγκεκριμένη βάση επιλέχθηκαν οι εγγραφές, που αφορούσαν τις εκμεταλλεύσεις που είχαν εγγραφεί στις τοπικές κοινότητες της περιοχής έρευνας. Η συγκεκριμένη βάση δεδομένων για κάθε εκμετάλλευση περιείχε τόσο τις απλές, όσο και τις σύνθετες μεταβλητές, που χρησιμοποιήθηκαν για να εφαρμοστεί η μέθοδος Bertin. Από τη δεύτερη επιτόπια έρευνα προέκυψαν πληροφορίες ότι ορισμένες – 45 εκμεταλλεύσεις – ανήκουν στην ουσία σε μέλη ίδιου νοικοκυριού. Με το δεδομένο αυτό τα στοιχεία για τις συγκεκριμένες εκμεταλλεύσεις διαμορφώθηκε μετά από επεξεργασία το πλήθος της νέας βάσης δεδομένων. Στη συνέχεια περιγράφεται η διαδικασία προετοιμασίας της βάσης δεδομένων για την εφαρμογή της μεθόδου BERTIN.

1^ο στάδιο: Υπολογίσαμε τις μεταβλητές για τις σύνθετες μεταβλητές των νέων εκμεταλλεύσεων (45 εκμεταλλεύσεις) που υπάρχουν στην περιοχή έρευνας ως αποτέλεσμα συγχώνευσης εκμεταλλεύσεων,

2^ο στάδιο: Δημιουργήσαμε τυποποιημένες μεταβλητές για όλες τις απλές και σύνθετες μεταβλητές, που θα χρησιμοποιήσουμε στην μέθοδο ανάλυσης. Οι νέες μεταβλητές αυτές προκύπτουν με τον παρακάτω λόγο,
αν παραδείγματος χάριν αναφερόμαστε στην μεταβλητή: ηλικία, η τυποποιημένη μεταβλητή της ηλικίας υπολογίζεται ως ο λόγος της διαφοράς του μέσου όρου ηλικίας του συνόλου του πληθυσμού αναφοράς από την ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης με τη τυπική απόκλιση της ηλικίας.

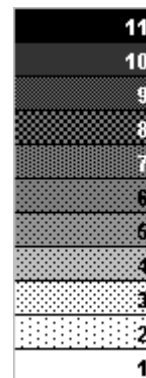
$$(x - \bar{x}) / \sigma$$

οι νέες μεταβλητές κυμαίνονται από το $+\infty$ έως το $-\infty$, με μέσο όρο το 0.

3^ο στάδιο: κατηγοριοποιήσαμε τις τυποποιημένες μεταβλητές σε 11 κατηγορίες. Οπότε στην συνέχεια η κάθε κατηγορία ανά μεταβλητή έχει πάρει τον κωδικό από ένα (1) έως έντεκα (11). Όπου κωδικός «έντεκα» σημαίνει πολύ θετικό δηλαδή οι υψηλές τιμές της κάθε μεταβλητής, και όπου κωδικός «ένα» πολύ αρνητικό, δηλαδή οι χαμηλές τιμές της κάθε μεταβλητής. Ειδικά για την μεταβλητή της ηλικίας χρησιμοποιούμε την αντίστροφη κωδικοποίηση,

όπου κωδικός «ένα» πολύ θετικό, δηλαδή οι υψηλές τιμές (νεαρές ηλικίες) και όπου κωδικός «έντεκα» σημαίνει πολύ αρνητικό, δηλαδή οι χαμηλές τιμές (ηλικιωμένοι αρχηγοί).

Οι 11 κατηγορίες γίνονται οπτικά εμφανείς με χρωματική διαβάθμιση

4^ο στάδιο: Στοχεύοντας στην ανεύρεση του βαθμού σημαντικότητας της κάθε μεταβλητής προσδιορίσαμε το άθροισμα της κάθε μεταβλητής. Όσο πιο μεγάλο είναι το άθροισμα της κάθε μεταβλητής, τόσο αυξάνει η σημαντικότητά της και με βάση την ιεράρχηση που προκύπτει οργανώθηκε ο πίνακας διπλής εισόδου, που χρησιμοποιήθηκε για την εφαρμογή της μεθόδου Bertin (βλέπε Παράρτημα III).

5^ο στάδιο: έγινε ταξινόμηση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατά φθίνουσα σειρά των μεταβλητών σύμφωνα με το άθροισμα της κάθε μεταβλητής: εισόδημα ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας, καλλιεργούμενη έκταση, οικονομικό μέγεθος ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας, χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας, τυπικό ακαθάριστο κέρδος ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας, μέγεθος ζωικού κεφαλαίου, ηλικία αρχηγού, και τέλος τυπικό ακαθάριστο κέρδος ανά χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση. Βρέθηκαν 54 εκμεταλλεύσεις, οι οποίες δεν παρουσίασαν στοιχεία σε μια ή περισσότερες μεταβλητές, με αποτέλεσμα να αφαιρεθούν από τη Βάση Δεδομένων

Στη συνέχεια ο ερευνητής προέβη στην ταξινόμηση μέσω οπτικής παρατήρησης της αρχικής ταξινόμησης. Στην ουσία μετακινήθηκαν οι εκμεταλλεύσεις που είχαν υψηλές τιμές σε κάθε μεταβλητή προς την αρχή της βάσης δεδομένων και οι έχοντες χαμηλές τιμές προς το τέλος. Διαδικασία που επαναλήφθηκε συστηματικά και πάρα πολλές φορές, έως ότου να υπάρξει μια ομαλή οπτική μετάβαση από το μαύρο στο άσπρο χρώμα (σύμφωνα με το 3^ο στάδιο). Διαδικασία που οδήγησε στη δημιουργία ομοειδών τύπων εκμεταλλεύσεων.

Οι 1.188 καταγεγραμμένες γεωργικές εκμεταλλεύσεις (ΜΑΕΕ 1997) στην περιοχή έρευνας οι οποίες καταγράφηκαν, ερευνήθηκαν και επεξεργάστηκαν παρουσιάζουν ποικιλία χαρακτηριστικών και διαφοροποιήσεις τόσο ως προς τις δραστηριότητες, όσο και ως προς το μέγεθός τους. Στην προσπάθεια να καταγραφεί με σαφή τρόπο η κατάσταση στη γεωργία και κτηνοτροφία στην περιοχή θεωρήθηκε αναγκαία η τυπολογία των εκμεταλλεύσεων, ώστε να αξιολογηθεί ο πραγματικός ή δυνητικός δυναμισμός των εκμεταλλεύσεων.

Βασική ερώτηση στην οποία καλείται η έρευνα να απαντήσει είναι:

- ✓ *«ποιοί είναι οι τύποι των εκμεταλλεύσεων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας, ποιός είναι ο τρόπος οργάνωσής τους, καθώς και με ποιό τρόπο αντιμετωπίζουν το ζήτημα της βιωσιμότητας -αειφορίας;» (ατομικά)*
- ✓ *«ποιό είναι το βάρος και οι σχέσεις των εκμεταλλεύσεων του κάθε τύπου στο εσωτερικό του τοπικού παραγωγικού συστήματος και πώς αντιμετωπίζουν το ζήτημα της αειφορίας του συστήματος;» (συλλογικά)*

Επαναδιατυπώνονται τα ερωτήματα που έθεσε ο προβληματισμός τον οποίο θέτει προς διερεύνηση η παρούσα έρευνα, θέλοντας να τονιστεί η σημαντικότητα της τυπολόγησης των εκμεταλλεύσεων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας και της αναζήτησης της μορφής του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

6.3. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

6.3.1. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥΣ – ΤΥΠΟΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Η τυπολόγηση του τοπικού συστήματος με τη χρήση της μεθόδου Bertin ανέδειξε 6 βασικές ομοιογενείς ομάδες εκμεταλλεύσεων⁷⁷, που αντανακλούν διαφορετικό βαθμό δυναμικότητας, σύμφωνα με το φυσικό και το οικονομικό μέγεθος της κάθε εκμετάλλευσης.

Στον πίνακα 6.1 παρουσιάζονται οι έξι (6) τύποι εκμεταλλεύσεων που εμφανίζονται στο παραγωγικό σύστημα της περιοχής έρευνας, τα χαρακτηριστικά τους, ενώ αποτυπώνονται οι μέσοι όροι των παραμέτρων που λήφθηκαν υπόψη για τη δημιουργία

⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι, η ταξινόμηση οδήγησε σε μια αρκετά ισοδύναμη κατανομή των εκμεταλλεύσεων: η μικρότερη ομάδα αφορά το 10% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων έναντι του 28% για την μεγαλύτερη.

τους και ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων, στον οποίο ανέρχεται το σύνολο της κάθε ομάδας.

Η μέση εκμετάλλευση στην περιοχή διαθέτει 12-13 στρέμματα καλλιεργούμενης έκτασης και εκτρέφει περίπου 40-45 αιγοπρόβατα. Στην περιοχή απαντώνται εκμεταλλεύσεις με διάφορα μεγέθη από πολύ μικρές σε μέγεθος (5 στρέμματα καλλιεργήσιμης έκτασης και 10 εκτρεφόμενα ζώα) έως πολύ μεγάλες (100 στρέμματα καλλιεργούμενης έκτασης και άνω των 200 εκτρεφόμενα ζώα). Το μικρό μέγεθος της μέσης εκμετάλλευσης δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης της πολύ-δραστηριότητας των αρχηγών αλλά και των μελών της εκμετάλλευσης⁷⁸.

---

⁷⁸ Οι εκμεταλλεύσεις, ιδιαίτερα οι κτηνοτροφικές, στον ελληνικό αγροτικό χώρο χαρακτηρίζονται από πολυδιάσπαση και ποικιλομορφία: ο όρος «πολυδιάσπαση» αφορά το πλήθος και το μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ αντίθετα, ο όρος «πολυμορφία» αφορά την πληθώρα κατηγοριών μεγέθους οι οποίες προσδιορίζουν και το βαθμό απασχόλησης με την κτηνοτροφία (πλήρης ή μερικός, ανάλογα με το αν η ενασχόληση με την κτηνοτροφία συνδυάζεται με γεωργική/έξω-αγροτική δραστηριότητα).

Πίνακας 6-1. : Τύποι εκμεταλλεύσεων με βάση την δυναμικότητά τους

α/α	αρ. εκμ.	Τύποι εκμ/σεων	Περιγραφή	Μέσοι όροι μεταβλητών	
α.	215	<u>πολύ ενεργές</u>	Όλες οι εκμεταλλεύσεις διαθέτουν μεγάλο έως πολύ μεγάλο ζωικό κεφάλαιο και αρκετά μεγάλη καλλιεργούμενη έκταση, η οποία διατίθεται προς δενδροκαλλιέργεια (καστανιά και καρυδιά) αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις για καλλιέργεια εμπορεύσιμων προϊόντων, όπως καπνό, κηπευτικά, κλπ.	Ηλικία: 47 έτη ⁷⁹ , Ζώα: 106 κεφάλια, Καλ/μενη έκταση: 20,4 στρ.	
β.	185	<u>αρκετά ενεργές</u>	οι 90 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : σημαντικό ζωικό κεφάλαιο και λιγότερο των 12 στρ. καλλιεργούμενη έκταση, η οποία διατίθεται κατ' εξοχήν για παραγωγή ζωοτροφών	Ηλικία: 53 έτη, Ζώα: 43 κεφ., Καλ/νη έκταση: 17,1 στρ.	Ηλικία: 47 έτη, Ζώα: 47 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 9 στρ.
			οι 103 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν: σχετικά σημαντικό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργήσιμη έκταση άνω του μ.ο. της περιοχής, η οποία αφιερώνεται στην δενδροκαλλιέργεια (καστανιά και καρυδιά) ή και στην παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων		Ηλικία: 48 έτη, Ζώα: 38 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 24 στρ.
γ.	145	<u>σχετικά ενεργές</u>	οι 114 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : από ελάχιστο έως σημαντικό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργούν ελάχιστη έκταση (κάτω του μ.ο. της περιοχής), η οποία διατίθεται για παραγωγή κυρίως ζωοτροφών	Ηλικία: 56 έτη, Ζώα : 32 κεφ., Καλ/νη έκταση: 10,6 στρ.	Ηλικία: 53 έτη, Ζώα: 33 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 8 στρ.
			οι 41 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : από ελάχιστο έως σχετικά σημαντικό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργήσιμη έκταση άνω του μ.ο. της περιοχής, η οποία αφιερώνεται στην δενδροκαλλιέργεια (καστανιά και καρυδιά) ή και (σε ελάχιστες περιπτώσεις) στην παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων		Ηλικία: 48 έτη, Ζώα: 26 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 18 στρ.
δ.	116	<u>Σχετικά μη ενεργές</u>	οι 74 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : σχετικά μικρό ζωικό έως σχετικά σημαντικό κεφάλαιο και καλλιεργούν έκταση πολύ μικρότερη από το μ.ο. της περιοχής, η οποία διατίθεται για παραγωγή κυρίως ζωοτροφών	Ηλικία: 63,5 έτη Ζώα: 24 κεφ., Καλ/νη έκταση: 11,5 στρ.	Ηλικία: 59 έτη, Ζώα: 28 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 6 στρ.
			οι 50 εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : μικρό ζωικό έως σχετικά σημαντικό κεφάλαιο και αρκετή καλλιεργήσιμη έκταση άνω του μ.ο. της περιοχής, η οποία αφιερώνεται εκτός των άλλων και στην δενδροκαλλιέργεια (καστανιά και καρυδιά)		Ηλικία: 57 έτη, Ζώα: 19 κεφ., Καλ/μενη έκταση: 19 στρ.
ε.	106	<u>μη ενεργές</u>	Όλες οι εκμεταλλεύσεις διαθέτουν: σχετικά μικρό έως σχετικά σημαντικό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργούν έκταση λίγο μεγαλύτερη του μ.ο. της περιοχής, η οποία διατίθεται για παραγωγή κυρίως ζωοτροφών και μικρό ποσοστό αυτής διατίθεται για δενδροκαλλιέργεια	Ηλικία: 64 έτη, Ζώα : 27 κεφ., Καλ/μενη έκταση : 10,2 στρ.	
στ.	297	<u>μικρές</u>	Όλες οι εκμεταλλεύσεις διαθέτουν : μικρό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργούν ελάχιστη έκταση, η οποία διατίθεται για παραγωγή κυρίως ζωοτροφών	Ηλικία : 67 έτη, Ζώα : 15 κεφ, Καλ/νη έκταση : 6,9 στρ.	
Σύνολο εκμεταλλεύσεων				Ηλικία: 54 έτη, Ζώα: 43 κεφ., Καλ/νη έκταση: 12,75 στρ.	

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2002-2005, ίδια επεξεργασία

⁷⁹ Στην ομάδα αυτή δεν υπάρχουν εκμεταλλεύσεις με αρχηγό άνω των 65 ετών.

Πίνακας 6-2. : Κύρια φυσικά χαρακτηριστικά ανά τύπο εκμεταλλεύσεων

Τύπος εκμετάλλευσης	Αριθμός εκμ/σεων	Κατανομή των εκμεταλλεύσεων (%)	Ζωικό κεφάλαιο (κεφ.)	Καλλιεργούμενη έκταση (στρ)	Έκταση προς ζωοτροφές (στρ.)	Έκταση προς εμπόριο (στρ.)	Έκταση με δένδρα (στρ)
α. (πολύ ενεργές)	215	20%	22.770	4.386	3.003	275	899
β. (αρκετά ενεργές)	185	17%	7.942	3.170	2.013	185	811
γ. (σχετικά ενεργές)	145	14%	4.587	1.537	1.134	18	283
δ. (σχετικά μη ενεργές)	116	11%	2.813	1.332	804	26	393
ε. (μη ενεργές)	106	10%	2.854	1.085	845	0	189
στ. (μικρές)	297	28%	4.458	2.053	1.598	6	348
Σύνολο	1.064	100%	45.424	13.563	9.397	510	2.923

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2002-2003, ίδια επεξεργασία

Από την παραπάνω κατηγοριοποίηση προκύπτουν τα ακόλουθα σημαντικά σημεία:

- α. τα χαρακτηριστικά των τύπων των εκμεταλλεύσεων, τα οποία αποτελούν και τα βασικά κριτήρια σύμφωνα με τα οποία διαφοροποιούνται, παρουσιάζουν μια αντίστροφη αναλογία με το βαθμό δυναμικότητας των εκμεταλλεύσεων. Διαπίστωση η οποία γίνεται εμφανής μέσω του παραπάνω πίνακα. Αυτό σημαίνει ότι μεταβαίνοντας από την ομάδα «πολύ ενεργές εκμεταλλεύσεις» (μεγάλου μεγέθους τόσο σε αριθμό ζώων όσο και σε έκταση) σε λιγότερο ενεργές ομάδες («μη ενεργές», «μικρές»), τόσο ο μέσος όρος ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης αυξάνει, ενώ αντίθετα μειώνεται ο μέσος όρος εκτρεφόμενων ζώων και ο μέσος όρος καλλιεργούμενης έκτασης ανά εκμετάλλευση. Στην ομάδα «σχετικά ενεργές» εκμεταλλεύσεις αρκετή από την διαθέσιμη καλλιεργούμενη έκταση διατίθεται στην καλλιέργεια φυτών για την παραγωγή ζωοτροφών.
- β. σε όλες τις ομάδες εκμεταλλεύσεων, όταν η καλλιεργήσιμη έκταση της εκμετάλλευσης είναι μεγαλύτερη του μέσου όρου της περιοχής, τότε τμήμα της χρησιμοποιείται και για δενδροκαλλιέργεια, κυρίως καστανιά και καρυδιά. Χαρακτηριστικό, που διαφοροποιεί την παραγωγική κατεύθυνση της εκμετάλλευσης.

γ. το ζήτημα της αναπαραγωγής της εκμετάλλευσης αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο ανά κάθε ομάδα εκμεταλλεύσεων. Για παράδειγμα στην ομάδα «πολύ ενεργές εκμεταλλεύσεις» παρόλο το μεγάλο μέγεθος της εκμετάλλευσης παρατηρούμε ότι αρκετές απ' αυτές καλλιεργούν εμπορεύσιμα προϊόντα, όπως καπνό, κηπευτικά, καλλιέργειες που είναι εντάσεως εργασίας, γεγονός που καταδεικνύει τη δυναμικότητα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Γίνεται εμφανές ότι οι εκμεταλλεύσεις της συγκεκριμένης κατηγορίας δραστηριοποιούνται με στόχο την αναπαραγωγή τους.

δ. Μεταβαίνοντας από τον τύπο «πολύ ενεργές» εκμεταλλεύσεις στον τύπο «μικρές» εκμεταλλεύσεις» παρατηρείται μια αντίστροφη αναλογία με την παράμετρο ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης και στο εσωτερικό του κάθε τύπου εκμεταλλεύσεων υπάρχει σχετικά μεγάλη διασπορά της ηλικίας, γεγονός το οποίο θέτει τα παρακάτω ερωτήματα:

α. «πώς είναι δυνατή η διαχείριση δυναμικών εκμεταλλεύσεων από γηρασμένο αρχηγό εκμετάλλευσης» και ταυτόχρονα,

β. «πώς είναι δυνατή η ύπαρξη και η συνέχιση της λειτουργίας, μικρών εκμεταλλεύσεων με νεαρό⁸⁰ αρχηγό εκμετάλλευσης»;

Αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως δυναμική εκμετάλλευση με ηλικιωμένο αρχηγό ή πολύ προβληματική εκμετάλλευση με νεαρό αγρότη ως αρχηγό, φαίνονται από πρώτης άποψης οξύμωρες, και, δεδομένου ότι τέτοιες περιπτώσεις δεν αποτελούν ακραίο φαινόμενο στην περιοχή έρευνας, κατέστη αναγκαία η πιο συστηματική τους διερεύνηση, καθώς και η αναζήτηση της (των) αιτίας (ών), που τις δημιούργησαν.

6.3.2. ΤΥΠΟΙ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥΣ

Βασική κατεύθυνση διερεύνησης των παραπάνω φαινομένων ήταν η ανάλυση της μορφής λειτουργίας των εκμεταλλεύσεων σε σχέση με την λειτουργία του ίδιου νοικοκυριού, δεδομένου ότι σύμφωνα με τους ερευνητές Baptista (1995), Ανθοπούλου-Γούσιος (2007), η εκμετάλλευση στην νότια Ευρώπη, αλλά και γενικότερα στην Μεσόγειο, αποτελεί τμήμα ενός νοικοκυριού. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται ιστορικά, εφόσον στη βόρεια και νότια Μεσόγειο κυριαρχεί η οικογενειακής μορφής γεωργία, η

⁸⁰ Η ηλικία του νεαρού αρχηγού μπορεί να είναι είτε «κάτω των 40 ετών» είτε ακόμη και «κάτω των 55 ετών», ατόμων δηλαδή που θεωρητικά είναι δυναμικά ακόμη.

οποία βασίζεται στην συνεισφορά σε εργασία όλων των μελών της οικογένειας – νοικοκυριό. Η ύπαρξη αυτού του φαινομένου οφείλεται κυρίως στο μικρό μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (κατακερματισμός και μικρή έκταση) και στον ακολουθούμενο παραγωγικό κλάδο της εκμετάλλευσης και συναρτάται με την συνολική στρατηγική του νοικοκυριού. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στις ορεινές περιοχές.

Στις ορεινές περιοχές πολλές οικογένειες, των οποίων τα παιδιά έχουν αποδημήσει στην πόλη και άρα δεν υπάρχει δυνατότητα διαδοχής, παραμένουν στον τόπο τους συνεχίζοντας την γεωργική δραστηριότητα και διατηρώντας την παραγωγική μονάδα τους χωρίς διάθεση για αλλαγές και προσαρμογή στις προτάσεις των εφαρμοζόμενων πολιτικών. Η στρατηγική που ακολουθούν αυτές οι εκμεταλλεύσεις δεν είναι η επένδυση στην γεωργική δραστηριότητα και άρα στο τοπικό παραγωγικό σύστημα, αλλά καθαρά αποβλέπει στη ενίσχυση- βοήθεια (είτε με χρήματα είτε προμήθεια με τρόφιμα) των απόδημων μελών της οικογένειας.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν πάντα στον αντίποδα οικογένειες που παραμένουν στον τόπο καταγωγής τους και εμπλέκονται δυναμικά στο τοπικό οικονομικό σύστημα απασχολούμενοι είτε μόνο με τον κύριο παραγωγικό κλάδο είτε ταυτόχρονα και με μια άλλη κύρια ή δευτερεύουσα απασχόληση⁸¹ συμμετέχοντας στον καθορισμό της μορφής, του τοπικού παραγωγικού και οικονομικού συστήματος. Ο τρόπος συμμετοχής του ανθρώπινου δυναμικού στο τοπικό παραγωγικό σύστημα καθορίζει το αν η περιοχή είναι ενσωματωμένη ή όχι στην αγορά και άρα στο γενικότερο οικονομικό σύστημα.

Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν η παραγωγική μονάδα εντάσσεται σε μια ευρύτερη στρατηγική της οικογένειας.

Το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης και πολυδραστηριότητας γίνεται όλο και πιο έντονο σε όλη την ύπαιθρο. Η πολυδραστηριότητα μπορεί να εξηγήσει την επιβίωση της μικρής σε μέγεθος και δυναμικότητα εκμετάλλευσης, η οποία, αν εξεταστεί από οικονομική άποψη μόνο (*stricto-sensus*), δεν θα έπρεπε να υφίσταται.

Σύμφωνα με την βιβλιογραφία (Μωυσίδης Αν., 1986, Κασίμης Χ., 1988, Κουτσούρης Αλ. 2000, Ανθοπούλου Θ., 2008), υπάρχει σχέση ανάμεσα στο μέγεθος της

---

⁸¹ Άνθρωποι, που γεννιούνται σε ένα τόπο και έχουν συνείδηση ότι αυτός ο χώρος θα αποτελέσει το χώρο διαμονής τους και το χώρο εργασίας τους, νοιώθουν πολύ καλά στο χώρο τους και δεν αναζητούν εκτός αυτού κατοικία και εργασία.

εκμετάλλευσης και στο ποιό από τα μέλη του νοικοκυριού στρέφεται σε απασχόληση εκτός της γεωργίας. Σύμφωνα με άλλες μελέτες (Σιάρδος Γ. 1997) η πολυαπασχόληση του αρχηγού ή και μελών του νοικοκυριού προσδιορίζεται από τις διαρθρωτικές διαφοροποιήσεις, καθώς και από τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο μέγεθος της εκμετάλλευσης. Οι αρχηγοί των μικρότερων αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι αυτοί που πολυαπασχολούνται συχνότερα, ενώ οι αρχηγοί των μεγάλων σε μέγεθος αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμφανίζονται να απασχολούνται κατά αποκλειστικότητα στην αγροτική εκμετάλλευση. Ένα δεύτερο παράγοντα που επιδρά στην δημιουργία, της πολυαπασχόλησης, αποτελεί η ηλικία του αρχηγού, καθώς οι νεώτεροι συνήθως σε ηλικία αγρότες δραστηριοποιούνται εκτός αγροτικής εκμετάλλευσης.

Η ανάλυση αυτού του φαινομένου συνεισφέρει στο να απαντηθούν τα ερωτήματα που τέθηκαν σχετικά με τη βιωσιμότητα (vivabilité- κοινωνική βιωσιμότητα, δυνατότητα επιβίωσης) και τη θέση της κάθε εκμετάλλευσης στο εσωτερικό του τοπικού παραγωγικού συστήματος (Landais E., 1997). Για την ανάλυση ακολουθήθηκε η παρακάτω μέθοδος: έχοντας την ανάλυση της παραγωγικής κατάστασης της κάθε εκμετάλλευσης στην περιοχή έρευνας (με βάση τα στοιχεία του ΜΑΑΕ) σε συνεργασία (δεύτερη επιτόπια έρευνα) με τους γραμματείς των υπό μελέτη τοπικών κοινοτήτων (2004-2005), αναζητήθηκε :

- α) ο εντοπισμός τυχόν διάσπασης του νοικοκυριού σε περισσότερες εκμεταλλεύσεις (με αρχηγό τον ή την σύζυγο, το γιο ή κόρη, τον αδερφό), ώστε να διερευνηθεί η ύπαρξη άτυπης μορφής συνεργασίας μεταξύ των εκμεταλλεύσεων, που ανήκουν στο ίδιο νοικοκυριό,
- β) η ύπαρξη εξω-αγροτικής δραστηριότητας, καθώς και άλλων πηγών εισοδήματος που να αιτιολογούν την βιωσιμότητα εκμεταλλεύσεων με μέσο και χαμηλό μέγεθος και μικρή ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης.

6.3.2.1 ΤΥΠΟΙ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Η ακολουθούμενη μέθοδος επέτρεψε τη συλλογή πληροφοριών τόσο για το θέμα της συνεργασίας μεταξύ των εκμεταλλεύσεων όσο και την ανάπτυξη του φαινομένου της πολύ-δραστηριότητας των αρχηγών ή και των μελών των εκμεταλλεύσεων.

Το φαινόμενο της άτυπης συνεργασίας, παρόλο που είναι εκτεταμένο σε αρκετές περιοχές στην χώρα (κυρίως τις πεδινές) (Goussios D., 1995), όπως αποδείχθηκε από

την προ-έρευνα, δεν εμφανίζεται με την ίδια μορφή στην περιοχή έρευνας δεδομένης της παραγωγικής κατεύθυνσης και του μη εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις συνεργάζονται σε θέματα, όπως η χρήση -διαχείριση κοινών αγαθών (πχ βοσκοτόπων, κ.ά.), το άρμεγμα των ζώων, κ.ά. Οι συνεργασίες που αναπτύσσονται δεν ακολουθούν κάποιο «πρωτόκολλο», αλλά αναπτύσσονται στο πλαίσιο κοινωνικής αλληλεγγύης και συμβολής στην αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα άτυπη συνεργασία αναπτύσσεται κυρίως μεταξύ των νέων σε ηλικία παραγωγών της περιοχής αποσκοπώντας κυρίως στο να αυξήσουν το διαθέσιμο ελεύθερο χρόνο.

Αντίθετα η ύπαρξη εξωαγροτικής δραστηριότητας, καθώς και η εξασφάλιση και άλλων πηγών εισοδήματος είναι συχνό φαινόμενο. Η άσκηση και δεύτερης δραστηριότητας εκτός της αγροτικής δεν περιορίζεται μόνο στα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα και άρα μικρό μέγεθος εκμετάλλευσης, αλλά είναι φαινόμενο που αφορά και τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις επιτελώντας διαφορετικό ρόλο σε αυτές. Σχεδόν το 11,7% των νοικοκυριών εντάσσονται σε ένα σύστημα πολυδραστηριότητας, όπου πολυδραστήριος είναι είτε ο αρχηγός της εκμετάλλευσης είτε κάποιο μέλος του νοικοκυριού είτε και ο αρχηγός και ένα μέλος (80 περιπτώσεις, δηλαδή 7,5%). Παράλληλα το 55,9% των νοικοκυριών έχουν εκτός του εισοδήματος από την γεωργική δραστηριότητα και άλλη πηγή εισοδήματος, η οποία είναι μία ή δύο συντάξεις⁸². Επομένως είναι φανερό ότι στην περιοχή το εξω-αγροτικό εισόδημα αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο στην διαμόρφωση του οικογενειακού εισοδήματος και άρα και της επιβίωσης όλων των εκμεταλλεύσεων και πολύ περισσότερων του τόσο μεγάλου αριθμού «μικρών» εκμεταλλεύσεων.

Με βάση τα νέα αυτά στοιχεία από την έρευνα θα αναλύσουμε το σύστημα παραγωγής της περιοχής βασιζόμενοι σύμφωνα με τους Fabiani και Scarano (1995) στα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- ✓ ηλικία του αρχηγού της οικογένειας (ηλικιωμένος ή μη ηλικιωμένος): παρατηρούμε ότι είναι αρκετά μεγάλο το πλήθος των αρχηγών που είναι συνταξιούχοι, και ηλικιωμένοι

---

⁸² Οι συντάξεις αποτελούν μια πλευρά άρθρωσης μεταξύ των οικογενειών των γεωργών και του κοινωνικού συστήματος και συνδέονται με την οικοδόμηση του Κράτους-πρόνοια, και

- ✓ το επίπεδο επαγγελματισμού: με βάση τον πίνακα 6.3 οι εκμεταλλεύσεις της περιοχής ανάλογα με την πηγή προέλευσης του εισοδήματός τους διαμορφώνουν το οικογενειακό εισόδημα. Με βάση τις δύο πρώτες στήλες οι εκμεταλλεύσεις θεωρούνται επαγγελματικές, δεδομένου ότι σε όλες τις ομάδες τουλάχιστον ένα άτομο εργάζεται με πλήρη απασχόληση στην εκμετάλλευση και τα υπόλοιπα μέλη της είναι βοηθητικά.
- ✓ το βαθμό σχέσης με την αγορά: όλες οι εκμεταλλεύσεις παράγουν γάλα κυρίως και δευτερευόντως κρέας και το διαθέτουν στην αγορά, δίχως να το μεταποιούν, οπότε δεν διαφοροποιούνται σε δυναμικότητα ως προς το βαθμό ένταξής τους στην αγορά. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, γίνεται μια μικρή μεταποίηση του γάλακτος, που συλλέγεται εκτός της κύριας παραγωγικής περιόδου, για να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες σε γαλακτοκομικά προϊόντα (κυρίως τυρί) του νοικοκυριού και της ευρύτερης οικογένειας
- ✓ τη σημαντικότητα των εξωτερικών από την εκμετάλλευση οικογενειακών εισοδημάτων: Παρατηρούμε ότι μόνο 14,2% των εκμεταλλεύσεων εξαρτώνται αποκλειστικά από το γεωργικό εισόδημα, δεδομένου ότι δεν έχουν άλλη απασχόληση, (τουλάχιστον δεν τη δήλωσαν),
- ✓ τον χρησιμοποιούμενο τύπο εργασίας στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης: Για το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας ο χρησιμοποιούμενος τύπος εργασίας στο εσωτερικό τους είναι ο ίδιος, δηλαδή χρησιμοποιείται η οικογενειακή εργασία και δεν χρησιμοποιούνται αγρεργάτες.

οι οποίες αποτελούν **βασικά στηρίγματα για τα εισοδήματα των αγροτικών νοικοκυριών.**

Πίνακας 6-3. : Πηγές εισοδήματος – τύποι νοικοκυριών

α/α	Πηγή εισοδήματος αρχηγού – μελών των εκμεταλλεύσεων		Τύπος νοικοκυριού			
	αρχηγός	Μέλος	αρ. εκμ	Πηγή εισοδήματος	αρ. εκμ	%
1.	Αγρότης	αγρότης	151	Α. Γεωργία	151	14,2%
2.	Αγρότης	Αγρότης, συνταξιούχος	194	Β. Γεωργία – Σύνταξη	595	55,9%
3.	Αγρότης	Συνταξιούχος τέταρτης ηλικίας	1			
4.	Αγρότης, συνταξιούχος	Αγρότης, συνταξιούχος	246			
5.	Συνταξιούχος τέταρτης ηλικίας	Αγρότης, συνταξιούχος	2			
6.	Συνταξιούχος τέταρτης ηλικίας	Συνταξιούχος τέταρτης ηλικίας*	152			
7.	Αγρότης	Αγρότης, πολυδραστήριος	44	Γ. Γεωργία – Εξωαγροτική δραστηριότητα	124	11,7%
8.	Αγρότης, πολυδραστήριος	Αγρότης, πολυδραστήριος	80			
9.	Αγρότης	Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	32	Δ. Γεωργία- Εξωαγροτική δραστηριότητα - Σύνταξη	194	18,3%
10.	Αγρότης, πολυδραστήριος	Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	109			
		Αγρότης, Συνταξιούχος	1			
11.	Αγρότης, συνταξιούχος	Αγρότης, πολυδραστήριος	1			
		Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	25			
12.	Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	21			
13.	Συνταξιούχος τέταρτης ηλικίας	Αγρότης, πολυδραστήριος, Συνταξιούχος	5			
Σύνολο νοικοκυριών			1.064			

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2004-2005, ίδια επεξεργασία

* ως συνταξιούχο τέταρτης ηλικίας εννοείται ο συνταξιούχος άνω των 75 ετών

Από την παραπάνω ανάλυση, η οποία βασίστηκε στο δεδομένο της ύπαρξης άλλης δραστηριότητας εκτός γεωργίας του αρχηγού ή μέλους, καθώς και της εισροής σύνταξης στο νοικοκυριό από κάποιο από τα μέλη της εκμετάλλευσης, είναι εφικτό πλέον να προσδιοριστούν οι τύποι των νοικοκυριών, που υπάρχουν στην περιοχή, καθώς και το οικονομικό επίπεδό τους.

6.3.2.2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Διαπιστώνουμε από τον προηγούμενο πίνακα ότι υπάρχουν τέσσερα είδη νοικοκυριών, η διαφοροποίηση των οποίων έγκειται στην προέλευση του εισοδήματος τους.

- ✓ **Τα αγροτικά νοικοκυριά.** Τα νοικοκυριά των οποίων το εισόδημα προέρχεται από την γεωργική δραστηριότητα και μόνο, ανέρχονται στο 14% του συνολικού πληθυσμού. Το μικρό ποσοστό αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι σύζυγοι των γεωργών ή και μέλη της οικογένειας έχουν σε αρκετές οικογένειες εξωαγροτικό εισόδημα, με αποτέλεσμα η εξάρτηση του αγροτικού νοικοκυριού από τη γεωργία να περιορίζεται όλο και περισσότερο. Η εξάρτηση του εισοδήματος ενός αγροτικού νοικοκυριού από την γεωργική δραστηριότητα, βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής γεωργίας της μεταπολεμικής περιόδου, απέχει πολύ από τη σημερινή πραγματικότητα. Βαθμιαία οι αγροτικές οικογένειες αναζητούν και δημιουργούν εισοδήματα από άλλες πηγές, προσαρμοζόμενες στις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά σειρά αναθεωρήσεων της ΚΓΠ από το 1988 έως σήμερα (2014-2020), οι οποίες ωθούν σε σημαντική διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων του αγροτικού νοικοκυριού. Προκύπτει ότι ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού α) συμμετέχει στην εξωαγροτική οικονομία και β) εξαρτάται οικονομικά από τη χορήγηση συντάξεων και μεταβιβαστικών πληρωμών.
- ✓ **Τα πολυδραστήρια νοικοκυριά.** Αφορά το μικρότερο ποσοστό των νοικοκυριών της περιοχής έρευνας (11,7%), αλλά αποτελεί ένα δείγμα αρκετά μεγάλο σε μέγεθος δεδομένου ότι, η πολυαπασχόληση είναι ένα φαινόμενο που συνεχώς διογκώνεται στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Με βάση την απομόνωση της περιοχής έρευνας και την μειονεκτικότητά της είναι εντυπωσιακό το μέγεθος της κατηγορίας αυτής.
- ✓ **Τα μικτά νοικοκυριά.** Αφορά τα νοικοκυριά, των οποίων το εισόδημα προέρχεται από διάφορες πηγές, τόσο από άλλες μορφές εργασίες, τις οποίες εξασκούν ο αρχηγός ή και μέλη του όσο και από συντάξεις. Σχεδόν στην περιοχή έρευνας, η μορφή αυτή νοικοκυριού αφορά το 1/5 του πληθυσμού αναφοράς.
- ✓ **Τα νοικοκυριά που στηρίζονται στη σύνταξη.** Πρόκειται για τα νοικοκυριά, των οποίων το εισόδημα στηρίζεται εν μέρει⁸³ στην ύπαρξη σύνταξης. Αποτελεί τη

---

⁸³ Το τμήμα αυτό μπορεί να είναι ασήμαντο ή σημαντικό, εξαρτάται από τη δημογραφική σύνθεση του νοικοκυριού.

σημαντικότερη κατηγορία νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας. Συντίθεται από πλήθος υποκατηγοριών. Σε όλες τις υποκατηγορίες ένα τουλάχιστον μέλος του νοικοκυριού (ο αρχηγός ή και μέλος -μέλη) αποτελεί τον αποδέκτη σύνταξης. Το μέγεθος αυτής της κατηγορίας ήταν αναμενόμενο δεδομένης της γήρανσης του πληθυσμού.

Η μεγάλη συμμετοχή των συντάξεων και των μεταβιβαστικών πληρωμών στη διαμόρφωση του εισοδήματος του νοικοκυριού αγροτικών περιοχών είναι κοινό γνώρισμα σε όλες τις νότιες χώρες –μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης – όπως Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία αλλά και της Γαλλίας.

Έχοντας προσδιορίσει τους τύπους εκμετάλλευσης και νοικοκυριού που δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας, και κατ' επέκταση τη διαφοροποίηση των παραγωγικών μονάδων, ακολουθεί η διερεύνηση των στρατηγικών που διαμορφώνουν οι διάφοροι τύποι νοικοκυριών καθώς και του τρόπου λειτουργίας τους.

6.3.3. ΤΟΠΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

6.3.3.1. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ

Στην περιοχή έρευνας εντοπίζονται ανομοιογενή συστήματα παραγωγής με βάση την εξασφάλιση εισοδημάτων από την αγροτική και εξωαγροτική δραστηριότητα. Με βάση τον περιορισμό σε μια δραστηριότητα ή την διείσδυση σε άλλους τομείς της τοπικής οικονομίας γίνεται προσπάθεια να προσδιορισθούν και να ορισθούν τα κύρια συστήματα παραγωγής, που προκύπτουν με τη συνδρομή και άλλων μεταβλητών, όπως η ηλικία του αρχηγού, η πηγή της εξωαγροτικού εισοδήματος κ.ά.

Η συμμετοχή του εισοδήματος από την γεωργική- κτηνοτροφική δραστηριότητα στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού των δύο συστημάτων ποικίλλει.

Πίνακας 6-4. : Συσχέτιση τύπων εκμετάλλευσης και νοικοκυριών

Τύποι Εκμετάλλευσης	τύποι νοικοκυριών με βάση την προέλευση του εισοδήματος				
	γεωργία	γεωργία & σύνταξη	γεωργία και πολυδραστηριότητα	Μικτό	Σύνολο
πολύ ενεργές	46	107	26	36	215
αρκετά ενεργές	28	79	31	47	185
σχετικά ενεργές	18	79	22	26	145
σχετικά μη ενεργές	12	61	16	27	116
μη ενεργές	14	64	10	18	106
μικρές	33	205	19	40	297
Σύνολο	151	595	124	194	1.064

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2004-2005, ίδια επεξεργασία

Συσχετίζοντας το βάρος- ένταση της γεωργικής – κτηνοτροφικής δραστηριότητας με τις υπόλοιπες δραστηριότητες –πηγές δημιουργίας εισοδήματος σε επίπεδο νοικοκυριού προκύπτουν οι ακόλουθες συγκεντρώσεις (πίνακας 6-4). Οι ομαδοποιήσεις που προέκυψαν ως αποτέλεσμα της προηγούμενης συσχέτισης δεν προσδίδουν μια ευδιάκριτη κατηγοριοποίηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας. Για το λόγο αυτό εκτιμήθηκε ότι πρέπει να αξιοποιηθεί η μεταβλητή «ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης», ώστε να επιτευχθεί μια πιο ευδιάκριτη φυσιογνωμία του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Η προσθήκη της συγκεκριμένης μεταβλητής συνέβαλε στην διεξαγωγή των ακόλουθων συμπερασμάτων:

- ◆ το 14% των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας αφορά παραγωγούς έως 40 ετών, οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις μοιράζονται στις ηλικιακές κατηγορίες 41-64 ετών και 64+ ετών των παραγωγών,
- ◆ το 37% των εκμεταλλεύσεων αφορούν νοικοκυριά, των οποίων το εισόδημα διαμορφώνεται από την άσκηση της γεωργικής δραστηριότητας και την ύπαρξη σύνταξης,
- ◆ τα νοικοκυριά, των οποίων το εισόδημα διαμορφώνεται μόνο από την άσκηση της γεωργικής - κτηνοτροφικής δραστηριότητας, αντιστοιχούν στο 14% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας και κυρίως αφορά παραγωγούς, ηλικίας άνω των 41 ετών, ομοίως και για τα νοικοκυριά (12%) που εκτός της γεωργικής-κτηνοτροφικής δραστηριότητας παρουσιάζουν και πολυδραστηριότητα,
- ◆ τα νοικοκυριά, που ανήκουν στην ομάδα «μικτά», εμφανίζονται σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες.

Πίνακας 6-5.: Κατανομή τύπων νοικοκυριών ανά ηλικιακές κατηγορίες

ηλικιακές κατηγορίες	Τύποι νοικοκυριών				Σύνολο
	γεωργία	γεωργία και σύνταξη	γεωργία και πολυδραστηριότητα	Μικτό	
<= 40	23	65	19	48	155
41-54	58	70	58	66	252
55-64	70	72	46	29	217
65-74	0	244	1	40	285
75+	0	144	0	11	155
Σύνολο	151	595	124	194	1.064

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα, ίδια επεξεργασία

Εκτιμάται ότι είναι αναγκαία η αποτύπωση της φυσιογνωμίας των ομάδων, που μορφοποιούνται, λαμβάνοντας υπόψη τις εξής παραμέτρους :

- α) ομάδες εκμεταλλεύσεων: κύριο χαρακτηριστικό το φυσικό μέγεθος εκμετάλλευσης (φυτικό, ζωικό κεφάλαιο),
- β) ομάδες νοικοκυριών : κύριο χαρακτηριστικό το είδος δραστηριότητας αρχηγού εκμετάλλευσης – μελών εκμετάλλευσης,
- γ) ηλικιακή κατηγορία των αρχηγών εκμεταλλεύσεων: κύριο χαρακτηριστικό η ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης,

πριν σκιαγραφηθεί η λειτουργία των δύο συστημάτων παραγωγής.

Πίνακας 6-6.: Τύποι Νοικοκυριών ανά τύπο εκμετάλλευσης και ηλικιακή κατηγορία αρχηγού εκμετάλλευσης

Τύποι Εκμετάλλευσης	ηλικιακές κατηγορίες	τύποι νοικοκυριών				Σύνολο
		γεωργία	γεωργία & σύνταξη	γεωργία & πολυδραστηριότητα	μικτό	
πολύ ενεργές	<= 40	9	36	9	15	69
	41-54	22	36	7	14	79
	55-64	15	14	10	5	44
	65-74		20		2	22
	75+		1			1
	Σύνολο	46	107	26	36	215
αρκετά ενεργές	<= 40		16	4	13	33
	41-54	13	12	13	19	57
	55-64	15	18	14	10	57
	65-74		32		3	35
	75+		1		2	3
	Σύνολο	28	79	31	47	185
σχετικά ενεργές	<= 40	2	5	3	8	18
	41-54	6	11	13	13	43
	55-64	10	21	6	2	39
	65-74		34		3	37
	75+		8			8
	Σύνολο	18	79	22	26	145
σχετικά μη ενεργές	<= 40	4	1	1	7	13
	41-54	2	2	8	5	17
	55-64	6	5	7	6	24
	65-74		27		6	33
	75+		26		3	29
	Σύνολο	12	61	16	27	116
μη ενεργές	<= 40	3	3	2	3	11
	41-54	4	1	6	2	13
	55-64	7	7	2	3	19
	65-74		32		8	40
	75+		21		2	23
	Σύνολο	14	64	10	18	106
μικρές	<= 40	5	4		2	11
	41-54	11	8	11	13	43
	55-64	17	7	7	3	34
	65-74		99	1	18	118
	75+		87		4	91
	Σύνολο	33	205	19	40	297

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, επιτόπια έρευνα 2004-2005, ίδια επεξεργασία

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 6-6. προκύπτουν ότι:

% επί του συνόλου των εκμ.	ερμηνεία
14% των εκμ	αφορούν αρχηγούς εκμετάλλευσης έως 65 ετών και απασχολούμενους στη γεωργία αποκλειστικά
30% των εκμ	αφορούν αρχηγούς εκμετάλλευσης που ασχολούνται και σε άλλη μη γεωργική-κτηνοτροφική δραστηριότητα
18% των εκμ	αφορούν αρχηγούς εκμετάλλευσης που ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία, αλλά το νοικοκυριό, στο οποίο ανήκουν, απαρτίζεται από ένα τουλάχιστον συνταξιούχο
38% των εκμ	αφορούν αρχηγούς εκμετάλλευσης που είναι συνταξιούχοι, διαθέτουν εκμεταλλεύσεις ποικίλου μεγέθους (από πολύ μεγάλο έως κυρίως πολύ μικρό)

6.3.3.2. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Αποδεικνύεται με βάση τα παραπάνω ότι ο περιορισμός της έρευνας στην «γεωργική εκμετάλλευση» ως η μονάδα παραγωγής, σύμφωνα με το παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης γεωργίας, η οποία εντάσσεται στις συνολικές δραστηριότητες του νοικοκυριού, δεν επιτρέπει την κατανόηση παράπλευρων σχέσεων, στρατηγικών και αποφάσεων, οι οποίες αφορούν την ίδια την εκμετάλλευση. Απαιτείται επομένως, παράλληλα, η διερεύνηση και κατανόηση του ρόλου του νοικοκυριού (οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση), για να πραγματοποιηθεί η αξιολόγησή του ως προς το οικονομικό του μέγεθος, αν είναι ανταγωνιστικό και βιώσιμο. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τίθεται ως κεντρική μονάδα παρατήρησης «το νοικοκυριό που ασκεί γεωργική δραστηριότητα». Επομένως η εκμετάλλευση ως παραγωγική μονάδα προσεγγίζεται στην περίπτωση αυτή ως ένα υπο-σύνολο της μονάδας παρατήρησης, το οποίο είναι το νοικοκυριό.

Τα νοικοκυριά, που έχουν γεωργική δραστηριότητα, μπορεί να συνδυάζουν διάφορους τύπους δραστηριοτήτων: γεωργική δραστηριότητα, αμειβόμενη μη γεωργική δραστηριότητα, διάφορες δραστηριότητες συνδεδεμένες με τη εκμετάλλευση, κλπ. Επομένως αυτά τα νοικοκυριά επωφελούνται και από άλλες πηγές εισοδήματος, όπως συντάξεις ή επιδοτήσεις οικογενειακές, οι οποίες συμβάλλουν στο συνολικό κεφάλαιο του νοικοκυριού- εκμετάλλευσης. Ως αποτέλεσμα προκύπτει η διαμόρφωση ενός σύνθετου «συστήματος δραστηριοτήτων και εισοδημάτων».

Με βάση αυτή την προσέγγιση η ανάλυση των αποτελεσμάτων της επιτόπιας έρευνας μας οδήγησαν στον προσδιορισμό δύο διαφορετικών συστημάτων λειτουργίας νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας:

- α.** το σύνθετο σύστημα λειτουργίας του νοικοκυριού, το οποίο ενσωματώνει δραστηριότητες και πηγές εισοδήματος εξω-γεωργικές,
- β.** το απλό σύστημα λειτουργίας του νοικοκυριού, το οποίο περιορίζεται και βασίζεται στην γεωργική δραστηριότητα.

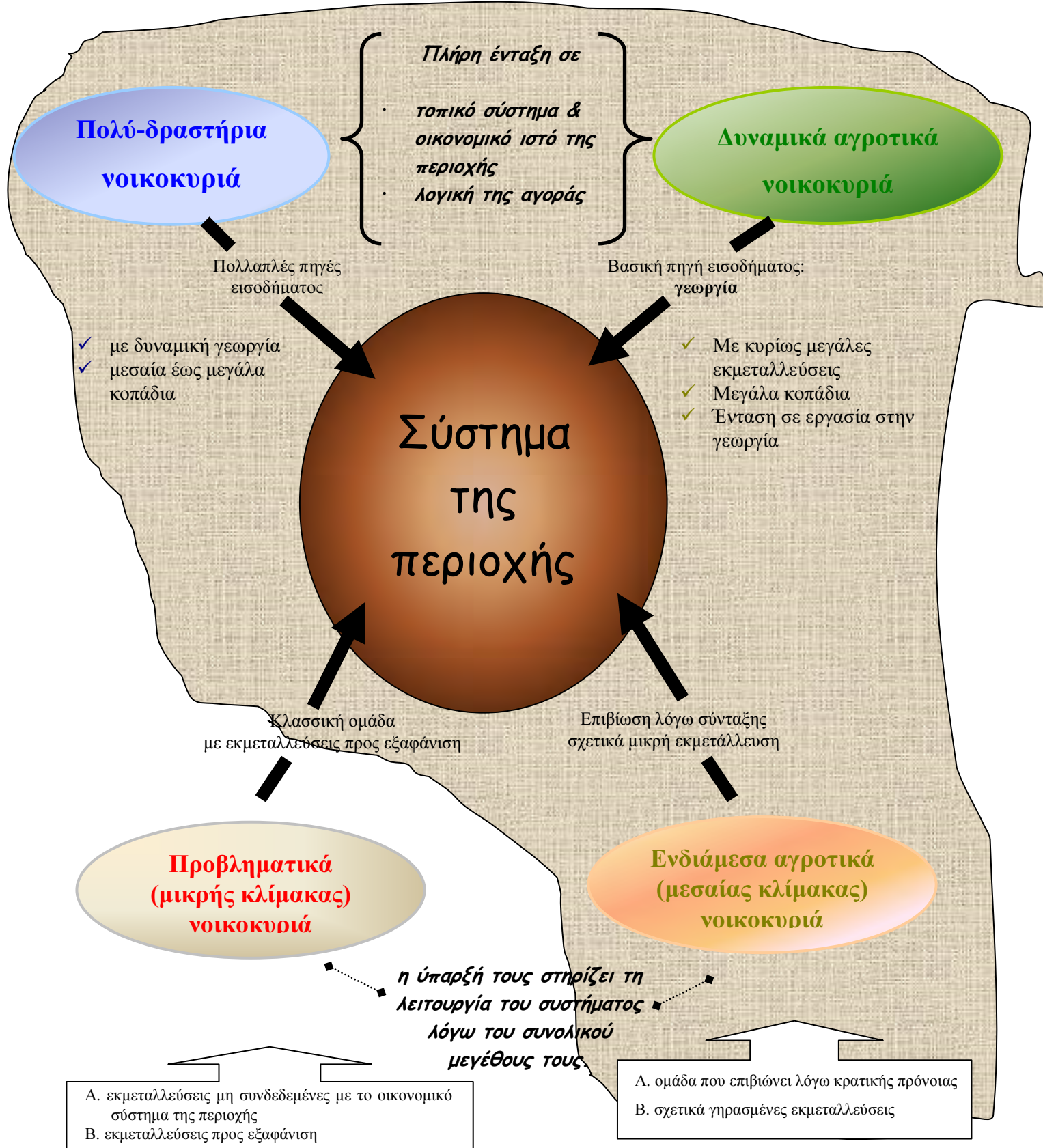
Στο μεν σύνθετο σύστημα λειτουργίας του νοικοκυριού περιλαμβάνονται οι εξής υποκατηγορίες, των οποίων οι εκμεταλλεύσεις είναι όλες πολυδραστήριες και διαφέρουν ως προς το μέγεθος:

- α1.** ενεργές εκμεταλλεύσεις (140 εκμεταλλεύσεις ή 13,2% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα συγκεντρώνει τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις της ομάδας των πιο ενεργών και των αρκετά ενεργών εκμεταλλεύσεων,
- α2.** σχετικά ενεργές εκμεταλλεύσεις (91 εκμεταλλεύσεις ή 8,6% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα αποτελείται από τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις της ομάδας των σχετικά ενεργών και των σχετικά μη ενεργών εκμεταλλεύσεων,
- α3.** την εκμετάλλευση ως συμπληρωματική δραστηριότητα (87 εκμεταλλεύσεις ή 8,2% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα συνίσταται από τις πολυδραστήριες εκμεταλλεύσεις της ομάδας των μη ενεργών εκμεταλλεύσεων και των μικρών εκμεταλλεύσεων.

Στο απλό σύστημα λειτουργίας του νοικοκυριού, το οποίο βασίζεται στην αγροτική δραστηριότητα, περιλαμβάνονται οι εξής υποκατηγορίες, των οποίων οι εκμεταλλεύσεις βασίζονται αποκλειστικά στη γεωργική δραστηριότητα και σε ορισμένες η ευρωστία τους εξαρτάται από την ύπαρξη συντάξεων :

- β1.** ενεργές εκμεταλλεύσεις, που έχουν μόνο γεωργική δραστηριότητα, ή και σύνταξη (260 εκμεταλλεύσεις ή 24,4% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα περιλαμβάνει εκμεταλλεύσεις της ομάδας των πιο ενεργών και των αρκετά ενεργών εκμεταλλεύσεων.
- β2.** σχετικά ενεργές εκμεταλλεύσεις που έχουν μόνο γεωργική δραστηριότητα ή και σύνταξη (170 εκμεταλλεύσεις ή 16% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα αποτελείται από εκμεταλλεύσεις της ομάδας των σχετικά ενεργών και των σχετικά μη ενεργών εκμεταλλεύσεων.

- β3.** μικρές εκμεταλλεύσεις (269 εκμεταλλεύσεις ή 25,3% του συνολικού πληθυσμού), στις οποίες η σύνταξη αποτελεί βασική εισροή εισοδήματος, ενώ η γεωργική δραστηριότητα συμπληρωματική. Αυτή η υπο-ομάδα αποτελείται από εκμεταλλεύσεις της ομάδας των μη ενεργών εκμεταλλεύσεων και των μικρών εκμεταλλεύσεων.
- β4.** μικρές εκμεταλλεύσεις με γεωργική δραστηριότητα (47 εκμεταλλεύσεις ή 4,4% του συνολικού πληθυσμού). Αυτή η υπο-ομάδα συνίσταται από εκμεταλλεύσεις της ομάδας των μη ενεργών εκμεταλλεύσεων και των μικρών εκμεταλλεύσεων. Ανεξάρτητα από την ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης, οι εκμεταλλεύσεις και άρα τα νοικοκυριά αυτής της κατηγορία βρίσκονται στα όρια της επιβίωσης.

Σχήμα 6-1.: Τοπικό σύστημα παραγωγής

Προκύπτει ότι το τοπικό οικονομικό και παραγωγικό σύστημα της περιοχής έρευνας (σχήμα 6-1.) εμπεριέχει τέσσερις τύπους, οι οποίοι είναι : α) πολυδραστήρια νοικοκυριά, β) δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά, γ) μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά και δ) μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά. Ακολουθεί η αποτύπωση των τεσσάρων τύπων με παρουσίαση των κύριων χαρακτηριστικών τους.

- ◆ **Πολυδραστήρια νοικοκυριά.** Τα νοικοκυριά της παρούσας κατηγορίας βασίζονται τόσο σε αγροτική όσο και σε εξω-αγροτική δραστηριότητα των μελών τους. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η εξω-αγροτική δραστηριότητα ενός ή περισσότερων μελών του νοικοκυριού. Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να είναι δεύτερο επάγγελμα ή απλώς μια εποχιακή-ευκαιριακή απασχόληση. Επιπλέον μέλη αρκετών νοικοκυριών της κατηγορίας αυτής απολαμβάνουν κάποιου είδους σύνταξη. Τα νοικοκυριά αυτά είναι πλήρως ενσωματωμένα στο τοπικό οικονομικό και παραγωγικό σύστημα, αλλά και στην αγορά.
- ◆ **Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά.** Τα νοικοκυριά αυτής της κατηγορίας αφορούν τις δυναμικές εκμεταλλεύσεις, των οποίων το σύνολο των μελών ασχολούνται αποκλειστικά με την γεωργία δεδομένου του μεγάλου φυσικού μεγέθους τους. Σε αυτή την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται και τα νοικοκυριά, που κάποιο μέλος του απολαμβάνει σύνταξη, το μέγεθός τους όμως είναι τέτοιο, που επιτρέπει την ενσωμάτωσή τους σε αυτή την κατηγορία.
- ◆ **Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά.** Τα νοικοκυριά αυτής της κατηγορίας αφορούν τον κλασσικό τύπο νοικοκυριού, που απαντούμε σε ορεινές περιοχές⁸⁴. Πρόκειται για νοικοκυριά, των οποίων το φυσικό και οικονομικό μέγεθος τους επιτρέπει την επιβίωση, αλλά η ακολουθούμενη στρατηγική δεν αποσκοπεί στην βελτίωση του φυσικού όσο και του οικονομικού μεγέθους. Οι σχέσεις τους με την αγροτική δραστηριότητα επιτρέπει απλώς την επιβίωσή τους και την συντήρηση της εκμετάλλευσής. Αποτελούν το τμήμα του πληθυσμού, που δεν αποβλέπει σε

---

⁸⁴ Νοικοκυριά, όπως υποστηρίζει και ο Βεργόπουλος στο «Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», που δεν θα επιδιώξουν ούτε το κέρδος ούτε τη συσσώρευση, αλλά απλώς την αναπαραγωγή τους. Γεγονός το οποίο σημειώνει τόσο ο S. Amin, όσο και Tscayanov: ο αγρότης δεν είναι ένας επιχειρηματίας επενδυτής, δεν επιδιώκει ούτε την μεγιστοποίηση του κέρδους για το κεφάλαιό του ούτε τη συσσώρευση, αλλά πρωτίστως να ζήσει στη γη η οποία είναι δική του.

επιπλέον επενδύσεις στην γεωργία. Η ύπαρξη και η λειτουργία τους στην περιοχή με τη χρήση-αξιοποίηση του χώρου (κατοίκηση, καλλιέργεια, βόσκηση) συμβάλλει στη λειτουργία του τοπικού συστήματος.

- ◆ **Μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά.** Το σύστημα των νοικοκυριών αυτής της κατηγορίας αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό τμήμα του συνόλου των νοικοκυριών (το ένα τρίτο), επιπλέον αφορά δύο τμήματα του κοινωνικού παραγωγικού συνόλου της περιοχής έρευνας: α) το πρώτο τμήμα συγκεντρώνει τις μικρές σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις με γηρασμένο αρχηγό εκμετάλλευσης, οι οποίες συνεχίζουν να υπάρχουν και να εκμεταλλεύονται φυσικούς πόρους της περιοχής, διότι ο αρχηγός είναι κατά παράδοση αγρότης (συνήθως κτηνοτρόφος) και η ενασχόληση με τη γεωργία του εξασφαλίζει προϊόντα για αυτοκατανάλωση. Η επιβίωση αυτών των νοικοκυριών επιτρέπεται από την ύπαρξη της σύνταξης (μιάς ή δύο μέσα στο νοικοκυριό) και β) το δεύτερο τμήμα συγκεντρώνει τις μικρές επίσης εκμεταλλεύσεις, των οποίων ο αρχηγός δεν είναι ηλικιωμένος και σε ορισμένες ελάχιστες περιπτώσεις είναι νεαρός. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές συγκεντρώνουν το εισόδημά τους από την γεωργική δραστηριότητα. Το μικρό φυσικό μέγεθος της εκμετάλλευσης και η παντελής έλλειψη άλλης δραστηριότητας δημιουργεί ερωτηματικά ως προς τη στρατηγική αυτών των νοικοκυριών, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως νοικοκυριά προς εξαφάνιση ή «εκμεταλλεύσεις αναμονής» σύμφωνα με την υφιστάμενη πολιτική. Στην περιοχή έρευνας, όπως και σε όλο το Μεσογειακό χώρο, η ύπαρξη σημαντικού αριθμού γεωργικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων μικρού μεγέθους, αδύναμα ενταγμένων στην αγορά, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διατήρηση του κοινωνικού γεωργικού ιστού και στη διαχείριση του περιβάλλοντος.

Αναλυτικά

- ◆ Η ομάδα των πολυδραστήριων νοικοκυριών αποτελείται από 318 εκμεταλλεύσεις, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 29,9% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας. Συνιστά το πλέον δυναμικό τμήμα της περιοχής, παρ' όλο που δεν βασίζεται εξ ολοκλήρου στην γεωργική δραστηριότητα. Η ομάδα αυτή συνεισφέρει και στην άρθρωση του ανθρώπινου δυναμικού της περιοχής.

- ◆ Η ομάδα των δυναμικών αγροτικών νοικοκυριών περιλαμβάνει 260 εκμεταλλεύσεις (24,4% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων) πλήρως ενταγμένες στο τοπικό σύστημα αλλά και στην αγορά.

Το σύνολο αυτών των νοικοκυριών φαίνεται να αποτελεί τη βάση και να συνιστά το δυναμικό για την εξέλιξη του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Από τις δύο αυτές ομάδες διαπιστώνουμε ότι :

- η δεύτερη είναι η πιο δυναμική, όσον αφορά την γεωργική δραστηριότητα εφόσον συγκεντρώνει το 47,9% του ζωικού κεφαλαίου του συνόλου της περιοχής. Οι εκμεταλλεύσεις αυτής της ομάδας στρέφουν το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργούμενης έκτασής τους στην παραγωγή ζωοτροφών δεδομένου του μεγάλου μεγέθους κτηνοτροφικού κεφαλαίου καλύπτοντας έτσι τμήμα των διατροφικών αναγκών των ζώων τους. Αυτή η ομάδα κατέχει και τις περισσότερες εκτάσεις, στις οποίες καλλιεργούνται προϊόντα με κατεύθυνση το εμπόριο, όπως κηπευτικά, καπνό, κ.ά. Το ίδιο ισχύει και για την δενδροκαλλιέργεια, εφόσον οι εκμεταλλεύσεις αυτές καλλιεργούν το 24,2% της σχετικής έκτασης, που διατίθεται στην περιοχή. Αυτά τα δεδομένα εξηγούν τη μη ύπαρξη άλλης απασχόλησης από τον αρχηγό ή μέλος αυτών των νοικοκυριών. Όλες οι δραστηριότητες, τόσο οι γεωργικές όσο και οι κτηνοτροφικές, είναι εντάσεως εργασίας, γεγονός που δεν επιτρέπει την παραχώρηση διαθέσιμων ωρών σε άλλου είδους απασχόληση. Στην κατηγορία αυτή το 24,8% των αρχηγών έχουν ηλικία μικρότερη ή ίση των 40 ετών. Δικαιολογημένα η κατηγορία κατατάσσεται στα «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά», εφόσον διατηρούν ένα μικτό γεωργοκτηνοτροφικό σύστημα στη βάση μιας γεωργίας πολλαπλών κατευθύνσεων.
- η πρώτη, όσον αφορά το μέγεθος και τη γεωργική δραστηριότητα, μοιάζει αρκετά με τη δεύτερη ομάδα. Το διαφοροποιό στοιχείο με τη δεύτερη είναι ότι η παρούσα ομάδα νοικοκυριών διαθέτει λόγω του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων τους τον απαραίτητο χρόνο, για να αναζητήσουν τα μέλη τους εργασία εκτός των ορίων της αγροτικής εκμετάλλευσης. Αυτή η δυνατότητα επιτρέπει στα νοικοκυριά με πολυαπασχόληση και με μεγάλου μεγέθους αγροτικές εκμεταλλεύσεις να αποτελούν τα πραγματικά πιο «δυναμικά νοικοκυριά» της περιοχής. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν για την προηγούμενη ομάδα, ισχύουν και γι' αυτή

την κατηγορία: εκτρέφουν το 27,8% του ζωικού κεφαλαίου, καλλιεργούν το 28,6% των εκτάσεων, που έχουν δηλωθεί ότι παράγουν ζωοτροφές, το 32,3% των εκτάσεων, που έχουν δηλωθεί ότι παράγουν προϊόντα με κατεύθυνση το εμπόριο, και τέλος το 23,8% των εκτάσεων, που διατίθενται στην δενδροκαλλιέργεια. Το 22,3% των αρχηγών αυτής της κατηγορίας έχουν ηλικία μικρότερη ή ίση των 40 ετών.

Γίνεται επομένως φανερό, ότι παρόλη την ύπαρξη εξω-αγροτικής απασχόλησης η απασχόληση στη γεωργία και στην κτηνοτροφία αγροτική δραστηριότητα είναι και σε αυτή την ομάδα σημαντική. Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος, ότι η γεωργία δεν διαδραματίζει συμπληρωματικό ρόλο ως προς την κτηνοτροφία, δεδομένου ότι οι παραγωγοί ασχολούνται δυναμικά με την δενδροκαλλιέργεια και την παραγωγή προϊόντων, που διατίθενται στο εμπόριο.

- ◆ Η ομάδα των μεσαίας κλίμακας αγροτικών νοικοκυριών συνίσταται από 170 εκμεταλλεύσεις (ή 16%), οι οποίες αντιστοιχούν στις μεσαίες εκμεταλλεύσεις, που συνήθως συναντώνται στις ορεινές περιοχές. Μόνο 12 εκμεταλλεύσεις, δηλαδή το 7% του συνόλου της κατηγορίας έχουν νέο αρχηγό (μικρότερο ίσο των 40 ετών). Εκτρέφουν μόνο 5.312 αιγοπρόβατα, και πιο αναλυτικά η κάθε εκμετάλλευση εκτρέφει πολύ λιγότερα ζώα από το μέσο όρο της περιοχής (31 έναντι 43). Ελάχιστες εκμεταλλεύσεις καλλιεργούν προϊόντα με κατεύθυνση το εμπόριο με βάση τη στρατηγική τους, η οποία αναφέρθηκε ήδη. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις διατίθενται κυρίως (71%) στην παραγωγή ζωοτροφών για την κάλυψη των αναγκών του κοπαδιού τους. Η επόμενη σημαντική καλλιέργεια είναι η δενδροκαλλιέργεια, δραστηριότητα που απαιτεί πολύ λίγες καλλιεργητικές φροντίδες, γεγονός που συμβαδίζει με τη λογική της μη έντασης εργασίας στην οποία εντάσσεται η στρατηγική αυτής της ομάδας.

Παρ' όλο που είναι φανερό ότι αυτή η ομάδα βρίσκεται και λειτουργεί στο περιθώριο του τοπικού παραγωγικού συστήματος, ωστόσο εκτρέφουν και διατηρούν σημαντικό μέρος του τοπικού ζωικού κεφαλαίου, το οποίο αντιστοιχεί στο 18,4% του συνολικού ζωικού κεφαλαίου. Αποτελούν επομένως ένα δυναμικό που έχει ένα σημαίνοντα ρόλο και βάρος στο εσωτερικό του συστήματος, αλλά και γιατί είναι δυνατόν ιδιαίτερα οι νεώτεροι σε ηλικία αρχηγοί εκμεταλλεύσεων να

διαδραματίζουν ένα πιο ενεργητικό ρόλο σε μια πιο χωρική και διαφοροποιημένη οικονομία.

- ◆ **Μικρής κλίμακας νοικοκυριά.** Οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις (316), αποτελούν τις μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεις, αυτές που συνιστούν την κλασσική περίπτωση εκμεταλλεύσεων προς εξαφάνιση, οι οποίες επιβιώνουν λόγω ύπαρξης της σύνταξης και για το χρονικό διάστημα που ζει ο αρχηγός (συνήθως είναι τα νοικοκυριά με ένα μέλος, τον αρχηγό και η μεγάλη πλειονότητα χωρίς διαδοχή). Μόλις 15 εκμεταλλεύσεις (4,7% του συνόλου της κατηγορίας αυτής) έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης μικρότερο των 40 ετών. Το τμήμα αυτό ακολουθεί μια δική του λογική και στρατηγική ως προς την επιβίωση του. Οι εκμεταλλεύσεις αυτής της κατηγορίας δεν παράγουν για την αγορά ενώ εκτρέφουν το 29,8% του συνολικού ζωικού κεφαλαίου. Η ομάδα αυτή διαθέτει μεγάλο τμήμα (το 66,8%) των καλλιεργούμενων εκτάσεων της για την παραγωγή ζωοτροφών, ενώ έπονται οι εκτάσεις (26,6%), που διατίθενται στην δενδροκαλλιέργεια.

Το γεγονός, ότι η συγκεκριμένη ομάδα νοικοκυριών αντιπροσωπεύει συνολικά το 30% του τοπικού ζωικού κεφαλαίου της περιοχής έρευνας, καταδεικνύει τη σημαντικότητά της για τη λειτουργία του τοπικού συστήματος και την αειφορία του μέσω της συμμετοχής του στη διαχείριση των υφιστάμενων κοινών αγαθών.

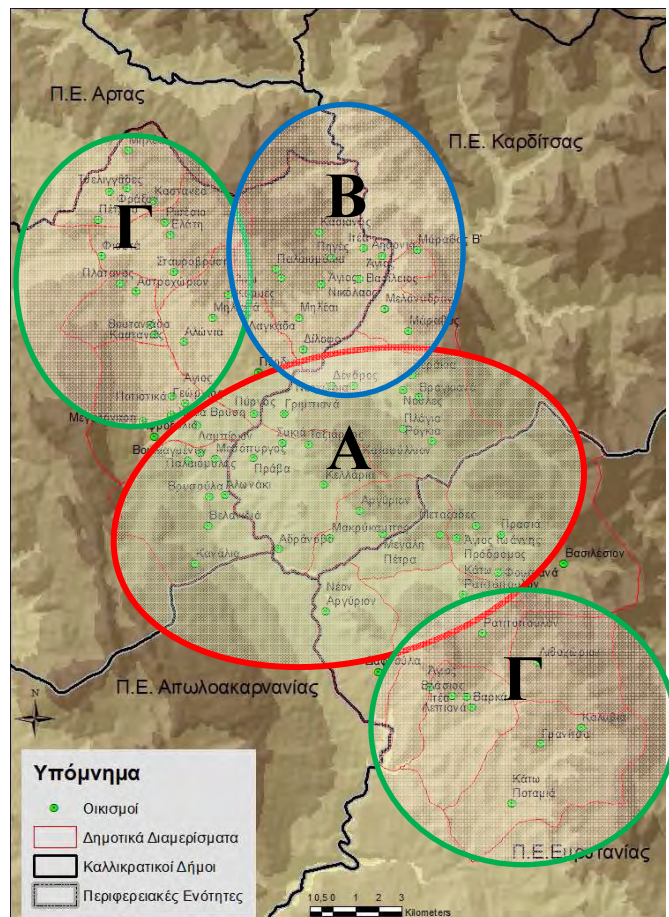
Η παραπάνω ανάλυση δείχνει ότι στην περιοχή έρευνας δεν εμφανίζεται **ένας «μέσος» τύπος εκμετάλλευσης**, ο οποίος να αντανακλά την οργάνωση και λειτουργία, καθώς και το δυναμικό του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Αντίθετα καταγράφεται *μια πραγματική διαφοροποίηση των εκμεταλλεύσεων, τόσο ως προς το φυσικό-οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης, όσο και ως προς το βαθμό συμμετοχής της στο τοπικό σύστημα παραγωγής, καθώς και λειτουργίας και οργάνωσης των νοικοκυριών.*

Διαπιστώνεται άρα, ότι, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει η περιοχή κυρίως λόγω της απομόνωσής της, **περισσότερες από μια στις πέντε εκμεταλλεύσεις αποτελούν το δυναμικό πυρήνα και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην λειτουργία του τοπικού συστήματος.** Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος ενός δεύτερου πυρήνα εκμεταλλεύσεων, οι οποίες, αν και παρουσιάζουν μικρότερο βαθμό οικονομικού μεγέθους σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα, συμβάλλουν πραγματικά στην τοπική

οικονομία, δεδομένου ότι είτε διαθέτουν σημαντικό μέγεθος -κοπάδι είτε διαθέτουν επιπλέον αρκετή καλλιεργούμενη έκταση προς δενδροκαλλιέργεια.

6.3.4. ΧΩΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η χωρική διασπορά των νοικοκυριών είναι έντονη στην περιοχή έρευνας. Παρόλο που παρατηρείται ότι όλες οι κατηγορίες νοικοκυριών εμφανίζονται σε κάθε Τοπική Κοινότητα, διαπιστώνεται μια συγκέντρωση (σχήμα 6-2.) των πολυδραστήριων και δυναμικών αγροτικών νοικοκυριών στο κέντρο της περιοχής μελέτης (Δ.Ε. Αχελώου και το βόρειο τμήμα της Δ.Ε. Τετραφυλλίας). Περιφερειακά αυτού του «πυρήνα» δυναμικών νοικοκυριών τα δημοτικά διαμερίσματα εμφανίζουν μια ισόρροπη κατάσταση μεταξύ των κατηγοριών των νοικοκυριών. Εξαιρεση αποτελεί το βόρειο τμήμα και ιδιαίτερα οι Τοπικές Κοινότητες Πηγών, Μηλιανών, όπου υπερτερούν τα μεσαίου μεγέθους και τα μικρού μεγέθους νοικοκυριά. Ο διαχωρισμός αυτός μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός, ότι στην περιοχή της ΔΕ Τετραφυλλίας, όπου εμφανίζεται μια ισόρροπη κατάσταση των διάφορων κατηγοριών νοικοκυριών, αλλά και μια έντονη παρουσία των μικρού

Σχήμα 6-2.:

Συγκέντρωση των τύπων νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

μεγέθους νοικοκυριών αποτελεί το μόνο τμήμα της περιοχής έρευνας, η οποία παρουσιάζει εύκολη πρόσβαση προς το αστικό κέντρο της ΠΕ Άρτας.

Αντίθετα οι περιοχές ΔΕ Αχελώου και Ασπροποτάμου παρουσιάζοντας έντονη γεωγραφική απομόνωση έως πρόσφατα αλλά και δυσκολίες επικοινωνίας λόγω κακής

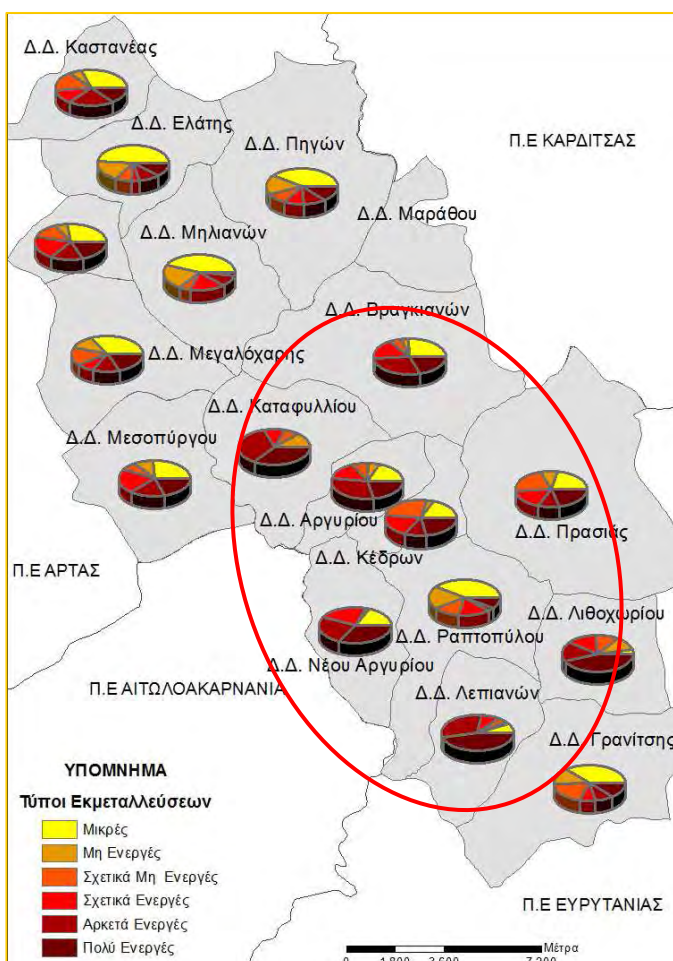

προσπελασιμότητας εμφανίζουν έντονη αγροτική και άλλη δραστηριότητα με αποτέλεσμα να ακολουθούν μια στρατηγική αναπαραγωγής της εκμετάλλευσής τους και άρα επέκτασης των δραστηριοτήτων τους.

Η περιοχή στο σχήμα 6-2., που:

- ❖ αντιστοιχεί σε περιοχή «πυρήνα» δυναμικών αγροτικών και πολυδραστήριων νοικοκυριών, συμβολίζεται με **A**
- ❖ αντιστοιχεί σε περιοχή, μικρών και προβληματικών νοικοκυριών, συμβολίζεται με **B**,
- ❖ αντιστοιχεί σε περιοχή που επικρατεί μια σχετικά ισόρροπη κατάσταση μεταξύ των διαφόρων τύπων νοικοκυριών, συμβολίζεται με **Γ**.

Παρόλη την ομοιογένεια ως προς τα φυσικά και γεω-μορφολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και ο σημαντικός βαθμός απομόνωσης (μεγάλη απόσταση από τα αστικά κέντρα-πόλεις) που παρουσιάζει η περιοχή έρευνας, ως τμήμα της οροσειράς της Πίνδου, διακρίνεται σε δύο υποπεριοχές (χάρτης 6-1. και 6-2.) σύμφωνα με τη συγκέντρωση των **δυναμικών εκμεταλλεύσεων** της, οι οποίες συγκεντρώνονται σε οκτώ από τις δεκαεπτά τοπικές κοινότητες. Οπότε η περιοχή έρευνας διακρίνεται σε δύο υπο-περιοχές, δεδομένου ότι δεν υπάρχει ίση κατανομή του δυναμικού πυρήνα εκμεταλλεύσεων σε όλη την περιοχή έρευνας.

Χάρτης 6-1.:

Κατανομή των τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας

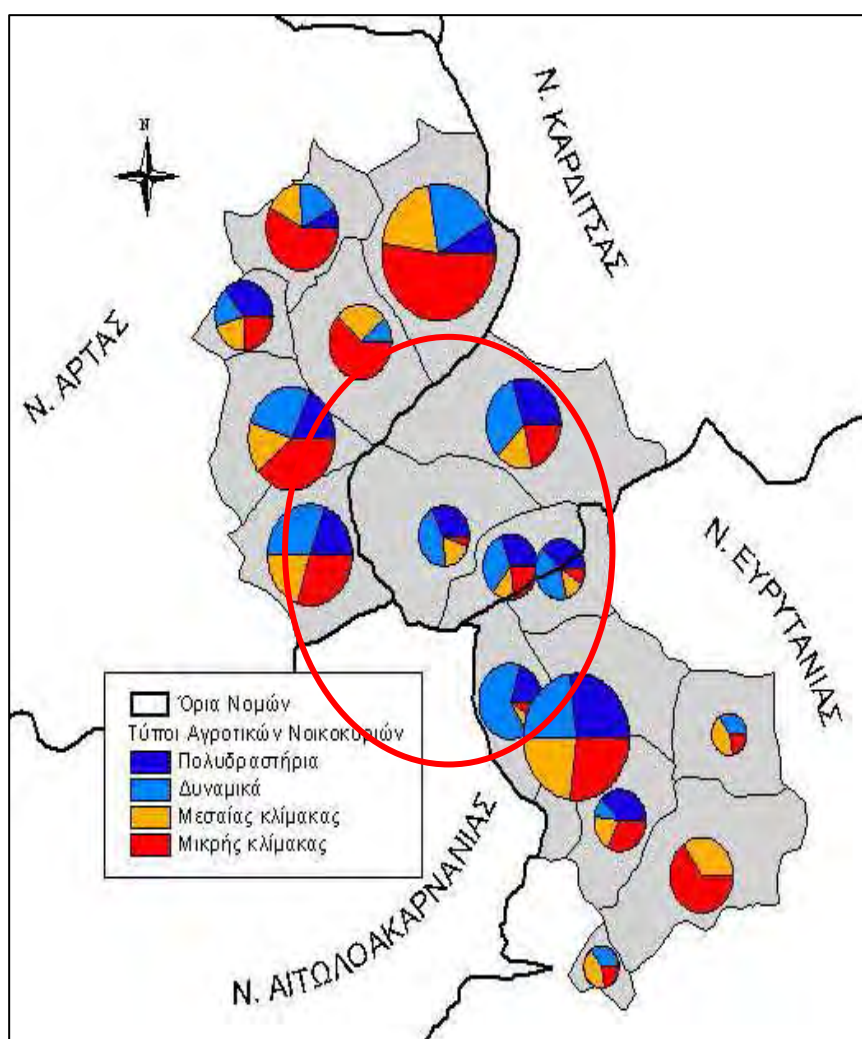
ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

Επομένως, η κεντρική περιοχή (πλαισιώνεται με κόκκινο κύκλο στο χάρτη 6-1.) συγκεντρώνει **τις δυναμικές εκμεταλλεύσεις, αλλά και νοικοκυριά** (όπως φαίνεται στο χάρτη 6-2.), το **δυναμικό πυρήνα** της περιοχής. Παράδοξο ως γεγονός, δεδομένου ότι αποτελεί την πιο απομονωμένη γεωγραφικά περιοχή⁸⁵. Τα χωριά, που αποτελούν την υποζώνη αυτή, γειτνιάζουν με το Ραπτόπουλο, το οποίο αποτελεί την έδρα της ΔΕ Ασπροποτάμου και δεδομένης της θέσης του εξελίσσεται σε ένα πόλο έλξης για την περιοχή με την ανάπτυξη ορισμένων μικρών υπηρεσιών (ταχυδρομείο, αστυνομικό τμήμα, υποκατάστημα τράπεζας, κλπ). Ουσιαστικά οι εκμεταλλεύσεις που έχουν μείνει σε αυτή τη δύσκολη ζώνη, είναι αυτές, που είχαν την δυνατότητα να αναπτύξουν την

Χάρτης 6-2.:

Κατανομή των τύπων νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας

ΠΗΓΗ: Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Ι. Φαρασλής

κτηνοτροφία και να αντισταθούν στους περιορισμούς-εμπόδια, που έθετε η περιοχή.

⁸⁵ Το πλέον κοντινό αστικό κέντρο είναι η Άρτα στην οποία πρόσβαση οδική είχε μέχρι πολύ πρόσφατα μόνο ο δήμος Τετραφυλλίας.

Η σύμπτωση της περιοχής συγκέντρωσης των δυναμικών εκμεταλλεύσεων με την περιοχή των δυναμικών νοικοκυριών είναι λογική, δεδομένου ότι αυτές αποτελούν και τις μόνες, που έχουν διαμορφώσει στρατηγικό σχέδιο, που συμπεριλαμβάνει τη διατήρηση και αναπαραγωγή και του νοικοκυριού και ως «leadership» συμβάλλουν ενεργά στην λειτουργία και στις εξελίξεις της τοπικής οικονομίας.

Η υπόλοιπη ζώνη συγκεντρώνει τις δυνητικά προς εξαφάνιση εκμεταλλεύσεις. Η ζώνη αυτή εκτείνεται στις κοινότητες της ΔΕ Τετραφυλλίας και στις κοινότητες της ΔΕ Απεραντίων, τα οποία εμφανίζονται λιγότερο απομονωμένα.

Διαπιστώνουμε επομένως ότι στις συγκεκριμένες περιοχές, οι οποίες διαθέτουν φυσικούς πόρους, διατήρηση της παραδοσιακής τεχνογνωσίας, η απομόνωση από εμπόδιο «μετατρέπεται» σε πρόκληση για αντίσταση και δημιουργία. Δεδομένης της εσωστρέφειας (εξαιτίας της απομόνωσης), που παρουσιάζει η περιοχή, δημιουργούνται συνθήκες επιβίωσης και αντίστασης, που οδηγούν σημαντικό τμήμα των εκμεταλλεύσεων της περιοχής στη δημιουργία στρατηγικού σχεδίου, το οποίο ν' αποσκοπεί στην διατήρηση και αναπαραγωγή αυτών και των νοικοκυριών, στα οποία αντιστοιχούν.

Η παραπάνω ανάλυση οδήγησε στην ομαδοποίηση των εκμεταλλεύσεων σε τέσσερις κατηγορίες νοικοκυριών ακολουθώντας την κλασσική μέθοδο κατηγοριοποίησής τους με βάση τα παραγωγικά χαρακτηριστικά τους (συνιστώσες):

- μέγεθος : αριθμός καλλιεργούμενων εκτάσεων και αριθμός εκτρεφόμενων ζώων
- ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης
- ύπαρξη ετεροαπασχόλησης – άλλης πηγής εισοδήματος

Η σημαντική συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων στις ακραίες ομάδες («πολύ ενεργές», «μικρές»), αλλά και η ισόρροπη κατανομή των υπόλοιπων εκμεταλλεύσεων στους ενδιάμεσους άλλους τύπους εκμετάλλευσης δείχνουν ότι όλοι οι τύποι των εκμεταλλεύσεων έχουν θέση και ρόλο στο τοπικό παραγωγικό σύστημα ανεξαρτήτως των διαφορών, που παρατηρούνται στις ακολουθούμενες στρατηγικές των νοικοκυριών, στα οποία ανήκουν.

Οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής έρευνας διαθέτουν αρχηγό ή και μέλη που πολυαπασχολείται σε σημαντικό βαθμό, γεγονός που πιστοποιεί ότι η τοπική κοινωνία λαμβάνοντας υπόψη το «προβληματικό» γεωμορφολογικό χαρακτήρα καταβάλλει

προσπάθεια για την αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων. Η κατανόηση της επιβίωσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος και άρα η μη εγκατάλειψη της περιοχής εκτιμάται ότι θα προκύψει από τον προσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και της σχέσης τους με το σύστημα οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και της εκμετάλλευσης των κοινών αγαθών –πόρων της περιοχής. Εκτίμηση η οποία δεν μπορεί να προκύψει από την αξιολόγηση και τη βαρύτητα των δυναμικών εκμεταλλεύσεων, δεδομένου ότι η περιοχή διαθέτει ένα σημαντικό αριθμό «μικρών» σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων.

Η διάγνωση της λειτουργίας του τοπικού παραγωγικού συστήματος στην περιοχή έρευνας θα πραγματοποιηθεί μέσα από τη μελέτη των ακόλουθων:

- **το ανθρώπινο δυναμικό**, το οποίο αποτελεί το κοινωνικό υποσύστημα και αφορά τον ανθρώπινο πληθυσμό, την ευημερία του, τους θεσμικούς παράγοντες, που σχετίζονται με την κοινωνική οργάνωση μιας κοινωνίας,
- **το κτηνοτροφικό σύστημα**, το οποίο αποτελεί το οικονομικό και χωρικό υποσύστημα και αφορά τις παραγωγικές δραστηριότητες, που αναπτύσσει μια κοινωνία,
- **το σύστημα των εκμεταλλεύσεων**, το οποίο αφορά τις οικονομικές συνθήκες, που σχετίζονται με την «υγεία» της οικονομίας και τις εξαρτήσεις της από το εξωτερικό περιβάλλον.

Η ξεχωριστή προσέγγιση των παραπάνω τριών συνιστωσών συμβάλλει στη διερεύνηση του βάρους της κάθε μιας στη λειτουργία του τοπικού παραγωγικού συστήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 : ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Οι οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις αποτελούν τη βασική συνιστώσα του τοπικού παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας. Παρά τις διαφορές στο μέγεθος, στον παραγωγικό προσανατολισμό και στις στρατηγικές των νοικοκυριών, στα οποία ανήκουν, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις λειτουργούν στο εσωτερικό του τοπικού παραγωγικού συστήματος αναπτύσσοντας μεταξύ τους στενές σχέσεις και αλληλοεξαρτήσεις. Οι σχέσεις αυτές δημιουργούν ένα πολύπλοκο και πολύμορφο σύστημα παραγωγής, η συνεκτικότητα του οποίου προτείνεται να διερευνηθεί στο παρόν κεφάλαιο. Στην ανάλυση, που πραγματοποιήθηκε έως τώρα, διαγνώστηκε η σημαντικότητα της αγροτικής δραστηριότητας, αλλά και της πολυαπασχόλησης-πολυδραστηριότητας. Η διερεύνηση της υπόθεσης, ότι το τοπικό παραγωγικό σύστημα είναι προσαρμοσμένο στις τοπικές παραγωγικές συνθήκες και ικανό να αναπαραχθεί ενσωματώνοντας ταυτόχρονα στοιχεία αειφορίας, βασίζεται στην παρουσίαση και ανάλυση των παραγόντων του ίδιου του παραγωγικού συστήματος:

- α) το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό,
- β) το κτηνοτροφικό σύστημα, και πιο συγκεκριμένα
- γ) το σύστημα εκμετάλλευσης.

Η προσέγγιση του τοπικού παραγωγικού συστήματος με βάση τους παραπάνω παράγοντες επιχειρεί να προσδιορίσει τις απαιτήσεις του εδαφικού παραγωγικού μοντέλου, όσον αφορά τη διαχείριση ιδιαίτερα της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και τη δυνατότητα ιδιοτυποποίησης των τοπικών πόρων και ιδιαίτερα των γαλακτομικών προϊόντων και του κρέατος. Η ανάδειξη των σχέσεων του παραγωγικού συστήματος με το χώρο προσδιορίζει τη σχέση του με το περιβάλλον, εξηγεί τη διατήρησή του στο χρόνο και τη δυνατότητα σύνδεσης με την αγορά.

7.1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Το ανθρώπινο δυναμικό ως μια από τις συνιστώσες του τοπικού συστήματος αποτελεί τον παράγοντα, που καθορίζει την πορεία μιας τοπικής κοινωνίας. Τα στοιχεία, ως προς τα οποία εξετάζεται αυτή η συνιστώσα, είναι:

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

- α) η ηλικιακή διάρθρωση του ανθρώπινου δυναμικού: το ποσοστό νέου ή ηλικιωμένου ανθρώπινου δυναμικού είναι αυτό που καθορίζει τη δυναμικότητα μιας περιοχής ως προς το ανθρώπινο στοιχείο, και
- β) το είδος της απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού : είναι αυτό, το οποίο καθορίζει την επαγγελματική φυσιογνωμία της περιοχής.

Από την ανάλυση των δεδομένων, που αφορούν την πολύ-δραστηριότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων- νοικοκυριών στην περιοχή, προκύπτει ότι στο 93% των εκμεταλλεύσεων ο αρχηγός είναι ο μόνος που απασχολείται είτε αποκλειστικά στη γεωργία είτε στη γεωργία και σε άλλη δραστηριότητα. Μόνο στο 4% των εκμεταλλεύσεων ο αρχηγός όσο και η ή ο σύζυγος δραστηριοποιούνται ταυτόχρονα. Στον επόμενο πίνακα φαίνεται η κατανομή των νοικοκυριών με ένα ή δύο άτομα που απασχολούνται στους 4 τύπους νοικοκυριών στην περιοχή.

Από τις 1.057 εκμεταλλεύσεις, στις οποίες φαίνεται μόνο ο αρχηγός να έχει δραστηριότητα, οι 241 έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης μικρότερο των 40 ετών, ενώ μόλις 52 εκμεταλλεύσεις εμφανίζονται με δύο άτομα να απασχολούνται στη γεωργία και σε εξω-αγροτική εργασία.

Πίνακας 7-1. : Κατάταξη των τύπων νοικοκυριών με βάση το ανθρώπινο δυναμικό τους

Τύποι νοικοκυριών	Δραστηριοποίηση ανθρώπινου δυναμικού		
	Ένα άτομο	Δύο άτομα	Σύνολο
Πολυδραστήρια νοικοκυριά	183	51	234
Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά	296	1	297
Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	207		207
Μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	371		371
Σύνολο	1.057	52	1.109

ΠΗΓΗ: *ιδία επεξεργασία*

Τα δεδομένα που αναλύθηκαν στην παρούσα παράγραφο προέκυψαν από το συνδυασμό των στοιχείων του ΜΑΑΕ και των πληροφοριών που δόθηκαν από τους γραμματείς των Δημοτικών Διαμερισμάτων. Δεδομένου ότι στις οικογενειακής μορφής εκμεταλλεύσεις, όπως είναι οι εκμεταλλεύσεις της περιοχής έρευνας, τα περισσότερα μέλη τους προσφέρουν «άτυπη» εργασία, χωρίς να αποτυπώνεται αυτή η συμμετοχή τους επίσημα, οπότε τα επίσημα στοιχεία δεν αντανακλούν την πραγματικότητα. Επιπλέον το φύλο και η ηλικία είναι οι καθοριστικοί παράγοντες για τη μορφή και την ένταση εργασίας (η γυναίκα αναλαμβάνει την καθαριότητα στις σταβλικές εγκαταστάσεις, την τυροκόμηση, ενώ ο άνδρας τη βόσκηση, το άρμεγμα, το παιδί ή ένα ηλικιωμένο μέλος της οικογένειας συμμετέχει στη βόσκηση και στην υποβοήθηση του

αρμέγματος) που καλείται να προσφέρει το κάθε μέλος της εκμετάλλευσης-νοικοκυριού. Ως εκ τούτου γίνεται εμφανές ότι στην περιοχή έρευνας κυριαρχεί η εκτατική μορφή εργασίας, γεγονός που συνάδει με την εκτατικότητα του παραγωγικού συστήματός της.

Δεδομένου ότι το νοικοκυριό αποτελεί το επίκεντρο της προσέγγισής μας, είναι σωστό να επιλεγεί ως στοιχειώδης μονάδα παρατήρησης «το νοικοκυριό που ασκεί γεωργική δραστηριότητα», εφόσον η γεωργική εκμετάλλευση δεν είναι πλέον παρά ένα υποσύνολο αυτής της μονάδας παρατήρησης.

Τα νοικοκυριά που έχουν γεωργική δραστηριότητα μπορούν να συνδυάζουν διάφορους τύπους δραστηριοτήτων σε ποικίλο ποσοστό (γεωργική δραστηριότητα, μη γεωργική δραστηριότητα αμειβόμενη, διάφορες δραστηριότητες συνδεδεμένες στην εκμετάλλευση, κ.ά.). Αυτές οι δραστηριότητες οργανώνονται ως σύνολο και γι' αυτό μπορούν να αντιμετωπισθούν ως ένα σύστημα δραστηριότητας νοικοκυριού. Αυτά τα νοικοκυριά είναι δυνατό να ωφελούνται ταυτόχρονα και από άλλες πηγές εισοδήματος, όπως συντάξεις ή οικογενειακά επιδόματα, τα οποία εισρέουν στο ταμείο του συνόλου «νοικοκυριό-εκμετάλλευση», και να «σχηματίζουν έτσι ένα σύνθετο σύστημα δραστηριοτήτων και εισοδημάτων» (Laurent et al. 1998).

7.1.1. ΕΞΩ-ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Ως το τέλος της δεκαετίας του 1990, λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης της περιοχής έρευνας η κύρια δραστηριότητα των παραγωγών αφορούσε τη γεωργία-κτηνοτροφία, γεγονός το οποίο παρατηρείται ακόμη και στην περίοδο έρευνας. Από τις επιτόπιες έρευνες διαπιστώθηκε ότι ασκούνται επιπλέον δραστηριότητες, όπως οικοδομικές εργασίες και έργα του Δήμου, μεταφορές (μεταφορά παιδιών, ζωοτροφών, οικοδομικών υλικών, κ.ά.), λειτουργία καφενείων – ψησταριών, κλπ. Διαπιστώθηκε ότι οι κάτοικοι της περιοχής αναπτύσσουν πολλαπλές δραστηριότητες με στόχο την αύξηση του οικογενειακού τους εισοδήματος από πολλές πηγές: δραστηριότητες οι οποίες αναπτύσσονται χωρικά στα όρια της περιοχής αναδεικνύοντας τη μη γεωγραφική κινητικότητα των κατοίκων της και ενισχύοντας την εκτατικότητα του παραγωγικού συστήματος⁸⁶.

⁸⁶ «Οι επιλογές της τοπικής κοινωνίας ως προς τη δραστηριότητα που θα ασκήσει/αναπτύξει, σχεδιάζονται και εφαρμόζονται βασιζόμενες στη γεωγραφική κινητικότητα, η οποία εξαρτάται από την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι μεταφορικές υποδομές και

Η προσφυγή των παραγωγών σε άλλα επαγγέλματα και γενικά η στροφή σε πρόσθετες (συμπληρωματικές) απασχολήσεις αποτελεί ένα από τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα. Η αναζήτηση αυτή είτε αφορά αποκλειστική άσκηση ενός άλλου επαγγέλματος, με παράλληλη δευτερεύουσα συμμετοχή στην λειτουργία μιας εκμετάλλευσης, είτε αποβλέπει σε ένα συμπληρωματικό εισόδημα, με παράλληλη κύρια εργασία στη γεωργική εκμετάλλευση. Αναφερόμαστε εδώ σε αρχηγούς και μέλη αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που εξακολουθούν να διαμένουν και να εργάζονται στην περιοχή έρευνας, και όχι σε κατόχους γης, που διαμένουν και εργάζονται σε αστικά κέντρα. Η αναζήτηση άλλης κύριας ή και δευτερεύουσας απασχόλησης πέραν της αγροτικής καθίσταται αναγκαία σε περιοχές, όπως η περιοχή έρευνας, αφ' ενός για να εξασφαλισθούν όροι επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας -του αγρότη δεδομένου του μεγέθους και της παραγωγικής κατεύθυνσης της εκμετάλλευσης και αφ' ετέρου για να διασφαλισθεί η εύρυθμη λειτουργία-διαχείριση της περιοχής (λόγω της μεγάλης απόστασης από τις Υπηρεσίες της Πολιτείας, ακόμη και αυτές των Περιφερειακών Ενοτήτων).

Όπως υπογραμμίζει ο Βεργόπουλος στο έργο του «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας» (1975), τόσο οι λόγοι αναζήτησης εξωαγροτικής απασχόλησης, το βάρος του εισοδήματος που προέρχεται από αυτή στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού, όσο και οι γενικότερες επιπτώσεις της εξω-αγροτικής απασχόλησης μπορεί να μην συνδέονται πάντα με το μέγεθος της εκμετάλλευσης, καθώς και της καλλιεργήσιμης γης, της οποίας, η καθοριστικότητα στην παραγωγή μειώνεται συνεχώς. Διαπίστωση, η οποία για την περιοχή έρευνας προκύπτει από την παρατήρηση, ότι η πλειονότητα των παραγωγών που ασκούν παράλληλη εξω-αγροτική δραστηριότητα αφορά αρχηγούς και μέλη μεγάλης κλίμακας εκμεταλλεύσεων.

Στην περίπτωση των μικρών εκμεταλλεύσεων έχει επισημανθεί η δυσμενής θέση τους και η δυσκολία αναπαραγωγής τους. Η αγορά και οι κρατικές αγροτικές πολιτικές στα πλαίσια της λογικής των βιώσιμων εκμεταλλεύσεων λειτουργούν συμπίεστικά σε βάρος των μικρών εκμεταλλεύσεων αποβλέποντας στην οριστική απομάκρυνσή τους από την παραγωγική διαδικασία. Στην προσπάθειά τους οι παραγωγοί μικρής κλίμακας εκμεταλλεύσεων, να διατηρηθούν στην διαδικασία αυτή και να αποφύγουν την

μεταφορικά μέσα καθώς και από τη θέση του οικισμού στο οικιστικό πλέγμα της εδαφικής περιοχής» (Γούσιος, Δ., Ντυκέν, ΜΝ., 2001).

υποβάθμιση του επιπέδου ζωής τους και των συνθηκών εργασίας τους, αναζητούν πρόσθετη εργασία ή πλήρη απασχόληση σε άλλους οικονομικούς τομείς, απασχολούνται παράλληλα και στον αγροτικό τομέα διατηρώντας την εκμετάλλευση, επιμηκύνοντας έτσι τη «ζωή» της εκμετάλλευσης (Βεργόπουλος Κ., 1975).

7.1.2. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Οι εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας δεν χρησιμοποιούν εποχικό ή μόνιμο προσωπικό για την διεκπεραίωση των εργασιών στην γεωργία και την κτηνοτροφία. Τόσο ο αρχηγός της εκμετάλλευσης, όσο και η οικογένειά του ασχολούνται συλλογικά με τις εργασίες της, όπως γίνεται εμφανές από την ανάλυση. Το μέγεθος της κάθε εκμετάλλευσης – καλλιεργούμενη έκταση και εκτρεφόμενα ζώα – εξαρτάται από τη διαθέσιμη εργατική δύναμη του νοικοκυριού.

Μόνο οι καπνοπαραγωγοί⁸⁷ στις τοπικές κοινότητες, όπου εμφανίζονται, χρησιμοποιούν εργατικά χέρια εκτός του νοικοκυριού μη αμειβόμενα, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένοι παραγωγοί και οι οικογένειές τους «ανταλλάσσουν» εργασία μεταξύ τους. Όπως υποστηρίζει ο Β. Νιτσάκος (1991), «οι οικονομικές σχέσεις, η οικονομική δραστηριότητα γενικά στην αγροτική κοινότητα είναι συνυφασμένη με τις συγγενικές σχέσεις και όλο εκείνο το πλέγμα των ηθών που απορρέουν απ'αυτές και συνεπάγονται συγκεκριμένες μη οικονομικού περιεχομένου αμοιβαιότητες», φαινόμενο, το οποίο είναι έντονο για δραστηριότητες, όπως κτηνοτροφία και καλλιέργεια καπνού, δηλαδή δραστηριότητες εντάσεως εργασίας.

Από μελέτες και «με λεπτομερή ανάλυση στατιστικών δεδομένων και σχέσεων σε αγροτικές κοινότητες απεδείχθη ότι τόσο το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας, απασχόλησης, όσο και το ζήτημα ιδιοκτησίας, μεταβίβασης περιουσίας, καθορίζονται από τις σχέσεις συγγένειας και το σύστημα καταγωγής» (Νιτσάκος, 1991). Το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας είναι εμφανές και στην περιοχή έρευνας, όπου σε πολλές μικτές εκμεταλλεύσεις παρατηρείται ο πατέρας να ασχολείται με την εκτροφή των ζώων και ο γιός να ασχολείται με τη φυτική παραγωγή στην εκμετάλλευση. Είναι αρκετές οι περιπτώσεις στην περιοχή έρευνας, κατά τις οποίες τη στιγμή της συνταξιοδότησης του πατέρα ο αριθμός των ζώων μειώνεται δραστικά. Διαλύεται ακόμη και καλά οργανωμένη κτηνοτροφική εκμετάλλευση, όταν τα επιπλέον εργατικά

⁸⁷ Την εποχή της καταγραφής -1999- αλλά και της επιτόπιας έρευνας -2002 έως 2005- η καλλιέργεια του καπνού ήταν σημαντική καλλιέργεια

χέρια εκλείπουν μαζί με το «μεράκι» του παλιού κτηνοτρόφου. Είναι κατανοητή αυτή η μεταστροφή ως προς τη δραστηριότητα των νέων και ειδικά των διάδοχων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, καθώς πολλές ανθρωπολογικές –κοινωνιολογικές έρευνες έχουν ασχοληθεί με το συγκεκριμένο ζήτημα (Νιτσάκος, 1991, Maurel M.C. 1997). Οι ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες εργασίας στην κτηνοτροφία ωθούν τους νέους, που θα παραμείνουν στη γεωργία, να προτιμήσουν τη γεωργική από την κτηνοτροφική δραστηριότητα, δεδομένου ότι είναι κοινωνικά πιο αποδεκτή και, όπως λέγεται από τους ίδιους, «πιο καθαρή» εργασία. (Sivignon M., 1992).

Στην περιοχή έρευνας δεν παρατηρείται αυτό το φαινόμενο, δεδομένου ότι κυριαρχεί η κτηνοτροφική δραστηριότητα. Όσοι νέοι παραμένουν στην γεωργική δραστηριότητα ασχολούνται πρωτίστως με την κτηνοτροφία και δευτερευόντως με τη γεωργία, κυρίως για να επωφεληθούν από τις επιδοτήσεις αλλά και λόγω του συμπληρωματικού ρόλου της γεωργίας. Στην περιοχή έρευνας λόγω της ορεινότητας η φυτική παραγωγή περιορίζεται σε περιοχές, όπου είναι δυνατή η άρδευση δηλαδή εκατέρωθεν του ποταμού, καθώς και σε περιοχές, όπου είναι δυνατή μόνο η δενδροκαλλιέργεια (καστανιά, καρυδιά). Το σοβαρότερο ζήτημα στην περιοχή είναι η έλλειψη διαδοχής στα νοικοκυριά, γεγονός, που θα επηρεάσει τόσο το τοπικό σύστημα, όσο και την πληθυσμιακή πυκνότητα της περιοχής μελλοντικά.

7.1.2.1. ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Υπάρχει διαχωρισμός των εργασιών μεταξύ των μελών της οικογένειας, αν και τις περισσότερες φορές δεν είναι σαφής. Ο διαχωρισμός αυτός βασίζεται στο φύλο και την ηλικία και είναι φαινόμενο όλων των κοινωνιών με παραδοσιακή δομή και λειτουργία.

- ✓ Ο σύζυγος και αρχηγός της εκμετάλλευσης ασχολείται με όλες τις εργασίες και έχει την εποπτεία και την ευθύνη της εκμετάλλευσης. Είναι δε επιφορτισμένος με τη βόσκηση και το άρμεγμα.
- ✓ Η γυναίκα – σύζυγος ασχολείται κυρίως με την καθαριότητα των χώρων διαμονής των ζώων και των σκευών που χρησιμοποιούνται κατά την τυροκόμηση, καθώς και την τυροκόμηση.
- ✓ Η γυναίκα επιπλέον, όπως και τα παιδιά, συμμετέχουν –υποβοηθούν στη διαδικασία του αρμέγματος.
- ✓ Τα παιδιά επίσης απασχολούνται ως βοηθητικά μέλη, βοηθώντας στη βόσκηση των ζώων.

- ✓ Τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας συμβάλλουν στη λειτουργία (conduite) της εκμετάλλευσης είτε ακολουθώντας τα ζώα στη βοσκή είτε βοηθώντας στον καθαρισμό των χώρων διαμονής των ζώων.

Μεταξύ των εκμεταλλεύσεων υπάρχει άτυπη συνεργασία σε ορισμένες εργασίες (όπως ο κούρος, βόσκηση κα.) και υπό προϋποθέσεις σύμφωνα με την άποψη των παραγωγών. Συνήθως αυτή η συνεργασία απαντάται μεταξύ φίλων και νέων σε ηλικία αρχηγών εκμετάλλευσης που διαθέτουν διαφορετικού μεγέθους κοπάδι. Δεν είναι σύνηθες το φαινόμενο της σμίξης ζώων μεταξύ των κοπαδιών υπό τη μορφή τσελιγκάτου- άτυπα, φαινόμενο το οποίο είναι γνωστό σε άλλες περιοχές της χώρας (Αγραφα, Βόρεια Πίνδος, κλπ).

Οπότε προκύπτει ότι η λειτουργία του συστήματος βασίζεται σε «ατομική» λειτουργία, και συλλογικά αντιμετωπίζει ορισμένες ενέργειές του καθώς και τη διαχείριση των κοινών αγαθών της περιοχής.

7.1.2.2. ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

❖ Αλλοδαποί

Οι οικονομικοί μετανάστες αποτέλεσαν το εργατικό αγροτικό δυναμικό που δεν ήταν πλέον διαθέσιμο στην αγροτική εκμετάλλευση⁸⁸. Παρόλο που η ύπαρξη οικονομικών μεταναστών συνέβαλε αποφασιστικά στη διατήρηση της αγροτικής δραστηριότητας στην ελληνική ύπαιθρο από το 1990 και μετά, στην περιοχή έρευνας ελάχιστοι είναι οι αλλοδαποί που διαμένουν και εργάζονται εκεί, και επιπλέον είναι άνισα κατανεμημένοι στο εσωτερικό της περιοχής.

Στο τμήμα της περιοχής που βρίσκεται στη Δ.Ε. Αχελώου δεν υπάρχουν αλλοδαποί. Ακόμη και στην περίπτωση που «θα περνούσαν, δεν θα μένανε» όπως υποστηρίζουν οι κάτοικοι της εν λόγω περιοχής διότι δεν θα τους χρησιμοποιούσαν ως εργάτες. Οι αιτίες αυτής της στάσης είναι το γεγονός ότι το συγκεκριμένο τμήμα είναι το πιο απομονωμένο και οι κάτοικοι, αρχηγοί εκμεταλλεύσεων και μη, δράττουν την ευκαιρία άσκησης οποιασδήποτε εργασίας παρουσιαστεί, αποσκοπώντας κυρίως στην συμπλήρωση του εισοδήματος του νοικοκυριού τους.

Αντίθετα, στο υπόλοιπο τμήμα της περιοχής έρευνας υπάρχουν ορισμένοι αλλοδαποί (αλβανικής καταγωγής, οι οποίοι δεν ξεπερνούν συνολικά τους πέντε) σε κάθε τοπική

⁸⁸ διότι τα βοηθητικά μέλη της οικογένειας –παιδιά εγκατέλειπαν την αγροτική εκμετάλλευση και το χωριό είτε για σπουδές είτε προς αναζήτηση άλλης δραστηριότητας

κοινότητα. Παρόλα αυτά, δεν έχουν ενταχθεί στο αγροτικό εργατικό δυναμικό της περιοχής. Ασχολούνται στις οικοδομικές εργασίες περιστασιακά και όσον αφορά στη κτηνοτροφία κυρίως χρησιμοποιούνται στη βόσκηση. Σε ορισμένες περιπτώσεις μονάδων με μεγάλο αριθμό ζώων (περισσότερα από 200 κεφάλια) βοηθούν και στο άμελγμα.

Η περιορισμένη συμμετοχή του αλλοδαπού ανθρώπινου δυναμικού στις δραστηριότητες (κτηνοτροφικές και μη) της περιοχής έρευνας συμβάλλει στη διαφοροποίηση της περιοχής σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας, όπου η αξιοποίηση αλλοδαπού ανθρώπινου στην αγροτική δραστηριότητα είναι επιβεβλημένη, ενώ ενισχύει ταυτόχρονα την ιδιαιτερότητα της απομακρυσμένης γεωγραφικά περιοχής.

❖ Παραμονή των νέων στην κτηνοτροφία

Τόσο από την προ-έρευνα όσο και από τις αναλύσεις προκύπτει ότι οι νέοι σε ηλικία αρχηγοί διαθέτουν στις περισσότερες των περιπτώσεων τις πλέον δυναμικές μονάδες (μεγάλο φυσικό και οικονομικό μέγεθος). Σε όλους τους οικισμούς υπάρχει τουλάχιστον ένας νέος σε ηλικία παραγωγός, ο οποίος έκανε χρήση του κανονισμού που επιδοτεί την εγκατάσταση νέου αγρότη στη γεωργία, γεγονός που δείχνει μια δυναμική στο τοπικό σύστημα και μια διάθεση κάποιων νέων ατόμων να παραμείνουν στον τόπο τους και ιδιαίτερα στην κτηνοτροφία.

Οι μαρτυρίες, όσες αφορούν τις αιτίες παραμονής των νέων στην κτηνοτροφία, δίδονται και η διαφοροποίηση ποικίλει ανάλογα με την ηλικία του ερωτώμενου. Έτσι με βάση τις συνεντεύξεις :

- ✓ *οι ηλικιωμένοι (άνω των 50 – 55 ετών)* απάντησαν ότι η ανεργία που μαστίζει τις υπόλοιπες περιοχές δεν επέτρεπε την απομάκρυνση του νέου από την κτηνοτροφία παρ' όλες τις δυσκολίες (οικονομικές, κοινωνικές και εργασιακές) που εμφανίζει αυτό το επάγγελμα.
- ✓ *οι νεότεροι (κάτω των 45 ετών)* παρουσιάζουν μια άλλη πραγματικότητα. Οι νέοι πιστεύουν ότι παρά τις δυσκολίες που εμφανίζει το επάγγελμα του κτηνοτρόφου αποδίδει ένα ικανοποιητικό οικονομικό αποτέλεσμα. Επιπλέον είναι μια εργασία που την γνωρίζουν και τέλος τους αρέσει η ζωή στο χωριό.

Στην ερώτηση προς τους νεαρούς αρχηγούς «υποθέτουμε ότι έχεις εισόδημα από την κτηνοτροφία 100€ κατ' έτος και βρίσκεις άλλη μορφή απασχόλησης που σου αποδίδει εισόδημα επίσης 100€ κατ' έτος αλλά με διαφορετικές συνθήκες εργασίας και διαμονής, θα παρέμενες στην κτηνοτροφία ή θα έφευγες;»,
 η απάντηση ήταν : «αν τα χρήματα είναι τα ίδια, δεν υπάρχει περίπτωση να φύγω, εάν τα χρήματα είναι περισσότερα θα κοιτάζω τι δουλειά είναι⁸⁹»

Στην ερώτηση «αν είναι εύκολο για ένα νέο να παντρευτεί και να κάνει οικογένεια στην περιοχή» στο σύνολό τους οι απαντήσεις ήταν αρνητικές. Οι αιτίες είναι πολλές, : «δεν υπάρχουν γυναίκες ανύπαντρες στην περιοχή», «δεν δέχονται ούτε οι αλλοδαπές να παραμείνουν στην περιοχή», αλλά ακόμη και να υπήρχαν γυναίκες το επίπεδο των κοινωνικών υπηρεσιών και υποδομών είναι πολύ χαμηλό (υπάρχει πρόβλημα με την ιατρική περίθαλψη αλλά και με τη σχολική εκπαίδευση), που θεωρείται δεδομένο ότι μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα η οικογένεια θα αναγκαστεί να μετακομίσει σε αστικό κέντρο κυρίως για την παροχή καλύτερης εκπαίδευσης των παιδιών της. Βέβαια διατυπώθηκε και η άποψη από τον πρόεδρο⁹⁰ του συνεταιρισμού της Μεγαλόχαρης ότι «εφόσον υπάρχει η οικονομική δυνατότητα, όλα είναι εφικτά».

Οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται διαφορετικά τόσο την κτηνοτροφία ως δραστηριότητα όσο και την παραμονή τους στην περιοχή ανάλογα με την ηλικία τους και τα βιώματά τους. Οι ηλικιωμένοι προτάσσουν την αρνητική εικόνα του επαγγέλματος λόγω και των δυσκολιών που έχουν αντιμετωπίσει λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης της περιοχής. Αντίθετα οι νέοι παραγωγοί δίνουν μια διαφορετική διάσταση η οποία υποστηρίζει την αλλαγή του αγροτικού χώρου από χώρο παραγωγής σε χώρο παραγωγής και κατανάλωσης παρ' όλες τις δυσκολίες του επαγγέλματος του κτηνοτρόφου.

Η δραστηριοποίηση των κατοίκων στην περιοχή έχει ως στόχο :

◆ την αύξηση του εισοδήματος

σε αυτή την κατηγορία ανήκουν αγροτικές εκμεταλλεύσεις των οποίων ο αρχηγός εκμετάλλευσης: α) εργάζεται κατά αποκλειστικότητα στη γεωργία, β) είναι

⁸⁹ Εννοώντας τις συνθήκες εργασίας και κυρίως τις ώρες ενασχόλησης

⁹⁰ Ο πρόεδρος του συνεταιρισμού της Μεγαλόχαρης είναι αδερφός βουλευτή, έχει κάνει πολλές επενδύσεις μέσω διαρθρωτικών προγραμμάτων και κατοικεί στο Δ. Τετραφυλλίας, η οποία έχει εύκολη πρόσβαση προς αστικό κέντρο.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

πολυδραστήριος και εργάζεται μερικώς στην γεωργία και γ) εργάζεται μερικώς στη γεωργία και δεν έχει άλλη αμειβόμενη εργασία

◆ την παραγωγή για την οικογενειακή κατανάλωση

το σύνολο των αγροτών στην περιοχή παράγουν πλέον των προϊόντων για την αγορά και προϊόντα για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειάς τους (ιδιοκατανάλωση).

Παράλληλα ορισμένοι κυρίως νέοι σε ηλικία αγρότες της περιοχής έρευνας αναπτύσσουν συνεργασίες με άλλους αγρότες της περιοχής κυρίως αναζητώντας **ελεύθερο χρόνο**, για να μπορέσουν να ικανοποιήσουν και άλλες ανάγκες τόσο της εκμετάλλευσής όσο και προσωπικές.

Σε μια δύσκολη γεωγραφικά περιοχή, όπως η περιοχή έρευνας, ο ενεργός πληθυσμός συμμετέχει στην τοπική οικονομία ανάλογα με την ηλικία και την στρατηγική του νοικοκυριού, στο οποίο ανήκει. Συνδυάζει τη λειτουργία της γεωργικής οικογενειακής εκμετάλλευσής με την αξιοποίηση άλλων πηγών μικρο-εισοδημάτων μέσω κοινών πρακτικών, δικτύου κοινωνικών σχέσεων, ενισχύοντας την ανάπτυξη άλλων εν δυνάμει δραστηριοτήτων (οικοτεχνίας, βιοτεχνίας, αγροτουρισμού, υπηρεσιών). Επιπλέον το γεγονός ότι η εφαρμογή των διαρθρωτικών προγραμμάτων στη γεωργία «αδρανοποιείται» κατά περιόδους, καθώς και το γεγονός της μη «επαρκούς» υποστήριξης (τεχνικής και συμβουλευτικής) των παραγωγών ως δυνητικών επενδυτών, συνετέλεσε στο να χαθεί η ευκαιρία εισροής ικανοποιητικών χρηματοδοτήσεων είτε για εκσυγχρονισμό της κτηνοτροφικής δραστηριότητας είτε για τη διαφοροποίησή της, οι οποίες θα συνέβαλαν στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της περιοχής αλλά και τη θέση της στην αγορά.

7.2 ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

7.2.1. ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Το σύστημα παραγωγής που οργανώνεται στην περιοχή βασίζεται στην εκτατική κτηνοτροφία. Στην περιοχή έρευνας εκτρέφονται συνολικά 45.656 αιγοπρόβατα, τα οποία έχουν διαθέσιμα προς βόσκηση 91.742 στρέμματα εκ των οποίων τα 9.742 στρέμματα είναι ιδιωτικά (ΜΑΑΕ 1997) και τα 82.000 στρέμματα κοινοτικά (ΕΛΣΤΑΤ, 2001). Η γεωργία παίζει συμπληρωματικό ρόλο όχι στη στήριξη της κτηνοτροφίας αλλά του εισοδήματος του νοικοκυριού. Με βάση την επιτόπια έρευνα

συλλέχθηκαν οι ακόλουθες πληροφορίες, όσον αφορά τη διάρθρωση του κτηνοτροφικού συστήματος.

7.2.1.1. ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Περίπου το 23,9% των εκμεταλλεύσεων συγκεντρώνονται σε 2 από τους 18 ΟΤΑ (Ραπτόπουλο, Πηγές), που είναι βεβαίως και οι πιο δυναμικοί (πιο έντονος ο κοινωνικός ιστός) από άποψη συνόλου εκμεταλλεύσεων (διαθέτουν 131 και 153 εκμεταλλεύσεις αντίστοιχα), και επιπλέον αποτελούν τους ΟΤΑ όπου απαντώνται οι στοιχειώδεις κοινωνικές, οικονομικές υπηρεσίες. Το 60% περίπου των εκμεταλλεύσεων συγκεντρώνονται στους υπόλοιπους 10 ΟΤΑ, με μεγέθη των οποίων ο αριθμός κυμαίνεται από 50 έως 100 εκμεταλλεύσεις. Τέλος το 16,3% των εκμεταλλεύσεων συγκεντρώνεται στους υπόλοιπους 5 ΟΤΑ, στους οποίους ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 23 έως 45.

Ο αριθμός εκμεταλλεύσεων ανά οικισμό, ως μια μεταβλητή κοινωνικο-οικονομικής ανάλυσης του πρωτογενούς τομέα, αποδίδει το βαθμό προβληματικότητας σε μια περιοχή από την άποψη του ικανοποιητικού κοινωνικού και παραγωγικού ιστού. Η κατανομή των εκμεταλλεύσεων ανά δημοτικό διαμέρισμα στην περιοχή έρευνας όπως φαίνεται στον πίνακα 7-2. ενισχύει την άποψη ότι η περιοχή έρευνας διαθέτει το απαραίτητο κοινωνικό και παραγωγικό ιστό για να αναπαραχθούν στο μέλλον.

Πίνακας 7-2.: Αριθμός εκμεταλλεύσεων ανά Τοπική Κοινότητα

Δημοτικό Διαμέρισμα	Σύνολο αριθμού εκμεταλλεύσεων
Λιθοχώρι	23
Κέδρα	39
Καταφύλλι	42
Λεπιανά	45
Αργύρι	45
Αστροχώρι	50
Πρασιά	53
Νέο Αργύρι	58
Γρανίτσα	62
Μηλιανά	63
Ελάτη	71
Βραγκιανά	79
Καστανιά	88
Μεγαλόχαρη	92
Μεσόπυργος	94
Ραπτόπουλο	131
Πηγές	153
Σύνολο:	1.188

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997, ίδια επεξεργασία

Η διαχείριση της εκμετάλλευσης και οι σημαντικότερες αποφάσεις για την λειτουργία της λαμβάνονται από τον αρχηγό, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις είναι και ο πρεσβύτερος του νοικοκυριού. Επομένως η πορεία της εκμετάλλευσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα του αρχηγού να την διαχειριστεί με αποτελεσματικό τρόπο και να αξιοποιήσει τις δυνατότητες που προσφέρει η υπάρχουσα εφαρμοζόμενη αγροτική πολιτική. Η δυνατότητα πρόσβασης στην ενημέρωση-πληροφορία, που αφορά την οικονομική τους δραστηριότητα (μέτρα και ενισχύσεις που καθορίζεται από την αγροτική πολιτική), είναι προβληματική-ελλειμματική για τους παραγωγούς της περιοχής με συνέπεια τη μη αξιοποίηση των ευκαιριών της ΚΓΠ.

7.2.1.2. ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Η ποικιλομορφία των εκμεταλλεύσεων συνδέεται κυρίως με τον αριθμό των ζώων που αυτές εκτρέφουν. Το φαινόμενο έχει άμεση σχέση με τη θέση, που κατέχει η κτηνοτροφική παραγωγή στο σύνολο των δραστηριοτήτων του νοικοκυριού.

Στο σύνολο της περιοχής το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (με βάση την καλλιεργούμενη έκτασή τους) ανέρχεται σε μόλις περίπου 12 στρέμματα, το οποίο θεωρείται μικρό, αν λάβουμε υπόψη ότι σε επίπεδο χώρας οι 863.158 εκμεταλλεύσεις του ΜΑΑΕ έχουν μέσο όρο 39,3 στρέμματα καλλιεργούμενης έκτασης (από την οποία

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

έχουν αφαιρεθεί οι βοσκότοποι, τα λιβάδια και οι γαίες σε αγρανάπαυση)). Ακόμη, και αν αφαιρεθούν από το σύνολο του πληθυσμού της περιοχής έρευνας οι 59 εκμεταλλεύσεις (5%) με μεγάλο μέγεθος (άνω των 50 στρεμμάτων), καλλιεργήσιμης γης, το μέσο μέγεθος της καλλιεργήσιμης έκτασης ανά εκμετάλλευση δεν διαφοροποιείται παρά μόνο κατ ελάχιστον (μείωση της τάξης : 1 ή 2 στρεμμάτων) δηλαδή ο μέσος όρος από 12 στρέμματα μειώνεται σε 10-11 στρέμματα.

Η μέση συνολική έκταση (γεωργική γη) ανά εκμετάλλευση ανά τοπική κοινότητα κυμαίνεται από 14,7 έως 33,8 στρέμματα. Διακρίνουμε τρεις κατηγορίες οικισμών ανάλογα με την μέση έκταση ανά εκμετάλλευση. Στην πρώτη κατηγορία οικισμών (μέση έκταση ανά εκμετάλλευση : 14,7 – 16 στρέμματα) ανήκουν οι Πρασιά, Γρανίτσα, Κέδρα, Μηλιανά, Πηγές και Αργύρι. Στη δεύτερη κατηγορία οικισμών (μέση έκταση ανά εκμετάλλευση : με 18 - 19 στρέμματα) ανήκουν οι Λεπιανά, Ελάτη, Μεσόπυργος, Βραγκιανά. Στην τρίτη και τελευταία κατηγορία οικισμών (μέση έκταση ανά εκμετάλλευση : 28 - 29 στρέμματα) ανήκουν οι Λιθοχώρι, Καστανιά, Μεγαλόχαρη και Καταφύλλι. Απομένουν το Νέο Αργύρι με πολύ μεγάλη μέση έκταση (33,8 στρέμματα ανά εκμετάλλευση) και το Ραπτόπουλο και Αστροχώρι με μεσαία έκταση (23 στρέμματα ανά εκμετάλλευση).

Πίνακας 7-3: Φυσιογνωμία της γεωργίας –κτηνοτροφίας ανά τοπική κοινότητα

Τοπική Κοινότητα	Συνολική γεωργική γη (στρ)	Καλ/μενη Έκταση (στρ)	Βοσκότοποι ⁹¹			Αριθμός ζώων	Αριθμός εκμ/σεων	Μέση συνολική έκταση /εκμ.	% καλ. έκτασης επί του συνόλου	μ.ο. ζώων / εκμ.	Αριθ. Ζώων /στρ βοσκ
			Ιδιόκτητοι	Κοινοτικοί	Σύνολο						
Γρανίτσα	3.000	975	0	2.000	2.000	1.913	62	15,7	32,5	30,9	0,96
Κέδρα	1.000	599	0	0	0	2.712	39	15,4	59,9	69,5	
Λεπιανά	1.000	894	0	0	0	1.087	45	19,9	89,4	24,2	
Λιθοχώρι	1.000	670	0	0	0	1.050	23	29,1	67,0	45,7	
Νέο Αργύρι	4.000	1.958	10.000	1.000	11.000	2.765	58	33,8	49,0	47,7	0,25
Πρασιά	1.000	778	10.000	1.000	11.000	2.961	53	14,7	77,8	55,9	0,27
Ραπτόπουλο	4.000	3.079	7.000	4.000	11.000	4.525	131	23,5	77,0	34,5	0,41
Αστροχώρι	2.000	1.195	0	1.000	1.000	2.418	50	23,9	59,8	48,4	2,42
Ελάτη	2.000	1.345	0	2.000	2.000	2.739	71	18,9	67,3	38,6	1,37
Καστανιά	4.000	2.585	0	1.000	1.000	1.848	88	29,4	64,6	21,0	1,85
Μεγαλόχαρη	2.000	2.637	12.000	0	12.000	4.658	92	28,7	131,9	50,6	0,39
Μεσόπυργος	2.000	1.813	3.000	1.000	4.000	5.034	94	19,3	90,7	53,6	1,26
Μηλιανά	2.000	1.035	0	2.000	2.000	1.504	63	16,4	51,8	23,9	0,75
Πηγές	5.000	2.403	0	2.000	2.000	6.736	153	15,7	48,1	44,0	3,37
Αργύρι	1.000	721	4.000	0	4.000	1.056	45	16,0	72,1	23,5	0,26
Βραγκιανά	2.000	1.533	0	9.000	9.000	3.194	79	19,4	76,7	40,4	0,35
Καταφύλλι	2.000	1.243	5.000	0	5.000	2.512	42	29,6	62,2	59,8	0,50
Σύνολο περιοχής	38.000	25.463	51.000	26.000	77.000	48.712	1.188	21,4	67,0	41,0	0,63

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ 1997, ΕΛΣΤΑΤ 2001, ίδια επεξεργασία

Παρόλο που υπάρχουν «δυναμικές»⁹² εκμεταλλεύσεις στην περιοχή έρευνας, η ανυπαρξία εκσυγχρονισμού στο τρόπο λειτουργίας τους επιβάλλει τη διατήρηση της «παραδοσιακής» τους οργάνωσης. Ο παραδοσιακός χαρακτήρας των εκμεταλλεύσεων ενισχύεται από το μεγάλο αριθμό κτηνοτροφικών ή μικτών εκμεταλλεύσεων με μικρό αριθμό εκτρεφόμενων ζώων ανά εκμετάλλευση (41 αιγοπρόβατα).

7.2.2 ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Εδώ και πενήντα περίπου χρόνια μέχρι σήμερα, σε επίπεδο οικισμού και συνολικής περιοχής παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το μέγεθος, ως προς το σύστημα λειτουργίας και ως προς το οικονομικό μέγεθος των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Επομένως θεωρείται σκόπιμο να διερευνηθεί ο πληθυσμός αναφοράς βασιζόμενος σε δύο παράγοντες: στη *συχνότητα* και το *βάρος* των εκμεταλλεύσεων. Με αυτό τον τρόπο θα γίνει εμφανής η κατανομή και η συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων

⁹¹ Από ΕΛΣΤΑΤ χρήσεις γης

⁹² Ο δυναμισμός των εκμεταλλεύσεων αυτών βασίζεται στο μεγάλο αριθμό εκτρεφόμενων ζώων και στη νεαρή ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

σε κατηγορίες και θα είναι εφικτή η περιγραφή και η ανάλυση της φυσιογνωμίας και της λειτουργίας του κτηνοτροφικού συστήματος της περιοχής. Η κατηγοριοποίηση αυτή στοχεύει στη διερεύνηση αφ' ενός των συγκεντρώσεων των εκμεταλλεύσεων και αφ' ετέρου της ύπαρξης και λειτουργίας εκμεταλλεύσεων, που δεν ικανοποιούν τα όρια οικονομικής βιωσιμότητας.

Οι κατηγορίες που δημιουργούνται είναι κατά το δυνατό ομοιογενείς. Οι παράγοντες στους οποίους βασίζεται αυτή η κατηγοριοποίηση αφορούν:

- ◆ η *μεν συχνότητα*, στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων που εμφανίζουν τον ίδιο αριθμό ζώων,
- ◆ το *δε βάρος*, στον όγκο (αριθμό) των εκμεταλλεύσεων ανά κατηγορία ως προς τον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων.

Το βασικό κριτήριο διάκρισης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων αποτελεί το μέσο μέγεθος οικονομικής βιωσιμότητας τους το οποίο ανέρχεται στα 90 αιγοπρόβατα. Με βάση αυτό το κριτήριο δημιουργήθηκαν δύο υποκατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία διαπιστώνεται (πίνακας 7-4.) σημαντική συγκέντρωση εκμεταλλεύσεων (89,4%), που δεν ικανοποιούν τα όρια βιωσιμότητας, και πάρα πολύ σημαντική συγκέντρωση αιγοπροβάτων (61,5%). Στη δε δεύτερη κατηγορία συγκεντρώνονται σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό (10,5%) οι πολύ μεγάλες εκμεταλλεύσεις (άνω των 90 εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων).

Πίνακας 7-4.: Κατηγοριοποίηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με βάση τη συχνότητα και το βάρος τους.

Ομάδα	Κατηγορίες με βάση τον αριθμό των ζώων ανά εκμετάλλευση	Σύνολο ζώων		%	Αριθμός εκμεταλλεύσεων	%
1 ^η	0	0		0,0	83	7,5
2 ^η	1-14	1.574		3,3	154	14,0
3 ^η	15-30	8.561	8.561	18,2	397	36,0
4 ^η	31-50	7.726	7.726	16,4	192	17,4
5 ^η	51-90	11.109	11.109	23,6	160	14,5
6 ^η	91-114	3.466	8.546	7,4	34	3,1
7 ^η	115-150	4.971		10,5	38	3,4
8 ^η	151-197	2.752	9.733	5,8	16	1,5
9 ^η	200 +	6.981		14,8	28	2,5
Σύνολο		47.249		100	1.102	100

ΠΗΓΗ: ΜΗΤΡΩΟ ΑΓΡΟΤΩΝ & ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ, 1997 – ίδια Επεξεργασία

Παρατηρείται ότι στην **περιοχή έρευνας υπάρχει και λειτουργεί μεγάλος όγκος εκμεταλλεύσεων, οι οποίες δεν θεωρούνται βιώσιμες από άποψη του μεγέθους τους σύμφωνα με το υφιστάμενο μοντέλο ανάπτυξης.** Δεδομένου του όγκου των εκμεταλλεύσεων που συγκεντρώνονται εκεί πραγματοποιήθηκε μια πιο ευρεία κατηγοριοποίησή τους, ώστε να διαπιστώσουμε τις παραμέτρους (ηλικία αρχηγού εκμεταλλεύσεων, αριθμό εκτρεφόμενων ζώων, μέλη νοικοκυριού, δραστηριότητα αρχηγού και μελών του νοικοκυριού, αλληλεγγύη, κ.ά.) που χαρακτηρίζουν την λειτουργία αυτών των πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων, οι οποίες είναι ανύπαρκτες για την πολιτική και το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης, αλλά διατηρούνται.

Αξιοποιώντας εκ νέου τη μέθοδο Bertin ομαδοποιήθηκαν οι εκμεταλλεύσεις της περιοχής με βάση (α) τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων που διατηρούν περίπου τον ίδιο αριθμό ζώων, γεγονός που θεωρήθηκε ότι αποτελεί έναν ενδιαφέροντα οδηγό για τις στρατηγικές των νοικοκυριών, αλλά και (β) το συνολικό αριθμό ζώων της κάθε αναδυόμενης ομάδας (π.χ. στην ομάδα «15-30 ζώων» συγκεντρώνονται το 36% των εκμεταλλεύσεων και το 18,2% των ζώων).

Η επεξεργασία που πραγματοποιήθηκε (συστηματική οπτική διαδικασία ιεραρχικής ταξινόμησης) ομαδοποιεί τον πληθυσμό αναφοράς (1.102 εκμεταλλεύσεις με 47.140 εκτρεφόμενα αιγοπρόβατα (έτος 1997)) σε 136 συνολικά περιπτώσεις, οι οποίες διακρίνονται σε εννιά (9) κατηγορίες ανάλογα με τη συγκέντρωση και το βάρος των ζώων ανά εκμετάλλευση.

Πιο αναλυτικά διαπιστώνεται (πίνακας 7-4.) ότι στην περιοχή έρευνας **α) κυριαρχούν αριθμητικά οι εκμεταλλεύσεις που ασκούν οικόσιτη αιγοπροβατοτροφία (έως 30 ζώα)** –δηλαδή 50% των εκμεταλλεύσεων εκτρέφουν το 21,5% των ζώων, έπονται β) οι «μικρο-μεσαίες» (αυτές που εκτρέφουν 30-90 ζώα), -δηλαδή 32% των εκμεταλλεύσεων εκτρέφουν το 40% των ζώων, ενώ τέλος γ) μόλις το 10% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων εκτρέφουν το 38,5% των ζώων και το μέγεθος ανά μονάδα ξεπερνά τα 90 ζώα.

Η παραπάνω ομαδοποίηση **σκιαγραφεί τη φυσιγνωμία του τοπικού κτηνοτροφικού συστήματος, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει την ύπαρξη και δυναμική μικρών σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων.** Επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι η εκτατική κτηνοτροφία στις ορεινές περιοχές βασίζεται σε ποικίλες ως προς το μέγεθος εκμεταλλεύσεις οι οποίες δεν απαντούν στο παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης, **θέτοντας το ερώτημα της διατήρησης αυτών και της λειτουργίας τους.**

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Για το λόγο αυτό εκτιμάται και τίθεται προς διερεύνηση η επίδραση επιπλέον παραγόντων (όπως η ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης, η δραστηριότητά του καθώς και αυτή των μελών του νοικοκυριού, η ύπαρξη ή όχι διαδοχής, καθώς και το πλήθος των μελών ενός νοικοκυριού) οι οποίοι είναι σε θέση να συμβάλλουν στη λεπτομερή αποτύπωση της φυσιογνωμίας του τοπικού κτηνοτροφικού συστήματος. Με την εξέταση των παραπάνω παραγόντων διερευνάται επομένως, αν η ύπαρξη σημαντικού όγκου μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεων βασίζεται σε διάφορες μορφές συνεργασίες (σε επίπεδο πρακτικών, αγοράς ζωοτροφών, πώλησης του γάλακτος, κ.ά.) που αναπτύσσονται μεταξύ των εκμεταλλεύσεων.

Για να επιτευχθεί η προτεινόμενη διερεύνηση αξιοποιήθηκε στατιστικό πακέτο (λογισμικό: SPSS) για την ιεραρχική ταξινόμηση του πληθυσμού αναφοράς αφού κωδικοποιήθηκαν οι παραπάνω παράγοντες ως εξής:

★ μεταβλητή «δραστηριότητα αρχηγού»:

κωδικός	ερμηνεία
1	κατ' αποκλειστικότητα κτηνοτρόφος-γεωργός
2	κτηνοτρόφος-γεωργός και συνταξιούχος
3	κτηνοτρόφος-γεωργός με δραστηριότητα και εκτός γεωργίας
4	κτηνοτρόφος-γεωργός και συνταξιούχος και με δραστηριότητα και εκτός γεωργίας
5	κτηνοτρόφος-γεωργός με πολύ λίγα ζώα (λιγότερα από 15) και άνω των 74 ετών

★ μεταβλητή «δραστηριότητα μελών νοικοκυριού»:

κωδικός	ερμηνεία
1	κατ' αποκλειστικότητα κτηνοτρόφος-γεωργός
2	κτηνοτρόφος-γεωργός και συνταξιούχος
3	κτηνοτρόφος-γεωργός με δραστηριότητα και εκτός γεωργίας
4	κτηνοτρόφος-γεωργός και συνταξιούχος και με δραστηριότητα και εκτός γεωργίας
5	κτηνοτρόφος-γεωργός με πολύ λίγα ζώα (λιγότερα από 15) και άνω των 74 ετών

★ μεταβλητή «διάδοξης κατάστασης»:

κωδικός	ερμηνεία
1	νοικοκυριό με διαδοχή
2	νοικοκυριό χωρίς διαδοχή
3	νοικοκυριό με δυνητική διαδοχή

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Για την κατανόηση του πίνακα 7-5. σημειώνεται ότι στις στήλες (7), (8), (9) ανά ομάδα παρουσιάζεται ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που συγκεντρώνονται σε κάθε κωδικό μεταβλητής, όπως παρουσιάζονται παραπάνω.

Πίνακας 7-5: Κατηγοριοποίηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία και τη δραστηριότητα του αρχηγού, τη δραστηριότητα του νοικοκυριού και την διαδοχή

Ομάδα (1)	Αριθμός ζώων (2)	Σύνολο ζώων (3)	Αριθμός εκμεταλλεύσεων (4)	Εύρος ηλικιών αρχηγού (5)	μ.ο. ηλικίας αρχηγού (6)	Κωδικοποίηση δραστηριότητας αρχηγού* (7)	Κωδικοποίηση δραστηριότητας νοικοκυριού* (8)	Κωδικοποίηση διαδοχής* (9)
1 ^η	0	0	83	24-86	62	28: 1 2: 2 14: 3 1: 4 37: 5	19: 1 4: 2 15: 3 9: 4 36: 5	9: 1 54: 2 20: 3
2 ^η	1-14	1.574	154	26-95	68	25: 1 7: 2 19: 3 3: 4 100: 5	12: 1 11: 2 16: 3 16: 4 99: 5	13: 1 122: 2 19: 3
3 ^η	15-30	8.561	397	27-92	62	122: 1 166: 2 68: 3 11: 4 30: 5	43: 1 198: 2 46: 3 82: 4 28: 5	68: 1 249: 2 80: 3
4 ^η	31-50	7.726	192	27-86	56	87: 1 59: 2 39: 3 5: 4 2: 5	31: 1 102: 2 20: 3 37: 4 2: 5	43: 1 85: 2 64: 3
5 ^η	51-90	11.109	160	25-83	53	90: 1 35: 2 33: 3 2: 4 0: 5	26: 1 84: 2 21: 3 29: 4 0: 5	60: 1 35: 2 65: 3
6 ^η	91-114	3.575	34	29-70	49	19: 1 7: 2 8: 3 0: 4 0: 5	6: 1 16: 2 4: 3 8: 4 0: 5	10: 1 8: 2 16: 3
7 ^η	115-150	4.971	38	28-70	47	30: 1 3: 2 5: 3 0: 4 0: 5	10: 1 20: 2 4: 3 4: 4 0: 5	7: 1 6: 2 25: 3
8 ^η	151-197	2.752	16	30-77	51	13: 1 2: 2 1: 3 0: 4 0: 5	5: 1 9: 2 1: 3 1: 4 0: 5	8: 1 0: 2 8: 3
9 ^η	200 +	6.981	28	34-74	49	20: 1 4: 2 4: 3 0: 4 0: 5	6: 1 16: 2 2: 3 4: 4 0: 5	11: 1 4: 2 13: 3

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

* Πχ. στη μεταβλητή «δραστηριότητα αρχηγού» (στήλη 7) το 28: 1 σημαίνει ότι 28 εκμεταλλεύσεις που ανήκουν σε αυτή την ομάδα έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης κατ' αποκλειστικότητα κτηνοτρόφος - γεωργός – κωδικός 1.

Η αξιοποίηση των επιπλέον μεταβλητών συνέβαλε στις ακόλουθες διαπιστώσεις ανά μεταβλητή:

Καταρχήν παρατηρείται ότι η μεταβλητή «**ηλικία αρχηγών**» δεν επηρεάζει την διάκριση του πληθυσμού σε κατηγορίες, διότι σε όλες τις ομάδες ανεξαιρέτως οι

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

αρχηγοί είναι διαφόρων ηλικιών (νέοι σε ηλικία αρχηγοί έως και ηλικιωμένοι καθώς και συνταξιούχοι (άτομα της τέταρτης ηλικίας)). Παρ'όλα αυτά διαπιστώνεται ότι :

- οι τέσσερις πρώτες ομάδες οι οποίες αφορούν μικρού μεγέθους κοπάδια (από 0 έως 50 ζώα) παρουσιάζουν αρχηγό ηλικίας με μέσο όρο μεγαλύτερου του 55 ετών,
- οι τέσσερις τελευταίες ομάδες που αφορούν μεγάλα σε μέγεθος κοπάδια (με άνω των 90 ζώων) έχουν αρχηγό με μο ηλικίας μικρότερο των 51 ετών
- τέλος τα μεσαία-μεγάλα κοπάδια τα οποία εκτρέφουν από 50 έως 90 ζώα διαθέτουν αρχηγό εκμετάλλευσης με μο ηλικίας ίσο με 53 ετών.

Επομένως, οι νέοι σε ηλικία αγρότες κυριαρχούν ως αρχηγοί εκμετάλλευσης σε εκμεταλλεύσεις με πλέον των 90 ζώων, ενώ οι ηλικιωμένοι σε «οικόσιτες», γεγονός το οποίο φαίνεται λογικό.

Όσον αφορά τη μεταβλητή **«δραστηριότητα του αρχηγού»** παρατηρείται ότι είναι σημαντικός ο αριθμός (19,3%) των αρχηγών, που δραστηριοποιούνται και εκτός γεωργίας, είτε σε άτυπη μορφή (μεροκάματα) είτε σε τυπική (καφενείο). Η μεταβλητή αυτή από μόνη της δεν προσδίδει κάποια ιδιαιτερότητα στο κτηνοτροφικό σύστημα της περιοχής έρευνας. Σε όλες τις ομάδες υπάρχουν αρχηγοί, οι οποίοι εκτός της αγροτικής δραστηριότητάς τους είτε είναι συνταξιούχοι είτε ασκούν και εξωαγροτική δραστηριότητα.

Παρατηρείται ότι η συσχέτιση (με βάση τη στατιστική επεξεργασία της βάσης δεδομένων της περιοχής έρευνας) της μεταβλητής «δραστηριότητα του αρχηγού» με την μεταβλητή «ηλικία αρχηγού» δεν δίνει κάποιο ιδιαίτερο αποτέλεσμα σε αυτό το επίπεδο, δεδομένου ότι σε όλες τις κατηγορίες υπάρχουν και νεαροί και ηλικιωμένοι που ασκούν και εξωαγροτική δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι η επιλογή της πολυδραστηριότητας δεν συνδέεται στενά με την ηλικία του αρχηγού.

Μεταβλητή **«δραστηριότητα νοικοκυριού»**. Ένα σημείο πολύ ενδιαφέρον που παρατηρείται είναι ότι σε όλες τις ομάδες εμφανίζονται με μικρό ποσοστό νοικοκυριά τα οποία δραστηριοποιούνται κατά αποκλειστικότητα στον αγροτικό τομέα (γεωργία-κτηνοτροφία), αλλά και αυτά που παράλληλα διατηρούν μια δεύτερη απασχόληση εκτός του αγροτικού τομέα. Αντίθετα παρουσιάζουν υψηλή συμμετοχή τα νοικοκυριά, στα οποία ένα μέλος (αρχηγό ή και μέλος) ή περισσότερα εκτός των άλλων δραστηριοτήτων είναι και συνταξιούχοι.

Όσον αφορά την μεταβλητή «**διαδοχή**» είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι είναι αρκετά τα νοικοκυριά, τα οποία δεν εμφανίζουν διαδοχή και αυτά συγκεντρώνονται στις πρώτες ομάδες (μικρές εκμεταλλεύσεις με ηλικιωμένους αρχηγούς). Συνολικά το 52% των εκμεταλλεύσεων δεν παρουσιάζουν διαδοχή είτε πρόκειται για μονομελή είτε για διμελή νοικοκυριά, των οποίων τα παιδιά έχουν εγκαταλείψει την περιοχή και κατ' επέκταση το αγροτικό επάγγελμα. Μόνο το 20% των εκμεταλλεύσεων εμφανίζει διαδοχή. Αντίθετα το 28% των εκμεταλλεύσεων εμφανίζει δυναμική διαδοχή, και αφορά είτε τις εκμεταλλεύσεις που έχουν πολύ μικρά παιδιά (αβέβαιη διαδοχή) είτε τις εκμεταλλεύσεις, των οποίων ο αρχηγός είναι έως 45 ετών, συνήθως ανύπαντρος, αλλά έχει τη πιθανότητα να παντρευτεί και να αποκτήσει διάδοχο.

Μεταβλητή «**αριθμός μελών**». Παρατηρείται μια πληθώρα διαφόρων τύπων νοικοκυριού ως προς τον αριθμό των μελών τους, με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν με επιτόπια έρευνα. Η συμπεριφορά και η στρατηγική που αναπτύσσει ένα νοικοκυριό εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τον αριθμό των μελών του και κατ' επέκταση από την ηλικία τους και τη δραστηριότητα που αναπτύσσουν.

Στο Παράρτημα III παρουσιάζονται οι τύποι νοικοκυριών ανά κατηγορία μελών (νοικοκυριά μονομελή, διμελή κτλ). Η ανάλυση που επιχειρείται αποσκοπεί μέσω της συσχέτισης του συνόλου των παραπάνω μεταβλητών να συλλεχθούν πιο λεπτομερείς πληροφορίες, όσον αφορά τη συμπεριφορά των νοικοκυριών σε σχέση με την απασχόληση των μελών τους.

7.2.2.1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ....

..... από το σύνολο των μεταβλητών που τέθηκαν σε επεξεργασία για να διαπιστωθεί η συμβολή τους στη διαμόρφωση του κτηνοτροφικού συστήματος της περιοχής διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο βάρος διαθέτουν οι μεταβλητές:

- ηλικία αρχηγού εκμετάλλευσης,
- μέγεθος νοικοκυριού ως προς τα μέλη του,
- μέγεθος εκμετάλλευσης ως προς τον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων,
- διάδοχη κατάσταση.

Καταρχήν παρατηρείται η κυριαρχία των μονομελών και διμελών νοικοκυριών σε όλες τις ομάδες του κτηνοτροφικού συστήματος με σημαντική ένταση στις ομάδες μικρού

μεγέθους εκμετάλλευσης. Η κυριαρχία αυτή αποτελεί αποτέλεσμα της αγροτικής εξόδου, της μη ανανέωσης και της γήρανσης του πληθυσμού. Εξηγείται επίσης από τις δυσκολίες, που συναντούν οι νέοι κτηνοτρόφοι για να παντρευτούν, γεγονός που βεβαιώνεται από το μεγάλο σχετικά αριθμό ανύπαντρων ανδρών και καθιστά την επισφαλή τη διαδοχή των εκμεταλλεύσεων.

Τα μονομελή και διμελή νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν το 55,6% του συνόλου των νοικοκυριών. Από αυτά μόνο το 6,5% αφορά είτε νέους σε ηλικία αρχηγούς ανύπανδρους είτε νεαρά σε ηλικία ζευγάρια και τα οποία μπορεί στο μέλλον να εξασφαλίσουν διαδοχή. Επιπλέον παρατηρείται μια συσχέτιση του νεαρού της ηλικίας των αρχηγών εκμεταλλεύσεων με το μειωμένο αριθμό μελών του νοικοκυριού και το μέγεθος του κοπαδιού. Αυτές οι περιπτώσεις ακριβώς λόγω του νεαρού της ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης διατηρούν τις δυνατότητες δυνητικής διαδοχής.

Η παραγωγική και κοινωνική δομή του κτηνοτροφικού συστήματος είναι πυραμοειδής και διαμορφώνεται ως εξής: στη βάση βρίσκονται τα νοικοκυριά με κοπάδι μικρού μεγέθους, τα οποία αντιστοιχούν σε 57,5% του συνολικού πληθυσμού τους και σε αυτό κυριαρχούν οι ηλικιωμένοι (55,4%) και οι δίχως διάδοχη κατάσταση εκμεταλλεύσεις (67%). Ανεβαίνοντας στην πυραμίδα του παραγωγικού συστήματος διαπιστώνεται συγκέντρωση των μεγάλου μεγέθους κοπαδιών, τα οποία ανέρχονται στο 7,4% των κοπαδιών και στα οποία κυριαρχούν οι νέοι σε ηλικία (89%) αρχηγοί με διάδοχη (34,3%) ή δυνητικά διάδοχη (56,2%) κατάσταση.

7.2.3. ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

Η λειτουργία του τοπικού κτηνοτροφικού συστήματος στηρίζεται στην αξιοποίηση των ιδιωτικών και δημόσιων βοσκοτόπων καθώς και της δασικής έκτασης της περιοχής έρευνας. Με βάση τις μαρτυρίες των κατοίκων, των κτηνοτρόφων και των τοπικών αρχών της περιοχής έρευνας κατά την επιτόπια έρευνα παρουσιάζεται στη συνέχεια η κατάσταση και ο τρόπος διαχείρισης των φυσικών αυτών πόρων με στόχο τη διαπίστωση του βαθμού αξιοποίησής τους, των προβλημάτων –συγκρούσεων που προκύπτουν από τη χρήση τους, αλλά και τη συμβολή τους στο ζήτημα της αειφορίας του τοπικού παραγωγικού συστήματος, καθώς και τους φορείς που εμπλέκονται στην αξιοποίησή τους.

7.2.3.1. ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ : ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Οι βοσκότοποι στην περιοχή έρευνας, αλλά και γενικότερα στη χώρα αποτελούν ένα βασικό πόρο στην οργάνωση της εκτατικής μορφής κτηνοτροφίας. Η ορθολογική σύνδεση αυτών και του εκτρεφόμενου ζωικού κεφαλαίου, σύμφωνα με τους Γούσιο Δ. (1989) και Sivignon M. (1992), συμβάλλει στην αποτελεσματική απόδοση των κτηνοτροφικών μονάδων και στη μείωση του κόστους τους παραγωγής. Η μη ορθολογική αξιοποίηση των βοσκοτόπων συνοδευόμενη από τη στασιμότητα ή και την ανάπτυξη του ζωικού πληθυσμού συμβάλλει στην ανάγκη αναζήτησης όλο και αυξανόμενης ποσότητας των απαραίτητων παραγόμενων ζωοτροφών (σπόρια και σανό), δημιουργώντας εξαρτήσεις των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας με άλλες περιοχές παραγωγής ζωοτροφών και άρα οικονομικές εκροές. Το ανάγλυφο της περιοχής, οι κλιματολογικές συνθήκες και η περιορισμένη έκταση γεωργικής γης της περιοχής έρευνας, καθώς και ο χαμηλός βαθμός εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεων συνεπικουρούν στην παραπάνω εξάρτηση.

Στο σύνολο των ορεινών περιοχών, αλλά και ειδικότερα στην περιοχή έρευνας, οι εκτάσεις που διατίθενται για τη βόσκηση ζώων αφορούσαν και αφορούν γαίες είτε χαμηλής παραγωγικότητας είτε ευρισκόμενες σε υψόμετρο απαγορευτικό για καλλιέργεια και μακριά από τον οικισμό. Οι κτηνοτρόφοι ρύθμιζαν και ρυθμίζουν εμπειρικά το χρόνο εισόδου και εξόδου καθώς και τη διάρκεια της βόσκησης στη διάρκεια του έτους σύμφωνα με την διαθέσιμη βοσκοϊκανότητα. Η ύπαρξη βοσκήσιμης έκτασης και το μέγεθός της αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα σε παλιότερες εποχές για την άσκηση της κτηνοτροφίας. Σήμερα ο παράγοντας αυτός είναι επίσης σημαντικός στην άσκηση της εκτατικής κτηνοτροφίας και ιδιαίτερα της βιολογικής κτηνοτροφίας, αλλά η άσκηση της κτηνοτροφίας εξαρτάται πλέον και από τις παραγόμενες ζωοτροφές, που στην περιοχή έρευνας εισάγονται από άλλες περιοχές, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Στην περιοχή έρευνας δεν έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες και έρευνες, όσον αφορά τη βοσκοϊκανότητα και τη βοσκοφόρτωση των βοσκήσιμων εκτάσεών της. Από μαρτυρίες των κτηνοτρόφων προκύπτει ότι οι βοσκήσιμες εκτάσεις θεωρούνται υποβαθμισμένες, διότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί παρεμβάσεις βελτίωσής τους (με σπορά, κ.ά.) και διότι είτε υπερχρησιμοποιούνται είτε δεν χρησιμοποιούνται καθόλου.

Η συνολική βοσκήσιμη έκταση στην περιοχή έρευνας σύμφωνα με τον πίνακα 7-6., είναι σημαντική και σε συνδυασμό με τα ισχύοντα στην εκτατική κτηνοτροφία

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

συμβάλλει στο να διαπιστωθεί μια πρώτη εκτίμηση για την βοσκοφόρτωσή της. Με δεδομένο λοιπόν ότι για την εκτατική κτηνοτροφία ισχύει ότι σε επίπεδο έτους, ένα (1) ζώο έχει ανάγκη για τη διατροφή του 4-5 στρέμματα ξηρικής βοσκήσιμης έκτασης, σύμφωνα με τον πίνακα 7-6., σε όλες τις κοινότητες υπολείπεται η αναγκαία βοσκήσιμη έκταση. Η πρώτη αυτή εκτίμηση οφείλει βέβαια να συνοδευτεί με μελέτη βοσκοικανότητας από ειδικούς λιβαδοπόνους, καθώς και ακριβή αποτύπωση των βοσκήσιμων χώρων που αξιοποιούνται, για να είναι σε θέση κάποιος να εκφράσει άποψη για τη βοσκοφόρτωση της βοσκήσιμης έκτασης.

Πίνακας 7-6.: Βοσκήσιμες εκτάσεις ανά τοπική κοινότητα

ΟΤΑ	Αρ. εκμ	Αρ. ζώων	Σύνολο βοσκήσιμης έκτασης στην εκμετάλλευση	Βοσκότοποι (δημόσιοι)	Συνολική έκταση βοσκοτόπων	Αναγκαία ξηρική βοσκήσιμη έκταση
(1)	(2)	(3)	(4)**	(5)	(6) = (4)+(5)	(7)=(3) X 5**
Γρανίτσα	51	1.510	633	2.000	2.633	7.550
Κέδρα *	38	2.681	519	0	519	13.405
Λεπιανά *	38	841	683	0	683	4.205
Λιθοχώρι *	23	1.050	558	0	558	5.250
Νέο Αργύρι	49	2.414	1.260	11.000	12.260	12.070
Πρασιά	43	2.737	518	11.000	11.518	13.685
Ραπτόπουλο	127	4.521	2.142	11.000	13.142	22.605
Αστροχώρι	41	2.104	891	1.000	1.891	10.520
Ελάτη	62	2.162	724	2.000	2.724	10.810
Καστανιά	77	1.588	1.524	1.000	2.524	7.940
Μεγαλόχαρη	85	4.418	1.971	12.000	13.971	22.090
Μεσόπυργος	80	5.354	1.410	4.000	5.410	26.770
Μηλιανά	49	1.345	734	2.000	2.734	6.725
Πηγές	133	5.499	2.014	2.000	4.014	27.495
Αργύρι	43	1.000	558	4.000	4.558	5.000
Βραγκιανά	70	2.872	1.278	9.000	10.278	14.360
Καταφύλλι	38	2.322	1.087	5.000	6.087	11.610
Σύνολο περιοχής	1.047	44.418	18.504	77.000	95.504	222.090

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ 2001, Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

* Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ οι κοινότητες Κέδρα, Λεπιανά και Λιθοχώρι δεν έχουν βοσκοτόπους στις χρήσεις γης. Από την επιτόπια έρευνα προέκυψε ότι οι κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις αυτών των χωριών βόσκουν τα ζώα τους δε εκτάσεις εκτός των χωριών που γειτνιάζουν και είναι προσεγγίσιμες.

** όπου 5 εννοείται τα 5 στρέμματα ξηρικού φυσικού βοσκοτόπου που έχει ανάγκη 1 ζώο για να διατραφεί, σύμφωνα με τον κανονισμό της εκτατικής κτηνοτροφίας

*** αφορά έκταση της ΧΓΕ που καλλιεργείται για την παραγωγή κτηνοτροφικών φυτών είτε ως γρασίδια για βόσκηση των ζώων.

Τέλος οι βοσκότοποι ανεξαρτήτως μεγέθους, περιβάλλονται από δασικές περιοχές κυρίως χαμηλής βλάστησης (πουνάρια), η οποία διατίθεται επίσης για βόσκηση, αλλά

και παρέχει καύσιμη ύλη για το κάθε νοικοκυριό (Thiery Rebour, 2000). Αρκετές φορές αυτή η γειτνίαση συμβάλλει στη δημιουργία συγκρούσεων με τις αρμόδιες αρχές (δασική υπηρεσία) λόγω της ανυπακοής των κτηνοτρόφων στις απαγορεύσεις των Υπηρεσιών.

❖ *Ιδιοκτησιακό καθεστώς*

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ -απογραφή 2001 το σύνολο των εκτάσεων των βοσκοτόπων ανέρχεται σε 77 χιλιάδες στρέμματα. Στις ΤΚ Κέδρων, Λεπιανών και Λιθοχωρίου δεν καταγράφονται βοσκότοποι σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, οι κάτοικοι ενοικιάζουν βοσκοτόπους σε γειτονικές κοινότητες, για να βοσκήσουν τα ζώα τους και αξιοποιούν σημαντική γεωργική γη (γρασίδα).

Η δημογραφική μεταβολή της κοινωνίας μιας ορεινής περιοχής συμβάλλει στην αλλαγή των βασκήσιμων εκτάσεων που αξιοποιούνται. Υπάρχει μια χωρική διαφοροποίηση ως προς τη αξιοποίηση των βοσκήσιμων εκτάσεων, οι μεν ηλικιωμένοι συνεχίζοντας να ασχολούνται με την κτηνοτροφία, αλλά με μικρότερου μεγέθους κοπάδι αξιοποιούν βοσκήσιμες εκτάσεις (ιδιωτικές ή δημόσιες), που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τον οικισμό, ενώ οι νεώτεροι αξιοποιούν τις βοσκήσιμες εκτάσεις σε μεγαλύτερα υψόμετρα. Η συγκέντρωση σημαντικού αριθμού εκτρεφόμενων ζώων οδηγεί συχνά σε υπερβόσκηση, καθώς και στην ποιοτική υποβάθμιση των βοσκήσιμων εκτάσεων.

Με βάση την προέρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε σε οκτώ Δημοτικά Διαμερίσματα της περιοχής έρευνας με σκοπό τον προσδιορισμό τάσεων στην περιοχή, διαπιστώθηκε ότι :

- α.** οι βοσκότοποι που χρησιμοποιούνται από τα μεγάλου μεγέθους κοπάδια είναι οι πλέον παραγωγικοί –αποδοτικοί, βρίσκονται σε υψόμετρο άνω των 1.500 μ και απέχουν πάνω από πέντε χιλιόμετρα από τον κάθε οικισμό. Στους χώρους αυτούς έχουν υλοποιηθεί παρεμβάσεις από Δασικές Υπηρεσίες,
- β.** οι βοσκότοποι χαμηλής παραγωγικότητας ή τμήματα δασικής έκτασης συνιστούν τις βοσκήσιμες εκτάσεις για εκμεταλλεύσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους και εκμεταλλεύσεις με ηλικιωμένο αρχηγό και βρίσκονται σε κοντινή απόσταση στον οικισμό ή τον περιβάλλον.

Εκτός των βοσκοτόπων και σύμφωνα με τα στοιχεία του ΜΑΑΕ (1997), στην περιοχή έρευνας 18,5 χιλιάδες στρέμματα γεωργικής γης καλλιεργούνται με γρασίδα οπότε και συνιστούν βοσκήσιμες εκτάσεις σε επίπεδο εκμετάλλευσης (καλλιεργούμενη έκταση

για παραγωγή ζωοτροφών καθώς λιβάδια και γρασίδια), αντιστοιχούν δε στο 76% της συνολικής καλλιεργούμενης γης της περιοχής.

❖ *Κατανομή βοσκοτόπων ανά οικογένεια*

Στην περιοχή έρευνας δεν συναντάμε και μάλλον δεν θα πρέπει να υπήρξε, από ότι υποστηρίχθηκε από τους παραγωγούς, ποτέ κοινοτική εκμετάλλευση (τσελιγκάτο) κάτω από την καθοδήγηση τσέλιγκα. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Sivignon (1992) στο έργο του για τη Θεσσαλία. Αυτή η μορφή οργάνωσης των κτηνοτρόφων σύμφωνα με μαρτυρίες είχε αναπτυχθεί στα βόρεια της περιοχής που εξετάζουμε. Επίσης από μαρτυρίες παραγωγών δεν έγινε ποτέ κατανομή των βοσκοτόπων μιας κοινότητας σε οικογένειες, φαινόμενο συχνό σε περιοχές, όπου επικρατούσε ο θεσμός του τσελιγκάτου. Ο βοσκότοπος ήταν πάντα κοινός για όλους.

❖ *Σύστημα διαχείρισης βοσκοτόπων*

Σύμφωνα με μαρτυρίες παραγωγών δεν υπήρξε ποτέ οργανωμένο σύστημα διαχείρισης των βοσκότοπων. Η είσοδος των ζώων στο βοσκότοπο (κοινοτικό, δημόσιο, διακατεχόμενο, ιδιωτικό) γίνεται μέσα Μαΐου και η αναχώρηση από εκεί τέλη Οκτωβρίου. Το υπόλοιπο χρονικό διάστημα τα ζώα παραμένουν σταβλισμένα, (εκτός των δυτικών τοπικών κοινοτήτων της Δ.Ε. Τετραφυλλίας, όπου είναι συνεχώς σταυλισμένα), δεδομένου ότι οι καιρικές συνθήκες καθιστούν δύσκολη έως αδύνατη τη βόσκηση. Η βόσκηση διεξάγεται ανάλογα και με τις καιρικές συνθήκες σε εκτάσεις α) ιδιόκτητες με γρασίδια ή και β) δημόσιες-κοινοτικές κοντά στον οικισμό. Η επιλογή του χώρου βόσκησης εξαρτάται από το μέγεθος του κοπαδιού και από την ηλικία του αρχηγού. Τα μεγάλα κοπάδια βόσκουν στους μακρινούς βοσκοτόπους, ενώ τα μικρά κοπάδια ή ακόμη και τα μεσαίου μεγέθους με ηλικιωμένο αρχηγό βόσκουν σε χώρους κοντά στην οικία του νοικοκυριού.

Για τη χρήση των βοσκοτόπων που διαχειρίζεται ο δήμος, οι παραγωγοί δίδουν αντίτιμο βόσκησης (φόρος βόσκησης) για τα εκτρεφόμενα ζώα. Μια εκμετάλλευση που εκτρέφει έως 10 ζώα δεν πληρώνει φόρο βόσκησης. Αυτή η πρακτική βοηθά τις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εκτρέφουν στην πραγματικότητα αυτά τα ζώα για να καλύψουν τις ανάγκες ιδιοκατανάλωσης του νοικοκυριού τους.

❖ *Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι βοσκότοποι*

Όσον αφορά το ζήτημα των βοσκότοπων παρουσιάζονται σε όλη την περιοχή έρευνας τα εξής προβλήματα:

◆ υποβάθμιση της ποιότητας των βοσκοτόπων εξαιτίας της :

- α. συνεχής χρήσης και συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού εκτρεφόμενου ζώων και
- β. εγκατάλειψής τους και πρόκλησης διαβρώσεων, οι οποίες εντείνονται λόγω της μεταβολής των καιρικών συνθηκών,

◆ συγκρούσεις μικρής έκτασης μεταξύ των παραγωγών και του Δασαρχείου. Οι συγκρούσεις είναι μικρής έντασης, διότι το Δασαρχείο διενεργεί «ελαστικούς» ελέγχους και παρεμβαίνει μόνο κατόπιν καταγγελιών.

Η ανελαστικότητα του ελληνικού θεσμικού πλαισίου (δασική νομοθεσία) περιορίζει την άσκηση κτηνοτροφικής δραστηριότητας στους δασικούς βοσκότοπους και φυσικά δεν επιτρέπει την εγκατάσταση μόνιμων σταβλικών εγκαταστάσεων, με αποτέλεσμα αυτό να έχει επιπτώσεις στις συνθήκες διαβίωσης τόσο των κτηνοτρόφων όσο και των ζώων τους και άρα στις αποδόσεις των ζώων. Επιτρέπει μόνο την υλοποίηση ορισμένων σημειακών παρεμβάσεων (ποτίστρας, διάνοιξης δασικού οδικού δικτύου, κ.ά.) τα οποία αποφασίζονται και υλοποιούνται από το Δασαρχείο στους δασικούς βοσκοτόπους κατόπιν διαχειριστικών μελετών.

Σε αρκετές τοπικές κοινότητες το σύνολο των κοινοτικών και ιδιωτικών βοσκοτόπων είτε δεν επαρκούν είτε δεν έχουν βελτιωθεί με κατάλληλες παρεμβάσεις, ώστε να αναβαθμιστεί η βοσκοϊκανότητά τους, με αποτέλεσμα να είναι εμφανές το πρόβλημα της στενότητας του χώρου βόσκησης. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται από τη μη ορθολογιστική διαχείριση –χρήση της βοσκήσιμης γης.

Η έρευνα έφερε στην επιφάνεια τη διαφορά απόψεων, που υπάρχει μεταξύ των παραγωγών ως προς την ποιότητα των βοσκοτόπων. Οι απόψεις αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία ως εξής :

- ◆ οι ηλικιωμένοι παραγωγοί υποστήριξαν ότι η ποιότητα του βοσκότοπου, όσον αφορά το χορτάρι του, είναι σχετικά καλή, αντίθετα
- ◆ οι νεώτεροι σε ηλικία παραγωγοί υποστήριξαν ότι υπάρχει πρόβλημα λόγω της συνεχούς χρήσης τους, «το χορτάρι είναι λιγότερο και χαμηλότερης ποιότητας».

Οι νέοι παραγωγοί υποστηρίζουν ότι προσπαθούν να καθυστερούν σε ορισμένες περιπτώσεις την «είσοδό τους» σε βοσκότοπο προσπαθώντας να επιτρέψουν τη βελτίωσή του. Και οι δύο ομάδες απαντήσεων συνδέουν την υποβάθμιση της

ποιότητας των βοσκοτόπων με την αλλαγή των καιρικών συνθηκών. Η σύνδεση της διαφοράς των απόψεων με την ηλικία εξηγείται επίσης από το γεγονός, ότι, όπως προαναφέραμε, οι νεότεροι αρχηγοί αναζητούν ποιοτικούς βοσκοτόπους σε πιο μακρινές αποστάσεις σε αντίθεση με τους πιο ηλικιωμένους, οι οποίοι περιορίζονται στους όμορους με τον οικισμό βοσκοτόπους. Αλλά επίσης από το γεγονός, ότι οι νεότεροι σε ηλικία κτηνοτρόφοι στοχεύουν περισσότερο στην αύξηση της γαλακτοπαραγωγής του κοπαδιού τους.

❖ *Αντιμετώπιση των προβλημάτων στο ζήτημα των βοσκοτόπων*

Παρόλο που σημαντικό τμήμα των κτηνοτρόφων υποστηρίζει ότι υπάρχει πρόβλημα ως προς την ποιότητα του βοσκοτόπου, δεν έχουν κάνει οι ίδιοι καμιά προσπάθεια για να το αντιμετωπίσουν. Σύμφωνα με τους παραγωγούς το πρόβλημα της ποιότητας του βοσκοτόπου έπρεπε να είχε αντιμετωπιστεί από το Κράτος. Δεν πιστεύουν ότι είναι δική τους ευθύνη ή ότι οι ίδιοι μπορούν και οφείλουν να ενεργοποιηθούν για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Η βελτίωση των βοσκοτόπων, όπου έχει πραγματοποιηθεί, είναι αποτέλεσμα δράσεων του Δασαρχείου. Αλλά ακόμη και αυτές οι ενέργειες περιορίζονται σε διάνοιξη δρόμων (που είναι σημαντική ως παρέμβαση) και κατασκευή ποτιστρών, καταφυγίων και στεγάστρων για τους κτηνοτρόφους και στεγάστρων για τα ζώα. Σε όλους τους παραγωγούς έχει διαμορφωθεί η άποψη ότι βελτίωση βοσκοτόπων σημαίνει κατασκευή υποδομών και όχι η βελτίωση των ποιοτικών χαρακτηριστικών των βοσκοτόπων.

Μόνο μια φορά έχει γίνει αερολίπανση στα Κέδρα και στη Μεγαλόχαρη, δράση η οποία κατά τους παραγωγούς δεν μπορεί να συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας των βοσκοτόπων. Παράλληλα δεν μπορούν να αντιληφθούν τη δική τους ενεργή συμμετοχή σ' αυτή τη διαδικασία μέσω της ανάληψης δράσεων και πρωτοβουλιών (σποράς, αλλαγής των συνηθειών και χρόνων βόσκησης, κ.ά.). Η μακροχρόνια εφαρμογή του μοντέλου ανάπτυξης από την Πολιτεία, το οποίο βασιζόταν στη δημιουργία υποδομών και την ενθάρρυνση της ατομικότητας, κάνει εμφανή τα αποτελέσματά της πλέον στο ζήτημα της διαχείρισης κοινών αγαθών, όπως αυτό της βοσκήσιμης έκτασης, και στην αντίληψη της συμμετοχικότητας.

Η εκτροφή των ζώων στην περιοχή έρευνας θα μπορούσε σε παλιότερη εποχή να χαρακτηριστεί ως ελευθέρας βοσκής, δεδομένου ότι η εποχή εισόδου στους βοσκοτόπους συνέπιπτε με την εποχή του τέλους της γαλακτοπαραγωγής, οπότε δεν ήταν απαραίτητη η φύλαξή τους, και η μη ύπαρξη λύκων και αρκούδων δεν καθιστούσε απαραίτητη την επίβλεψη της βόσκησης τους. Τα τελευταία έτη η εμφάνιση λύκου⁹³ στην περιοχή επιβάλλει πλέον την παρουσία βοσκού καθ' όλη την περίοδο βόσκησης των ζώων (Μάιος έως Οκτώβριος) με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι ώρες που διατίθενται στη βόσκηση.

Είναι γνωστό ότι η περιοχή αυτή είναι η νοτιότερη περιοχή της Πίνδου όπου ζει ο γκρίζος λύκος, ο αυτόχθονας σύμφωνα με τον «ΑΡΚΤΟΥΡΟ» (μΚΟ που ασχολείται με τη προστασία άγριων ζώων, όπως ο λύκος και η αρκούδα), ο οποίος εκτός των άλλων τελεί και υπό εξαφάνιση. Ωστόσο, επειδή στα βόρεια της περιοχής έρευνας τα έργα για την εκτροφή του Αχελώου, τα οποία όπως υποστηρίζει μέλος της περιβαλλοντικής οργάνωσης «ΑΡΚΤΟΥΡΟΣ» εκτός ότι έχουν προκαλέσει πολλά περιβαλλοντικά προβλήματα, διέκοψαν και τον ρου της πορείας του λύκου, θεωρείται απίθανη η εκδοχή να είναι λύκος το ζώο, που προκαλεί καταστροφές στα κοπάδια και επιβάλλει στους κτηνοτρόφους την παρουσία τους κατά την περίοδο βόσκησης.

Αναλυτικά η έρευνα μας έδωσε τα παρακάτω στοιχεία –πληροφορίες ως προς τη διαχείριση των βοσκήσιμων εκτάσεων.

- ☆ Στο Αργύρι οι κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις είναι μικρού μεγέθους. Σε κάθε εκμετάλλευση ο αριθμός των ζώων κυμαίνεται από 1 έως 50. Οι βοσκήσιμες εκτάσεις βρίσκονται κοντά στον οικισμό και είναι συγκεντρωμένες στη βόρεια – ανατολική πλευρά του και του συνοικισμού του, Μεγάλη Πέτρα. Στους οικισμούς αυτούς υπάρχουν διαθέσιμες προς βόσκηση εκτάσεις, οι αποκαλούμενες «Λάκκες», οι οποίες είναι εκτάσεις μικρές σε έκταση. Στο δεύτερο συνοικισμό του Αργυρίου, στον Μακρύκαμπο, δεν υπάρχει διαθέσιμη κοινή βοσκήσιμη έκταση, για αυτό οι παραγωγοί χρησιμοποιούν μέρος της γεωργικής γης τους για τη

⁹³ Οι παραγωγοί της ανατολικής πλευράς της περιοχής έρευνας (τμήμα που ανήκει στη ΠΕ Καρδίτσας και ΠΕ Ευρυτανίας) εκφράζουν την άποψη ότι στις περιοχές βόσκησης δεν πρόκειται για λύκο, αλλά για σκυλί-λυκόσκυλο, που αφέθηκε ελεύθερο είτε από οικολόγους είτε από ασυνείδητους.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

βόσκηση των ζώων. Οι βοσκήσιμες εκτάσεις είναι ίδιες τόσο το χειμώνα όσο και το καλοκαίρι. Συνήθως αφήνουν να βόσκουν τα ζώα μόνα τους είτε κλεισμένα στον ειδικό χώρο είτε στο βοσκότοπο.

- ☆ Στα Βραγκιανά υπάρχουν βοσκήσιμες εκτάσεις, οι οποίες βρίσκονται 5 χιλιόμετρα από τον κεντρικό οικισμό, στα όρια του δημοτικού διαμερίσματος με τα δημοτικά διαμερίσματα Στεφανιάδας και Μάραθου. Οι βοσκότοποι βρίσκονται σε περιοχή, της οποίας το υψόμετρο κυμαίνεται από 1.600μ. έως 2.000μ.
- ☆ Στο Μάραθο οι βοσκήσιμες εκτάσεις βρίσκονται επίσης σε μεγάλο υψόμετρο και συγκεντρώνονται - χωροθετούνται στα όρια του δημοτικού διαμερίσματος με τη Στεφανιάδα και τα Βραγκιανά.
- ☆ Στα Κέδρα ο βοσκότοπος βρίσκεται σε έκταση μεταξύ των Δημοτικών Διαμερισμάτων Πρασιάς και Λεοντίτου σε υψόμετρο που κυμαίνεται από 1.200 μ. έως 2.100 μ. Την χειμερινή περίοδο σήμερα τα ζώα είναι οικόσιτα.
- ☆ Στη Μεγαλόχαρη τα κοπάδια βόσκουν την καλοκαιρινή περίοδο στον κοινό βοσκότοπο που μοιράζονται με άλλες πέντε γειτονικές κοινότητες, ενώ στη χειμερινή περίοδο είναι οικόσιτα και βόσκουν σε βοσκές - γρασίδια.

Οι παραγωγοί υποστηρίζουν ότι στο σύνολο της περιοχής, παλαιότερα –πριν την δεκαετία του 1970- παρ' όλο που υπήρχε μεγαλύτερος αριθμός ζώων και εκμεταλλεύσεων, η βόσκηση διαρκούσε όλο το χρόνο διότι οι ζωοτροφές, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν επαρκείς. Η βόσκηση καθ' όλο το έτος οφείλεται και στο γεγονός ότι η ράτσα των ζώων ήταν προσαρμοσμένη στις συνθήκες της περιοχής και χρησιμοποιούνταν όλες οι προς βόσκηση περιοχές / εκτάσεις.

Η εκτροφή βελτιωμένων φυλών σήμερα στην περιοχή έρευνας σε συνδυασμό με την επιδίωξη των παραγωγών για αύξηση του παραγόμενου γάλακτος ανά ζώο συμβάλλει στο να παρατείνεται ο χρόνος στάβλισης και άρα η ελεγχόμενη σίτιση των ζώων, με συνέπεια την εντεινόμενη χρήση ζωοτροφών και άρα εξάρτηση από την εξωτερική αγορά. Το γεγονός αυτό δημιουργεί περιορισμούς σε οποιαδήποτε προσπάθεια ιδιοτυποποίησης των προϊόντων της περιοχής.

7.2.3.2. ΔΑΣΟΣ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Το δάσος αποτελεί ένα φυσικό πόρο της περιοχής, ο οποίος κυριαρχεί καλύπτοντας το 63% της συνολικής έκτασής της. Οι δασικές εκτάσεις καλύπτονται κυρίως από Ελάτη, Δρυ και διάφορα αειθαλή πλατύφυλλα, καθώς και από Κέδρο, Μαλακόκεδρο,

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Καστανιά, Γαύρο, Φιλίκι, Κουμαριά, Φράξο, Σφένδαμο, Κοκορεβυθιά, Κρασιά, Πλατάκι. Ανάμεσα στα δένδρα των δασικών εκτάσεων φύονται διάφοροι θάμνοι και ποώδη φυτά (Βάτος, Φτέρη, Αγριοτριανταφυλλιά, Κληματίδα, κ.ά.).

Το ανάγλυφο του εδάφους της περιοχής παρουσιάζει μεγάλες κλίσεις, ενώ το υπέδαφος εμφανίζει τάσεις αποσάθρωσης. Το δάσος αποτελεί τη μοναδική προστασία των ορεινών εδαφών της περιοχής από διαβρώσεις και ταυτόχρονα συμβάλλει στην οικονομία του νερού της περιοχής. Παρατηρούνται βέβαια, όπως σε όλες τις περιοχές, όπου ασκείται η εκτατική κτηνοτροφία, ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ δασικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων.

Η πανίδα της περιοχής έρευνας χαρακτηρίζεται ως υποβαθμισμένη εξαιτίας της παράνομης θήρας και της καταστροφής φυσικών τόπων διαβίωσης και αναπαραγωγής των ειδών. Τα πιο κοινά είδη πτηνών είναι: λαγός, μπεκάτσες, πέρδικα, καρδερίνα, ορτύκια, σπουργίτια, κοτσύφια, γεράκια, κάργιες, κίσσες, κουκουβάγιες, σταυραετοί κ.λπ. Όσον αφορά τη χερσαία πανίδα συναντώνται: αλεπούδες, νυφίτσες, κουνάβια, αρκούδες (υποστηρίζεται ότι υπάρχει πέρασμα), λύκοι (σε εξασφάλιση), αγριογούρουνα (υπήρχαν στη περιοχή της κοινότητας Καταφυλλίου), λαγοί, σκίουροι, ασβοί, σκαντζόχοιροι, καθώς και διάφορα είδη ποντικών, χελώνας, σαύρας και φιδιών.

Η σχέση βόσκησης και δασικής παραγωγής εξαρτάται από την ένταση της κάθε δραστηριότητας. Ο εμπλουτισμός τόσο των αντιπυρηνικών ζωνών, όσο και των γυμνών επιφανειών με λιβαδικά φυτά είναι δυνατόν να προσφέρει βοσκήσιμη ύλη, αλλά και να συμβάλλει στην προστασία του εδάφους από τη διάβρωση. Απαιτείται κατά συνέπεια τόσο η δασική, όσο και η λιβαδοπονική διαχείριση των περιοχών. Κατά κανόνα απαιτείται η συντηρητική φόρτιση των δασών και η προσαρμογή σε αυτή του αριθμού των ζώων. Ο αριθμός αυτός πρέπει να προσαρμόζεται τόσο στη βοσκήσιμη ύλη όσο και στο διαθέσιμο νερό.

Τέλος παρόλη την κυριαρχία του δασικού πλούτου στην περιοχή έρευνας δεν έχουν γίνει δράσεις και έργα, που να συμβάλλουν στην εκμετάλλευσή του ως πλουτοπαραγωγικού πόρου ούτε παραγωγικά ούτε τουριστικά. Η υλοτόμηση, που πραγματοποιείται με βάση διαχειριστικές μελέτες που εκπονούνται ανά πενταετία, από εργολάβο, δεν αποδίδει στην περιοχή παρά μόνο τα έσοδα των δασεργατών, που αξιοποιούνται κατά την υλοτόμηση.

7.2.3.3. ΥΔΑΤΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ: ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Οι υδατικοί πόροι αποτελούν ένα σημαντικό πόρο για την περιοχή. Παρόλο που στο σύνολό της η περιοχή διασχίζεται από ποτάμια διαφόρου μεγέθους, αυτά συμβάλλουν ελάχιστα ως πλουτοπαραγωγικός πλούτος. Ο Αχελώος, ο κυρίαρχος υδάτινος πόρος στην περιοχή έρευνας, αποτελεί το φυσικό όριο των περιφερειακών ενοτήτων Καρδίτσας και Άρτας. Στο σημείο, όπου η ύπαρξη υδάτινου στοιχείου συνοδεύεται από ομαλές κλίσεις εδάφους, αναπτύσσεται η γεωργική δραστηριότητα και στα σημεία αυτά η καλλιέργεια είναι 100% αρδευόμενη.

Σύμφωνα εξάλλου με τα στοιχεία των συνεντεύξεων η άρδευση στην περιοχή έρευνας πραγματοποιείται με φυσική ροή. Σε ορισμένα δημοτικά διαμερίσματα όπως Αργύρι, Κέδρα, Βραγκιανά, έχουν κατασκευαστεί δεξαμενές για τη συγκράτηση και διαχείριση του νερού. Οι δεξαμενές αποτελούν αποθηκευτικούς χώρους νερού, που χρησιμοποιούνται για την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, που βρίσκονται σε κάποιο υψόμετρο και μακριά από φυσικό υδατικό πόρο (ποτάμι ή χειμάρρο ή πηγή). Στη περιοχή, όπου εκτείνεται η γεωργική έκταση του Νέου Αργυρίου και του Ραπτόπουλου υπάρχουν δύο αρδευτικά έργα, τα οποία αντλούν νερό από τον Αχελώο και το χρησιμοποιούν για την άρδυσή της. Το ίδιο συμβαίνει και στο συνοικισμό Τσιφλίκι στη Μεγαλόχαρη και στο συνοικισμό Αδράνοβο στο Καταφύλλι. Τα αρδευτικά έχουν υλοποιηθεί από την Υπηρεσία Υδάτινων Πόρων της αντίστοιχης ΠΕ. Το νερό μεταφέρεται με αγωγούς και αποθηκεύεται σε δεξαμενές, πριν διατεθεί προς άρδευση.

Στα σημεία, όπου έχουν αναπτυχθεί –εξασφαλισθεί αρδευτικά συστήματα παρατηρείται αύξηση της γεωργικής δραστηριότητας και της καλλιεργούμενης αρδευόμενης έκτασης. Η γεωργική γη εκτείνεται εκατέρωθεν του ποταμού και των χειμάρρων και όλη η υπόλοιπη έκταση της περιοχής είτε διατίθεται προς βόσκηση είτε αποτελεί δασική έκταση.

7.2.4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Από την έρευνα διαπιστώνεται μια διάσταση στις απαντήσεις των παραγωγών και των αρχών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο ζήτημα των προοπτικών της κτηνοτροφικής δραστηριότητας στην περιοχή.

- οι εκπρόσωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης υποστηρίζουν ότι η στήριξη της κτηνοτροφίας θα επέλθει εμμέσως, με τη δημιουργία άλλων δραστηριοτήτων στην

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

περιοχή, όπως η δημιουργία μικρών υδροηλεκτρικών, η ανάπτυξη τουριστικού ρεύματος με την χρήση πόρων της περιοχής (δασικού πλούτου, του Αχελώου, κ.ά.), τα οποία θα αποφέρουν κέρδη στο Δήμο, θα δημιουργήσουν θέσεις εργασίας αλλά και συμπληρωματικό εισόδημα στους κατοίκους. Όπως υποστηρίχθηκε και από τους τρεις δημοτικούς άρχοντες της περιοχής, γίνεται μια προσπάθεια διαδημοτικής συνεργασίας μεταξύ των τριών όμορων και παραποτάμιων δήμων με στόχο την κοινή ανάπτυξη μέσω της δημιουργίας «ορεινού κέντρου» με δραστηριότητες και πρωτοβουλίες, που αφορούν τη βελτίωση του οδικού δικτύου, την οργάνωση πολιτιστικών δρώμενων, τουριστικής ανάπτυξης, κλπ.

Γενικά θεωρούν ότι η διατήρηση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, οι οποίες θα προέλθουν από την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων. Θεωρούν ότι η κτηνοτροφία θα στηριχθεί ή θα συνεχίσει να υπάρχει ως δραστηριότητα στην περιοχή, αν ο αρχηγός ή και μέλος της εκμετάλλευσης αναπτύξει συμπληρωματικά μια νέα δραστηριότητα. Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να επιδιωχθεί από τον ίδιο τον παραγωγό ή να δημιουργηθεί από την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

- *οι απόψεις των παραγωγών ποικίλλουν ανάλογα με την ηλικία τους. Οι ηλικιωμένοι παραγωγοί υποστηρίζουν ότι «η κτηνοτροφία θα εκλείψει στην επόμενη δεκαετία», καθώς και το ότι «η κτηνοτροφία θα εξαφανιστεί με την έλλειψη παροχής επιδοτήσεων», διότι πιστεύουν ότι η εκτροφή ζώων δεν θα συμφέρει οικονομικά. Οι νέοι σε ηλικία παραγωγοί και κυρίως αυτοί που έχουν ενταχθεί σε κάποιο κανονισμό υποστηρίζουν ότι «η πραγματικότητα στην κτηνοτροφική δραστηριότητα είναι μεν δύσκολη, αλλά δίδονται αρκετοί διέξοδοι που επιτρέπουν τη διατήρηση και τη συνέχισή της». Οι νέοι σε ηλικία παραγωγοί, οι οποίοι δεν έχουν εκσυγχρονισθεί αλλά ακολουθούν τις τεχνικές και μεθόδους, που διδάχθηκαν από τους πατεράδες τους, έχουν την ίδια άποψη με τους ηλικιωμένους παραγωγούς, χωρίς ωστόσο να αποκλείουν τη δυνατότητα θετικών προοπτικών.*

7.2.5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το τοπικό κτηνοτροφικό σύστημα και οι συνιστώσες του (ανθρώπινο δυναμικό, ζωικό κεφάλαιο, βοσκήσιμες εκτάσεις, δασικές εκτάσεις, νερό) στην περιοχή έρευνας, όπως παρουσιάστηκε μέσα από τις αναλύσεις και τις μαρτυρίες των παραγωγών, αποτελούν παρά την ποιότητά τους κοινότυπους (*generique*) πόρους (Γουσιος Δ., 2013) για την

περιοχή έρευνας γεγονός που ενδυναμώνει τη μειονεξία της περιοχής έρευνας στο πλαίσιο του κυρίαρχου μοντέλου ανάπτυξης. Τόσο η περιοχή όσο και το παραγωγικό σύστημα και οι συνιστώσες του διαθέτουν χαρακτηριστικά, όπως η ιστορία, η κληρονομιά, ο πολιτισμός, οι τεχνικές -πρακτικές, κ.ά., η αξιοποίηση των οποίων μπορεί να προσδώσει χωρικούς δεσμούς στα παραγόμενα προϊόντα –υπηρεσίες αλλά και στο ίδιο το τοπικό κτηνοτροφικό σύστημα μετατρέποντάς το σε παράγοντα ανάπτυξης (Campagne P., Pecqueur B., 2012, Γούσιος Δ., 2013).

7.3. ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Η γεωργική εκμετάλλευση αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα οργανωμένο και όχι ως μια παράθεση μονάδας παραγωγής ή και τρόπων και τεχνικών παραγωγής, αν λάβουμε υπόψη ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως οι εσωτερικές σχέσεις και την άρθρωσή τους οι οποίες είναι μεταβαλλόμενες, δύναται να συμβάλλει στη κατανόηση της λειτουργίας του τοπικού παραγωγικού συστήματος γενικότερα και της σχέσης του με το εξωτερικό περιβάλλον του. Στη παρούσα παράγραφο μελετάται η εκμετάλλευση στην περιοχή έρευνας για να γίνει κατανοητή η διατήρηση και αναπαραγωγή ενός σημαντικού πυρήνα εκμεταλλεύσεων πέραν από τη λογική του κυρίαρχου μοντέλου ανάπτυξης.

7.3.1. ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ

Η κυριαρχία της αιγοπροβατοτροφίας ως δραστηριότητας εξηγεί, γιατί τα κύρια προϊόντα που παράγονται στην περιοχή είναι το γάλα και το κρέας των αιγοπροβάτων. Το μαλλί και το δέρμα αποτελούν υποπροϊόντα της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, τα οποία σήμερα δεν έχουν σημαντική οικονομική αξία λόγω μείωσης της ζήτησης και των χαμηλών τιμών.

Έχει αναφερθεί ήδη ότι δεν υπάρχει μεταποιητική μονάδα –γαλακτοκομικές επιχειρήσεις εντός της περιοχής έρευνας. Η κτηνοτροφική εκμετάλλευση μεταποιεί γάλα μόνο για να καλύψει τις ανάγκες της ιδιοκατανάλωσης, καθώς και τις ανάγκες απόδημων συγγενών, φίλων και γνωστών. Παρά τη φήμη των προϊόντων αυτών για την ποιότητά τους δεν υπάρχει επίσημη πιστοποίηση που θα συνέβαλε στην ιδιοτυπία τους.

7.3.2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ

Η αλληλεξάρτηση των τύπων εκμεταλλεύσεων και νοικοκυριών και ως εκ τούτου η συνοχή του τοπικού συστήματος βασίζεται στους ακόλουθους παράγοντες:

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

- ✓ μέγεθος εκμεταλλεύσεων,
- ✓ φυσικά χαρακτηριστικά: γεωργική γη, καλλιέργειες, ζωοτροφές, ζωικό κεφάλαιο,
- ✓ κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης,
- ✓ δραστηριότητα αρχηγού εκμετάλλευσης,
- ✓ τεχνο-οικονομικός προσανατολισμός (ΤΟΠ),
- ✓ οικονομικό μέγεθος,
- ✓ βαθμός προβληματικότητας εκμεταλλεύσεων,
- ✓ συσχέτιση της προβληματικότητας των εκμεταλλεύσεων με το επάγγελμα των αρχηγών.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ανάλυση του κάθε παράγοντα:

- ✓ **το μέγεθος εκμεταλλεύσεων,**

από τη συσχέτιση (πίνακας 7-7.) των τύπων εκμεταλλεύσεων και των τύπων νοικοκυριών ανά κατηγορία κτηνοτροφικής ομάδας (όπως αυτές προέκυψαν από την τυπολόγηση του κτηνοτροφικού συστήματος σελ.264 (πίνακας7-4.) διαπιστώνεται ότι οι κτηνοτροφικές ομάδες με μικρό αριθμό ζώων συγκεντρώνονται στους τύπους νοικοκυριού: «πολυδραστήριο» και «μικρής κλίμακας». Οι κτηνοτροφικές ομάδες, που αφορούν τις εκμεταλλεύσεις με μικρό αριθμό ζώων (από 0-50 ζώα), είναι διάσπαρτες σε όλους τους τύπους εκμεταλλεύσεων και νοικοκυριών. Αντίθετα στις κτηνοτροφικές ομάδες με αρκετό έως πάρα πολύ σημαντικό αριθμό ζώων (90+ ζώα) διαπιστώνεται μια συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων στους τύπους νοικοκυριού: «πολυδραστήριο» και ιδιαίτερα «δυναμικό αγροτικό».

Πίνακας 7-7.: Συσχέτιση τύπου εκμετάλλευσης – τύπου νοικοκυριού ανά κτηνοτροφική ομάδα

Κτηνοτροφικές ομάδες	Τύποι εκμετάλλευσης	Τύποι νοικοκυριού				Σύνολο
		Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	
ζώα = 0	μικρές	12			32	44
	μη ενεργές	2			9	11
	σχετικά μη ενεργές	4		6		10
	σχετικά ενεργές	2		1		3
	αρκετά ενεργές	2	5			7
	πολύ ενεργές	1				1
	Σύνολο	23	5	7	41	76
ζώα : 1-9	μικρές	4			23	27
	μη ενεργές	1			1	2
	σχετικά μη ενεργές	2		2		4
	αρκετά ενεργές	1	1			2
	Σύνολο	8	1	2	24	35
ζώα : 10 -30	μικρές	38			173	211
	μη ενεργές	17			45	62
	σχετικά μη ενεργές	27		47		74
	σχετικά ενεργές	34		45		79
	αρκετά ενεργές	27	25			52
	πολύ ενεργές	9	12			21
	Σύνολο	152	37	92	218	499
ζώα : 31 - 50	μικρές	4			9	13
	μη ενεργές	4			14	18
	σχετικά μη ενεργές	4		11		15
	σχετικά ενεργές	10		34		44
	αρκετά ενεργές	27	43			70
	πολύ ενεργές	8	18			26
	Σύνολο	57	61	45	23	186
ζώα : 51 - 90	μικρές	1			1	2
	μη ενεργές	4			9	13
	σχετικά μη ενεργές	6		7		13
	σχετικά ενεργές	2		15		17
	αρκετά ενεργές	19	29			48
	πολύ ενεργές	18	43			61
	Σύνολο	50	72	22	10	154
ζώα : 91 -114	σχετικά ενεργές			1		1
	αρκετά ενεργές	2	4			6
	πολύ ενεργές	10	17			27
	Σύνολο	12	21	1		34

(συνέχεια)

Κτηνοτροφικές ομάδες	Τύποι εκμετάλλευσης	Τύποι νοικοκυριού				Σύνολο
		Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	
ζώα : 115-150	σχετικά ενεργές			1		1
	πολύ ενεργές	8	28			36
	Σύνολο	8	28	1		37
ζώα : 151-197	πολύ ενεργές	2	13			15
	Σύνολο	2	13			15
ζώα >=200	πολύ ενεργές	6	22			28
	Σύνολο	6	22			28
Σύνολο	μικρές	59	0	0	238	297
	μη ενεργές	28	0	0	78	106
	σχετικά μη ενεργές	43	0	73	0	116
	σχετικά ενεργές	48	0	96	0	144
	αρκετά ενεργές	78	107	1	0	186
	πολύ ενεργές	62	153	0	0	215
	Σύνολο	318	260	170	316	1.064

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

Επιβεβαιώνεται με την ανάλυση αυτού του παράγοντα και η μετατόπιση του βάρους των εκμεταλλεύσεων ανάλογα με το μέγεθός τους μεταξύ των τύπων νοικοκυριών.

✓ **φυσικά χαρακτηριστικά:** γεωργική γη, καλλιέργειες, ζωικό κεφάλαιο,

Από την ανάλυση του παράγοντα φυσικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών διαπιστώνεται ότι η ομάδα των μικρής κλίμακας νοικοκυριών διαθέτουν τη μεγαλύτερη γεωργική έκταση, την οποία χρησιμοποιούν για τη παραγωγή ζωοτροφών, για καλλιέργεια δένδρων και ως βοσκότοπο, καθώς και το μεγαλύτερο όγκο των ζώων. Ακολουθούν τα πολυδραστήρια νοικοκυριά, τα οποία δίδουν βάρος στην καλλιέργεια ζωοτροφών, βοσκήσιμης έκτασης, αλλά και στις καλλιέργειες με κατεύθυνση το εμπόριο. Έπονται τα δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά και τα μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά.

Προκύπτει λοιπόν ότι συνολικά για την περιοχή ο κάθε τύπος νοικοκυριού αξιοποιεί σχεδόν εξίσου σημαντική έκταση (γεωργική και μη) και εκτρέφει εξίσου σημαντικό αριθμό ζώων. Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο η σημαντικότητα της ύπαρξης της μικρής και μεσαίας κλίμακας νοικοκυριών για τη διαχείριση της περιοχής και την παραγωγική ζωή της.

Πίνακας 7-8.: Φυσικά χαρακτηριστικά ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών	Πολύ- δραστήριο		Δυναμικό Αγροτικό		Μεσαίας κλίμακας		Μικρής κλίμακας		Σύνολο	
στοιχεία εκμεταλλεύσεων	αρ εκμ	μέγεθος	αρ εκμ	μέγεθος	αρ εκμ	μέγεθος	αρ εκμ	μέγεθος	αρ εκμ	μέγεθος
Καλλιεργούμενη έκταση για παραγωγή προϊόντων ως	300	3.647	246	3.302	169	2.128	312	4.064	1.027	13.141
<i>Βρώσιμα*</i>	300	201	245	195	169	110	312	173	1.026	679
<i>Ζωοτροφές**</i>	300	2.604	246	2.270	169	1.514	312	2.714	1.027	9.102
<i>για εμπόριο***</i>	300	160	246	148	169	97	312	91	1.027	496
<i>Σπορεία****</i>	300	5	246	0	169	5	312	4	1.027	14
<i>Δενδροκαλλιέργεια *****</i>	300	677	246	689	169	402	312	1.082	1.027	2.850
μη καλλιεργούμενη έκταση										
<i>σύνολο</i>	300	3.035	246	2.432	169	1.893	312	2.733	1027	10.093
<i>αγροανάπαυση</i>	300	154	246	192	169	164	312	165	1027	675
<i>βοσκότοποι</i>	300	2.881	246	2.240	169	1.729	312	2.568	1027	9.418
γεωργική γη		6.682		5.734		4.021		6.797		23.234
αιγοπρόβατα	300	12.478	246	10.917	169	8.100	312	13.372	1027	44.867

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

* στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι καλλιέργειες που παράγουν βρώσιμα προϊόντα: όσπρια, κηπευτικά

** στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι καλλιέργειες που παράγουν προϊόντα τα οποία χρησιμοποιούνται ως ζωοτροφές: κτηνοτροφικά φυτά, σιτηρά, γρασίδια

*** στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι καλλιέργειες που παράγουν προϊόντα που εμπορεύονται: καπνό, ...

**** στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι καλλιέργειες που αντιστοιχούν σε σπορεία

***** στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι δενδροκαλλιέργειες

✓ τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης

Τα κοινωνικά – δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας συνδέονται άμεσα με τη γήρανση του πληθυσμού της περιοχής.

Με βάση τον ακόλουθο πίνακα τα «πολυδραστήρια» και τα «δυναμικά αγροτικά» νοικοκυριά διαθέτουν το πιο νέο δυναμικό τόσο σε άτομα κάτω των 40 ετών, όσο και κάτω των 54 ετών.

Με βάση τον παράγοντα «δημογραφικά χαρακτηριστικά του νοικοκυριού» εκτιμάται ότι υπάρχουν νέοι σε ηλικία, που δραστηριοποιούνται στην περιοχή, και παρόλο που είναι μικρό το ποσοστό τους (15%), δημιουργούν ένα πυρήνα που μπορεί να δώσει μια προοπτική στην περιοχή. Η συγκέντρωση αυτών στα «πολυδραστήρια» και τα

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

«δυναμικά αγροτικά» νοικοκυριά συμβάλλει στην ενδυνάμωση της πολυλειτουργικότητας μιας αγροτικής περιοχής.

Πίνακας 7-9.: Δημογραφικά χαρακτηριστικά ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών ηλικία αρχηγών εκμετάλλευσης	Πολυδραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
Νέοι Αγρότες (<= 40 ετών)	67 21,1%	61 23,5%	12 7,1%	15 4,7%	155 14,6%
Αγρότες ηλικίας <=54 ετών	127 40%	116 44,6%	137 80,6%	277 87,7%	657 61,7%
Σύνολο εκμ	318	260	170	316	1.064

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) - ίδια επεξεργασία

Στον επόμενο πίνακα η ανάλυση των αρχηγών εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικιακή κατηγορία, στην οποία ανήκουν, επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση : τα πολυδραστήρια και τα δυναμικά νοικοκυριά εμφανίζονται «νεανικά», ενώ τα υπόλοιπα ιδιαίτερα «γηρασμένα».

Πίνακας 7-10.: Δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικιακές κατηγορίες) ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών ηλικιακές κατηγορίες		Πολυδραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
<= 40	αριθμός	67	61	12	15	155
	%	21,1%	23,5%	7,1%	4,7%	14,6%
40-54	αριθμός	124	83	21	24	252
	%	39,0%	31,9%	12,4%	7,6%	23,7%
54-64	αριθμός	75	62	42	38	217
	%	23,6%	23,8%	24,7%	12,0%	20,4%
64-74	αριθμός	41	52	61	131	285
	%	12,9%	20,0%	35,9%	41,5%	26,8%
74+	αριθμός	11	2	34	108	155
	%	3,5%	0,8%	20,0%	34,2%	14,6%
Σύνολο	αριθμός	318	260	170	316	1.064
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) - ίδια επεξεργασία

Η έρευνα, όπως αναφέρθηκε και στη μεθοδολογία βασίστηκε στην ερευνητική εργασία του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου : «Μελέτη – Έρευνα, Χωρικός διαχωρισμός της γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές». Οι βασικές μεταβλητές, που προσδιορίστηκαν σε αυτή την εργασία και αξιοποιήθηκαν για την κοινωνικο-δημογραφική ανάλυση στην περιοχή έρευνας και ειδικότερα την ανάλυση του πρωτογενούς τομέα, είναι οι ακόλουθες:

- Αριθμός εκμεταλλεύσεων ανά κοινότητα,
- Διαφορά μεταξύ της έδρας της εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού.
- Ποσοστιαία κατανομή των αρχηγών εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία επαγγέλματος (αγρότες, μη κατά κύριο επάγγελμα αγρότες και συνταξιούχοι),
- Κατανομή των αρχηγών εκμεταλλεύσεων κατά τάξεις ηλικίας μέσα στην κοινότητα,

Στη συνέχεια και με βάση την προαναφερόμενη ερευνητική εργασία παρουσιάζονται αναλυτικά οι μεταβλητές:

- αριθμός εκμεταλλεύσεων ανά κοινότητα
 « Η παρούσα μεταβλητή δημιουργεί το δείκτη «μέγεθος της κοινότητας» και η επεξεργασία του αριθμού των εκμεταλλεύσεων ανά κοινότητα οδήγησε σε ταξινόμηση των κοινοτήτων στις ακόλουθες κατηγορίες:
  - ◆ κοινότητες με λιγότερες από 15 εκμεταλλεύσεις, οι οποίοι αντιμετωπίζουν - εκ των προτέρων - έντονο πρόβλημα μελλοντικής επιβίωσης των γεωργικών δραστηριοτήτων, ειδικά σε ορεινές και απομακρυσμένες περιοχές,
  - ◆ κοινότητες με 15 έως 29 εκμεταλλεύσεις,
  - ◆ κοινότητες με 30 έως 44 και τέλος,
  - ◆ κοινότητες με πάνω από 44 εκμεταλλεύσεις.

Η ταξινόμηση των οικισμών με βάση τον παραπάνω δείκτη (πυκνότητα εκμεταλλεύσεων ανά γεωγραφική ενότητα) επιτρέπει μια πρώτη προσέγγιση του προβληματικού χώρου με την έννοια ότι η ύπαρξη ελάχιστων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων προκαλεί θέμα διαχείρισης του χώρου της και γενικότερα επιβίωσης των γεωργικών δραστηριοτήτων.» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Από τις εξεταζόμενες κοινότητες της περιοχής έρευνας καμμία δεν κατατάσσεται στην πρώτη κατηγορία (κοινότητα με κάτω των 15 εκμεταλλεύσεων)⁹⁴, γεγονός που οδηγεί στο πρώτο συμπέρασμα, ότι καταρχήν δεν υπάρχουν κοινότητες που

⁹⁴ Ο αριθμός 15 θεωρείται ως όριο, γιατί με βάση την ηλικιακή διάρθρωση των αρχηγών εκμεταλλεύσεων στατιστικά εντοπίζονται σ' αυτό τον αριθμό τουλάχιστον 2-3 εκμεταλλεύσεις με αρχηγό κάτω των 45 ετών και 5-6 με αρχηγό κάτω των 55 ετών.

αντιμετωπίζουν έντονο πρόβλημα μελλοντικής εξαφάνισης. Εντοπίζεται η κοινότητα Λιθοχώρι η οποία ανήκει στη δεύτερη κατηγορία (15-29 εκμεταλλεύσεις), καθώς και δύο κοινότητες που ανήκουν στην τρίτη κατηγορία (30-44 εκμεταλλεύσεις), τα Κέδρα και το Καταφύλλι αντίστοιχα, οι οποίες είναι πολύ μικρές. Τέλος οι υπόλοιπες δέκα τέσσερις κοινότητες ανήκουν στην τέταρτη κατηγορία (με πάνω από 44 εκμεταλλεύσεις). Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τον Μάραθο, διότι δεν υπάρχουν εγγραφές στο ΜΑΑΕ.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι σχεδόν το σύνολο των κοινοτήτων έχουν κοινωνικό ιστό, που να τους επιτρέψει τη συνέχιση τόσο της κοινωνικής ζωής, όσο και τη διατήρηση και συνέχιση της γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας για τα επόμενα (τουλάχιστον 20-30 χρόνια) και να διασφαλίσουν μέσω αυτής τη διαχείριση του χώρου τους.

- *Διαφορά μεταξύ της έδρας της εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού*
«αποτελεί τη δεύτερη μεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε. Αντλούνται σημαντικές πληροφορίες, όσον αφορά τη δυνατότητα ενός νοικοκυριού να οργανώσει την επαγγελματική του δραστηριότητα επιλέγοντας ως τόπο κατοικίας εκείνον που έστω και σε απόσταση από την επαγγελματική έδρα διαθέτει εξυπηρετήσεις για το σύνολο του νοικοκυριού. Η απόσταση της έδρας εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού επηρεάζει ως ένα βαθμό την παραγωγική κατεύθυνση και την επιλογή των καλλιεργούμενων ειδών μιας εκμετάλλευσης.» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Με βάση αυτή τη μεταβλητή υπολογίστηκε το ποσοστό των εκμεταλλεύσεων, των οποίων οι αρχηγοί διαμένουν εκτός των κοινοτήτων της έδρας της εκμετάλλευσης τους, και προσδιορίζεται ο τόπος συγκέντρωσης (μικρό ή μεγάλο αστικό κέντρο), που βρίσκεται εκτός της περιοχής μελέτης. Η επεξεργασία των στοιχείων που αφορούν τις εκμεταλλεύσεις της περιοχής μελέτης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι πολύ λίγες (18) οι εκμεταλλεύσεις που εμφανίζουν διαφορά μεταξύ της έδρας της εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού της. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές παρουσιάζονται στις κοινότητες: Λιθοχώρι (1 εκμ.), Αστροχώρι (1 εκμ.) Ελάτη (5 εκμ.), Καστανέα (6 εκμ.), Μεγαλόχαρη (2 εκμ.), Μεσόπυργος (1 εκμ.) και Μηλιανά (2 εκμ.).

Η διαφορά μεταξύ της έδρας εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού εκμετάλλευσης καθορίζει το είδος της καλλιέργειας και προσδιορίζεται και από το

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

μέγεθος της εκμετάλλευσης. Η καλλιέργεια σιτηρών ή δενδρώων καθώς και η μικρή έκταση της εκμετάλλευσης συνδέεται με διαφορά της έδρας εκμετάλλευσης και του τόπου διαμονής του αρχηγού της.

- *Ποσοστιαία κατανομή των αρχηγών εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία επαγγέλματος* «(αγρότες, μη κατά κύριο επάγγελμα αγρότες και συνταξιούχοι). Ο δείκτης αυτός είναι ένας από τους σημαντικούς δείκτες με βάση τους οποίους προσδιορίζεται η προβληματικότητα του αγροτικού χώρου» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Η κατανομή των εκμεταλλεύσεων με βάση τις ομάδες επαγγέλματος ανά οικισμό δείχνει ακόμη σήμερα ότι η πλειοψηφία των αρχηγών παραμένουν καθαρά αγρότες. Ελάχιστοι είναι οι μη κατά κύριο επάγγελμα αγρότες (2,5%), αλλά οι συνταξιούχοι αγγίζουν το 26% του συνόλου των αρχηγών εκμεταλλεύσεων. Μοναδική εξαίρεση είναι οι τοπικές κοινότητες Πηγές, Ελάτη και Καστανιά, όπου το ποσοστό των μη κατά κύριο επάγγελμα αγροτών και των συνταξιούχων φτάνει το 15%, 12% και 10% αντίστοιχα.

Όπως ήδη σημειώθηκε, η πολυαπασχόληση στην περιοχή έρευνας αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο, παρ' όλο που η κτηνοτροφία παραμένει ο σημαντικότερος οικονομικός κλάδος με ένταση εργασίας. Δεν υπάρχουν επίσημα καταγεγραμμένα στοιχεία, όσον αφορά την πολυαπασχόληση. Η απουσία αστικού κέντρου στην περιοχή δεν προσφέρει ευκαιρίες για την ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης των αρχηγών ή και των συζύγων τους στον τομέα των υπηρεσιών. Υπάρχει άτυπη απασχόληση στους τομείς κυρίως της οικοδομής (κτίστες, οικοδόμοι, κλπ).

- *Κατανομή των αρχηγών εκμεταλλεύσεων κατά τάξεις ηλικίας στο εσωτερικό της κοινότητας*, «αποτελεί μια σημαντική ένδειξη για την προβληματικότητα μιας αγροτικής περιοχής. Επιπλέον, το γεγονός ότι σημαντικά μέτρα όπως ενισχύσεις για εγκατάσταση νέων αγροτών θέτουν ως όριο την ηλικία κάτω των 40 χρόνων, η μεταβλητή αυτή είναι όντως εξαιρετικά σημαντική για την αξιολόγηση της μελλοντικής πορείας μιας περιοχής.» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Από την επεξεργασία των στοιχείων της περιοχής μελέτης προέκυψε ότι μόνο 23,5% (το ¼ του συνολικού πληθυσμού των εκμεταλλεύσεων) των αρχηγών εκμεταλλεύσεων είναι κάτω των 40 ετών, ποσοστό σχετικά χαμηλό, που ίσως θέσει ζήτημα μελλοντικών προοπτικών του αγροτικού τομέα. Όμως το γεγονός, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών είναι άγαμοι (δεν δηλώνουν νυμφευμένοι), δηλώνει ότι η

δημογραφική προοπτική φαίνεται μάλλον να είναι επισφαλής. Στο σύνολο των 17 κοινοτήτων, πέντε παρουσιάζουν σχετικά μεγαλύτερο ποσοστό νεαρών αρχηγών εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται για τις κοινότητες Νέο Αργύρι (67,2%), Κέδρα (48,7%), Καταφύλλι (40,5%), Ραπτόπουλο (35,9%), Αργύρι (35,6%), Αστροχώρι (32%), Λιθοχώρι (30,4%) και Πρασιά (30,2%). Αυτές οι κοινότητες έχουν καλύτερη γεωγραφική θέση δεδομένου ότι είτε αποτελούν έδρα πρωην Δήμου με αρκετές εξυπηρετήσεις είτε γειτνιάζουν με τη έδρα είτε έχουν καλύτερη πρόσβαση σε αστικό κέντρο.

✓ δραστηριότητα αρχηγού εκμετάλλευσης

Με βάση τις αναλύσεις όπως αυτές περιγράφηκαν στο κεφάλαιο (κεφάλαιο 6), διαπιστώνεται ότι στην κατηγορία «πολυδραστήρια» νοικοκυριά οι αρχηγοί ανήκουν σε όλες τις κατηγορίες, όπως αυτές εμφανίζονται στον πίνακα 7-11. και υπερισχύει η κατηγορία των αρχηγών, οι οποίες εκτός της αγροτικής δραστηριότητας ασκούν και άλλη δραστηριότητα. Στα δυναμικά νοικοκυριά κυριαρχούν οι αγρότες. Στα μεσαία αγροτικά νοικοκυριά εμφανίζονται με την ίδια δυναμικότητα τόσο οι αρχηγοί που είναι αγρότες, όσο και αυτοί που εκτός από αγρότες είναι και συνταξιούχοι. Στα μικρές κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά κυριαρχούν οι αρχηγοί που είναι αγρότες και συνταξιούχοι και μάλιστα συνταξιούχοι άνω των 75 ετών.

Συνολικά είναι αναμενόμενο, δεδομένου του αγροτικού χαρακτήρα της περιοχής έρευνας, η περιοχή να κυριαρχείται από αγρότες και να έπονται οι αγρότες που έχουν συνταξιοδοτηθεί. Παράλληλα είναι σημαντική η παρουσία αρχηγών εκμετάλλευσης που ασκούν και άλλη δραστηριότητα, γεγονός που υποδηλώνει τη ύπαρξη πολλαπλών δυνατοτήτων απασχόλησης στην περιοχή.

Πίνακας 7-11.: Δραστηριότητα αρχηγού ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών		Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
Δραστηριότητα αρχηγού						
Αγρότης	αριθμός	76	202	71	73	422
	%	23,9	77,7	41,8	23,1	39,7
Αγρότης & συνταξιούχος	αριθμός	26	54	75	117	272
	%	8,2	20,8	44,1	37,0	25,6
Αγρότης & άλλη δραστηριότητα	αριθμός	190				190
	%	59,7				17,9
Αγρότης, άλλη δραστηριότητα & συνταξιούχος	αριθμός	21				21
	%	6,6				2,0
Αγρότης και Συνταξιούχος 4ης ηλικίας	αριθμός	5	4	24	126	159
	%	1,6	1,5	14,1	39,9	14,9
Σύνολο	αριθμός	318	260	170	316	1.064
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

✓ τεchnο-οικονομικός προσανατολισμός (ΤΟΠ)

Στην παράγραφο αυτή εξετάζονται τα συστήματα παραγωγής που παρουσιάζονται στην περιοχή έρευνας με βάση τους κυρίαρχους τεχνικο-οικονομικούς προσανατολισμούς (Τ.Ο.Π.) (Γούσιος 1999γ), η ερμηνεία των οποίων φαίνεται στον πίνακα 7-12.

«Ο τεχνικο-οικονομικός προσανατολισμός (Τ.Ο.Π.) αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο παραγωγικό κλάδο ή μια ομάδα κλάδων και αφορά τη βασική εξειδίκευση της εκμετάλλευσης. Ο τεχνικο-οικονομικός προσανατολισμός μιας εκμετάλλευσης προσδιορίζει και την οικονομική κατάστασή της οπότε η παραγωγική κατεύθυνση της εκμετάλλευσης καθορίζει (σε συνδυασμό βέβαια και με άλλους παράγοντες όπως διαθέσιμη εργασία) και σε ποιο τύπο νοικοκυριού / τύπο εκμετάλλευσης θα ανήκει.

Η μέθοδος απόδοσης του Τ.Ο.Π. έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο της γενικότερης μεθοδολογίας του RICA, το οποίο και ταξινομεί τις εκμεταλλεύσεις σε 18 κύριους ΤΟΠ οι οποίοι με τη σειρά τους προέρχονται από την ομαδοποίηση 72 ειδικών ΤΟΠ.

Ο υπολογισμός των κύριων ΤΟΠ βασίζονται στον υπολογισμό - εκτίμηση του συνολικού Τυπικού Ακαθάριστου Κέδρου (ΤΑΚ⁹⁵) ανά εκμετάλλευση αλλά και ανά δραστηριότητα (γεωργική και κτηνοτροφική) της εκμετάλλευσης. Το συνολικό ΤΑΚ

⁹⁵ Το Τυπικό Ακαθάριστο Κέρδος υπολογίζεται εάν από την Ακαθάριστη Πρόσοδο αφαιρεθούν ορισμένες μεταβλητές όπως ορίζει η μεθοδολογία του RICA. Το ΤΑΚ υπολογίζεται ανά μονάδα στρέμματος ή ζωικού κεφαλαίου ανάλογα με τον παραγωγικό κλάδο

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

ανά εκμετάλλευση είναι το άθροισμα του ΤΑΚ που προέρχεται από τη γεωργική παραγωγή⁹⁶ και του ΤΑΚ που προέρχεται από τη κτηνοτροφική παραγωγή⁹⁷.» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Πίνακας 7-12.: Τεχνικο-οικονομικοί προσανατολισμοί

Όνομα παραγωγικής κατεύθυνσης	Περιγραφή
0	Περιλαμβάνει τις εκμεταλλεύσεις για τις οποίες δεν διατίθενται στοιχεία
Δημητριακά	άνω 2/3 συνολικού ΤΑΚ από σιτηρά
Καπνός	άνω 2/3 Συνολικού ΤΑΚ μόνο από Καπνό
Κηπευτικά	άνω 2/3 Συνολικού ΤΑΚ από κηπευτικά
Ελαιοκομικά	άνω 2/3 Συνολικού ΤΑΚ από ελαιόδενδρα
Προβατοειδή	άνω 2/3 Συνολικού ΤΑΚ μόνο από προβατοειδή
Αιγοειδή	> 2/3 Συνολικού ΤΑΚ μόνο από αιγοειδή
Βοοειδή	> 2/3 Συνολικού ΤΑΚ μόνο από βοοειδή γαλακτοπαραγωγής και κρεατοπαραγωγής ή συνδυασμός των δύο
Λοιπές αροτραίες	> 2/3 Συνολικού ΤΑΚ από αροτραίες καλ/γειες όπως πατάτα, ζαχαρότευτλα (σιτηρά και σκαλιστικά), άλλα βιομ. Καλ/γειες ή ακόμη συνδυασμός μεγάλων καλλιεργειών εκτός δημητριακά, καπνό, βαμβάκι
Λοιπές μόνιμες	> 2/3 Συνολικού ΤΑΚ από μόνιμες καλ/γειες (εκτός από εσπεριδοειδή) καρποφόρα δένδρα ή/και ξηροί καρποί ή ακόμη διάφοροι συνδυασμοί αρκεί τα εσπεριδοειδή, τα ελαιόδενδρα, τα αμπέλια να είναι < 2/3
Πολυκαλλιέργειες	Συνδυασμός διαφόρων καλλιεργειών όπως: Κηπευτικά > 1/3 <u>και</u> μόνιμες καλ/γειες > 1/3 Λαχανικά > 1/3 <u>και</u> μεγάλες καλ/γειες > 1/3 Μεγάλες καλ/γειες > 1/3 <u>και</u> αμπέλια > 1/3 Πολυκαλλιέργειες με κατεύθυνση αροτραίες καλ/γειες Πολυκαλλιέργειες με κατεύθυνση κηπουρική, κλπ
Συνδυασμός εκτροφών	Συνδυασμός διαφόρων τύπων κτηνοτροφία χωρίς μια κτηνοτροφική κατηγορία να είναι πολύ σημαντική
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	Συνδυασμός προβατοειδή – αιγοειδή – βοοειδή όμως κάθε κατηγορία μόνη της να είναι < 2/3 του συνολικού ΤΑΚ και δεν υπάρχει αρκετά καρποφάγα για να ανήκει στην κατηγορία «συνδυασμός εκτροφών»
Μικτή φυτική και ζωική παραγωγή	50% από φυτική παραγωγή – 50% από ζωική παραγωγή
Μελισσοκομικά	

ΠΗΓΗ: ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Χωρικός διαχωρισμός της Γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές» με επιστημονικό υπεύθυνο το Δ Γούσιο, (1999γ), χρηματοδοτούμενο από το Υπουργείο Γεωργίας

⁹⁶ Συνολικό ΤΑΚ Φυτικής Παραγωγής = ΤΑΚ καλλιέργειας Χ Έκταση καλλιέργειας

⁹⁷ Συνολικό ΤΑΚ Ζωικής Παραγωγής = ΤΑΚ τύπου κτηνοτροφίας Χ Αριθμό ζώων του τύπου (κλάδου)

Ομαδοποίηση εκμεταλλεύσεων με βάση τους τεχνικο-οικονομικούς προσανατολισμούς (ΤΟΠ)

Διαπιστώθηκε ότι στο σύνολο της περιοχής έρευνας, οι εκμεταλλεύσεις αναπτύσσονται σε 12 παραγωγικές κατευθύνσεις (πίνακας 7-13). Τα πρώτα συμπεράσματα που απορρέουν από τον πίνακα είναι ότι:

- επειδή ο αριθμός των αγελάδων –παχυνόμενων μοσχαριών που εκτρέφονται στην περιοχή είναι πολύ μικρός (~50), θεωρούμε ότι η κατηγορία «συνδυασμός εκτροφών» και «μικτή εκτροφή μηρυκαστικών» αποτελεί μια κατηγορία για την περιοχή έρευνας,
- η κατηγορία «μικτή φυτική και ζωική παραγωγή» συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων στο τύπο των «μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεων», γεγονός που φανερώνει ότι στη κατηγορία αυτή συγκεντρώνονται εκμεταλλεύσεις με ποικίλο παραγωγικό προσανατολισμό με σκοπό την επιβίωση,
- το ίδιο γεγονός εμφανίζεται και στον τύπο «μη δυναμικές εκμεταλλεύσεις»
- η κατηγορία «πολυκαλλιέργεια» οφείλει να συνδεθεί με την κατηγορία «λοιπές μόνιμες» και να αποτελέσουν μια κατηγορία, δεδομένου ότι και στις δύο αυτές κατηγορίες για την περιοχή έρευνας συγκεντρώνονται εκμεταλλεύσεις με καλλιέργεια κηπευτικών και δένδρων, κύριες καλλιέργειες της περιοχής.

Πίνακας 7-13.: Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης ανά τύπο εκμετάλλευσης

Τύποι εκμεταλλεύσεων Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης	μικρές	μη ενεργές	σχετικά μη ενεργές	σχετικά ενεργές	αρκετά ενεργές	πολύ ενεργές	Σύνολο
Δημητριακά	4	1	0	0	0	0	5
Καπνός	2	0	2	0	4	0	8
Κηπευτικά	9	1	1	1	1	0	13
Προβατοειδή	17	4	0	17	12	24	74
Αιγοειδή	6	7	3	3	4	12	35
Λοιπές αροτραίες	12	2	5	3	3	4	29
Λοιπές μόνιμες	12	4	7	4	12	5	44
Πολυκαλλιέργειες	40	18	43	29	33	33	196
Συνδυσασμός εκτροφών	13	10	20	57	54	41	195
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	12	17	13	23	38	66	169
μικτή φυτική και ζωική παραγωγή	167	41	23	7	23	12	273
μελισσοκομικά	0	0	0	0	3	0	3
Σύνολο	294	105	117	144	187	197	1044

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

Διαπιστώνονται τα ακόλουθα χαρακτηριστικά ανά τύπο εκμετάλλευσης:

- στην ομάδα «μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεων» και «μη ενεργών εκμεταλλεύσεων» εμφανίζεται διασπορά των εκμεταλλεύσεων σε όλες τις κατηγορίες τεχνικο-οικονομικού προσανατολισμού. Παρά τη διασπορά διαπιστώνεται μια συγκέντρωση εκμεταλλεύσεων στην κατηγορία «φυτικής και ζωικής παραγωγής» γεγονός αναμενόμενο, αφού οι εκμεταλλεύσεις αυτού του τύπου εκτρέφουν μικρό ζωικό κεφάλαιο και καλλιεργούν μικρή έκταση,
- στην ομάδα «σχετικά μη ενεργών εκμεταλλεύσεων» παρουσιάζεται μια σχετική διασπορά των εκμεταλλεύσεων ανά παραγωγική κατεύθυνση και μια έντονη

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

παρουσία –συγκέντρωση στην κατηγορία «εκτροφές»⁹⁸ και μια πολύ έντονη συγκέντρωση (53%) στην κατηγορία «καλλιέργειες»⁹⁹.

- στις υπόλοιπες τρεις ομάδες εκμεταλλεύσεων, «σχετικά ενεργές», «αρκετά ενεργές», «πολύ ενεργές», εμφανίζεται η ίδια κατάσταση, δηλαδή συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων στις «εκτροφές», γεγονός που είναι αναμενόμενο, διότι σε αυτές τις ομάδες συγκεντρώνονται οι πολύ μεγάλου μεγέθους εκμεταλλεύσεις, οι οποίες παρουσιάζουν καθαρά ως παραγωγική κατεύθυνση την εκτροφή ζωικού κεφαλαίου.

Πίνακας 7-14.: Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης ανά τύπο νοικοκυριού

Κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης \ Τύποι νοικοκυριών	Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
δημητριακά	0	0	0	5	5
Καπνός	1	4	1	2	8
Κηπευτικά	3	0	0	10	13
Προβατοειδή	11	29	15	34	89
Αιγοειδή	6	14	4	21	45
Βοοειδή	0	0	0	1	1
Λοιπές αροτραίες	7	5	6	14	32
Λοιπές μόνιμες	10	10	9	15	44
Πολυκαλλιέργειες	54	47	45	50	196
Συνδυασμός εκτροφών	43	63	58	31	195
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	29	78	33	34	174
μικτή φυτική και ζωική	55	24	19	175	273
μελισσοκομικά	2	0	0	1	3
Μη ύπαρξη στοιχείων	0	0	0	4	4
Σύνολο	221	274	190	397	1.082

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

Διαπιστώνονται τα ακόλουθα χαρακτηριστικά ανά τύπο νοικοκυριού :

- ✓ στην ομάδα «μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά» εμφανίζεται αφ' ενός διασπορά των νοικοκυριών σε όλες τις κατηγορίες παραγωγικής κατεύθυνσης και

⁹⁸ ως «εκτροφές» ορίζεται η άθροιση των κατηγοριών «μικτή εκτροφή μηρυκαστικών» και «συνδυασμός εκτροφών».

⁹⁹ ως «καλλιέργειες» ορίζεται η άθροιση των κατηγοριών «πολυκαλλιέργειες» και «λοιπές μόνιμες».

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

αφ' ετέρου συγκέντρωση στις κατηγορίες «πολυκαλλιέργειες» (12,6%) και «μικτή φυτική και ζωική παραγωγή» (44,1%). Πρόκειται για νοικοκυριά, τα οποία περιορίζονται σε προσπάθειες συντήρησής τους χωρίς δυνατότητες αναπαραγωγής,

- ✓ στην ομάδα «μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά» εμφανίζεται συγκέντρωση στην κατηγορία «πολυκαλλιέργειες» (17,2%) και στην κατηγορία «συνδυασμός εκτροφών» (30,5%),
- ✓ στην ομάδα «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά» εμφανίζεται συγκέντρωση στην κατηγορία «πολυκαλλιέργειες» (17%), στην κατηγορία «συνδυασμός εκτροφών» (23%) και στην κατηγορία «μικτή εκτροφή μηρυκαστικών» (28,5%),
- ✓ στην ομάδα «πολυδραστήρια νοικοκυριά» εμφανίζεται μια ισορροπημένη συγκέντρωση των νοικοκυριών στις κατηγορίες «συνδυασμός εκτροφών» (19,5%), «πολυκαλλιέργειες» (24,4%) και «μικτή φυτική και ζωική παραγωγή» (24,9%).

Συμπερασματικά στην περιοχή έρευνας υπάρχουν δύο διαφορετικά συστήματα παραγωγής. Το πρώτο σύστημα παραγωγής αφορά κτηνοτροφική δραστηριότητα και εμφανίζεται με τις ακόλουθες παραγωγικές κατευθύνσεις είτε «μικτής φυτικής και ζωικής παραγωγής», είτε «μικτής εκτροφής μηρυκαστικών», είτε «συνδυασμός εκτροφών». Το δεύτερο αφορά πολυκαλλιέργειες.

✓ οικονομικό μέγεθος

«Η κατανομή των εκμεταλλεύσεων με βάση το **οικονομικό μέγεθος** δείχνει το βαθμό συγκέντρωσης μικρών εκμεταλλεύσεων, ειδικά της κατηγορίας 0-2 EMM, μέσα σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα. Δεδομένου ότι οι εκμεταλλεύσεις 0-2 EMM δεν είναι οικονομικά βιώσιμες, η έντονη παρουσία τους σε ένα οικισμό χαρακτηρίζει το τοπικό παραγωγικό σύστημα καθώς και την δυναμικότητά του» (Γούσιος Δ., 1999γ).

Η ανάλυση των εκμεταλλεύσεων στην περιοχή έρευνας ως προς το οικονομικό μέγεθός τους διαμορφώνει την ακόλουθη εικόνα: σχεδόν το 42% των εκμεταλλεύσεων ανήκουν στην εξαιρετικά μεγάλη προβληματική ομάδα (0-2 EMM), οι οποίες εμφανίζονται κυρίως στην κατηγορία της μικρής κλίμακας αγροτικών νοικοκυριών, αλλά και στην ομάδα των πολυδραστήριων νοικοκυριών. Αντίθετα μόνο το 5,1% των εκμεταλλεύσεων λόγω του μεγάλου οικονομικού μεγέθους τους (> 8 EMM) έχει τη δυνατότητα να

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

εξασφαλίσει ικανοποιητικό εισόδημα στα μέλη του νοικοκυριού. Αυτές οι εκμεταλλεύσεις εμφανίζονται αποκλειστικά στην ομάδα των δυναμικών αγροτικών και πολυδραστήριων νοικοκυριών.

Η προσέγγιση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας μόνο ως οικονομική παραγωγική μονάδα επιβεβαιώνει το μικρό οικονομικό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και θέτει το σύνολο της περιοχής εκτός του κυρίαρχου μοντέλου ανάπτυξης καθιστώντας την ως προβληματική. Παρόλα αυτά, και δεδομένου του μεγάλου αριθμού νοικοκυριών που συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται στην περιοχή έρευνας, η περιοχή παρουσιάζει μια σημαντική παραγωγική βάση, η οποία συνεχίζει να δραστηριοποιείται και να συμμετέχει στη διαχείρισή της.

Πίνακας 7-15.: Οικονομικό μέγεθος εκμετάλλευσης ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών Κατηγορίες οικονομικού μεγέθους (ΕΜΜ)		Πολυδρασ- τήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
0-2	Αριθμός	107		68	267	442
	%	33,8		40,0	84,5	41,6
2-4	Αριθμός	129	80	99	48	356
	%	40,7	30,8	58,2	15,2	33,5
4-8	Αριθμός	66	141	3	1	211
	%	20,8	54,2	1,8	0,3	19,8
8-16	Αριθμός	12	37			49
	%	3,8	14,2			4,6
16+	Αριθμός	3	2			5
	%	0,9	0,8			0,5
Σύνολο	Αριθμός	317	260	170	316	1.063
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσο οικονομικό μέγεθος		2,0	2,9	1,6	1,2	1,9
Αριθμός εκμεταλλεύσεων		317	260	170	316	1064

ΠΗΓΗ: ΜΑΑΕ, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

✓ **βαθμός προβληματικότητας εκμεταλλεύσεων**

«Ο προσδιορισμός του βαθμού προβληματικότητας των εκμεταλλεύσεων προκύπτει από τον συνδυασμό:

- ♦ της ηλικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης

και

♦ του οικονομικού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων

Αυτός ο παράγοντας αναλύεται σε τρεις κατηγορίες:

- ☆ εκμεταλλεύσεις με $EMM < 2$,
- ☆ εκμεταλλεύσεις με EMM μεγαλύτερο ίσο του 2 και εισόδημα ανά μονάδα ανθρώπινης εργασίας (ΜΑΕ) μικρότερο από το 65% του εισοδήματος αναφοράς (ΕΑ),
- ☆ εκμεταλλεύσεις με EMM μεγαλύτερο ίσο του 2 και εισόδημα ανά ΜΑΕ μεγαλύτερο από το 65% του ΕΑ

Σύμφωνα με τον Τσιμπούκα Κ. 2002 υπολογίστηκε το μέσο γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά ΜΑΕ στρέμμα ή κεφαλή ζώου με βάση τα στοιχεία των τεχνικο-οικονομικών προσανατολισμών των εκμεταλλεύσεων, επιτρέποντας στη συνέχεια την εκτίμηση του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος ανά ΜΑΕ στην κάθε εκμετάλλευση της περιοχής. Βιώσιμη θεωρείται η εκμετάλλευση οικογενειακής μορφής, που δημιουργεί εισόδημα ανά ΜΑΕ μεγαλύτερο από το 80% του μέσου όρου της Ελλάδας, δηλαδή μεγαλύτερο από το 65% του Εισοδήματος Αναφοράς.

Δεδομένου ότι οι εκμεταλλεύσεις με οικονομικό μέγεθος 0-2 EMM θεωρούνται εκ των προτέρων ως μη βιώσιμες, οι εκμεταλλεύσεις του ΜΑΑΕ κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες:

- οι εκμεταλλεύσεις με οικονομικό μέγεθος άνω των 2 EMM : εισόδημα ανά ΜΑΕ μεγαλύτερο από το 65% του Ε.Α.
- οι εκμεταλλεύσεις με οικονομικό μέγεθος άνω των 2 EMM : εισόδημα ανά ΜΑΕ μικρότερο από το 65% του Ε.Α.
- οι εκμεταλλεύσεις με μικρό οικονομικό μέγεθος (κάτω από 2 EMM).

Τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο οι εκμεταλλεύσεις με $EMM < 2$, καθώς και οι εκμεταλλεύσεις με άνω των 2 EMM και εισόδημα ανά ΜΑΕ μικρότερο από το 65% του ΕΑ, θεωρούνται ως **μη βιώσιμες οικονομικά εκμεταλλεύσεις** και δεν λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό της διαρθρωτικής πολιτικής. Σύμφωνα με την υφιστάμενη μέχρι σήμερα πολιτική αυτές οι εκμεταλλεύσεις θεωρούνται σχεδόν ανύπαρκτες και μπορούν να «εξαφανιστούν» χωρίς επιπτώσεις στα τοπικά παραγωγικά συστήματα. Πεποίθηση η οποία με βάση την ανάλυση στην περιοχή έρευνας αποδεικνύεται λανθασμένη δεδομένου ότι το μέγεθος αυτής της κατηγορίας των εκμεταλλεύσεων είναι σημαντικό και διατηρείται παρότι δεν λαμβάνεται υπόψη σε οποιονδήποτε σχεδιασμό.

Από τη διερεύνηση των τύπων νοικοκυριών, που εντοπίζονται στην περιοχή έρευνας προκύπτει (πίνακας 7-16.) ότι το 75% των νοικοκυριών είναι προβληματικά. Τα νοικοκυριά τα οποία βασίζονται σε βιώσιμες εκμεταλλεύσεις (~25% του συνόλου) εντοπίζονται πρωτίστως στα «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά», έπονται στα «πολυδραστήρια», τα «μεσαίας κλίμακας νοικοκυριά» και τελευταία «μικρής κλίμακας νοικοκυριά».

Πίνακας 7-16.: Προβληματικότητα ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι Νοικοκυριών		Πολύ- δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
προβληματικότητα						
EMM > 2 & εισόδημα ανά ΜΑΕ >= 65	αρ.	93	119	39	5	256
	%	30,1%	47,2%	23,1%	1,6%	24,5%
EMM > 2 & εισόδημα ανά ΜΑΕ < 65	αρ.	110	133	62	43	348
	%	35,6%	52,8%	36,7%	13,7%	33,3%
EMM <= 2	αρ.	106	0	68	267	441
	%	34,3%	0%	40,2%	84,8%	42,2%
Σύνολο	αρ.	309	252	169	315	1045
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

✓ **συσχέτιση της προβληματικότητας εκμεταλλεύσεων με το επάγγελμα των αρχηγών**

«Η οικονομική βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης σχετίζεται με το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα που αποκομίζει το κάθε μέλος της εκμετάλλευσης ως εργαζόμενος σε αυτή. Άρα εκτιμάται το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά οικογενειακή μονάδα ανθρώπινης εργασίας¹⁰⁰ μη λαμβάνοντας υπόψη την ξένη εργασία.»

Αναλύοντας το ζήτημα της απασχόλησης στην οικογενειακή εκμετάλλευση της περιοχής έρευνας διαπιστώνεται ότι ο μέσος όρος απασχόλησης στην εκμετάλλευση υπολείπεται της 1 ΜΑΕ.

¹⁰⁰ Η ΜΑΕ ορίζεται ως η εργασία που προσφέρει μέσα σε ένα έτος, κάθε άτομο σε ηλικία εργασίας σε σύνολο 280 ημερών και 8 ωρών ημερησίως. Το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά ΜΑΕ προσδιορίζει το οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης.

Πίνακας 7-17.: Απασχόληση ανά τύπο εκμεταλλεύσεως

Απασχόληση στην εκμ/ση (ΜΑΕ)	Τύποι εκμεταλλεύσεων						Σύνολο
	μικρές	μη ενεργές	σχετικά μη ενεργές	σχετικά ενεργές	αρκετά ενεργές	πολύ ενεργές	
μέσος όρος απασχόλησης	0,73	0,78	0,52	0,41	0,76	1,10	0,74
Αρ. εκμεταλλεύσεων	295	105	117	144	187	199	1.047

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) - ίδια επεξεργασία

Οι τύποι εκμεταλλεύσεων «μικρού μεγέθους», «μη ενεργές» και «αρκετά ενεργές» διαθέτουν απασχόληση, η οποία αντιστοιχεί στο μέσο όρο της περιοχής. Οι τύποι «σχετικά ενεργές» και «αρκετά ενεργές» διαθέτουν περί της 1/2 ΜΑΕ χαρακτηριστικό που δηλώνει την υποτονική παρουσία των εκμεταλλεύσεων των ομάδων αυτών στην παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα της περιοχής. Δηλώνει έμμεσα και την φθίνουσα πορεία των εκμεταλλεύσεων αυτών. Μόνο ο τύπος «πολύ ενεργές» εκμεταλλεύσεις παρουσιάζει απασχόληση άνω της 1 ΜΑΕ.

Ακόμη και ο τύπος «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά» δεν διαθέτει απασχόληση που ξεπερνά τη 1 ΜΑΕ, απλώς την αγγίζει, γεγονός που, αν συνδεθεί και με τα δεδομένα των κανονισμών της ΚΑΠ, αποτελεί τις μόνες που έχουν την δυνατότητα ένταξης σ' αυτούς τους κανονισμούς, ώστε να βελτιωθεί η διάρθρωσή τους.

Το πολύ μικρό επίπεδο ΜΑΕ αναδεικνύει ότι τίθεται ζήτημα προσφοράς δυνατοτήτων απασχόλησης. Με βάση το γεγονός ότι στην απασχόληση αυτή δεν δηλώνεται αλλά ούτε υπολογίζεται η άτυπη απασχόληση των μελών της οικογένειας (γυναίκας, παιδιών, γονέων), εκτιμάται ότι ο τρόπος προσέγγισης είναι εσφαλμένος. Επιπλέον από την επιτόπια έρευνα έγινε φανερό ότι τα νοικοκυριά δεν εντάξει στη στρατηγική τους τη μεταποίηση του παραγόμενου προϊόντος, αλλά ούτε την αξιοποίηση τουριστικά των φυσικών πόρων της περιοχής.

Πίνακας 7-18.: Απασχόληση ανά τύπο νοικοκυριού

τύποι νοικοκυριών	Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίας κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
Απασχόληση στην εκμ/ση (ΜΑΕ)					
μέσος όρος απασχόλησης	0,77	0,99	0,45	0,70	0,75
Αρ. εκμεταλλεύσεων	318	260	170	316	1.064

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

Το γεγονός, ότι μια εκμετάλλευση οικογενειακής μορφής δεν είναι οικονομικά βιώσιμη με βάση την παραπάνω ανάλυση, δεν σημαίνει ότι αντιμετωπίζει πρόβλημα επιβίωσης, δεδομένου ότι μπορεί να ενσωματωθεί σε ένα σχήμα πολυαπασχόλησης-πολυδραστηριότητας, ενώ για τους συνταξιούχους το εισόδημα από την εκμετάλλευση μπορεί να αποτελεί μικρή πηγή εσόδων, η οποία όμως είναι συμπληρωματική. Άρα η πραγματική ανάλυση της προβληματικότητας της εκμετάλλευσης οφείλει να λαμβάνει υπόψη το επάγγελμα του αρχηγού της.

Στη συνέχεια εξετάζεται ανά κατηγορία νοικοκυριού ο βαθμός προβληματικότητας της εκμετάλλευσης λαμβάνοντας υπόψη και το επάγγελμα του αρχηγού δεδομένου ότι στην περιοχή έρευνας το ποσοστό των αρχηγών εκμετάλλευσης που είναι συνταξιούχοι είναι υψηλό (41,4%) όπως και το ποσοστό των κατά αποκλειστικότητα αγροτών (39,7%).

Στον ακόλουθο πίνακα (7-19.) γίνονται οι ακόλουθες παραδοχές:

Προβληματικότητα = 1, όταν $EMM > 2$ και εισόδημα ανά $MAE \geq 65$

Προβληματικότητα = 2, όταν $EMM > 2$ και εισόδημα ανά $MAE < 65$

Προβληματικότητα = 3, όταν $EMM \leq 2$

Πίνακας 7-19.: Προβληματικότητα – επάγγελμα αρχηγού ανά τύπο νοικοκυριού

Τύποι νοικοκυριών		Πολύ-δραστήριο	Δυναμικό Αγροτικό	Μεσαίος κλίμακας	Μικρής κλίμακας	Σύνολο
προβληματικότητα						
προβληματικότητα =1 & αγρότες	αρ εκμ	24	108	16	1	149
	%	25,8	90,8	41,0	20,0	58,2
προβληματικότητα =1 & άλλη δραστηριότητα	αρ εκμ	59				59
	%	63,4				23,0
προβληματικότητα =1 & συνταξιούχοι	αρ εκμ	10	11	23	4	48
	%	10,8	9,2	59,0	80,0	18,8
Σύνολο	αρ εκμ	93	119	39	5	256
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
προβληματικότητα =2 & αγρότες	αρ εκμ	25	87	32	13	157
	%	22,7	65,40	51,6	30,2	45,1
προβληματικότητα =2 & άλλη δραστηριότητα	αρ εκμ	72				72
	%	65,5				20,7
προβληματικότητα =2 & συνταξιούχοι	αρ εκμ	13	46	30	30	119
	%	11,8	34,60	48,4	69,8	34,2
Σύνολο	αρ εκμ	110	133	62	43	348
	%	100,0	100,00	100,0	100,0	100,0
προβληματικότητα =3 & αγρότες	αρ εκμ	23		23	59	105
	%	21,7		33,8	22,1	23,8
προβληματικότητα =3 & άλλη δραστηριότητα	αρ εκμ	54				54
	%	50,9				12,2
προβληματικότητα =3 & συνταξιούχοι	αρ εκμ	29		45	208	282
	%	27,4		66,2	77,9	63,9
Σύνολο	αρ εκμ	106		68	267	441
	%	100,0		100,0	100,0	100,0

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) - ίδια επεξεργασία

Με βάση τον πίνακα 7-19. διαπιστώνεται ότι η περιοχή έρευνας διαθέτει :

- ένα σημαντικό δυναμικό νοικοκυριών (256 εκμεταλλεύσεις δηλαδή 24,5% του συνολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων), τα οποία δεν αντιμετωπίζουν πρόβλημα, και αφορούν όλα τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν προβληματικότητα τύπου 1,
- ένα αρκετά σημαντικό δυναμικό νοικοκυριών (126 εκμεταλλεύσεις δηλαδή 12,06% του συνολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων), που ανήκουν στους τύπους αγροτικά και πολυδραστήρια νοικοκυριά αλλά εμφανίζουν προβληματικότητα τύπου 2 ή 3,
- ένα σημαντικότερο δυναμικό προβληματικών (663 εκμεταλλεύσεις, δηλαδή 63,2% του συνολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων) νοικοκυριών. Σε αυτό το δυναμικό ενσωματώνονται τα νοικοκυριά που έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης συνταξιούχο,

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

παρουσιάζουν προβληματικότητα τύπου 2 και 3 (38,37% του συνολικού πληθυσμού) και εκ των πραγμάτων είναι το αδύνατο τμήμα της περιοχής. Αλλά σε αυτό το δυναμικό εμπεριέχεται και ένα σημαντικό τμήμα (25,1% του συνολικού πληθυσμού) νοικοκυριών με αρχηγό εκμετάλλευσης αγρότη που παρουσιάζει προβληματικότητα 2 και 3 δεδομένης της μη ανάπτυξης στην περιοχή έρευνας, της μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων και της τουριστικής αξιοποίησης των πόρων της.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η περιοχή βασιζόμενη μόνο στην γεωργική δραστηριότητα χωρίς να διαφοροποιεί το παραγόμενο προϊόν, παρόλο που διαθέτει ένα κοινωνικό ιστό που της επιτρέπει να επιβιώνει, είναι λογικό να εντάσσεται στις «προβληματικές» περιοχές. Παρόλα αυτά διαθέτει ένα σημαντικό ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο μπορεί να το αξιοποιήσει αναπτύσσοντας και άλλες παραγωγικές δραστηριότητες.

7.3.3. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Η ποικιλομορφία των νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας όσον αφορά τα μεγέθη και τον επαγγελματικό προσανατολισμό των μελών τους, ώθησαν στην ανάγκη διερεύνησης της συμβολής επιπλέον παραμέτρων στη λειτουργία τους και στους στόχους της στρατηγικής τους.

Η σημασία και το βάρος του ρόλου της γεωργικής-κτηνοτροφικής δραστηριότητας στο συνολικό σύστημα δραστηριότητας της οικογένειας είναι δυνατό να διαφέρει σε υψηλό βαθμό, ανάλογα με τον τύπο του συστήματος «δραστηριότητας και εισοδήματος», στο οποίο ενσωματώνεται αυτή η δραστηριότητα. Έτσι δύο νοικοκυριά που συνδυάζουν γεωργική και άλλη (εξωγεωργική ή μη) δραστηριότητα συνδεδεμένη με την εκμετάλλευση είναι δυνατό να διαφοροποιούνται με βάση τη σημασία που δίνουν στη μια ή στην άλλη δραστηριότητα.

- ☆ Στην πρώτη περίπτωση η γεωργική-κτηνοτροφική δραστηριότητα αποτελεί το κεντρικό σημείο, γύρω από το οποίο οργανώνεται η δεύτερη δραστηριότητα,
- ☆ στη δεύτερη περίπτωση η γεωργική -κτηνοτροφική δραστηριότητα δεν αποτελεί παρά το «μέσο», που επιτρέπει την διατήρηση μιας αγροτικής εικόνας του νοικοκυριού, εικόνας απαραίτητης για την ένταξη σε ένα καθεστώς «κοινωνικών παροχών» (ιατροφαρμακευτικής φροντίδας και συνταξιοδότησης)

- ☆ στην τρίτη περίπτωση η γεωργική -κτηνοτροφική δραστηριότητα αποτελεί τον τρόπο κάλυψης των αναγκών της σε τρόφιμα. Για ορισμένα νοικοκυριά (μισθωτούς που έχουν μικρό εισόδημα, συνταξιούχους), αυτή η δραστηριότητα αποτελεί τη μοναδική λειτουργία της γεωργικής δραστηριότητας. Για άλλους αποτελεί ένα συμπλήρωμα, το οποίο αντισταθμίζει το χαμηλό επαγγελματικό γεωργικό εισόδημα.

Η άσκηση της γεωργικής -κτηνοτροφικής δραστηριότητας είτε αφορά την βασική ή δευτερεύουσα επαγγελματική δραστηριότητα κάποιου, είτε την κάλυψη ορισμένων αναγκών του νοικοκυριού του είτε τη διατήρηση της πατρικής κληρονομιάς αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα στην διατήρηση της δραστηριότητας και της κατοίκησης σε μια εδαφική περιοχή.

Η σύνθεση των δεδομένων (παραγωγικών, δημογραφικών, κοινωνικών, οικονομικών, κ.ά.) της αγροτικής εκμετάλλευσης, αλλά και της δραστηριότητας του αρχηγού και των μελών του νοικοκυριού συνέβαλε στη διαπίστωση ότι στην περιοχή έρευνας συνυπάρχουν πολλαπλές περιπτώσεις αγροτικών νοικοκυριών, οι οποίες ανεξάρτητα από την οικονομική τους θέση (και την οικονομική βιωσιμότητα που παρουσιάζουν) επιβιώνουν και λειτουργούν συμβάλλοντας είτε ατομικά είτε συλλογικά στη χρήση και διαχείριση του χώρου. Η ύπαρξή τους επιτρέπει τόσο την διατήρηση του κοινωνικού ιστού στην περιοχή, όσο και του παραγωγικού ιστού δίνοντάς της την δυνατότητα να συνεχίζει να υπάρχει και να γίνεται αντικείμενο διαχείρισης.

Πίνακας 7-20.: Σύνθεση αποτελεσμάτων ανά τύπο νοικοκυριού

Παράμετροι συστήματος Νοικοκυριά	Αγροτικά Νοικοκυριά	Πολυδραστήρια νοικοκυριά	Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά	Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	Μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά
Νοικοκυριά		30%	24%	16%	30%
Δραστηριότητα αρχηγού		πολυδραστήριος	Αγρότης	Αγρότης / συνταξιούχος	Πολλαπλές περιπτώσεις
Ηλικίες		Νέοι +	Νέοι +	Προς γήρανση -	Μεγάλη γήρανση --
ΕΜΜ		Από 2-8 ~	Από 2-16 (κυριαρχεί το 4- 16) +	Έως 4 -	0-2 --
Προβληματικότητα		-	+	-	--
ΤΑΚ /ΧΓΕ		~	+	~	-
ΤΑΚ/ ΜΑΕ οικογένειας		~	+	++	--
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα / ΜΑΕ οικογένειας		~	+	+	--
Μέση ΜΑΕ οικογένειας /εκμετάλλευση		~	+	-	~
Νέοι		+	++	-	--

ΠΗΓΗ: Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1997 – επιτόπιες έρευνες (2002-2005) – ίδια επεξεργασία

+ : σημαίνει ότι υπάρχει σημαντικός αριθμός

++: σημαίνει ότι υπάρχει ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός

- : σημαίνει ότι υπάρχει μικρός αριθμός

--: σημαίνει ότι υπάρχει ιδιαίτερα μικρός αριθμός

~ : υποδηλώνει ουδετερότητα

Σε μια προσπάθεια σύνθεσης των αποτελεσμάτων των αναλύσεων, που έχουν προηγηθεί (πίνακας 7-20.), διαπιστώνεται ότι τα «πολυδραστήρια νοικοκυριά» συνεπικουρούμενα από τα «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά» κυριαρχούν στο τοπικό παραγωγικό σύστημα, ενώ η συμμετοχή των «μικρής κλίμακας αγροτικών νοικοκυριών» είναι σημαντική.

Μέσα από τους παράγοντες που αναλύθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους διαπιστώνεται ότι στην περιοχή έρευνας συνεχίζουν να υπάρχουν κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, παρόλο που αρκετές παρουσιάζουν επισφαλή χαρακτηριστικά και να δραστηριοποιούνται τοπικά, παρόλη την «προβληματικότητα» που παρουσιάζουν, να αξιοποιούν τοπικούς πόρους και κοινά αγαθά και να παράγουν προϊόντα εκτατικής παραδοσιακής γεωργίας –κτηνοτροφίας, που είναι αναγνωρισμένα για τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά. Η δυναμικότητα του τοπικού συστήματος επιπλέον παραμένει

χαμηλής έντασης λόγω του παραδοσιακού χαρακτήρα του, ενώ η πολυπλοκότητά του και οι δεσμοί με το χώρο του το καθιστούν και το ίδιο ένα εδαφικό πόρο προς αξιοποίηση.

7.4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η πραγματικότητα της εδαφικής περιοχής που ερευνάται διαμορφώνεται από τις ενδογενείς δυναμικές της (Κουρλιούρος Η., 2001), που δεν είναι άλλες από τα νοικοκυριά της. Η δράση αυτών των δυναμικών και ο βαθμός συνεργασίας-συντονισμού τους συμβάλλουν στη διαφοροποίηση της πραγματικότητας της περιοχής. Η αειφορία του τοπικού παραγωγικού συστήματος εξαρτάται από την ακολουθούμενη στρατηγική των νοικοκυριών, την ύπαρξη διαδοχής, του απαραίτητου ανθρώπινου δυναμικού καθώς και από τις σχέσεις τους με τους πόρους της περιοχής.

Η συστημική ανάλυση, όπως παρουσιάστηκε μέσα από συνδυασμούς και κατηγοριοποιήσεις παραμέτρων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και νοικοκυριών της υπό έρευνας εδαφικής περιοχής, συνέβαλε στην κατανόηση αυτής της πραγματικότητας. Η διερεύνηση της προοπτικής αυτής της πραγματικότητας βασίζεται στο κριτήριο της ύπαρξης διάδοξης κατάστασης σε κάθε νοικοκυριό.

Συνδυάζοντας επομένως τις τέσσερις κατηγορίες νοικοκυριών που υπάρχουν στην περιοχή, το βαθμό προβληματικότητάς τους και την ύπαρξη διαδοχής προκύπτουν τα ακόλουθα (πίνακας 7-20.):

- ☆ Για 94 εκμεταλλεύσεις υπάρχει μέλλον, δεδομένου ότι πρόκειται για εκμεταλλεύσεις που ανήκουν κυρίως στα «πολυδραστήρια νοικοκυριά» και «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά» με σχετικά νέο σε ηλικία αρχηγό και με εξασφαλισμένη τη διαδοχή.
- ☆ Για 400 εκμεταλλεύσεις η πορεία είναι απρόβλεπτη, δεδομένου ότι η διαδοχή τους είναι δυνητική, είτε αφορούν νοικοκυριά με μικρά παιδιά, είτε αφορούν νέους αρχηγούς που δεν έχουν ακόμη τεκνοποιήσει. Το νεαρό ή το σχετικά νεαρό της ηλικίας των αρχηγών τους διασφαλίζει τη συνέχισή τους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι 312 από τις 400 εκμεταλλεύσεις, ανήκουν στα «πολυδραστήρια νοικοκυριά» και «δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά».
- ☆ Για 247 εκμεταλλεύσεις οι προοπτικές είναι εν δυνάμει αρνητικές δεδομένου ότι ανήκουν κυρίως σε ηλικιωμένους αρχηγούς και σε νοικοκυριά τα οποία δεν εξασφαλίζουν διαδοχή. Οι περιπτώσεις αυτές βρίσκονται σχεδόν ισόρροπα

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

κατανεμημένες στο σύνολο των κατηγοριών των νοικοκυριών του τοπικού συστήματος.

- ☆ Τέλος 304 εκμεταλλεύσεις δεν παρουσιάζουν προοπτική εξέλιξης, διότι ο βιολογικός θάνατος του αρχηγού θα σημάνει και την εξαφάνιση της δραστηριότητάς τους λόγω έλλειψης διαδοχής.

Πίνακας 7-21.: Προοπτική του τοπικού συστήματος παραγωγής

	Συνεχίζουν δραστηριότητα	Υπάρχει εν δυνάμει διαδοχή	Εν δυνάμει εξαφανίζονται	εξαφανίζονται
Πολυδραστήρια νοικοκυριά				
309	46	166	70	27
Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά				
252	43	146	63	0
Μεσαίως κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά				
169	4	43	67	55
Μικράς κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά				
315	1	45	47	222
Σύνολο	94	400	247	304
	94 εκμεταλλεύσεις	400 εκμεταλλεύσεις	247 εκμεταλλεύσεις	304 εκμεταλλεύσεις
	Δεν τίθεται θέμα προοπτικής αυτών των εκμεταλλεύσεων δεδομένου ότι έχουν: διαδοχή και σχετικά νέο σε ηλικία αρχηγό εκμετάλλευσης	απρόβλεπτη η πορεία αυτών των εκμεταλλεύσεων δεδομένης της εν δυνάμει διαδοχής	αποτελούν τις εκμεταλλεύσεις με εν δυνάμει αρνητικές προοπτικές	δεν παρουσιάζουν προοπτική

ΠΗΓΗ: Ιδία επεξεργασία

Η συστημική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε εξέτασε τις συνιστώσες του τοπικού παραγωγικού συστήματος ως προς την ικανότητά του να αναπαραχθεί, την αειφορία του, καθώς και την προοπτική εξέλιξής του. Συμπερασματικά λοιπόν η ανάλυση οδήγησε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Το τοπικό παραγωγικό σύστημα λειτουργώντας στο πλαίσιο του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης της γεωργίας και του πρωτογενή τομέα στη χώρα μας συνεχίζει να λειτουργεί βασιζόμενο στους τοπικούς υλικούς του πόρους και στις σχέσεις του κοινωνικού της δυναμικού. Ο παραδοσιακός εκτατικός χαρακτήρας τόσο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων όσο και των νοικοκυριών της περιοχής έρευνας είναι απόρροια:

- ☆ του χαμηλού βαθμού πολυπλοκότητας της εκμετάλλευσης, η οποία είναι κυρίως μονοπαραγωγική μέσω της εκτροφής αιγοπροβάτων. Η γεωργική δραστηριότητα συνήθως αφορά τη τροφοδότηση των εκτρεφόμενων ζώων είτε με ζωοτροφές είτε με γρασίδι. Οι άλλες δραστηριότητες, που αναπτύσσουν τόσο ο αρχηγός όσο και τα μέλη της εκμετάλλευσης, δεν αφορούν τη μεταποίηση του προϊόντος που προέρχεται από την κτηνοτροφία-γεωργία,
- ☆ του χαμηλού βαθμού διαφοροποίησης του τελικού προϊόντος. Το σύνολο των παραγωγών εκτρέφουν ζώα και πουλούν το γάλα και το κρέας που παράγουν σε γαλακτοκομικές επιχειρήσεις και εμπόρους κρέατος, με αποτέλεσμα να μην διασφαλίζεται για την περιοχή προστιθέμενη αξία, αλλά ούτε και να δημιουργούνται προϋποθέσεις ανάπτυξης μέσω δημιουργίας θέσεων εργασίας,
- ☆ του βαθμού των σχέσεων συνεργασίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης με τους υπόλοιπους παραγωγούς –συνεκμεταλλευτές των κοινών αγαθών της περιοχής έρευνας, με τους οποίους συνεργάζεται σε διάφορα επίπεδα : σε εργασίες κατά την εκτροφή των ζώων, στην απόφαση της χρήσης και της διαχείρισης των βοσκοτόπων, κ.ά. Σχέσεις, οι οποίες είναι ικανοποιητικές για την διαχείριση άλλων υλικών πόρων της περιοχής, αλλά μη ικανοποιητικές για να κατασκευάσουν εδαφικούς πόρους, που θα διασφαλίσουν προστιθέμενη αξία στην περιοχή,
- ☆ της γεωγραφικής τους θέσης : ορεινή περιοχή, απομονωμένη. Η συγκεκριμένη θέση της δεν την καθιστά ελκυστική για την εγκατάσταση επιχειρήσεων,
- ☆ της «απόστασής» τους από τους χώρους λήψης αποφάσεων λόγω της χαλαρής σχέσης και του ελλείμματος υποστήριξης της περιοχής από αρμόδιους δημόσιους και αναπτυξιακούς φορείς, αλλά και λόγω της ελλειμματικής εκπροσώπησης της εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας των τοπικών συλλογικών φορέων της,

- ☆ της ελλιπούς αξιοποίησης ενεργητικά ή παθητικά της διασποράς τους. Η διασπορά, σημαντικό τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου της περιοχής έρευνας αντιμετωπίζεται αποσπασματικά και μερικώς ως καταναλωτικό κοινό, ενώ δεν συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία οργάνωσης και διαχείρισης της περιοχής.

Η περιοχή έρευνας παρόλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, την μεγάλη πληθυσμιακή γύμνωση, που υπέστη τα τελευταία σαράντα –πενήντα χρόνια, συνεχίζει να εκτρέφει σημαντικό ζωικό κεφάλαιο, να διατηρεί την κτηνοτροφική δραστηριότητα και να παρουσιάζει την ίδια δυναμικότητα σε εκτρεφόμενα ζώα. Η πραγματικότητα αυτή μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι το τοπικά παραγόμενο υλικό προϊόν της δραστηριότητας (γάλα και κρέας), παρόλο που προωθείται στην αγορά σε πρωτογενή μορφή, διαθέτει ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η αγορά (γαλακτοκομικές επιχειρήσεις, έμποροι, καταναλωτές) αναγνωρίζει την ποιότητα αυτή και την επιζητά. Το γεγονός αυτό συντήρησε την παραγωγή στην περιοχή και σε συνδυασμό με την πολιτική επιδοτήσεων, που εφαρμόστηκε από την πολιτεία τα τελευταία τριάντα-σαράντα χρόνια διατήρησαν σε λανθάνουσα κατάσταση (Gumuchian H., Pecqueur B., 2007, Goussios D., 2010) την δραστηριότητα και την θέληση των παραγωγών να επενδύσουν στην αναπαραγωγή του συστήματος παραγωγής τους και στη δημιουργία τοπικά προστιθέμενης αξίας (Munchick J., Ανθοπούλου Θ., 2013).

Η διατήρηση των αγροτικών νοικοκυριών στην περιοχή έρευνας βασίζεται στην εδαφική βιωσιμότητα (vivabilité) των εκμεταλλεύσεων, η οποία στηρίχθηκε στις έντονες σχέσεις με το χώρο αλλά και τις αλληλοεξαρτήσεις των ίδιων των εκμεταλλεύσεων και όχι στην οικονομική τους αποτελεσματικότητα (viabilité), η οποία με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε δεν θα επέτρεπε την λειτουργία παρά σε ελάχιστες εκμεταλλεύσεις σε επίπεδο εδαφικής περιοχής. Η αναπαραγωγή του συστήματος παραγωγής βασίστηκε ακριβώς στην ύπαρξη πολλών και ποικίλων εκμεταλλεύσεων και στη μη οριστική εγκατάλειψη της περιοχής.

Το συλλογικό, βασικό χαρακτηριστικό της οικογενειακής γεωργίας στη Μεσόγειο, δεν αποτελεί κατάλοιπο ξεπερασμένων παραγωγικών σχέσεων. Αντίθετα συνδεόμενο με την ποικιλία και την πολυπλοκότητα του τοπικού συστήματος και των σχέσεων εξάρτησης εκφράζει προσαρμοστικότητα στις τοπικές, φυσικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες. Γι' αυτό το λόγο μπορεί να αποτελέσει βασικό μοχλό ανάπτυξης της εδαφικής περιοχής και να ανατρέψει τους όρους της προοπτικής του διασφαλίζοντας τη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά με καλύτερους όρους.

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η παρούσα έρευνα εστίασε το ενδιαφέρον της στην αειφορικότητα των παραγωγικών συστημάτων στις ελληνικές ορεινές περιοχές, οι οποίες αποτελούν τμήμα του ελληνικού χώρου που βιώνει έντονη απομόνωση και εγκατάλειψη τα τελευταία πενήντα (50) έτη.

Τα εκτατικά παραγωγικά συστήματα της ελληνικής ορεινής υπαίθρου παρά την εφαρμογή πολιτικών με στόχευση στην παραγωγικότητα της αγροτικής εκμετάλλευσης μέσω ενός παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης, διατηρήθηκαν παρόλη την δημογραφική και κοινωνική συρρίκνωση των ορεινών περιοχών και παρόλο που οι ορεινές περιοχές δεν ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά του μοντέλου.

Παρόλο που οι κοινωνικό-οικονομικές πολιτικές συνθήκες δεν ευνοούν την αειφορικότητα αυτών των συστημάτων, το αξιοσημείωτο και ταυτόχρονα «παράδοξο» είναι ότι τα συστήματα αυτά συνεχίζουν να λειτουργούν ευέλικτα προσαρμοσμένα και αντικατοπτρίζουν την κοινωνία, όπως αυτή διαμορφώθηκε τα τελευταία πενήντα χρόνια στις ορεινές περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Η εκτατική κτηνοτροφία διατηρήθηκε ως κύρια δραστηριότητα σε αυτές τις περιοχές αναπτύσσοντας παράλληλα πληθώρα, σε αριθμό και όχι σε μέγεθος, άλλων δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα η διατήρηση ενός «κρίσιμου» μεγέθους ανθρώπινου δυναμικού να επιτρέπει την αναπαραγωγή του.

Αυτή η δομή του παραγωγικού συστήματος υπήρχε και υπάρχει, το εδαφικό όμως μοντέλο ανάπτυξης μπορεί να στηρίζει την αειφορικότητά του και να συμβάλλει στην εντονότερη αναπαραγωγή του; Η προσέγγιση του παραγωγικού συστήματος ορεινών περιοχών μέσα από το εδαφικό μοντέλο ανάπτυξης του προσδίδει πλεονέκτημα και προοπτική; Αυτά είναι τα ερωτήματα που αποτέλεσαν την κύρια υπόθεση που πραγματεύτηκε η παρούσα εργασία.

Δομή παραγωγικού συστήματος

Η συστημική ανάλυση του τοπικού παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας ανέδειξε μέσα από την αποτύπωση της γεωγραφικής, οικονομικής και κοινωνικής της πραγματικότητας ότι η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, το κύτταρο του τοπικού

παραγωγικού συστήματος, στην προσπάθεια διατήρησης του τοπικού παραγωγικού συστήματος, αξιοποιεί και διαχειρίζεται το χώρο άσκησης της δραστηριότητάς της, στηριζόμενη σε σχέσεις εξάρτησης και αλληλοβοήθειας –αλληλεγγύης με τις υπόλοιπες παραγωγικές μονάδες και αναπτύσσοντας πολυαπασχόληση- πολυδραστηριότητα.

Η εκτατικότητα έτσι όπως οργανώνεται στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας, βασίζεται σε συλλογικότητες, που απορρέουν από το καθεστώς των βοσκοτόπων και των δασικών περιοχών, ως κοινών αγαθών αλλά και από μια παράδοση κοινών πρακτικών για την οργάνωση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας άμεσα προσαρμοσμένων στη συνοχή των ορεινών κτηνοτροφικών κοινωνιών και στην οργάνωση και εκμετάλλευση των χρήσεων γης .

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε αναδείχθηκε ότι η περιοχή έρευνας διαθέτει υλικούς (βοσκήσιμες εκτάσεις, ζωικό κεφάλαιο, γεωργική γη, κ.ά.) και άυλους (πολιτισμό, τεχνογνωσία, πρακτικές, συλλογικότητα, κοινωνικό κεφάλαιο) πόρους, που της επιτρέπουν να διατηρεί κοινωνικό και παραγωγικό ιστό (ποικίλων μορφών), να αναπαράγεται στοιχειωδώς και να επιβιώνει. Το σύνολο των εκμεταλλεύσεων, εκτός αυτών που θα εξαφανιστούν με το φυσικό θάνατο του αρχηγού της εκμετάλλευσης, επιβιώνουν και αναπαράγονται μέσα από συνεργασίες και άτυπες μορφές οργάνωσης του συστήματος, παρόλο που μόνο το 5% των εκμεταλλεύσεων της είναι οικονομικά βιώσιμες σύμφωνα με τα κριτήρια του παραγωγίστικου μοντέλου ανάπτυξης. Το τοπικό παραγωγικό σύστημα παρουσιάζει προοπτικές συνέχισης δεδομένου ότι σημαντικό τμήμα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων παρουσιάζουν διαδοχή (πραγματική και εν δυνάμει), αλλά και εμφανίζουν πολυδραστηριότητα, γεγονός που επιτρέπει την αναπαραγωγή του. Προβληματικότητα εντοπίζεται σε εκμεταλλεύσεις (αντιστοιχούν στο 30% των συνολικών εκμεταλλεύσεων), που δεν έχουν διάδοχο και αναγκαστικά θα εξαφανιστούν με το φυσικό θάνατο του αρχηγού.

Η εκτατικότητα του παραγωγικού συστήματος με τα συλλογικά συστήματα βόσκησης και τις ποικίλες μορφές συνεργασίας συνέβαλε στην επιβίωση και διατήρηση ενός σημαντικού τμήματος μικρών ή και πολυδραστηρίων εκμεταλλεύσεων επιτρέποντας τη διατήρηση κοινωνικού και παραγωγικού ιστού με την αναπαραγωγή της τοπικής κοινωνίας και τη μη εγκατάλειψη της περιοχής. Η διατήρηση της εκτατικότητας του τοπικού κτηνοτροφικού παραγωγικού συστήματος και του παραδοσιακού τρόπου εκτροφής των αιγοπροβάτων πρέπει να θεωρηθεί ως η στρατηγική συμπεριφορά της οικογενειακής παραδοσιακής εκμετάλλευσης απέναντι στην αδυναμία των κρατικών

υπηρεσιών να εξασφαλίσουν ένα πλαίσιο ανάπτυξης της κτηνοτροφίας πέραν αυτού του εντατικού βορειο-ευρωπαϊκού τύπου εντατικής κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης. Οι ακολουθούμενοι μέθοδοι και τεχνικές εκτροφής των ζώων παράλληλα δεν «επέτρεψαν» την υιοθέτηση της πολιτικής μεγέθυνσης των μονάδων παραγωγής σε βάρος των μικρότερων, και κατ' αυτόν τον τρόπο διατήρησαν στην περιοχή μια πληθώρα και ποικιλομορφία εκμεταλλεύσεων ως προς το μέγεθός τους, αλλά και ως προς τη στρατηγική τους.

Η περιοχή έρευνας διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά των απομονωμένων ορεινών περιοχών τόσο τα αρνητικά (έλλειμμα υποδομών, υπηρεσιών, κ.ά.), όσο και τα εν δυνάμει αξιοποιήσιμα (ύπαρξη εκτατικού κτηνοτροφικού συστήματος, διατήρηση ενός σημαντικού πυρήνα δυναμικών εκμεταλλεύσεων, ύπαρξη σημαντικών πόρων, όπως βοσκήσιμων εκτάσεων που δεν έχουν υποστεί «μη αντιστρέψιμη» καταστροφή παρόλο που επιδέχονται βελτιώσεις, συλλογικότητα, κ.ά.) τα οποία αποτέλεσαν τη βάση για τη διατήρηση του τοπικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Η επιβίωση και η διατήρηση του τοπικού παραγωγικού συστήματος, επειδή στηρίζεται στην κοινωνική αλληλεγγύη και σε μορφές συνεργασίας, αποτελεί πραγματικότητα, αλλά και παράδοξο στο πλαίσιο του ισχύοντος οικονομικού μοντέλου.

Πολιτικές και εδαφική περιοχή

Η εκτατική κτηνοτροφία δεν υποστηρίχθηκε από ειδικές πολιτικές προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες των παραγωγικών της συστημάτων. Βεβαίως στο πλαίσιο της ΚΑΠ υπήρξε αναγνώριση της μειονεκτικότητας των ορεινών περιοχών, όμως οι πολιτικές συνέχισαν να έχουν ως επίκεντρο την ατομική εκμετάλλευση με στόχο την εξασφάλιση της ανταγωνιστικότητας και της βιωσιμότητάς της παραβλέποντας τη συλλογική διάσταση στην οργάνωση και λειτουργία των τοπικών παραγωγικών συστημάτων ως εδαφικών συνόλων.

Παρόλο που οι πολιτικές, ευρωπαϊκές και εθνικές, τα τελευταία χρόνια παρουσιάζουν μια στροφή προς την ανάγκη ανάδειξης της τοπικότητας –εδαφικότητας και της στήριξης της ποιότητας των τοπικά παραγόμενων προϊόντων, εμφανίζονται στο πλαίσιο οικονομικού μοντέλου, που στοχεύει στην οικονομική αποτελεσματικότητα των προϊόντων και των περιοχών, να ακολουθούν κλαδικές προσεγγίσεις με αποτέλεσμα την συνεχόμενη διατήρηση στο περιθώριο των παραγωγικών συστημάτων των ορεινών

περιοχών (Allaire G. 2011). Πιο συγκεκριμένα και με βάση την ανάλυση των προηγούμενων κεφαλαίων διαπιστώνονται τα ακόλουθα:

- ☆ η εφαρμογή πολιτικών (παραγωγίστικο μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας) σε τοπικό επίπεδο εκ προοιμίου αντιμετωπίζει ως αντιπαραγωγικό ένα σημαντικό τμήμα των εκμεταλλεύσεων, παρόλο που οι συγκεκριμένες μονάδες εκτρέφουν το 30% του ζωικού κεφαλαίου της περιοχής έρευνας και δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη την συνεισφορά αυτών των εκμεταλλεύσεων στο κοινωνικό, οργανωτικό και περιβαλλοντικό επίπεδο,
- ☆ οι πολιτικές, όπως αυτές διατυπώνονται τα τελευταία χρόνια, λαμβάνουν υπόψη τη διακριτότητα των τελικών παραγόμενων προϊόντων δίνοντας στις περιοχές τη δυνατότητα να αναδειχθούν. Ο λήθαργος, στον οποίο αναγκαστικά ωθήθηκε το κοινωνικό κεφάλαιο των εδαφικών περιοχών και η απογύμνωσή τους από δυναμικούς εκπροσώπους (leaders), δεν δίνει ακόμη τη δυνατότητα στις περιοχές αυτές να εντοπίσουν και αναδείξουν τα διακριτά τους στοιχεία, τα οποία θα συμβάλουν στην χωρική αναπαραγωγή του τοπικού παραγωγικού συστήματος με προοπτικές ανάπτυξης,
- ☆ οι πολιτικές αντιμετωπίζουν το ζήτημα της ανάπτυξης κυρίως ως έλλειμμα υποδομών και όχι μέσω της περιβαλλοντικής, κοινωνικής και πολιτιστικής τους διάστασης καθώς και της ικανότητας μιας εδαφικής περιοχής να αξιοποιήσει τους πόρους της.

Το πέραςμα από τη δημόσια πολιτική δράση στη δημόσια χωρική δράση, το οποίο έγινε εμφανές και σε τοπικό επίπεδο με την εφαρμογή της διοικητικής μεταρρύθμισης, ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ, δίνει τη δυνατότητα στην τοπική κοινωνία μιας εδαφικής περιοχής να λάβει αποφάσεις για την οργάνωσή της και τη διαχείρισή της μέσω της δημιουργίας:

- ☆ διακριτού πλεονεκτήματος στα προϊόντα-υπηρεσίες της ενσωματώνοντας σε αυτά την ποιότητα και την τοπική ταυτότητα και πολιτισμό,
- ☆ τοπικής χωρικής ανταγωνιστικότητας μέσω της ενδυνάμωσης και κινητοποίησης του κοινωνικού κεφαλαίου της,
- ☆ πολιτιστικών συνόρων ως απάντηση στην αδυναμία του κράτους να ελέγχει τα σύνορά του.

Η δημιουργία και οργάνωση δομών ενεργής στήριξης, οι οποίες δεν βασίζονται σε ενισχύσεις, αλλά σε διασύνδεση της περιοχής με το εξωτερικό περιβάλλον της (δημόσιες υπηρεσίες, φορείς υποστήριξης, καταναλωτές, απόδημοι ως πιστή αγορά) και η εφαρμογή πολιτικών συμβάλλουν, ώστε η κοινωνία μιας περιοχής να αποκτή την πεποίθηση ότι μπορεί να συμμετέχει δυναμικά στη λειτουργία της και επομένως να αξιοποιήσει στο βέλτιστο τους πόρους της (υλικούς, άυλους και κοινά αγαθά) στοχεύοντας στη δημιουργία προστιθέμενης αξίας και άρα τοπικού πλούτου.

Με βάση την αξιολόγηση της περιορισμένης αποτελεσματικότητας των μέχρι σήμερα πολιτικών και προσεγγίσεων των ορεινών περιοχών θεωρούμε ότι με την υιοθέτηση ενός μοντέλου «παραγωγής ποιότητας» έναντι ενός μοντέλου «παραγωγικότητας», που αναγκαστικά ακολουθούσε, μια εδαφική περιοχή συμβάλλει στη συνέχιση της αγροτικής δραστηριότητας, στη παραγωγή τελικών ποιοτικών προϊόντων με αγκύρωση (Ανθοπούλου Θ., 2013) στην περιοχή, που διασφαλίζουν την υγεία του καταναλωτή και την ορθολογική διαχείριση του περιβάλλοντος και του αγροτικού τοπίου.

Πόροι και εδαφική περιοχή

Διαφαίνεται ότι η προσέγγιση των τοπικών εκτατικών κτηνοτροφικών παραγωγικών συστημάτων στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης αναδεικνύει τις νέες προοπτικές που διανοίγονται γι' αυτά. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται ότι οι συλλογικές συνιστώσες αυτών των παραγωγικών συστημάτων, οι οποίες θεωρούντο μέχρι χθες ως μειονεκτήματα και εμπόδια, μπορούν να αποτελέσουν τους πυλώνες για την αειφόρο διαχείριση των κοινών αγαθών, αλλά προπαντός για την κατασκευή εδαφικών πόρων και ιδιοτυποποιημένων κτηνοτροφικών προϊόντων.

Αυτό σημαίνει ότι ο κεντρικός στρατηγικός άξονας για την προώθηση της βιωσιμότητας και της αειφορίας της εκτατικής κτηνοτροφίας στις ορεινές κοινότητες στοχεύει στην ενίσχυση της ικανότητας της ίδιας της κοινότητας των παραγωγών κτηνοτρόφων, το οποίο είναι αναπόσπαστο κομμάτι της τοπικής κοινωνίας, να αναλάβει α) την ενίσχυση της λειτουργικότητας του παραγωγικού τους συστήματος ως ενιαίου συνόλου, το οποίο ενσωματώνει δίκαια την εκμετάλλευση των κοινών αγαθών και της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς και β) προπαντός την ιδιοτυποποίηση των προϊόντων τους.

Δεδομένων αυτών των χαρακτηριστικών τόσο τα υλικά προϊόντα της περιοχής (γαλακτοκομικά προϊόντα), όσο και το ίδιο το παραγωγικό σύστημα έχουν τα εχέγγυα να μετατραπούν σε πόρο, ο οποίος μπορεί να ιδιοτυποποιηθεί (Γούσιος Δ., 2013) και να συμβάλλει στη δημιουργία εδαφικής προσόδου (Campagne P, Pecqueur B., 2012) δίνοντας νέες προοπτικές στην περιοχή.

Στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης η αγροτική δραστηριότητα οφείλει να αντιμετωπίζεται όχι σαν απλή οικονομική δραστηριότητα, αλλά όπως πραγματικά είναι, ως σύνθετη δραστηριότητα που αποσκοπεί στην επιβίωση της οικογένειας αλλά και τη διασφάλιση της αειφορικότητας και της φυσικής βιωσιμότητας των τοπικών πόρων (κοινών αγαθών: νερού, δάσους, βοσκότοπου, χλωρίδας και πανίδας, τοπίων, κ.ά. αλλά και τοπικής ιστορίας, πολιτισμικής ταυτότητας, τοπικών σχέσεων και πρακτικών, κ.ά. (Chazoule C., Lambert R., 2011), συμβάλλοντας στην παραγωγή ποιοτικών καταναλωτικών αγαθών (προϊόντων και υπηρεσιών) και δημιουργώντας οικονομικό αποτέλεσμα.

Η συστημική ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε ότι η βιωσιμότητα μιας ορεινής περιοχής είναι άρρηκτα συνυφασμένη α) με τη βιωσιμότητα της αγροτικής δραστηριότητας, δεδομένου ότι αυτή αποτελεί τον κύριο πυλώνα του κοινωνικού –οικονομικού ιστού και συνάδει στη διασφάλιση της απασχόλησης, και β) με την ανάπτυξη της πολυδραστηριότητας λόγω της εκτατικότητας της κτηνοτροφικής δραστηριότητας δημιουργώντας επιπλέον εκδοχές στην πολυπλοκότητα του συστήματος, και κατά συνέπεια στην αύξηση της ελκυστικότητας της περιοχής.

Σήμερα από την πραγματικότητα της περιοχής έρευνας διαπιστώνεται:

- ☆ η παραγωγή καλής ποιότητας τελικών προϊόντων γίνεται αντιληπτή από τις απόψεις των εμπόρων για αυτά, καθώς και από την τελική τιμή του προϊόντος (γάλακτος και κρέατος) που απολαμβάνουν οι παραγωγοί,
- ☆ δεν παράγεται προστιθέμενη αξία από την παραγωγή προϊόντων λόγω του ότι αυτά δεν μεταποιούνται περαιτέρω, άρα δεν δημιουργούνται προϋποθέσεις επιπλέον απασχόλησης εντός της περιοχής,
- ☆ η τοπική οικονομία εξαρτάται έντονα από τις άμεσες επιδοτήσεις δημιουργώντας μια αβεβαιότητα εν όψει της αναθεώρησης της ΚΓΠ,
- ☆ η εκτατικότητα του συστήματος από μόνη της αποτελεί μια φιλική προς το περιβάλλον μέθοδο αξιοποίησης των πόρων της περιοχής, γεγονός που

συνέβαλε στο να μην βρίσκονται οι φυσικοί πόροι σε κίνδυνο, αλλά παράλληλα να απαιτούν δράσεις βελτίωσης, ώστε να είναι δυνατό να συμβάλλουν τα μέγιστα στο κτηνοτροφικό σύστημα,

- ☆ το υπάρχον δυναμικό, τόσο το ανθρώπινο, όσο και το παραγωγικό (κτηνοτροφικές μονάδες) διαθέτει το απαιτούμενο «κρίσιμο» μέγεθος, το οποίο μπορεί να της εξασφαλίσει προοπτική. Το μέγεθος αυτό μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με τις επιλογές, που θα πάρει η τοπική κοινωνία στηριζόμενη στη «συλλογική» οργάνωση, διαχείριση και ανάπτυξή της.

Μοντέλο εδαφικής ανάπτυξης ως ευκαιρία ανάπτυξης μιας εδαφικής περιοχής

Η προτεινόμενη αναθεώρηση της αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ 2014-2020) λαμβάνοντας εν μέρει υπόψη την οικογενειακή γεωργία και τις μορφές συνεργασίας, που εμφανίζονται κυρίως στις χώρες της Μεσογείου, θέτει ως προτεραιότητες τη διακριτότητα των προϊόντων και των εδαφικών περιοχών και την ανάπτυξη συνεργασιών σε όλα τα παραγωγικά στάδια μιας αλυσίδας στοχεύοντας στην παραγωγή ποιοτικών αγροτροφίμων, στην αειφορική εκμετάλλευση των φυσικών εδαφικών πόρων (άρα και του περιβάλλοντος) (Allaire G., 2011), καθώς και στην ενδυνάμωση της ικανότητας μιας εδαφικής περιοχής να αυτό-οργανωθεί και να διαχειριστεί από τους κατοίκους της (Γούσιος Δ., 2013). Η πολιτική αυτή θέτει το πλαίσιο και δίνει τα εργαλεία, με τα οποία μια τοπική κοινωνία (μόνιμοι κάτοικοι και απόδημοι που διατηρούν σχέσεις με την περιοχή) να αποφασίσει για το μέλλον της ως σύνολο καθώς και για τον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισής του χώρου της.

Μια τοπική κοινωνία με δεδομένη την πραγματικότητά της, αλλά και υπό το πρίσμα των εξελίξεων σε επίπεδο πολιτικής και μεταρρυθμίσεων, μπορεί να οργανώσει το τοπικό παραγωγικό της σύστημα εντοπίζοντας και αναδεικνύοντας τα τελικά υλικά προϊόντα της (π.χ. γαλακτοκομικά, κ.ά.) σε πόρους στοχεύοντας στην εξέλιξή της και στην απόκτηση προοπτικής στο χρόνο, δημιουργώντας συνθήκες τέτοιες, που να καθιστούν την περιοχή της ελκυστική και ικανή να προσελκύσει νέους κατοίκους-νέες δραστηριότητες και επαναπροσδιορίζοντας τη θέση της στο σύνολο της περιοχής και της οικονομίας (Moity Maizi P., Bouche R., 2011).

Πράγματι η εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης επιτρέπει την επίτευξη μιας ανταγωνιστικότητας βασισμένης όχι πλέον στη μείωση του κόστους παραγωγής

(στόχος σχεδόν αδύνατον να εκπληρωθεί), αλλά στη διακριτότητα (ποιότητα, ταυτότητα) των προϊόντων (Sanz Canada J., Muchnik J., 2011). Αυτό σημαίνει ότι κινητοποιούνται πόροι συλλογικοί (βοσκότοποι, τεχνογνωσίες, πρακτικές) ως κοινά αγαθά ή και κοινή πολιτιστική κληρονομιά με στόχο την ενίσχυση της σύνδεσης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας με το χώρο και την ιδιοτυποποίηση των πόρων και προϊόντων.

Αυτή η κινητοποίηση πόρων δημιουργεί ένα ισχυρό υπόβαθρο (με παραγωγική αλλά και κοινωνικό-οικονομική συλλογική διάσταση), για την ανασυγκρότηση του τοπικού εκτατικού κτηνοτροφικού παραγωγικού συστήματος με κεντρικό άξονα την αποδοχή ότι το επίκεντρο της τοπικής εδαφικής πολιτικής θα είναι το ίδιο το τοπικό σύστημα, ενώ οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις θεωρούνται πλέον ως απλές συνιστώσες του.

Αυτές οι νέες δυναμικές και προοπτικές για την εκτατική κτηνοτροφία των ορεινών κοινοτήτων φέρνουν επίσης στην επιφάνεια και τις νέες υποχρεώσεις οι οποίες πρέπει να συνοδεύσουν αυτή την προσπάθεια εδαφικοποίησης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων. Οι υποχρεώσεις αυτές καλύπτουν τον τομέα της οργάνωσης, της συνεργασίας μεταξύ των παραγωγών και φορέων στο εσωτερικό του παραγωγικού συστήματος και της δικτύωσης με τον έξω κόσμο και τις αγορές. Στην ουσία προσδιορίζει μέσω αυτών των υποχρεώσεων τις ικανότητες εκπροσώπησης μιας περιοχής.

Το διαγνωστικό που πραγματοποιήθηκε, καθώς και η συστημική ανάλυση του παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας έδειξε τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να προσεγγίζονται μεθοδολογικά εδαφικές περιοχές, όπως η περιοχή έρευνας. Η ανάπτυξη των εδαφικών περιοχών δεν μπορεί να επέλθει με οριζόντιες πολιτικές και μέτρα: οι ιδιαιτερότητες αυτών είναι τόσες που απαιτούν μια τοπική προσέγγιση. Έγινε εμφανές ότι αφ' ενός το εκτατικό παραγωγικό σύστημα μιας ορεινής περιοχής παρουσιάζει πλεονέκτημα στο νέο πλαίσιο πολιτικής καθώς και προοπτική αειφορίας και αφ' ετέρου μια εδαφική προσέγγιση του ζητήματος μπορεί να οδηγήσει σε μια αποτελεσματική τοπική οικονομία (Tregear A. et al., 2007). Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική, αλλά επίσης σημαντικός είναι ο προσδιορισμός των απαιτήσεων και των προϋποθέσεων για την εφαρμογή της.

Ορεινές περιοχές : προϋποθέσεις και απαιτήσεις ανάπτυξης

Η έρευνα προσεγγίζοντας ολοκληρωμένα τις σχέσεις «αγροτικής δραστηριότητας» και «εδαφικών περιοχών» χρησιμοποίησε μεθόδους επιδιώκοντας να συνεισφέρει στη γνώση, στη διαχείριση, στον σχεδιασμό και στη διαβούλευση ζητημάτων, που συνδέουν τη δραστηριότητα με το χώρο και τους πόρους του και ειδικότερα σε *χωρικές ενότητες, που συχνά παραβλέπονται ή υποτιμούνται*. Με βάση αυτή την προσέγγιση αιτιολογήθηκε η πραγματικότητα της περιοχής έρευνας, η οποία λειτουργεί σε ένα αρνητικό οικονομικό μοντέλο, και εντοπίστηκαν οι δυνατότητες διαιώνισής του τοπικού παραγωγικού συστήματος και οι αναγκαίες ρυθμίσεις, στις οποίες πρέπει να προβεί, ώστε να συνεχίσει να λειτουργεί.

Στη συνέχεια με βάση τα χαρακτηριστικά του εκτατικού κτηνοτροφικού παραγωγικού συστήματος της περιοχής έρευνας περιγράφονται τα σημεία - αιτούμενα της εδαφικής ανάπτυξης, στα οποία μπορεί να απαντήσει, αλλά και διαπιστώνονται οι ελλείψεις και δράσεις, που πρέπει να πραγματοποιηθούν, ώστε να δημιουργηθούν προϋποθέσεις ανάπτυξης σε αυτή. Έτσι η περιοχή απαντά στην αιτούμενη:

α. περιβαλλοντική διάσταση

διότι διαθέτει πόρους (βοσκοτόπους, γεωργική γη, δασική έκταση, κ.ά.) με διαφορετικό βαθμό αξιοποίησης (υπερεκμετάλλευση έως και υποεκμετάλλευση). Για να συνεισφέρουν αποτελεσματικά σε ένα συνολικό σχέδιο ανάπτυξης της περιοχής, θα πρέπει να μελετηθεί η ικανότητα βόσκησης, καθώς και ο τρόπος οργάνωσης της από κοινού βόσκησης των βοσκοτόπων, η συμμετοχή των γεωργικών εκτάσεων στην κτηνοτροφική δραστηριότητα συμπληρωματικά, και η αξιοποίηση της δασικής έκτασης

β. οικονομική διάσταση

διότι η ποικιλία και ποικιλομορφία των εκμεταλλεύσεων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή συμβάλλουν στην ορθολογική εκμετάλλευση του χώρου, στη διατήρηση συλλογικοτήτων τόσο στο πλαίσιο άσκησης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, όσο και στη διαχείριση του χώρου που αξιοποιείται, στην παραγωγή σημαντικού συνολικού γαλακτοκομικού προϊόντος υψηλής ποιότητας λόγω των γεωφυσικών χαρακτηριστικών της περιοχής.

Η μεταποίηση τοπικά του τελικού παραγόμενου προϊόντος και πολύ περισσότερο η ιδιοτυποίησή του μπορεί να συμβάλλει πολλαπλά στην αειφόρο ανάπτυξη της περιοχής, διότι δημιουργεί προϋποθέσεις απασχόλησης, δημιουργεί προστιθέμενη αξία στο τελικό προϊόν και πρόσοδο για το σύνολο της περιοχής, απαντά σε θέμα γυναικείας απασχόλησης και κατ' επέκταση και στο ζήτημα της διαδοχής. Η ανάπτυξη μεταποιητικής δραστηριότητας απαιτεί στοχευμένη εκπαίδευση των παραγωγών και τεχνική και συμβουλευτική υποστήριξη «από την ιδέα έως την παραγωγή ιδιότυπου προϊόντος»

γ. κοινωνική διάσταση

διότι διαθέτει ζωντανή κοινωνία- ικανοποιητικό κοινωνικό ιστό και συνοχή, κατά συνέπεια δεν είναι εγκαταλελειμμένη. Η διάσταση αυτή αποκτά σήμερα όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα, αν λάβουμε υπόψη τις πρόσφατες εξελίξεις στην Ελλάδα, όπως και σε αρκετές μεσογειακές χώρες της ΕΕ. Αντιμέτωπη με την αυξανόμενη αβεβαιότητα η απάντηση για τις τοπικές κοινωνίες δεν μπορεί να είναι μόνο οικονομικής φύσεως, είναι επίσης και κοινωνική υπό την έννοια της ενθάρρυνσης της αλληλεγγύης. Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόδημοι δεδομένου ότι διατηρούν στενές σχέσεις και δεσμούς με την περιοχή, σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο ανάπτυξης της περιοχής μπορούν και πρέπει να ενσωματωθούν ως ένα δυναμικό τμήμα της περιοχής. Έχουν διττό ρόλο, τόσο της πιστής αγοράς όσο και του συνδιαχειριστή – συνομιλητή του τοπικού.

Ένα λειτουργικό και ενεργό εκτατικό παραγωγικό σύστημα ορεινής περιοχής, για να δημιουργήσει σε συνθήκες εδαφικής ανάπτυξης, οφείλει να ικανοποιεί τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

1. σύσταση και οργάνωση διακυβέρνησης

Δεδομένου ότι το οικονομικό σύστημα δεν ρυθμίζεται πλέον σε τοπικό επίπεδο από το κράτος και την αγορά, απαιτείται η συνύπαρξη και η συνεργασία όλων των φορέων (δημόσιων, ιδιωτικών και συλλογικών), που έχουν «λόγο» και δικαιοδοσία στην περιοχή αυτή για την ανάπτυξή της και τη διαχείρισή της. Η τοπική κοινωνία με το σύνολο των φορέων της θα πρέπει να συνεργαστούν και να συναποφασίσουν το καλύτερο δυνατό για αυτούς σχέδιο ανάπτυξης της περιοχής τους, καθώς και τη διαδικασία λήψης απόφασης και υλοποίησης δράσεων, δηλαδή να συναποφασίσουν

τον τρόπο διαχείρισης, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του καθενός, καθώς και τις δράσεις που πρέπει να αναλάβει. Στόχος αυτής της συνεργασίας είναι αφ' ενός η έκφραση όλων για τη μορφή διαχείρισης μιας περιοχής και αφ' ετέρου η ορθολογική και αειφόρα ανάπτυξη της περιοχής μέσω της ενδυνάμωσης της συλλογικότητας και της εδαφικότητας.

Όλοι οι δρώντες, ενεργοί και παθητικοί, που εντοπίζονται σε μια εδαφική περιοχή, έχουν δικαίωμα ιδιοκτησίας και άρα λόγο στη διαχείρισή της, οπότε εκ προοιμίου οφείλουν να συμμετέχουν στην απόφαση του τρόπου διαχείρισής της.

2. οργάνωση δραστηριότητας

Η διάγνωση της περιοχής στοχεύει στον προσδιορισμό των υλικών προϊόντων της. Για κάθε παραγόμενο προϊόν διεξάγεται διάγνωση των υλικών πόρων, που αξιοποιούνται για την παραγωγή του, και προσδιορίζεται ο βαθμός αξιοποίησής τους, καθώς και των άϋλων πόρων που αξιοποιούνται ή είναι δυνατό να αξιοποιηθούν με στόχο τη δημιουργία ενός εδαφικού πόρου.

Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχουν δράσεις, που οφείλουν να υλοποιηθούν από κάθε εκμετάλλευση ξεχωριστά, αλλά και δράσεις που συμβάλλουν στην δραστηριότητα και οφείλουν να γίνουν κοινά από το σύνολο των εκμεταλλεύσεων.

Η βιωσιμότητα –ανάπτυξη της περιοχής βασίζεται σε δράσεις ιδιωτών (ειδικά δράσεις που σχετίζονται με την εφαρμογή καινοτομιών στην αγροτική δραστηριότητα) αλλά εξαρτάται εξίσου στο ίδιο βαθμό και από συλλογικές δράσεις, τις οποίες οφείλουν οι κάτοικοι –δρώντες της περιοχής να διεκδικήσουν για το σύνολο της περιοχής υπερνικώντας διοικητικά κυρίως εμπόδια και διασφαλίζοντας τη βέλτιστη διαχείριση της.

Η ανάδειξη -ανάπτυξη του πολυλειτουργικού της χαρακτήρα προς όφελος της τοπικής κοινωνίας (μόνιμων κατοίκων και αποδήμων) μέσω της *χωρικοποίησης του τοπικού παραγωγικού της συστήματος*, το οποίο θα κινητοποιήσει τους οικονομικούς, οικολογικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς πόρους της γύρω από ένα *συλλογικό σχέδιο αειφορικής διαχείρισης*, βασιζόμενο στη συλλογικότητα και την εδαφικότητα των πόρων του, συμβάλλει στην αναπαραγωγή του τοπικού παραγωγικού συστήματος και την προοπτική του στο χρόνο καθώς και στην ανάπτυξη νέων λειτουργιών (οικοτεχνίας, αγροτουρισμού, β' κατοικίας, κ.ά.).

Τέλος η δυναμική, που θα επιδείξει η εδαφική περιοχή, εξαρτάται από την δυναμική των μόνιμων και μη κατοίκων της, δηλαδή από το σύνολο του πληθυσμού, που διατηρεί στενούς δεσμούς με την περιοχή. Η δυναμική αυτή εστιάζεται όχι τόσο στην ικανότητα για προσαρμογή στις νέες παραγωγικές συνθήκες –ικανότητα που ο έλληνας αγρότης τη διαθέτει – αλλά επίσης στην ικανότητα να θεσπίσει θεσμούς άτυπης ή τυπικής μορφής, οι οποίοι θα επιδιώκουν α) την είσοδο και εγκατάσταση στην αγορά μέσω της δημιουργίας διακριτών και ιδιότυπων προϊόντων και β) την κάλυψη της περιοχής σε κοινωνικές υποδομές αποβλέποντας στην ελκυστικότητα της εδαφικής περιοχής τόσο ως περιοχή παραγωγής, όσο και ως περιοχή κατανάλωσης. Επιπλέον η εδαφική περιοχή από υπόβαθρο υλοποίησης οικονομικής δραστηριότητας μετατρέπεται η ίδια σε διακριτό πόρο. Η προώθηση του νέου αυτού πόρου στην αγορά μέσα από τα εδαφικά προϊόντα δημιουργεί εδαφική πρόσοδο (Campagne P., Pecqueur B., 2012) μέσα από ένα σύστημα καινοτομίας προκαλώντας διαδοχικά πολλαπλασιαστικά οφέλη στο χώρο αναφοράς και δημιουργώντας προοπτικές ανάπτυξης μακροχρόνια. Η εδαφική πρόσοδος είναι το αποτέλεσμα της αξιοποίησης κοινών αγαθών (υλικών και άυλων) και ως τέτοια πρέπει να διανέμεται σε όλη της τοπική κοινωνία.

Βιβλιογραφία**Α. Βασική Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία**

1. Αλεξανδράτος, Ν., (1994) «Η Ευρωπαϊκή Γεωργία στο Πλαίσιο των Παγκοσμίων Εξελίξεων στον τομέα Επισιτισμού και Γεωργίας», στο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας, Π. Σολδάτος (Επιμ.) «Κράτος & Αγροτικός Χώρος», 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα: ΓΠΑ/ Παπαζήσης, 4-21
2. Ανθοπούλου Θ., Ντυκέν Μ.Ν., (1992) «Νησίδες αντίστασης στην κοινωνικό-οικονομική περιθωριοποίηση των Μειονεκτικών Ζωνών της Μεσογείου και δυνατότητας ενσωμάτωσής τους στα πλαίσια αναθεώρησης της ΚΑΠ. Η περίπτωση της Ελλάδας», στο Πρακτικά του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας «Η Ελληνική Γεωργία στα πλαίσια της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς», ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 11-12 Δεκεμβρίου, 25-35
3. Ανθοπούλου Θ., Γούσιος Δ., (2007) «Γεωγραφία της υπαίθρου», στο Θ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης, Ι. Χωριανόπουλος, (επιμ.) «Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος», Κριτική, 234-274
4. Ανθοπούλου Θ., (2008) «Αγροτικότητα, κοινωνία και χώρος» Έρση Ζακοπούλου, Χαράλαμπος Κασίμης, Λεωνίδα Λουλούδης (επιμ) Αθήνα: Πλέθρον
5. Ανθοπούλου Θ., (2013) «Εισαγωγή», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», εκδ Παπαζήσης, 17-33
6. Ανδρικοπούλου Ε. (1993) «Πολιτική Περιφερειακής Ανάπτυξης στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 : Προοπτικές», «Περιφερειακή Αστική Ανάπτυξη», Αθήνα: Θεμέλιο, 347-383
7. Αποστολόπουλος Κ., Μαραβέγιας Ν., Μάττας Κ., Μπαλτάς Ν., Μωϋσίδης Α., Παπαγεωργίου Κ., Ψαλτόπουλος Δ. (2004) «Στρατηγική για την αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας», Μαραβέγιας Ν., (επιμέλεια) Αθήνα: Παπαζήσης- ΕΘΙΑΓΕ
8. Βακάκης Φ. (1994) «Ο ρόλος της κτηνοτροφίας στην περιφερειακή ανάπτυξη», εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο ΓΕΩΤΕΕ για Κτηνοτροφική Πολιτική: ΘΕΣΕΙΣ - ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ, 393-402
9. Βαρώτσος Κ., (2009) «Στρατηγικές επιβίωσης και διαφοροποίηση δραστηριοτήτων στον αγροτικό χώρο. Η περίπτωση των ελαιοκομικών εκμεταλλεύσεων» μεταπτυχιακή εργασία Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
10. Βεργόπουλος Κ. (1975) «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας», Αθήνα: Εξάντας
11. Βεργόπουλος, Κ. (1994) «Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα», β' έκδοση Αθήνα: Εξάντας
12. Γετίμης Π. & Καυκαλάς, Γρ. (1990) «Τοπική ανάπτυξη και μορφές κρατικής ρύθμισης στην Ελλάδα», στο ΤΟΠΟΣ 1, 3-20

13. Γιαννάκης Ηλ. (2011) «Πολυλειτουργική γεωργία και αγροτική ανάπτυξη», Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
14. Γούσιος Δ. (επιμέλεια) (1989) «*Η ελληνική κτηνοτροφία στις γεωγραφικές και κοινωνικο-οικονομικές της διαστάσεις. Έρευνα σε επιλεγμένες περιοχές των νομών: Πιερίας, Ημαθίας, Κοζάνης, Γρεβενών, Τρικάλων και Λαρίσης*», Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών
15. Γούσιος Δ. (1999) «*Συστήματα διαχείρισης χώρου*», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
16. Γούσιος Δ. (1999α) «*Η χωρική διάσταση στο σχεδιασμό και εφαρμογή πολιτικών για τον ορεινό χώρο : από τις ορεινές κοινότητες στις ορεινές γεωγραφικές ζώνες*» στο «*Ορεινές περιοχές και Βαλκάνια*». Αθήνα: Euromontana και Ινστιτούτο Ορεινής Οικονομίας/ΕΘΙΑΓΕ
17. Γούσιος Δ. (1999β) «*Ύπαιθρος, Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη : από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη*», στο «*Η ανάπτυξη του Ελληνικών Πόλεων*» Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Guttemberg, 157-207.
18. Γούσιος Δ. (επιμέλεια) (1999γ) «*Μελέτη – Έρευνα Χωρικός διαχωρισμός της γεωργίας ανάλογα με την οικονομική αποτελεσματικότητα και επαναπροσδιορισμός του προβληματικού γεωργικού χώρου με έμφαση στις ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές*», Βόλος: Υπουργείο Γεωργίας
19. Γούσιος Δ. (επιμέλεια) (1999δ) «*Στρατηγικό πρόγραμμα Δράσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*», Βόλος: ΥΠΕΧΩΔΕ
20. Γούσιος Δ. (επιμέλεια) (1999ε) «*Σύστημα διαχείρισης ορεινού χώρου*» στο «*Διαφοροποίηση και αναδιοργάνωση των δραστηριοτήτων στις ορεινές περιοχές*» Κοινοτικό Πρόγραμμα FAIR III, συντονισμός ΓΠΑ, Βόλος
21. Γούσιος Δ. (2000) «*Ανάπτυξη Αγροτικού Χώρου*», Σημειώσεις παραδόσεων χειμερινού εξαμήνου, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
22. Γούσιος Δ. (2000α) «*Γεωγραφία*», Σημειώσεις παραδόσεων α' εξαμήνου 2000-2001, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
23. Γούσιος Δ. (2000β) «*Συστήματα διαχείρισης ορεινού χώρου: νέες προσεγγίσεις και εφαρμογή σύγχρονων τεχνολογικών μεθοδολογιών*», στο «*Δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό, τις πόλεις και την ανάπτυξη*» Συλλογικός τόμος για τα δέκα χρόνια λειτουργίας του ΤΜΧΠΠΑ, 389 -407
24. Γούσιος Δ., Ντυκέν ΜΝ. (2001) «*Δημογραφικές εξελίξεις, κοινωνικές λογικές και νέες χωρικότητες στον ύπαιθρο χώρο*», στο Β. Κοτζαμάνης και Β. Παππάς (επιμ.) «*Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων*», Βόλος: ΕΔΚΑ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 437-454

25. Γούσιος Δ. (2008) «Κοινωνική-Αλληλέγγυα Οικονομία και Επιχειρηματικότητα – Τοπική Κοινωνία – Ολοκληρωμένη Υποστήριξη», επιστημ υπεύθυνος της ΑΣ ΚΕΝΤΑΥΡΟΣ
26. Γούσιος Δ., Γάκη Δ, (2010) «Νέες προσεγγίσεις οργάνωσης, διαχείρισης και αξιοποίησης των παραγωγικών συστημάτων στις ορεινές περιοχές», 2^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Νομού Καρδίτσας, 167-174
27. Γούσιος Δ., Μαρδάκης Πρ., Γάκη Δ., Φαρασλής Ι., (2010) «Η χωροεδαφική διάσταση στον αναπτυξιακό σχεδιασμό της υπαίθρου: Η περίπτωση της περιοχής Τροόδους στην Κύπρο», 10^ο Επιστημονικό Συμπόσιο Κεφαλονιάς, 2-4/07/2010
28. Γούσιος Δ., (2013) «Η εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης στην ύπαιθρο: από την κληρονομημένη στην κατασκευασμένη εδαφική περιοχή», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», εκδ Παπαζήσης, 72-105
29. Γρεβενίτη Π.- Σαπουνά Γ. (1988) «Φορολογική επιβάρυνση των κοινωνικό-οικονομικών ομάδων στην Ελλάδα: μια εμπειρική διερεύνηση», ΑΘΗΝΑ: ΑΤΕ
30. Δαμιανάκος Στ. (2002) «Από τον χωρικό στον αγρότη: η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση», ΑΘΗΝΑ:Εξάντας, ΕΚΚΕ
31. Ευαγγέλου Χ. (2013) «Σχέση μεταξύ συστήματος εκτροφής βοσκοτόπων ζώων και ερημοποίησης σε μεσογειακά λιβαδικά τοπία» Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
32. Ευστράτογλου, Σ. (Επ. Υπεύθυνος) (1997) «ΕΠΠΕΡ: Μελέτη – έρευνα του αγροτικού χώρου», Αθήνα: ΥΠΕΧΩΔΕ
33. Ζαλαώρας Ν. (1993) «Δασικά οικοσυστήματα και οικολογική ισορροπία», στο «Περιβαλλοντική κρίση» ΑΘΗΝΑ: PETRA, ΕΕ.
34. Ζάπρης Α. (1994) «Περιφερειακή ανάπτυξη και κτηνοτροφία» εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο ΓΕΩΤΕΕ για Κτηνοτροφική Πολιτική: ΘΕΣΣΕΙΣ - ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ, 381-386
35. Ηγουμενάκης Ν. (1987) «Η αγροτική ιδιοκτησία: διερεύνηση των αιτιών της αντιοικονομικής διαμόρφωσής της» ΑΘΗΝΑ: Παπαζήσης
36. Καζάκος, Π. και Παπακωνσταντινίδης, Λ.Α (1984) «Το Σύστημα Εισπράξεων και Πληρωμών της Ελληνικής Γεωργίας 1970-1980 και οι μεταβολές μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ», Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας
37. Κακλαμάνη Τ., Ντυκέν Μ-Ν. (2000) «Πληθυσμός ορεινών περιοχών: προτυποποίηση δημογραφικών και οικονομικών δεικτών ταξινόμησης», Εισήγηση στο συνέδριο «οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων», Βόλος.
38. Καντερές Ν., Κουτσούρης Α. (2002) «Συστήματα ανθρώπινης δραστηριότητας και αγροτική ανάπτυξη, Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας» Εισήγηση σε συνέδριο. Πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας), Αθήνα: Σταμούλης, 586 – 597.

39. Καραβίδας, Κ. (1981) «Το πρόβλημα της αυτονομίας. Σοσιαλισμός και κοινοτισμός» Αθήνα: Παπαζήσης
40. Κασίμης Χ. (1988) «Μορφές Απασχόλησης των Αγροτών και Διάρθρωση των Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων», Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών,
41. Κανταντζόγλου Ρ., Κοβάνη Ε. (1999) «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην Αγροτική Ελλάδα» στο Χ. Κασίμης –Λ. Λουλούδης (επ) *Υπαίθρος Χώρα: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΑΘΗΝΑ: ΕΚΚΕ-ΠΛΕΘΡΟΝ, 285 - 302
42. Κοβάνη Ε. (1995) «Αν γεράνου φωνήν επακούσης: νέοι και κοινότητα», Αθήνα: ΕΚΚΕ
43. Κοντζαμάνης Β. (1998) «Εισαγωγή στις μεθόδους Κοινωνικής Έρευνας», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
44. Κουρλιούρος Η. (2001) «Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: οικονομικές γεωγραφίες της παραγωγής και της ανάπτυξης», ΑΘΗΝΑ: Ελληνικά Γράμματα,
45. Κουτσούρης Α. (2000) «Ενδογενές δυναμικό της Αγροτικής Υπαίθρου: Η σημασία του στις σημερινές διευρυμένες αγορές», *εισήγηση στη συνάντηση LEADER*, Γιάννενα.
46. Λαμπριανίδης Λ. (2002) «Οικονομική γεωγραφία: στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα», ΑΘΗΝΑ: Πατάκη
47. Λουλούδης Λ. (1992) «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *ΤΟΠΟΣ* 4/92, 135-155
48. Μαραβέγιας Ν. (1992) «Η διαδικασία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90», Αθήνα: Παπαζήση
49. Μαραβέγιας Ν. (1999) «Η νέα ΚΑΠ και η ανάπτυξη του αγροτικού χώρου», στο «Η ελληνική γεωργία προς το 2010», Αθήνα: Παπαζήση
50. Μέργος Γ. (1990) «Ο αγροτικός τομέας στην οικονομική ανάπτυξη : Θεωρία και Πράξη», Σημειώσεις παραδόσεων Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αθηνών
51. Μουτσάτσος Δ. (1999) «Διεθνείς Εμπορικές Σχέσεις της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010» στο «Η Ελληνική Γεωργία στο Μεταβαλλόμενο Διεθνές Περιβάλλον: Τάσεις και Προοπτικές ως το 2010» ΑΘΗΝΑ: Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων
52. Μπεριάτος Η. (1999) «Χωροταξία & Ορεινός Χώρος: Για μια βιώσιμη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών» στο «Χωροταξία II, Σχεδιασμός της Υπαίθρου. Επιλεγμένα θέματα Θεωρίας & Πρακτικής», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 83-89
53. Μπεριάτος Η. (1999a) «Χωροταξία IV, Στρατηγικός Χωροταξικός Σχεδιασμός», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 83-89

54. Μπεριάτος Η. (2011) «Χωρική Ανάπτυξη (στρατηγική χωροταξία) /εθνικό και διεθνές επίπεδο», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
55. Μπεριάτος Η. (2011α) «Διαχείριση φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς του τοπίου», Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας
56. Μπουρδάρας Δ. (1994) «Οι προοπτικές της κτηνοτροφίας στα πλαίσια της ΚΑΠ, GATT και των ευρωπαϊκών συμφωνιών», *εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο ΓΕΩΤΕΕ για Κτηνοτροφική Πολιτική: ΘΕΣΣΕΙΣ - ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ*, 377-380
57. Μπουρδάρας Δ. (2006) «Η μεταρρύθμιση της κοινής αγροτικής πολιτικής : μια νέα σελίδα για την ελληνική γεωργία», Ινστιτούτο Αγροτικών Ερευνών, ΑΘΗΝΑ: Παπαζήσης
58. Μπουσχότεν βαν Ρ. (1995) «Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)», ΑΘΗΝΑ: Πλέθρον,
59. Μουσιδής Α. (1986) «Η Αγροτική κοινωνία στην σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)», Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
60. Μουσιδής Α. (1994) «Οικογενειακή γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων. Μερικές πτυχές του προβλήματος στην Ελλάδα», *Μελέτες Αγρ. Οικονομίας* 47, ΑΤΕ, Αθήνα
61. Μουσιδής Α. (1998) «Μητρώο Αγροτών & Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων: πανάκεια ή γραφειοκρατικός θεσμός; Μια κριτική αποτίμηση της μέχρι σήμερα πορείας», *εισήγηση στο ημερίδα "Θέματα αγροτικής πολιτικής"*, Αθήνα: ΙΑΓΕ, 11-23
62. Νιτσάκος, Β. (1991) «Οι ορεινές κοινότητες της Β. Πίνδου : Στον απόηχο της μακράς διάρκειας» ΑΘΗΝΑ: ΠΛΕΘΡΟΝ
63. Νιτσιάκος Β. (1986) «Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Εισήγηση στο Συνέδριο Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15ος 20ος αι. »*, Γιάννενα 1986, 277-287
64. Ντυκέν ΜΝ., Γάκη Δ., (2008) «Η συμβολή της κινητικότητας του πληθυσμού στις επιλογές του για απασχόληση και κατοίκηση» *Εισήγηση στο 1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Νομού Καρδίτσας*, Καρδίτσα 2008, σελ 22
65. Παπαγεωργίου Κ. (1993) «Προβλήματα ανάλυσης του γεωργικού τομέα» *Επιθεώρηση Αγροτικών μελετών*, 11 (Μάιος 1993), 35-38
66. Παπαδόπουλος Α. (1999) «Τα αδιαφανή όρια της παγκοσμιοποίησης: Επανεκτιμώντας τη σχέση με την Τοπική Ανάπτυξη και την Οικογενειακή γεωργία», ΑΘΗΝΑ :ΙΑΑΚ, ΕΚΚΕ
67. Παπαδόπουλος Α. (2004) «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο» στο «*Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*», ΑΘΗΝΑ:Gutenberg, 13 - 50

68. Παπαδόπουλος Δ. (1999) «Στη σκιά του δημοσίου διακριτικού κεφαλαίου: μια εκδοχή για την υποβάθμιση του αναπτυξιακού ρόλου των γεωπόνων του Δημοσίου (1981-1994)» στο *Υπαιθρος Χώρα: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΑΘΗΝΑ: ΕΚΚΕ-ΠΑΛΕΘΡΟΝ, 237-266
69. Πετράκος Γ., Ψυχάρης Γ. (2005) «Θεωρίες περιφερειακών ανισοτήτων : μια σύντομη παρουσίαση», στο *"Περιφερειακή ανάπτυξη στη Ελλάδα"*, Αθήνα: Κριτική, 17- 33
70. Πετσίδης Ζ. (2002) «Το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας: προτάσεις - λύσεις και προοπτικές για το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας», Πάτρα, σελ. 110
71. Σαπουνάς Γ., Μηλιάκος Δ. (1996) «Αγροτική εκμετάλλευση και προσαρμογές», στο *«Η ελληνική γεωργία στην μεταπολεμική περίοδο: επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον»*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας No **51**, ΑΘΗΝΑ: ΑΤΕ, 193 -234
72. Σάρρος Π. (1997) «Επιπτώσεις της GATT και μεταρρύθμισης της ΚΑΠ της ΕΕ στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων», πρακτικά ημερίδας με τίτλο: *«Η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας»*, Λάρισα: ΙΑΓΕ, 17- 32
73. Σαφιλίου Κ., Παπαδόπουλος Α. (2004) *«Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: ποιοι θα επιβιώσουν και πως»*, ΑΘΗΝΑ: ΕΚΚΕ, Gutenberg
74. Σιάρδος Γ. (1997) *"Μεθοδολογία αγροτικής κοινωνιολογικής έρευνας"*, Θεσ/νικη: Ζήτη
75. Σιάρδος Γ., Κουτσούρης Α. (2002) *«Αειφορική Γεωργία & Ανάπτυξη»*, Θεσ/νικη: Ζυγός
76. Σπαθής Π. (Επ. Υπεύθυνος) (1998) «Ανάλυση στοιχείων Δικτύου Γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης (ΔΙΓΕΛΠ) – (RICA) – (FADN). Τεχνικο-οικονομικά αποτελέσματα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα 1994», Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
77. Σπαθής Π., Τσιμπούκας Κ., Σκλάβος Θ., Μέρμηγκας Γ., Νέλλας Ε. (1998) «Οι επιπτώσεις των προτάσεων της AGENDA 2000 στις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις: μια εκτίμηση με βάση τα στοιχεία του RICA», εισήγηση στο 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγρ. Οικονομίας, ΕΤΑΓΡΟ, Αθήνα: Σταμούλης, 46-67
78. Σπαθής Π., Τσιμπούκας Κ., Τσουκαλάς Σ., Νέλλας Ε. (1998) «Εξελίξεις της αιγοπροβατοτροφίας και παράγοντες που επηρεάζουν τα οικονομικά αποτελέσματα αυτής», εισήγηση στο 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγρ. Οικονομίας, ΕΤΑΓΡΟ, Αθήνα: Σταμούλης, 351 -364
79. Σπιλάνης Ι., Χατζηθεοδωρίδης Φ. (1997) «Ανάπτυξη αγροτικού χώρου και Περιβάλλον», στο Ν. Σ. Μάργαρης (επ) *«Γεωργία και Περιβάλλον. Οι δύο όψεις του φεγγαριού»*, ΑΘΗΝΑ: Φιλιππότης
80. Τσιακίρης Λ. (1991) «Η θεωρία των κρίσεων και η ελληνική εμπειρία», Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αθήνα: ΑΤΕ No **41**, 562

81. Τσιμπούκας Κ., (Επ. Υπεύθυνος) (2002) «Ανάλυση στοιχείων Δικτύου Γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης (ΔΙΓΕΛΠ) – (RICA) – (FADN). Τεχνικο-οικονομικά αποτελέσματα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα 1998-1999», Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
82. Τσουκαλάς Κ. (1983) «Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα», ΑΘΗΝΑ: Θεμέλιο
83. Τσούμας Θ., Τασιούλας Δ. (1986) «Ιδιοκτησιακό καθεστώς και αξιοποίηση της αγροτικής γης στην Ελλάδα», ΑΘΗΝΑ: ΑΤΕ
84. Φραγκόπουλος Ι. (2004) «Κοινωνική μετάβαση και χωρική οργάνωση σε μια ορεινή μειονοτική κοινότητα της Θράκης» στο *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, **10**(9) 221-258
85. Φωτόπουλος Χρ. (2000) «Το εξωγεωργικό εισόδημα των ελληνικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων», Ινστιτούτο Γεωργο-οικονομικών και κοινωνιολογικών ερευνών (ΙΓΕΚΕ), ΑΘΗΝΑ: Σταμούλης,
86. Φωτόπουλος Χρ., Τζουβελέκας Β., Παπαναγιώτου Ε. (2000) «Η εξέλιξη της κτηνοτροφίας στην Ελλάδα: διαρθρωτικά προβλήματα, μέτρα πολιτικής και οικονομικότητα κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων», ΑΘΗΝΑ: Σταμούλης
87. Χάρβεϋ Ε. (1996) «Η αναμόρφωση της ΚΑΠ και η εφαρμογή ορισμένων νέων μέτρων διαρθρωτικού χαρακτήρα στην ελληνική γεωργία», *Μελέτες Αγροτικής οικονομίας* **49**, Αθήνα: ΑΤΕ
88. Ψυχογιός Δ. Κ. Κανταντζόγλου Ρ. Μανωλογίου Ε. Μιχαλακοπούλου Α. Ναουμη Μ. Παπαπετρου Γ. (1987) «Ο Οικονομικός και Κοινωνικός Μετασχηματισμός Αγροτικών Κοινοτήτων», Αθήνα: ΕΚΚΕ
89. Ψυχογιός Δ. (1994) «Το ζήτημα των εθνικών γαιών», Νο **6**, Αθήνα: ΑΤΕ
90. Baptista F.O. «Η Γεωργία και ο καπιταλισμός στην Νότια Ευρώπη», (υπό έκδοση)
91. Bazin G. (1993) «Η κοινωνικο-διαρθρωτική πολιτική της κοινότητας για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές», *Επιθεώρηση Αγροτικών μελετών*, τ.**11** 39-53
92. Derruau M. (1987) «Ανθρωπογεωγραφία», Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
93. Fennell R. (1999) «Η Κοινή Αγροτική Πολιτική: συνέχεια και αλλαγή», Μαραβέγιας Ν., (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης) Αθήνα : Θεμέλιο -ΓΠΑ
94. Muchnik J. και Ανθοπούλου Θ., (2013) «Τοπικοποιημένα αγροδιατροφικά συστήματα (SYAL): αντικείμενο, πεδίο εφαρμογής και πολιτικής έρευνας και ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ) «Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων», εκδ Παπαζήσης, 35-53
95. Lozano C., (2013) «Προς μια επανεξέταση του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης απέναντι στις νέες κοινωνικο-περιβαλλοντικές προκλήσεις», στο Ανθοπούλου Θ.

- (επιμ) «Περί εντοπιότητας και ιδιοκτησίας των τροφίμων», Αθήνα : εκδ Παπαζήσης, 54-71
96. Santillan Cabeza S. (2009) «Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με θέμα «Το μέλλον των μη αστικών περιοχών στην εποχή της κοινωνίας της γνώσης»», στην *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης* 2009/C 317/08
97. Sivignon M. (1992) «Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας» Αθήνα : Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 693
98. Woods, M., (2011) «Γεωγραφία της υπαίθρου: διαδικασίες, αποκρίσεις και εμπειρίες αγροτικής αναδιάρθρωσης», ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα, σελ 510 (στα ελληνικά και αγγλικά)

B.Βασική Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Abdelmalki L., Dufourt D., Kirat T., Requier-DesJardins D., (1996) «Technologie, institutions et territoires : Le territoire comme création collective et ressource institutionnelle», In ed. B. Pecqueur «*Dynamiques territoriales et mutations économiques*», Paris: L'Harmattan, 178-194
2. Abu Shammala N. (2009) «L'intérêt et l'efficacité d'une approche territoriale de l'agriculture palestinienne», these de doctorat, Sciences Economiques à l'Université Pierre Mendes France Grenoble
3. Allaire G., Boyer R. (1995) «*La grande transformation de l'agriculture*», Paris: Economica
4. Allaire G., Hubert B., Langlet A., Declere F. (1996) «Nouvelles fonctions de l'agriculture et de l'espace rural: enjeux et défis identifiés par la recherche», Actes du colloque final de l'Action Incitative 1993-1995
5. Allaire G., Sylvander B. (1997) «Qualité spécifique et systemes d'innovation territoriale», In *Cahiers d'économie et sociologie rurales* no 44, 30-59
6. Allaire G. (2000) «Bien collectifs et responsabilités aux systèmes techniques», *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7*
7. Allaire G., (2011) «Petits agriculteurs et marchés locaux dans le contexte de la politique européenne de la qualité» Commission de l'agriculture et du développement rural du Parlement européen
8. Amato A. (1998) «Une politique pour les zones de montagne», rapport d'information de la section du développement régional, CE, Comité Economique et Social. Bruxelles,
9. Ananikas L. (1998) «Greek Agriculture Today», communication In *12th European Seminar on Extension Education*, Aristotle University

10. Andrikopoulou E. and Kafkalas Gr. (2004) « Greek regional policy and the process of Europeanisation 1961-2000 » In *Greece in the European Union*, London: Routledge 35-47.
11. Angeon V. et Rieutort L. (2007) « L'attractivité territoriale en questions », In Chignier-Riboulon Fr. et Semmoud N. (dir) *Nouvelle attractivité des territoires et engagement des acteurs* p 235-247 Clermont-Ferrand : Presses Universitaires Blaise Pascal
12. Anthopoulou T., Duquenne M. (1996) «Les effets Previsibles des Transformations Technologiques sur l'Agriculture Greque a l'Horizon 2000 et 2010», «*Initiative Europeenne. Emploi et Territoires Ruraux*», Paris: FPH
13. Anthopoulou Th. (1997) «Les conditions du développement local de la filière ovine dans les zones défavorisées méditerranéennes : une étude de cas dans l'île de Lesbos», B Roux-D Guerraoui (éd) *Les zones défavorisées méditerranéennes*, Syros.
14. Anthopoulou, Th. (2000) «Diversité et adaptabilité des systèmes agricoles et ruraux en Grèce», In *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7 Volos*, 16-30.
15. Anthopoulou T., Duquenne M.N., Goussios D. (2000) «Grèce », In *RAFAC: Agricultures familiales et développement rural en Méditerranée* », Paris Karthala-CIHEAM, p 260 -319
16. Anthopoulou Th., Goussios D. (2000) «Politiques en faveur des zones de montagne», publication dans le cadre du programme NECTAR, secteur «Planification et Suivi des actions de développement d'espace rural. Editions auprès le master méditerranéen, Paris CIHEAM (en français, en arab et en italien)
17. Anthopoulou, Th. Vallerand Fr. (2001) « Gestion du territoire et rénovation des pratiques spatiales des pasteurs en milieu insulaire méditerranéen (Lesbos, Grèce)», In « *Dynamique rurale : environnement et stratégie spatiale* », Montpellier: Publication de l'Université Paul Valéry
18. Audalot Ph. (1984) «Développement local et nouvelles solidarités spatiales», *Revue "Recherche sociale"*, No 90, Paris.
19. Baldock D. et Clark J. (1998) «La nature de l'agriculture», FECNP, IPEE, Londres
20. Balent G, Gibon A (1999) «Organisation collective et individuelle dans la gestion des ressources pastorales. Conséquences sur la durabilité agro-écologique des ressources» In *Options Mediteranneenes* 27 267–277.
<http://ressources.ciheam.org/om/pdf/b27/99600314.pdf>
21. Baptista, F.O. (1995) «Les familles et les exploitations agricoles. Notes sur l'agriculture familiale en Europe du Sud», In « *Politiques Agricoles et Stratégies*

- Paysannes : au maghreb et en méditerranée occidentale* », Tunis : ALIF, IRMC, sous edition de Mohamed Elloumi
22. Baptista F.O., Lourenço F. (2001) «L'espace et le rural», In «*Mondialisation et sociétés rurales en Méditerranée : Etats, société civile et stratégies des acteurs*», sous la direction de M Elloumi, Paris: Karthala, 115-140
  23. Bazin B., Roux B. (1992) «MEDEF - Les facteurs de resistance à la marginalisation dans les zones de montagne et defavorisees mediterraneennes communautaires», CECA-CEE-CEEA, Luxembourg, [Etude CEE – DG VI A5, no P262] INRA-Grignon Paris, 1992
  24. Bazin G. (1999) «*Rapport sur l'évaluation des politiques de montagne*», Conseil National de la Montagne, France (2 tomes)
  25. Bazin S. (1998) « Passage d'une logique concurrentielle à une logique organisationnelle des politiques locales d'attraction d'entreprises : rôle de la gouvernance locale », In *Revue d'Economie Régionale et Urbaine* No 4, 585 -606
  26. Belletti, G., Brunori, G., Marescotti, A., Rossi, A (2003) « Multifunctionality and rural development : a multilevel approach » In Durand G. et Van Huylenbroeck (ed.) *Multifunctional agriculture: a new paradigm for European agriculture and rural development*, Ashgate
  27. Benko G., Lipietz A. (1992) « *Le régions qui gagnent* », PUF PARIS
  28. Beranger C., Vissac B. (1994) «An holistic approach of Livestock Farming systems; theoritical and methodological aspects», «*Systems Studies in agriculture and rural development* » Eds Brossier & al INRA, 149-164
  29. Bergamasco Pereira S.M.P. and Aier de Oliveira J.T. (2000) «Methodology of Farming Systems Classification» In Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7, 153-164
  30. Bertin J. (1977) «La graphique et le traitement graphique de l'information», Paris : Flammarion, 273
  31. Bodiguel M. (1986) «Qui a inventé l'espace rurale», «*Le rural en question*, Paris L'Harmattan 1986, 28 – 49
  32. Bonin M., Lardon S., (2002) «Recomposition des exploitations agricoles et diversification de pratiques de gestion de l'espace», In Torres A. «*Le local à l'épreuve de l'économie spatiale. Agriculture, environnement, espaces ruraux*», Etudes et Recherches sur les Systèmes Agraires et le Développement, No 33, 131-150
  33. Boyer R. (1995) «Une contribution au renouveau d'une economie institutionaliste : La theorie de la regulation dans les annees 1990», «*Theorie de la regulation - Theorie des conventions*» Paris, Actuel Marx No 17 PUF,19-38

34. Bruce V. (2003) «Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Post-communist Experience», In *World Politics*, 55-2 July: 167-92
35. Caja G. (1990) «L'évolution des systèmes de production ovin-lait dans le bassin méditerranéen», *Options Méditerranéens*, Série A, no **12**, 31- 38
36. Campagne P. (1994) «Analyse de l'impact du projet local» In *Dossier Leader*, 75-97
37. Campagne P. (1994a) «Analyse diagnostic d'une zone rurale : approche théorique», cour au Module : Economie agricole et rurale Montpellier, IAMM
38. Campagne P. (1994b) «Agriculture et développement local: quelques questions économiques», In *Cahiers Options Méditerranéens*, Vol. **3**, 55-65
39. Campagne P. (1997) «La modernisation de l'agriculture: quelques questions économiques», In *Options Méditerranéennes «La modernisation des agricultures méditerranéennes»*, Série A, no **29**, 47-56
40. Campagne P. (1998) «*Economie du développement rural*», Vol. **1**, Montpellier: IAMM
41. Campagne P et all. (2000) «*Agriculture et développement rural en Méditerranée*», RAFAC, pp. 9-26, 261-321, 535-617
42. Campagne, P., Pecqueur B. (2009) «Zones difficiles, territoires de développement», In *Colloque international : «Sociétés de transition et développement local en zones difficiles « delzod »*», Institut des Régions Arides, Médenine (Tunisie), 22-24 avril 2009
43. Campagne, P. Pecqueur B, (ed) (2012) «Processus d'émergence des territoires ruraux dans les pays méditerranéens: analyse comparée entre 10 pays du Nord, du Sud et de l'Est Méditerranéens», In *Options Méditerranéennes*, Serie B: Etudes et Recherches 2012 **69**
44. Caraveli, H. (1993) «Greece», In F. Brouwer, P. Lowe (ed.) «*The CAP and the Rural Environment in Transition – A Panorama of National Perspectives*», Wageningen: Wageningen Presse
45. Casabianca F. (1997) «Evolution des espaces ruraux sur la façade méditerranéenne», In *REM*, **45** (177-178) 1-2/ 1997 63-68
46. Casu S et Boyazoglu J. (1990) «La production ovine laitière méditerranéenne: régions de production, types génétiques utilisés, systèmes d'élevage et perspectives d'avenir», In *Options Méditerranéens*, Série A (12) 19- 23
47. Cena Delgaro F. (1998) «*Theories du développement*», cours "Acteurs, territoires et développement", Montpellier IAMM
48. Cena Delgaro F. (1998a) «*Histoire des Theories du développement*», Textes d'appui 1, 2, au cours "Acteurs, territoires et développement", Montpellier IAMM
49. Chazoule C., Lambert R., (2011) «Ancrage territorial et formes de valorisation des productions localisées au Québec», In *Economie Rurale*, **322** (mars-avril) 10-23

50. Chevalier B. (1999) «Planification par projet et organisation territoriale», Paris: L'Harmattan, 58-85, 143-151
51. Chominot A., Daviron B., Griffon M. (1996) «Globalisation des économies agricoles et alimentaires», *Economie Rurale* 234-235, 7-10/1996
52. Clerc D. (1998) «L'économie des conventions», In *Problèmes économiques*, No **2050**, 13-16
53. Colletis G. et Pecqueur B. (1993) « Intégration des espaces et quasi-intégration des firmes : vers de nouvelles rencontres productives », In *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*, n°3.
54. Colletis G., Gilly J.P., Pecqueur B., Perrat J. et Zimmermann J.B., (1997) « Firms et territoires : entre nomadisme et ancrage », *Espace et Sociétés*, n° spécial entreprise et territoire, n° 88 / 89, L'Harmattan, Paris.
55. Colletis G., Gilly J.-P., Leroux Is., Pecqueur B., Perrat J., Rychen F., et Zimmermann J.-B., (1999) «Construction territoriale et dynamiques productives», No **92/A12**, GREQAM
56. Colletis G. et Pecqueur B. (2004) « Révélation de ressources spécifiques et coordination située » In *Revue Economie et Institutions*, n° **6-7**, 1er et 2nd semestres 2005 « Proximités et institutions : nouveaux éclairages » (coordoné par D Talbot et Th Kirat)
57. Colin J.-P. (2002) «Contrats agraires ou conventions agraires?», In revue *Economie Rurale* **272**, 57 - 73
58. Commission Européenne (2010) «La PAC à l'horizon 2020: Alimentation, ressources naturelles et territoire - relever les défis de l'avenir», Communication de la Commission au Parlement Européen, au Conseil, au Comité économique et social européen et au Comité des Régions
59. Conseil « AGRICULTURE et PÊCHE » (2010) « Note d'information », Conseil de l'Union européenne Bruxelles
60. Corei T. (1995) «*L'économie institutionnaliste: les fondateurs*», Paris: Economica
61. Coulomb P. (1991) «Du secteur au territoire : vers un nouveau modèle socio-politique agricole», In *Pour* **130-131**, 23- 28
62. Coulomb P. (1997) «Systèmes fonciers agricoles en Méditerranée: cinq siècles de propriétaires sans Etat, cinq décennies d'Etat propriétaire» In «*La modernisation des agricultures méditerranéennes*». *Options méditerranéennes*. Série A. SM, No **29**. Paris. CIHEAM., 31-39
63. Courlet C., Pecqueur B. (1996) «Districts industriels, systèmes productifs localisés et développement», In Abdelmalki L & Courlet C, «*Les nouvelles logiques du développement*», Paris: L'Harmattan, 91-101
64. Courlet C. (2008) «*L'économie territoriale*» Paris: PUF

65. Coutureau G. (1997) «Groupes domestiques et recomposition sociale de l'agriculture», In *Economie Rurale* 241, 9-10 1996, 27-33
66. Couturier, P. (1999) «Terres collectives et sociétés montagnardes dans le Massif central français : les enjeux d'un aménagement», In *Moyennes montagnes européennes, actes du colloque de Clermont-Ferrand*, Clermont-Ferrand: CERAMAC, 473-496
67. Coz le, J. (1990) «Espaces mediterraneens et dynamiques agraires. Etat territorial et communautaires rurales» *Options Mediterraneennes*, Etudes et Recherches No 2, Montpellier: CIHEAM, 247-258
68. Crevoisier O. (1996) «L'approche pour les milieux innovateurs : Intégrer la dynamique territoriale dans les théories de l'innovation», *Revue de l'économie Méridionale*, 44, (175) 3-24.
69. Csire A. (1998) «Family farms versus big businesses: the structure of agricultural policy -network in Hungary», communication In Summer School of the ESRS "Changing rural Society in the Era of Globalisation", in University of Lonz
70. Déprés C., Berriet-Sollic M., Vollet D. (2002) «La multifonctionnalité de l'agriculture entre efficacité et équité: les cas des contrats territoriaux d'exploitation en Auvergne», communication In colloque de SFER, Paris
71. Diez N. (1999) «Agritourisme: Logiques d'acteurs ou logiques de territoires?», *Economie Rurale*, (250) 40-46
72. Diry, J.P. (1999) «Nouvelles fonctions et nouvelles gestions de l'espace rural en moyenne montagne européenne» In *Moyennes montagnes européennes, actes du colloque de Clermont-Ferrand*, Clermont-Ferrand: CERAMAC, 639 - 641.
73. Dufumier M. (1996) «*Les projets de developpement agricole. Manuel d'expertise*», Paris : Karthala, Wageningen : CTA
74. Duquenne MN., Goussios D., Tsiboukas K. (2000) «Typologie de l'espace rural en fonction de la rentabilité et viabilité économique des exploitations agricoles en Grèce», In Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7 p. 16
75. Duquenne M-N., Woillez M., (2009) «Proposition d'une méthodologie permettant l'identification et le renforcement du niveau et du degré de specification de la ressource», In *XLVIe Colloque de Association de Science Regional de Langue Francaise titlé : « Entre projets locaux de developpement et globalisation de l'économie : quels équilibres pour les espaces régionaux ? »* 6-8 Juillet 2009 Clermont Ferrand, France
76. Duquenne M-N, Kaklamani S., (2010), «La mobilité en Grèce : tentatives d'évaluation des différentiels d'intensité dans l'espace grec», In: *Spatial demography of the Balkans : trends and Challenges, IVth International Conference*

- of Balkans Demography, Budva Monténégro, May 2010, DemoBalk, University of Thessaly Press* (sous-edition).
77. Edwards R, Suplveda S. (1995) «Sustainable regional developement: Methodologies for microregional diagnostics», IICA, 8-19
  78. Edwards, B., Goodwin, M., Pemberton, S., Woods, M. (2001) «Partnerships, power and scale in rural governance», In *Environment and Planning C* **19**, 289–310.
  79. Eizner N. (1972) «L'idéologie paysanne», In Tavernier Y., Gervais M., Servolin C. (ed) «*l'univers politique des paysans dans la France contemporaine*», Paris : Presses de la fondation Nationale de Sciences politiques pp 317-334
  80. Elloumi M. (1997) «L'agriculture familiale Méditerranée : permanence, diversité (avec référence particulière aux pays du Maghreb)», In *Cahiers Options Méditerranéennes Série B*, **12**, «Agricultures familiales et politiques agricoles en Méditerranée. Enjeux et perspectives », CIHEAM/IAMM., 177-186.
  81. Estebe P. (2001) «Les campagnes et la politique», "Pouvoirs Locaux" **48**
  82. Evans N., Morris C., Winter M. (2002) «Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy», *Progress in Human Geography* **26,3**, 313-332
  83. Eymard– Duvernay F. (1989), «Conventions de qualité et formes de coordination», *Révue Economique*, **40**, (2), 329-359
  84. Fabiani G., Scarano G. (1995) «Une stratification socio-économique des exploitations agricoles: pluralisme fonctionnelle et développement», *La Question agraria* n°**59** 1995
  85. Filippi M, Grossetti M., (2004) «Proximité et relations interindividuelles», In *Economie de proximités*, 45-64
  86. Fourcage C. (1994) «La production du local», *Cahiers Options Méditerranéens*, **3**, 43-54
  87. Gaemelke P. (1999) «Le modèle européen d'agriculture», *Congrès de politique européenne*, 33- 41
  88. Gafsi M. (2001) «Des mesures agri-environnementales au développement durable: une nouvelle approche de la fonction environnementale en milieu rural», communication au colloque «*Dynamique rurale, environnement et stratégie spatiale*», Montpellier:IAMM, 19-34
  89. Gaki D., (1998) «Alternatives to the bureaucratization or privatization of state services: the development agencies», In 8th Summer Scool of European Society of Rural Sociology (ESRS) Lodz Pologne
  90. Gaki D. and Koutsouris A. (1999) «New collective actors in rural space: the case of Development Agencies in Greece», In XVIIIth Congress of European Society of Rural Sociology (ESRS) «How to be rural in Late modernity» Lund Sweden

91. Gautronneau Y. (1997) «Une agriculture écologique pour des zones à enjeux environnementaux majeurs», In web site : Le Courrier de l'environnement, No 32
92. Gennaro de B., Fantini A. (2002) «The concept of rurality and the rural/ urban relationship as perceived by young people», communication In *5th European Symposium*, Florence: AFSRE
93. Gerbaux F. (1995) «La contribution des politiques européennes à la notion de montagne méditerranéennes», revue *Montagnes méditerranéennes : «La notion de montagne méditerranéenne»* **2**, 35 -37
94. Gibon An. (1997) «Impact du regime foncier sur la gestion de l'espace pastoral et la conduite des troupeaux en regions arides et semi-arides», *Options Mediterraneennes*, **32**
95. Gibon An. (2000) «A 20 years experience of interdisciplinary research in support to livestock farming development in the Pyrenees Centrales Mountains (France)», *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7*, 20-23.
96. Gidarakou, I. and Xenou A. (1997) «The Challenge of women's new roles in rural Greece - the case of Crete», Communication in *XVII congress of the ESRS, «Local Responses to Global Integration: towards a new era of rural restruvturing»*, MAICH, Chania, Greece
97. Gidarakou, I. and Apostolopoulos, C. (2000) «Socioeconomic structure of animal production systems: methods and results of multivariate data analysis», *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7*, 179-190.
98. Goodwin, M. (1998) «The Governance of rural areas: some emerging research issues and agendas», In *Journal of Rural Studies* **14** (1), 5–12
99. Goussios D. (1980) «Analyse du processus d'integration de l'agriculture en Grece. Le mouvement cooperatif – la nouvelle loi des cooperatives» Memoire de DEA Etudes Rurales, Universite de Toulouse Le Mirail, Institut de Geographie.
100. Goussios D., Koutsou S. (1989) “Une affirmation culturelle à l'ombre des partis politiques” In Cahiers du Cevipof “Les Organisations syndicales et professionnelles agricoles en Europe”, Centre d'Etude de la Vie Politique Francaise.
101. Goussios D., Zakopoulou E. (1990) “The Co-operatives and Union Movement in Greece” In “Co-operatives and Farmers'Unions in Western Europe: Collaboration and Tensions” by Flemming Just (ed.), South Jutland University Press, Esbjerg
102. Goussios D. (1993) «Developpement agricole et rural : strategies et attentes des exploitations agricoles familiales. L'exemple de l'agriculture familiale grecque», *seminaire international «Developpement agricole et rural et sa composante : la vulgarisation »*, Granada, 24-27/11/1993

103. Goussios D., Tsimpoukas K. (1993) «Relations de parente et solidarite economique dans l'agriculture familiale de plaine en Grece», In : *"L' Europe entre deux modeles agricoles". Revue Geographique des Pyrenees et du Sud-Ouest.* **63** (2)
104. Goussios D. (1994) «Développement agricole et rural: stratégie et attentes des exploitations agricoles familiales. L'exemple de l'agriculture familiale grecque», *Cahiers Options Méditerranéennes* **2**(4) «La vulgarisation, composante du développement agricole et rural », CIHEAM/IAMM., 109-118.
105. Goussios D. (1995) «Stratégies d'adaptation économique et spatiale du système exploitation – famille en Grece», In *«Politiques Agricoles et Stratégies Paysannes : au maghreb et en méditerranée occidentale»*, ALIF, IRMC, sous edition de Mohamed Elloumi, 342-359
106. Goussios D., Duquenne M-N. (2000) «Typologie des zones abandonnées et à forte activité dans l'espace rural grec : l'exploitation agricole à distance», *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7*, 31-41
107. Goussios D., Beriatos E. (2008) « Aménagement Rural » Montpellier : IAMM
108. Goussios D. (2010) « Grèce: Vers une reterritorialisation de la diaspora pastorale » In *F. Lerin (ed). Pastoralisme méditerranéen. Patrimoine culturel et paysager et développement durable.* Montpellier : CIHEAM/IAMM - Options Méditerranéennes, Série A (93):155-171.
109. Gray J. (2000) «The Common Agricultural Policy and the re-invention of the rural in the European Community», In *Sociologia Ruralis*, 01/2000 vol **40** (I)
110. Grossetti M. (1998) « La proximité en sociologie : une réflexion à partir des systèmes locaux d'innovation », In BELLET M., KIRAT T., LARGERON C. (Dir.), *Approches multiformes de la proximité*, Paris : Collection Interdisciplinarité et Nouveaux Outils, Hermès
111. Griffon M. (2010) «Pour des agricultures écologiquement intensives» Paris : Lavoisier SAS
112. Gumuchian H., Pecqueur B., (dir.) (2007) «La ressource territoriale», Paris: Economica, (Anthropos)
113. Hadjimichalis C., Vaiou D. (1990) «Whose flexibility? The Politics of Informalisation in Southern Europe», In *Capital and Class*, **42**, 79-106.
114. Hadjimichalis C. (2002) «Imagining rurality in the new Europe and dilemmas for spatial policy», In *"Desenvolvimento e ruralidades no espaco europeu" Actas do VIII Encontro Nacional da APDR*, **1**, 37-48
115. Hervieu B., Purseigle Fr. (2011) «Des agricultures avec des agriculteurs, une nécessité pour l'Europe», C.E.R.A.S, Projet, 2011/2 - n° 321, <http://www.cairn.info/revue-projet-2011-2-page-60.htm>

116. Hill B. (1991) «The calculation of economic indicators. Making use of RICA (FADN) accountancy data», Brussels: Office for Official Publications of the European Communities
117. Houée P. (1989) «Les politiques de développement rural: des années de croissance au temps d'incertitude», INRA, eds Economica, 321
118. Jouve A.M. (1997) «La question de la modernisation des agricultures méditerranéennes: éléments de recherche», in *Options Méditerranéennes, "la modernisation des agricultures méditerranéennes", Série A/n29*, 43-46
119. Kasimis C., Zakopoulou E. (1997) «Family farming and family reproduction strategies in two greek communities» Communication in *XVII congress of the ESRS, "Local Responses to Global Integration: towards a new era of rural restructuring"*, MAICH, Chania, Greece, 13
120. Kayser B. (1990) «La renaissance rurale: sociologie des campagnes du monde occidental», Paris : eds Armand Colin
121. Kazakopoulos L., Vallerand F., Tsiboukas K and Klonaris S. (2000) «Viability prospects of small livestock farming in Greece», In Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension in Volos, Greece, April 3 to 7, 26-27
122. Kroll J.C. (1986) «Politique agricole et relations internationales: les enjeux en France et dans la C.E.E.», Paris : eds Syros
123. Landais E., Bonnemaire J. (1994) «Zootechnie et systèmes d'élevage : sur les relations entre l'enseignement supérieur et la recherche», In *Ethnozootechnie*, **54**, 109-140.
124. Landais Et. (1997) «Esquisse d'une agriculture durable», In *Travaux et Innovations*, n°**43**, décembre, p. 4-10
125. Lang Chr. (2001), « Ouvrir l'exploitation sur les services », In *Travaux et Innovations*, n°**75**, février, p.27-28
126. Lardon S. JD Deffontaines (1990) « Itinéraires cartographiques et développement» Paris : INRA editions
127. Laurent C., Cartier S., Fabre C., Mundler P., Ponchelet D., Rémy, (1998) "L'activité agricole des ménages ruraux et la cohésion économique et sociale" *revue Economie Rurale* **244**, 12-21
128. Laurent C. et Remy J. (2000) «L'exploitation agricole en perspective», *Courrier de l'environnement de l'INRA*, **41**, 5-22
129. Lebeau, R. (1986) «Les grands types de structures agraires dans le monde», Paris: MASSON, 66-76
130. Louargant S., Bensahel L., (2007) « De la notion de ressources territorialisées par la problématique de genre» In Gumunhian H., Pecqueur B. (ed) « *La ressource territoriale*» Paris: Economica anthropos

131. Maraveyas N., Martionos N. (1997) «Les politiques de prix et de subventions appliquées en Grèce et leurs résultats (1980 -1990)», In *Options Méditerranéennes «Prix et subventions: effets sur les agricultures familiales méditerranéennes - Etudes nationales»*, RAFAC, Série **B**, **11**, 281-295
132. Maraveyas, N., Duquenne, M. (1994) «L'agriculture Grecque dans le processus d'Integration Europeenne», In *Revue d'Economie Rurale*, **224**, 58 - 60
133. Marshall E., Bonneville JR, Francfort I. (1994) «Fonctionnement et diagnostic global de l'exploitation agricole: une méthode interdisciplinaire pour la formation et le développement» Paris : Eds ENESAD-SED, 25-45
134. Maurel M.C. (1997) «Le rapport à la terre des exploitants familiaux en France et en Grèce», In *REM* **46** (179) 3/ 1997, 249 - 270
135. Mazoyer M., Roudart L. (1997) «Histoire des agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine», Paris : Seuil,
136. Mendras H. (1984) "La fin des paysans", Paris : eds babel
137. Mergos, G. (1993) «Total factor productivity in Agriculture: the case of Greece 1961-1990», In *VIIth European Agricultural Economics Association Congress*, Stresa.
138. Moity Maizi P., Bouche R. (2011) «Ancrage territorial et hybridation des savoir-faire au sein d'un système agroalimentaire localisé. Le cas des fromages corses», In *Economie Rurale*, **322**, 24-38.
139. Molland A. (2002) « Multifonctionnalité, externalités et territoires », In *Les Cahiers de la multifonctionnalité*, n° **1**
140. Mollard, A., Pecqueur, B. (2007) «De l'hypothèse au modèle du panier de biens et de service : histoire succincte d'une recherche», In *Economie Rurale*, **300**, 110-114.
141. Moreno-Perez O.M., Arnalte-Alegre El. Ortiz-Miranda D., (2011) «Breaking down the growth of family farms : A case study of an intensive Mediterranean agriculture» In *Agricultural Systems* **140**, 500-511 (ELSEVIER)
142. Murdoch J., Abram S. (1998) «Defining the Limits of Community Governance», In *Revue Journal of Rural Studies* **14**, 41-50
143. Murdoch J. (2000) «Networks - a new paradigm of rural development?» In *Revue Journal of Rural Studies* **16**, 407-419
144. Olaizola A.M., Manrique E., Bernues A. (2001) «Family types on extensive farming systems in Less Favours Mountainous Areas of Spain», In *Doppler W and Koutsouris A. (eds) «Rural and Farming systems analyses: Environmental Perspectives»*, 297 - 308

145. Osty, P.L. (1978) «L'exploitation agricole vue comme un système. Diffusion de l'innovation et contribution au développement», In *Bulletin Technique d'Informations du Ministère de l'Agriculture*, **326** : 43-49.
146. Papadaki-Klavdianou, A., Martika-Vakirtzi, M. (1993) «Individual Features of the farmer and economic results: measure problems» In *MEDIT*, 4(3)
147. Papanagiotou, E. (1996) «The family farm in Greece», Communication in *Scientific meeting "Vlasinsski Sunretl '96"* Yugoslavia.
148. Pecqueur B. (1992) «Le développement local: mode ou modèle?», Paris: SYROS
149. Pecqueur B., Zimmermann J.-B. (2004) «Economie des proximités», Paris: Lavoisier
150. Pecqueur B. (2006) «le tournant territorial de l'économie global», in *Espace-Société* **124-125**, 2006/2-3, 13
151. Perrier-Cornet Ph., Soulard Chr. (2003) «Prospective des espaces ruraux français à l'horizon 2020», in *RECHERCHES EN ECONOMIE ET SOCIOLOGIE RURALES*, INRA N° 1-2/03
152. Pilleboue J. (2002) «"L'Aubrac: une race, un pays, des hommes" Analyse d'un système de production d'aménités dans un territoire de moyenne montagne», In *"Desenvolvimento e ruralidades no espaço europeu"* Actas do VIII Encontro Nacional da APDR, Vol 1, pp 411-429
153. Rostow W. (1960) «The stages of economic growth», New York
154. Roux B. (1997) «Marginalisation et développement dans les espaces méditerranéens défavorisés», In *"Les zones défavorisées méditerranéennes"*, Paris: L'Harmattan, 13-37
155. Roux B., Guerraoui D. (1997) «Les zones défavorisées méditerranéennes: études sur le développement dans les territoires ruraux marginalisés», Paris: L'Harmattan.
156. Rouzier J. (1997) «Territoires et développement dans le bassin méditerranéen», *REM* **45** (177-178) 1-2/ 1997, 5-20
157. Sanz Canada J., Muchnik J., (2011) «Ancrage et identité territoriale des systèmes agroalimentaires localisés», In *Economie Rurale* **322** (mars-avril) 4-10
158. Saraceno E. (1987) «The differentiation of mountain areas in Italy as a responses to local economies», Communication in *Seminaire de recherche titulé: «L'impact de l'élargissement de la CEE sur l'économie rurale et le développement des régions montagneuses et défavorisées de l'Europe Méditerranéenne»*, INRA – IAM – CEMAGREF, Paris 4-5 / 6 / 1987, 7
159. SDEC (1999) «Schéma de développement de l'espace communautaire», Potsdam, Mai 1999, http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/som_fr.htm
160. Servolin C. (1989) «L'agriculture moderne», Paris : Eds du Seuil

161. Sequeira Carvalho J.-A. de (1997) «La dynamisation des initiatives locales: une force synèrgique de développement» Paris: Eds L'Harmattan
162. Thorner D., Kerblay B., Smith R.E.F. (1966) «A.V. Chayanov: The theory of peasant economy», N.Y. : The American Economic Association
163. Timothy R. Wojan (1998) «Spatial diffusion of management practices in Urban and rural areas», in *Growth and Change*, **29** (summer 1998)
164. Torr  A. (2002) « Les AOC sont-elles des clubs ? Réflexions sur les conditions de l'action collective localis e, entre coop ration et r gles formelles », In *Revue d' conomie industrielle*, vol **100**, 3ieme trimestre 39-62
165. Tregear A., Arfini F., Belletti G., Marescotti An., (2007) «Regional foods and rural development : the role of product qualification», In *Journal of Rural Studies* **23** 12-22
166. Tsiboukas, C., Spathis, P. (2000) «Evolutions structurelles et fonctionnement économique des exploitations agricoles en Gr ce, durant la période r cente (1987-1995)» *Proceedings of the 4th European Symposium of the Association of Farming Systems Research and Extension* in Volos, Greece, April 3 to 7, 5-15.
167. Vallerand F. (1999) «Cadre théorique du programme: principaux éléments communs», *final report of the DIVOR-DEF program*, 9 – 18
168. Vallerand F. (2012) « Agriculture et territoire » cours du master franco-hell nique DYNSTAR
169. Van der Ploeg J.D. (1991) «Styles of farming: an introductory note on concepts and methodology», communication In *seminaire «Endogenous regional development in europe: theory, method and practice»*, seminar 4-5/11/91, by DG VI – European Commission, Brussels,
170. Vergunst P. (2002) «The urban impact on the rural -understanding the (in)dependence of rural local economies», communication In *5th European Symposium, Florence, AFSRE*,
171. Viala AM. (1995) «Politique Communautaire de d. Region: Le projet de PIM en Languedoc- Roussillon», Universit  Paul Valéry, Ma trise AES
172. Wampfler B. (1997) «Crise et innovation dans les systèmes productifs agricoles des zones défavorisées», L' Harmattan, Paris.
173. Woods, M., Goodwin, M. (2003) «Applying the rural: governance and policy in rural areas», *Cloke* , Country Visions. Prentice Hall, Harlow.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι**Ορεινότητα και μειονεκτικότητα : η ανεπάρκεια των ορισμών**

Οι προσεγγίσεις των χωρικών και κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων στις προβληματικές και υπό συνεχή περιθωριοποίηση περιοχές, στοχεύοντας στην αναζήτηση λύσεων που εντάσσονται πλέον στις γενικότερες προσπάθειες τοπικής και αειφόρου ανάπτυξης και στηρίζονται από το γενικότερο θεσμικό πλαίσιο της ΚΑΠ και των διαρθρωτικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι υποχρεωμένες να καταλήγουν στον εμπλουτισμό των ορισμών περί μειονεκτικότητας αλλά και στον επιχειρηματικό προσδιορισμό προβληματικών ζωνών για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ειδικών χωρικών και αναπτυξιακών πολιτικών και δράσεων.

Οι δύσκολες συνθήκες που χαρακτηρίζουν και προσδιορίζουν την κατάσταση και τις εξελίξεις στις μειονεκτικές περιοχές συνδέονται με (α) τους φυσικούς καταναγκασμούς που περιορίζουν τις δυνατότητες των γεωργών στη χρήση της γης για γεωργικές δραστηριότητες, με (β) την κυριαρχία των εκτατικών συστημάτων παραγωγής και τις επίπονες και παραδοσιακές συνθήκες εργασίας που αυτά απαιτούν, με (γ) την μη ανταγωνιστικότητα των τελικών προϊόντων των αγροτικών συστημάτων παραγωγής, ιδιαίτερα όταν αυτά περιορίζονται στην παραγόμενη γεωργική πρώτη ύλη, και τέλος, με (δ) το πρόβλημα που θέτει η μείωση του πληθυσμού ιδιαίτερα στους τομείς της καθημερινής ζωής και των εξυπηρετήσεων –κοινωνικών υποδομών.

Αντίθετα, στον τομέα των οδικών υποδομών, ο οποίος αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επικοινωνία, την κινητικότητα και το γενικότερο απεγκλωβισμό των απομονωμένων περιοχών στην Ελλάδα, η κατάσταση στη μεγάλη πλειοψηφία των οικισμών σε σύγκριση ακόμη και με άλλες περιοχές της Ευρώπης είναι αρκετά καλή, ιδιαίτερα ληφθεί υπόψη ότι στην Ελλάδα υπάρχουν πάνω από 7.000 οικισμοί σε υψόμετρο πάνω από 700 μ.

Ο κλασσικός ορισμός του αγροτικού χώρου που συναντάται στην Ελλάδα, ειδικότερα στις απογραφικές χωρικές κατηγορίες της ΕΣΥΕ, με βάση το *ανάγλυφο*, και το *υψόμετρο σε συνδυασμό με την πυκνότητα*, και ο οποίος δεν άλλαξε από τις αρχές του αιώνα, δεν φαίνεται να εκφράζει τις πρόσφατες εξελίξεις και την υφιστάμενη κατάσταση στο εσωτερικό του αγροτικού χώρου. Επίσης, οι νέες κατηγορίες χώρων, όπως οι μειονεκτικές, που προσδιορίστηκαν μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ε.Ε.,

ορίζονται με βάση την υιοθέτηση των κοινοτικών κριτηρίων ως περιοχές εφαρμογής των ευρωπαϊκών πολιτικών.

Και στις δύο περιπτώσεις, τα κριτήρια αυτά βασίζονται κυρίως στην *αναγνώριση των φυσικών δυσκολιών* οι οποίες προκαλούν μείωση της απόδοσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, μια σημαντική έξοδο καθώς και την *εγκατάλειψη της αξιοποίησης του εδάφους*.

Το πρόβλημα συνίσταται στο ότι τα κριτήρια αυτά εμφανίζονται αφαιρετικά ως προς την κατάσταση άλλων περιφερειακών οικονομικών δραστηριοτήτων και των υπαρκτών ή δυνατών σχέσεων τους με τη αγροτική δραστηριότητα (πολυδραστηριότητα, αγροτο-βιομηχανίες, κλπ).

Επομένως, μεταξύ του περιοριστικού ορισμού της ορεινότητας της ΕΣΥΕ με βάση τοπογραφικά κριτήρια (υψόμετρο, κλίσεις) και της νέας πιο σύνθετης κατηγοριοποίησης της ΕΕ περί μειονεκτικών ζωνών, η οποία αναφέρεται στις διαδικασίες χωρικής και οικονομικής περιθωριοποίησης που συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία της αγοράς, η *προσπάθεια προσδιορισμού προβληματικών ζωνών στο εσωτερικό ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων* πρέπει να λάβει υπόψη επιπλέον τα ακόλουθα:

- (α) γεωγραφική συνέχεια και θέση,
- (β) τοπική παραγωγική εξειδίκευση,
- (γ) διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων και πόλωση στο εσωτερικό των πρώην ΟΤΑ,
- (δ) συμπληρωματικότητα των χρήσεων γης και των συστημάτων παραγωγής,
- (ε) διάρθρωση της τοπικής απασχόλησης και οικονομίας (Γούσιος Δ. 1999),
- (στ) άρθρωση με το εξωτερικό περιβάλλον.

Γενικό πλαίσιο επαναπροσδιορισμού των κριτηρίων μειονεκτικότητας

Τα φυσικά, δημογραφικά και οικονομικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία ορίζονται οι μειονεκτικές -προβληματικές περιοχές, δεν προσδιορίζονται αυστηρά από την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά εκτιμώνται και προσαρμόζονται ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες του κάθε Κράτους-μέλους.

Έτσι με βάση την οδηγία 75/268/ΕΟΚ, ο αγροτικός χώρος της Ε.Ε. διακρίνεται σε ορεινές, μειονεκτικές και λοιπές περιοχές. Ορεινές και μειονεκτικές είναι οι περιοχές όπου τα μόνιμα φυσικά μειονεκτήματα όπως *ποιότητα και κλίση του εδάφους, δυσμενές ανάγλυφο, σύντομη βλαστική περίοδος, συνεπάγονται δύσκολες διαδικασίες παραγωγής, υψηλό κόστος παραγωγής και ως εκ τούτου χαμηλότερο αγροτικό*

εισόδημα. Η σταθερή συρρίκνωση των γεωργικών εισοδημάτων σ' αυτές τις περιοχές συχνά προκαλεί τη μαζική παύση απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, εγκατάλειψη της γης, ερήμωση αυτών των περιοχών, με συνέπειες οικονομικές, κοινωνικές, αλλά και περιβαλλοντικές (μη συντήρηση του εδάφους, διαβρώσεις, κλπ.).

Ένθετο : Κριτήρια Προβληματικών Περιοχών

Με βάση τον κανονισμό 75/268/ΕΟΚ (και το σύνολο των τροποποιήσεων) και σύμφωνα με τα κριτήρια που υιοθέτησε η Ελλάδα, οι προβληματικές περιοχές της χώρας προσδιορίζονται ως εξής:

α. Ορεινές ζώνες (άρθρο 3, παρ 3 του Κανονισμού / Οδηγία 81/645/ΕΟΚ)

Στις περιοχές αυτές εντάσσονται Δήμοι, Κοινότητες και Οικισμοί που έχουν τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- η κτηματική τους έκταση βρίσκεται σε υψόμετρο πάνω από 800 μέτρα,
- η κτηματική τους έκταση βρίσκεται μεταξύ 600 – 800 μέτρων και οι κλίσεις εδάφους είναι τουλάχιστον 16%,
- η κτηματική τους έκταση βρίσκεται κάτω από 600 μέτρα με κλίσεις εδάφους τουλάχιστον 16%.

Κανονικά, το 80% τουλάχιστο της έκτασης του Δήμου, Κοινότητας ή Οικισμού, πρέπει να ανταποκρίνεται σε ένα ή περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά ώστε να χαρακτηρίζεται ως ορεινή ζώνη. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, το ποσοστό αυτό μπορεί να μειωθεί κατ' ανώτατο όριο μέχρι 50%, όταν πρόκειται για Δήμο, Κοινότητα ή Οικισμό που βρίσκεται στο ίδιο ορεινό σύμπλεγμα, όπου οι κλιματικές και τοπογραφικές συνθήκες είναι όμοιες και τα επίπεδα απόδοσης και εισοδημάτων αρκετά χαμηλά.

β. Μειονεκτικές περιοχές που απειλούνται με μείωση του πληθυσμού (άρθρο 3, παρ. 4 του Κανονισμού / Οδηγίες 81/645/ΕΟΚ και 85/148/ΕΟΚ)

Εντάσσονται Δήμοι, Κοινότητες ή Οικισμοί που αποτελούν ομοιογενείς ζώνες και χαρακτηρίζονται από χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, άγονο έδαφος και χαμηλό εισόδημα. Ειδικότερα, τα κριτήρια προσδιορισμού των παραπάνω περιοχών για την Ελλάδα είναι τα ακόλουθα:

- Οι αποδόσεις των κυριότερων καλλιεργειών να είναι μέχρι 80% του μέσου όρου της χώρας. Επίσης, τουλάχιστο το 30% της ΧΓΕ αποτελείται από υποβαθμισμένους βοσκότοπους,
- το εισόδημα ανά μονάδα γεωργικής εργασίας να μη υπερβαίνει το 80% του εθνικού μέσου όρου,
- η πυκνότητα πληθυσμού ανά χλμ² να μη υπερβαίνει τους 45 κατοίκους όταν ο εθνικός μέσος όρος ανέρχεται σε 74 κατοίκους ανά χλμ² (1991).
- Η ετήσια μείωση του πληθυσμού να είναι τουλάχιστο της τάξης του 2% και πάνω από το 50% του συνολικού πληθυσμού να αποτελεί τον ενεργό γεωργικό πληθυσμό.

γ. Εξομοιούμενες μειονεκτικές περιοχές (άρθρο 3 παρ. 5 του κανονισμού / Οδηγία 81/645/ΕΟΚ)

Πρόκειται για μια ειδική κατηγορία, η οποία δεν μπορεί στο σύνολό της να ξεπερνά το 10% της συνολικής έκτασης της χώρας. Σε αυτές εντάσσονται νησιωτικές και παραμεθόριες περιοχές οι οποίες, λόγω της θέσης τους, αντιμετωπίζουν ειδικά προβλήματα με αποτέλεσμα χαμηλά επίπεδα αποδόσεων και εισοδημάτων. Το γεωργικό εισόδημα δεν πρέπει να ξεπερνά το 80% του μέσου όρου της χώρας και η γονιμότητα των εδαφών είναι χαμηλή.

Το ζήτημα που τίθεται για την Ελλάδα δεν συνδέεται τόσο με την διεύρυνση των ορίων των δημογραφικών και οικονομικών κριτηρίων όσο με την αναγκαιότητα προσδιορισμού ομοιογενών μειονεκτικών ζωνών στο εσωτερικό του αποκαλούμενου «προβληματικού χώρου» – με βάση την παραγωγική και κοινωνική δομή και τον βαθμό οικονομικής αποδοτικότητας/ βιωσιμότητας των εκμεταλλεύσεων – ώστε να σχεδιασθούν χωρικά εξειδικευμένες πολιτικές και δράσεις στήριξης της γεωργικής οικονομίας και του αγροτικού χώρου γενικότερα.

Όσον αφορά τα φυσικά κριτήρια, στις ορεινές ζώνες θεωρούνται δεδομένα λόγω της θεμελίωσής τους σε αμετάβλητα γεωμορφολογικά δεδομένα (υψόμετρο, κλίσεις, κλίμα, κλπ). Ενώ σε άλλες μειονεκτικές ζώνες δεν αποτελούν τα φυσικά κριτήρια το βασικό παράγοντα μειονεξίας αλλά η εμφάνιση νέων μη γεωργικών δραστηριοτήτων και η ταυτόχρονη μείωση της γεωργικής δραστηριότητας. Με βάση αυτό το γεγονός, κάθε αλλαγή στο χαρακτηρισμό των ΟΤΑ είναι δυνατόν να αναμένεται, από τώρα και στο εξής, κυρίως από τις αλλαγές στο κοινωνικό επίπεδο, (λόγω μείωσης της γεωργικής απασχόλησης στο σύνολο της τοπικής απασχόλησης), αλλά και στο οικονομικό επίπεδο.

Στο δημογραφικό επίπεδο, η τάση της δημογραφικής εξέλιξης όπως διαγράφεται τα τελευταία χρόνια είναι αρνητική τόσο για τις ορεινές όσο και για τις μειονεκτικές περιοχές. Η αρνητική αυτή εξέλιξη θεμελιώνεται από πλήθος ερευνών, μονογραφιών, Τοπικών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων και εντοπίζεται ιδιαίτερα στις ορεινές και κατόπιν στις μειονεκτικές περιοχές. Αυτό σημαίνει ότι, σε καμία σχεδόν περίπτωση το δημογραφικό κριτήριο δεν μπορεί ν' αποτελέσει στοιχείο αποχαρακτηρισμού ενός μειονεκτικού ή ορεινού ΟΤΑ. Επομένως, με βάση τις γενικότερες εξελίξεις και δυναμικές που διαγράφονται για το σύνολο των μειονεκτικών ΟΤΑ της ελληνικής υπαίθρου, ελάχιστοι ΟΤΑ, κατά κύριο λόγο των παραθαλάσσιων περιοχών με έντονη τουριστική ανάπτυξη είναι δυνατόν να ενταχθούν σε μια τέτοια προοπτική (Κακλαμάνη Τ., Ντυκέν ΜΝ., 2000).

Αντίθετα, στις περιπτώσεις που η *δημογραφική μείωση* συνοδεύεται είτε από *εγκατάλειψη* είτε από *υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων* από τα υφιστάμενα ή νέα παραγωγικά συστήματα, προκαλώντας σημαντικά προβλήματα στο περιβάλλον, αποτελεί ένα από τα *κριτήρια ενίσχυσης της προβληματικότητας ενός ΟΤΑ*.

Επομένως, στις σημερινές συνθήκες των ελληνικών μειονεκτικών περιοχών το οικονομικό –περιβαλλοντικό κριτήριο εμφανίζεται ως το σημαντικότερο για τον προσδιορισμό του μεσοπρόθεσμου αναπτυξιακού μέλλοντος της μεγάλης πλειονότητας των ΟΤΑ. Ωστόσο παρά το γεγονός ότι ένα κριτήριο έστω και το πιο σημαντικό δεν μπορεί από μόνο του να αποτελέσει στοιχείο χαρακτηρισμού της μειονεκτικότητας ενός ΟΤΑ, ωστόσο, είναι δυνατόν ν' αποτελέσει βασικό στοιχείο προσδιορισμού της προβληματικότητας και κατ' επέκταση, σχεδιασμού εξειδικευμένων πολιτικών και δράσεων με στόχο την βέλτιστη απόδοση των τοπικών αγροτικών παραγωγικών συστημάτων και την συγκράτηση του πληθυσμού.

Οπότε θεωρείτε αναγκαία η υιοθέτηση πολλαπλών κριτηρίων όπως *πολιτισμικά στοιχεία της περιοχής, σχέσεις κοινωνικές και οικονομικές με ομάδες πληθυσμού τους που διαμένουν εκτός της περιοχής, καθώς και σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων του πληθυσμού που κατοικεί και δραστηριοποιείται σε μια περιοχή για τον προσδιορισμό της προβληματικότητας μιας περιοχής*. Η υιοθέτηση πολλών κριτηρίων που αφορούν διαφορετικά αντικείμενα (πολιτισμό, κοινωνικά, οικονομικά, κλπ) είναι δυνατό να συνθέσουν μια πλήρη και ολοκληρωμένη εικόνα μιας περιοχής, να προσδιορίσουν το βαθμό προβληματικότητάς της και να ανιχνεύσουν το πραγματικό πρόβλημα, το οποίο στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν είναι μονοδιάστατο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

Αρχική βάση δεδομένων από το ΜΑΑΕ

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμενης γης	οικονομική αποτελεσματικότητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50001045	84	11	11	11	10	11	9	11	10
50001037	82	11	10	11	10	11	9	10	10
50000960	81	11	11	11	6	10	11	11	10
50000440	79	11	11	11	6	9	11	11	9
50001036	79	11	10	11	10	11	9	10	7
50001017	79	11	11	11	10	11	9	9	7
410015586	77	11	8	11	6	10	10	11	10
410012095	77	11	9	9	11	11	8	11	7
50002066	77	11	11	11	7	9	11	9	8
50001020	77	11	10	10	10	11	8	10	7
50001042	77	11	9	10	10	11	9	9	8
50001038	77	11	11	11	9	9	11	10	5
410015590	77	11	11	10	11	10	9	11	4
50000456	76	11	7	10	6	10	11	11	10
50001002	76	11	9	10	10	11	6	11	8
50001001	76	11	8	10	10	11	7	10	9
50001008	76	11	10	10	10	11	7	10	7
50001000	76	11	8	11	10	11	9	7	9
410011858	76	11	11	11	11	11	8	7	6
50002059	74	11	8	10	7	9	11	10	8
410015552	74	11	10	10	7	9	10	10	7
410012147	74	11	11	11	6	9	11	6	9
50000212	74	11	11	10	10	10	8	9	5
50000857	73	11	11	10	10	9	7	11	4
50001026	73	11	9	10	10	11	7	9	6
410012118	73	11	8	11	6	10	10	8	9
410015566	73	11	10	10	9	10	9	9	5
50001334	72	11	5	10	5	9	11	11	10
50001329	72	11	7	11	4	7	11	11	10
410011869	72	11	9	8	11	11	7	11	4
410012133	71	11	7	10	5	9	10	9	10
50000322	71	11	7	9	7	10	10	8	9
50001875	71	11	10	11	5	7	11	7	9
410012141	71	11	7	9	7	10	8	11	8
50000233	71	11	8	9	10	11	7	7	8
50000996	71	11	10	9	10	10	7	9	5
50000232	71	11	5	9	6	9	10	11	10
50001171	71	11	5	9	10	11	5	10	10
50000215	73	9	11	11	7	6	11	11	7
50000264	73	9	11	11	8	8	10	11	5
50000426	73	9	10	9	11	10	8	11	5

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμενης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50000269	73	8	11	11	8	8	11	11	5
410015580	72	7	9	11	5	8	11	11	10
50001863	72	8	11	11	7	7	11	9	8
50002060	71	11	5	10	4	8	11	11	11
50000438	71	9	10	11	5	5	11	11	9
50000222	71	8	8	10	6	8	11	11	9
410012155	71	7	9	11	5	8	11	10	10
310007208	71	7	11	11	8	8	11	9	6
410015565	70	7	7	11	5	8	11	11	10
410015577	70	7	10	11	6	6	11	10	9
50001005	70	11	7	9	10	11	4	10	8
410012099	70	11	7	8	8	10	8	11	7
50000333	70	9	10	10	7	6	10	11	7
50000275	70	8	9	11	5	8	11	8	10
410012154	70	7	9	11	6	8	11	8	10
410012120	70	11	8	9	7	10	9	8	8
50000317	70	9	10	9	8	9	9	11	5
410015582	70	7	10	11	7	9	10	9	7
50001046	70	11	10	9	10	10	7	8	5
410011879	70	11	9	9	9	11	8	7	6
310004540	69	4	11	11	6	8	10	11	8
410012125	69	11	7	7	9	10	7	11	7
410011850	69	4	9	10	11	11	6	10	8
50000242	69	9	11	10	7	6	11	11	4
50000227	69	11	11	11	10	9	8	5	4
410011891	68	11	5	8	6	9	9	11	9
50001321	68	9	7	9	6	8	9	11	9
310004557	69	4	11	11	7	9	11	9	7
310004530	69	6	11	11	10	10	7	10	4
410011857	68	11	7	7	9	11	6	11	6
310004552	68	4	11	11	7	7	11	10	7
410015576	68	7	10	10	7	8	10	10	6
50001043	68	11	9	8	10	10	5	10	5
310006020	68	7	11	10	7	7	11	10	5
410012103	68	11	8	8	9	10	8	7	7
50000420	67	8	7	10	6	7	10	10	9
50000944	67	8	8	9	6	8	10	10	8
410015578	67	11	7	7	7	10	8	9	8
50002057	67	11	5	9	6	9	10	7	10
50000879	67	9	10	10	6	5	10	10	7
50000433	67	9	8	8	8	9	8	11	6
410012127	67	11	7	8	7	10	8	8	8
50001845	67	9	10	9	7	6	10	11	5
310005980	67	11	10	6	10	11	4	7	8
410015567	67	11	7	7	9	11	7	8	7

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμεν ης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα/ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004582	67	7	11	11	6	6	11	8	7
50001030	67	11	8	8	10	11	5	8	6
310004590	67	7	11	11	7	7	11	6	7
50001311	66	9	8	9	7	7	9	10	7
50000236	66	9	8	8	7	8	9	11	6
310004608	66	7	10	10	5	6	11	7	10
310005934	66	6	10	8	10	10	6	11	5
410015554	66	7	9	9	7	9	10	9	6
410011852	66	11	7	7	11	11	5	8	6
50000446	66	9	9	10	7	8	9	7	7
410015568	66	7	9	10	7	9	10	7	7
410012121	66	11	8	8	9	10	7	7	6
410012128	66	11	8	8	8	10	8	6	7
310004560	66	7	11	11	7	6	11	7	6
310007216	66	6	10	9	10	10	8	9	4
310010614	66	4	11	11	7	7	11	9	6
410011893	66	4	10	9	11	11	5	11	5
410011884	67	4	8	10	11	11	7	7	9
410011854	66	4	10	10	11	11	7	7	6
310004580	66	7	11	11	7	7	11	6	6
410012122	66	11	8	7	11	11	7	6	5
50000306	66	9	10	10	9	9	9	6	4
50000445	65	8	5	10	5	8	10	9	10
410015579	65	7	7	10	5	7	10	9	10
410011864	65	11	5	6	9	11	5	11	7
410011861	65	11	5	6	7	10	8	10	8
310000985	65	7	8	11	5	5	11	9	9
50000455	65	11	5	9	5	8	10	7	10
410012124	65	11	5	6	11	11	4	10	7
50000281	65	9	7	9	6	7	10	8	9
50000439	65	9	7	8	7	9	8	10	7
50000428	65	8	7	11	4	7	11	7	10
50000298	65	8	7	10	5	7	11	7	10
50000447	65	8	7	10	5	7	10	9	9
310004758	65	6	9	9	10	10	7	9	5
50000256	65	8	10	9	8	8	10	8	4
410012134	65	11	8	8	9	10	8	5	6
50001848	65	9	10	9	9	9	8	7	4
50001009	64	8	5	8	6	8	9	11	9
50000452	64	9	7	9	5	6	10	9	9
310004749	64	7	9	11	4	4	11	9	9
410011880	64	4	7	8	11	11	5	10	8
410012116	65	11	7	7	9	10	7	8	6
310004586	65	4	10	10	8	7	10	11	5
50000292	65	8	9	9	7	7	10	9	6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμεν ης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50000262	64	9	8	8	7	7	9	10	6
310006939	64	7	11	11	8	7	5	10	5
310004795	64	4	11	10	8	7	10	10	4
410012115	64	11	7	7	9	10	7	7	6
410011866	64	11	8	7	9	10	7	7	5
50000250	64	8	10	9	8	7	10	8	4
310013535	64	6	11	10	10	10	7	6	4
310007235	64	6	10	10	10	10	8	5	5
50001021	63	9	7	6	5	7	8	11	10
50000249	63	9	5	8	5	6	9	11	10
50000310	63	8	5	10	5	7	10	8	10
410011883	63	4	7	8	11	11	4	11	7
50000226	63	11	5	5	10	11	4	10	7
50000881	63	8	8	9	6	5	10	11	6
50001337	63	8	7	9	6	6	10	8	9
410012132	63	11	5	7	7	10	7	7	9
50000851	63	9	8	8	7	6	9	10	6
50000444	63	9	7	7	7	10	7	8	8
50001039	63	11	7	6	10	10	4	9	6
410012110	63	11	5	7	8	10	7	8	7
410012109	63	7	7	10	6	8	10	6	9
310006941	63	6	8	9	10	11	6	7	6
310004602	63	7	10	10	7	7	10	7	5
410015559	63	7	9	8	9	9	9	7	5
310004803	63	6	9	9	10	11	8	4	6
50001040	62	8	5	8	6	6	9	11	9
50001331	62	8	5	10	4	5	11	9	10
50000442	62	8	5	10	4	7	11	7	10
310005961	62	7	8	9	6	5	10	10	7
50002047	62	9	7	6	8	9	7	11	5
50000323	62	9	8	8	7	6	9	8	7
310005978	62	7	8	10	5	6	11	6	9
50000432	62	9	8	9	6	7	9	6	8
50000434	62	11	8	7	10	9	5	8	4
410012151	62	4	11	10	11	11	7	4	4
50000954	61	9	5	7	4	7	8	11	10
50000451	61	9	7	8	5	5	9	9	9
410015575	61	5	8	9	6	6	9	10	8
50000278	61	8	7	8	7	7	9	8	7
310004807	61	7	9	8	7	6	9	10	5
310004585	61	6	8	8	10	10	4	9	6
410012101	61	5	10	10	6	5	10	8	7
50000449	61	9	7	8	7	9	7	7	7
310004571	61	7	9	10	6	6	11	4	8
310006945	61	6	9	10	10	11	4	5	6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε- νης γης	οικονομική αποτελεσματικό- τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310007231	61	6	9	9	10	10	7	4	6
310007226	61	6	11	10	10	9	6	5	4
410015569	60	7	5	8	6	7	9	9	9
310004529	60	7	7	9	5	5	10	7	10
50001332	60	8	7	10	5	5	11	4	10
310005920	60	7	8	9	6	6	10	7	7
310004819	60	7	9	9	7	5	10	8	5
310004801	60	7	8	9	6	7	10	6	7
50000332	60	9	8	8	7	7	9	5	7
50000860	60	9	8	8	8	9	8	5	5
410015570	60	11	7	6	11	11	5	5	4
50001938	59	9	5	5	5	9	6	10	10
50000229	59	9	5	6	7	8	7	9	8
310005903	59	7	7	9	5	5	10	8	8
410012146	59	11	5	6	7	9	7	6	8
50000305	59	9	7	6	8	9	7	7	6
310000966	59	7	8	8	7	6	10	7	6
310005941	59	7	8	7	8	7	9	9	4
310004782	59	6	8	7	10	10	5	9	4
410012126	59	4	9	7	11	11	5	7	5
310006030	59	7	9	9	7	6	10	5	6
50000321	58	9	5	7	6	5	8	10	8
50000263	58	9	5	7	6	5	9	10	7
50000886	58	9	7	6	7	7	8	7	7
50001868	58	9	7	5	9	9	5	10	4
310005959	58	7	7	11	4	4	11	4	10
410011890	58	7	5	9	5	8	10	4	10
310004565	58	4	8	7	9	9	7	10	4
310005963	58	7	8	9	6	5	10	5	8
310004566	58	7	9	8	7	6	9	7	5
410012079	58	7	7	8	7	9	8	5	7
50001859	58	9	8	7	9	8	7	6	4
310007233	58	6	9	8	10	10	5	6	4
310006032	57	7	5	6	6	6	9	10	8
50000520	57	9	5	6	7	5	8	11	6
50000858	57	9	5	6	7	8	6	9	7
50001006	57	9	5	4	9	9	5	11	5
410011892	57	4	5	6	11	11	4	8	8
310005923	57	7	7	6	7	7	8	10	5
310005948	57	7	8	7	7	4	10	10	4
310004826	57	7	7	8	6	5	10	6	8
310007193	57	6	5	7	10	11	4	5	9
50000865	57	9	7	5	9	10	5	7	5
310007218	57	7	10	9	8	7	4	7	5
50000299	57	9	7	7	8	8	7	6	5

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμενης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310007212	57	6	8	7	10	10	5	7	4
310007258	57	6	8	7	10	10	6	6	4
310004828	57	7	11	10	8	6	7	4	4
410015585	56	7	5	8	6	6	9	6	9
50000301	56	9	5	7	6	6	9	5	9
310000962	56	7	7	7	7	5	9	8	6
310007695	56	4	7	7	8	9	8	7	6
310006991	56	6	7	6	10	11	4	6	6
310000952	56	7	8	7	8	7	8	7	4
310007255	56	6	8	7	10	10	5	5	5
310005911	55	7	5	9	5	5	10	5	9
410012140	55	7	5	7	7	8	8	5	8
310004596	55	4	10	9	7	6	9	5	5
310004763	54	7	5	6	6	5	9	8	8
50002069	54	9	5	5	8	9	5	7	6
310005949	54	7	7	8	5	4	10	5	8
310000956	54	7	7	6	8	7	8	6	5
310007230	54	7	10	9	8	6	4	6	4
310000982	54	4	9	8	8	8	8	5	4
410015553	53	5	7	6	7	5	8	9	6
310005942	53	7	5	7	6	6	9	5	8
310005973	53	7	7	6	7	5	9	7	5
310004831	53	4	8	7	7	6	9	7	5
50001854	53	9	5	4	11	10	4	5	5
310007739	52	7	5	5	6	6	8	7	8
310004576	52	7	5	8	6	5	9	4	8
310005952	52	7	7	7	6	4	10	4	7
310005945	52	7	7	6	7	5	9	6	5
310004830	52	7	7	5	8	6	8	7	4
310007703	51	4	5	5	7	9	5	8	8
310005956	51	7	5	6	6	6	8	6	7
310007252	51	4	5	6	9	10	5	6	6
50000850	51	9	5	6	7	7	6	4	7
310004767	51	4	7	7	7	7	8	5	6
310004802	51	7	7	6	7	5	9	5	5
310007718	50	7	5	6	6	5	9	5	7
310000948	50	7	5	5	7	7	7	5	7
310005997	50	7	7	5	8	7	7	5	4
310007712	49	4	5	6	6	5	8	7	8
310004824	49	7	5	6	6	5	9	4	7
310005907	49	7	5	5	7	6	8	5	6
310004800	48	7	7	5	7	5	8	5	4
310007700	45	4	5	5	7	7	6	5	6
410012104	44	5	7	5	7	5	7	4	4
310004786	43	4	5	4	7	6	6	5	6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004605	43	4	5	4	7	6	7	5	5
410012131	75	11	11	11	11	10	11	7	3
50001022	69	11	11	11	10	8	9	7	2
50000219	71	11	11	11	10	9	8	8	3
50000284	66	11	11	11	10	9	4	7	3
310005936	50	11	11	10	10	5	1	1	1
50000279	70	11	11	10	10	9	7	9	3
50000283	69	11	11	10	10	10	1	11	5
410012084	68	11	11	9	11	10	6	9	1
410015555	69	11	11	8	11	11	7	9	1
310013426	64	11	11	8	10	11	3	2	8
410015560	61	11	11	7	11	9	4	7	1
50000957	65	11	11	7	10	9	3	10	4
310011752	48	11	11	5	10	5	3	2	1
50001173	71	11	10	10	10	11	3	9	7
410015562	69	11	10	8	11	11	7	9	2
50000427	59	11	10	8	10	6	4	9	1
50001866	58	11	10	8	10	6	2	10	1
50001847	59	11	10	8	10	8	6	4	2
50000947	59	11	10	7	10	7	3	9	2
310006018	48	11	10	5	10	4	1	6	1
310000961	52	11	10	4	10	4	3	9	1
50000285	45	11	10	4	10	4	1	4	1
410015571	67	11	9	10	8	10	9	2	8
50001034	67	11	9	8	10	10	3	11	5
50000243	60	11	9	8	10	10	1	6	5
50000273	63	11	9	7	10	9	3	11	3
50001011	46	11	9	6	10	6	1	2	1
50001865	53	11	9	6	10	7	3	6	1
50001852	56	11	9	6	10	7	1	10	2
50000286	54	11	9	6	10	8	2	6	2
50001864	52	11	9	5	10	4	2	10	1
50001580	56	11	9	5	10	11	2	2	6
50000956	60	11	9	4	10	10	1	11	4
410011887	71	11	8	10	11	11	3	9	8
50000288	64	11	8	8	10	10	3	8	6
50001856	54	11	8	7	10	10	3	1	4
50000261	64	11	8	6	10	10	3	10	6
50001336	62	11	8	6	10	9	4	11	3
50001563	56	11	8	6	10	9	2	7	3
50000282	60	11	8	6	10	9	2	10	4
50000966	59	11	8	6	10	9	2	10	3
50001313	59	11	8	5	10	11	3	2	9
50001129	49	11	8	5	10	8	4	1	2
410015584	49	11	8	4	11	10	2	2	1

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50001855	50	11	8	4	10	5	2	9	1
50000876	42	11	8	4	10	5	1	2	1
410011886	58	11	9	3	11	10	4	9	1
50001124	59	11	8	3	10	11	2	5	9
50000257	42	11	8	3	10	5	2	2	1
410011877	45	11	8	2	11	9	1	2	1
310006026	47	11	8	2	10	4	1	10	1
50001033	63	11	7	7	10	11	3	7	7
50000522	63	11	7	8	10	11	2	7	7
50000251	58	11	7	5	10	9	3	9	4
50000453	58	11	7	5	10	9	3	10	3
50001128	57	11	7	3	10	11	2	2	11
50001018	56	11	7	5	10	10	3	6	4
50000334	47	11	7	3	10	7	2	5	2
50000287	50	11	7	3	10	6	1	11	1
410012102	48	11	7	1	11	9	1	7	1
50001048	52	11	7	3	10	9	1	8	3
50000217	52	11	7	6	10	10	3	1	4
50001882	48	11	7	5	10	9	2	1	3
50001322	46	11	7	3	10	6	1	7	1
310005986	44	11	7	2	10	4	1	8	1
50000869	41	11	7	3	10	6	1	2	1
310005957	36	11	7	1	10	3	1	2	1
310011938	43	11	7	1	10	2	1	10	1
50000887	59	11	5	8	10	11	3	2	9
50000235	57	11	5	3	10	10	2	11	5
50000291	52	11	5	4	10	10	3	4	5
50001861	53	11	5	5	10	10	4	2	6
50000435	51	11	5	3	10	10	2	5	5
50000240	51	11	5	5	10	10	3	2	5
50001872	44	11	5	2	10	9	2	2	3
50000854	50	11	5	2	10	8	2	10	2
410012092	54	11	5	5	11	11	4	1	6
50001052	59	11	5	3	10	11	1	9	9
310011759	59	11	5	8	7	11	1	6	10
50000315	49	11	5	2	10	7	1	11	2
50000225	45	11	5	3	10	9	2	1	4
310011758	42	11	5	1	10	4	1	9	1
310004604	37	11	5	1	10	3	1	5	1
310004564	34	11	5	1	10	4	1	1	1
50002067	69	11	3	11	3	9	11	10	11
410015572	65	11	3	7	5	9	9	11	10
50000325	63	11	3	9	3	8	10	8	11
50001041	62	11	3	5	10	11	3	10	9
410011860	61	11	3	6	7	10	6	9	9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
410012156	58	11	3	6	7	10	7	5	9
410012130	58	11	3	5	8	10	5	8	8
50001871	57	11	3	5	10	11	3	6	8
410015563	57	11	3	5	6	10	6	6	10
50000967	55	11	3	2	10	11	2	8	8
50000228	54	11	3	5	10	11	3	2	9
410012107	54	11	3	5	6	9	6	4	10
50000280	53	11	3	5	10	11	3	2	8
50000319	52	11	3	3	10	11	3	4	7
50000882	51	11	3	3	10	11	2	5	6
50001877	50	11	3	2	10	11	2	4	7
50001880	47	11	3	2	10	11	2	2	6
410012089	52	11	3	5	7	10	5	2	9
410011871	44	11	3	1	11	10	2	5	1
50001127	51	11	3	2	10	10	1	9	5
50000266	48	11	3	2	10	10	1	7	4
50001873	42	11	3	2	10	9	2	1	4
310007709	38	11	3	1	10	7	2	2	2
50001850	47	11	3	1	10	9	1	9	3
50001851	47	11	3	1	10	9	1	9	3
50000963	44	11	3	1	10	9	1	5	4
50001849	48	11	3	1	10	10	1	8	4
50001025	38	11	3	2	10	8	1	1	2
310004535	36	11	3	1	10	4	1	5	1
50001123	42	11	3	1	10	10	1	1	5
50000872	54	11	2	2	10	11	2	7	9
50000260	47	11	2	2	10	11	2	1	8
50000422	45	11	2	1	10	11	2	1	7
50000238	45	11	2	1	10	11	2	1	7
50002022	38	11	2	1	10	8	2	2	2
410012112	62	11	1	11	1	8	11	8	11
50000855	62	11	1	8	1	9	10	11	11
50000863	50	11	1	4	2	10	6	5	11
50001316	57	11	1	5	1	10	8	10	11
50000964	49	11	1	5	1	10	8	2	11
50000416	48	11	1	5	1	10	7	2	11
410011862	38	11	1	1	11	10	2	1	1
50000870	34	11	1	1	10	6	2	2	1
50000297	41	10	3	1	10	4	1	11	1
50001876	62	9	9	7	9	8	8	9	3
50000241	59	9	8	6	11	9	6	7	3
50000326	55	9	8	9	6	5	10	1	7
50000999	63	9	7	10	1	6	10	9	11
50001335	53	9	7	4	9	7	5	9	3
50000289	57	9	7	8	7	8	9	2	7

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50000871	53	9	7	6	8	9	7	1	6
50001330	52	9	7	7	7	6	9	1	6
50000324	51	9	7	6	7	8	7	1	6
50000419	62	9	5	10	3	7	10	7	11
50001333	44	9	5	3	7	5	5	5	5
50000213	54	9	5	7	6	8	8	2	9
50000318	44	9	5	3	9	8	5	2	3
50001051	50	9	5	4	6	9	5	2	10
50000961	48	9	5	4	9	10	3	2	6
50000948	49	9	5	5	7	9	6	1	7
50000320	59	9	3	7	5	6	9	11	9
50000895	55	9	3	5	5	7	6	11	9
50001650	55	9	3	5	6	7	6	11	8
50000946	49	9	3	3	5	9	4	5	11
50002064	55	9	3	5	6	8	6	9	9
50002058	55	9	3	5	6	7	7	9	9
50000302	54	9	3	7	5	6	9	6	9
50000331	53	9	3	6	6	9	6	5	9
50001315	48	9	3	3	6	8	4	6	9
50000894	48	9	3	3	6	8	4	6	9
50000897	47	9	3	3	6	8	5	4	9
50000214	47	9	3	3	8	9	4	5	6
50002055	54	9	3	6	6	7	7	8	8
50000862	51	9	3	4	6	8	5	8	8
50000274	51	9	3	5	7	8	6	6	7
50000521	49	9	3	4	6	7	5	7	8
50000437	56	9	3	6	5	7	7	10	9
50000307	55	9	3	4	6	8	6	10	9
50002062	52	9	3	3	7	9	4	10	7
50000216	51	9	3	4	5	6	5	9	10
50000949	50	9	3	3	6	9	5	5	10
50000457	55	9	3	6	5	7	7	8	10
50000429	54	9	3	6	4	6	8	8	10
50000962	53	9	3	4	5	8	6	8	10
50000300	53	9	3	6	5	6	8	6	10
50000950	52	9	3	4	8	10	4	7	7
50002061	55	9	3	4	7	10	4	10	8
50001870	49	9	3	6	6	7	7	2	9
50000267	48	9	3	5	6	8	6	2	9
50000852	47	9	3	5	6	7	7	2	8
50000417	46	9	3	4	7	8	5	2	8
50001318	42	9	3	3	7	6	6	2	6
50000861	50	9	3	5	8	10	5	2	8
50000880	49	9	3	6	5	6	8	2	10
50001314	45	9	3	5	4	5	7	2	10

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50002065	45	9	3	5	5	7	6	1	9
50000874	45	9	3	4	6	8	5	1	9
50000945	44	9	2	4	1	6	7	4	11
50001317	49	9	2	4	5	7	5	7	10
50000258	47	9	2	4	4	5	6	7	10
50000265	45	9	2	4	5	7	6	2	10
50000248	47	9	2	5	5	10	5	1	10
50000431	45	9	1	6	1	5	8	4	11
50000893	37	9	1	3	1	5	6	1	11
50000223	31	9	1	1	5	4	2	2	7
50000254	69	8	11	9	11	8	10	11	1
50000448	68	8	9	11	3	6	11	9	11
50001015	69	8	9	11	1	8	11	10	11
50001003	69	8	7	11	3	7	11	11	11
50000309	65	8	7	11	3	5	11	10	10
50000875	63	8	7	11	3	6	11	7	10
50000337	62	8	5	10	3	8	10	7	11
50000329	57	8	5	11	1	5	11	5	11
50000873	62	8	5	11	1	5	11	10	11
50001130	57	8	5	10	1	6	10	6	11
50000327	54	8	5	8	5	8	9	2	9
50000335	62	8	3	10	2	6	11	11	11
50000303	62	8	3	9	4	6	10	11	11
50000330	59	8	3	9	3	7	10	8	11
50000425	56	8	3	7	4	8	9	6	11
50000418	61	8	3	10	1	6	11	11	11
50000296	51	8	3	5	7	8	7	5	8
50000414	50	8	3	4	6	7	7	7	8
50001874	44	8	3	3	7	6	6	5	6
50000328	60	8	3	7	5	8	9	10	10
50000255	49	8	3	6	4	7	9	2	10
50000878	48	8	3	7	4	5	9	2	10
50000423	53	8	2	7	3	7	9	6	11
50002056	59	8	2	10	1	5	11	11	11
50001338	48	8	2	2	6	7	5	10	8
50000220	39	8	2	2	5	5	7	1	9
50001860	39	8	2	2	6	7	5	1	8
50000415	52	8	1	7	1	6	9	9	11
50000958	47	8	1	6	1	6	9	5	11
50002068	46	8	1	4	1	8	7	6	11
50000867	43	8	1	6	1	5	9	2	11
50000892	42	8	1	5	1	5	9	2	11
50000210	41	8	1	4	1	8	7	1	11
50001846	38	8	1	1	6	7	4	2	9
310004583	70	7	11	11	3	5	11	11	11

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004584	64	7	11	11	3	5	11	5	11
310004796	63	7	11	9	8	6	10	9	3
50001933	62	7	11	11	6	6	2	11	8
310007215	59	7	11	11	8	5	7	8	2
310007205	58	7	11	11	8	5	6	7	3
310004774	58	7	11	11	8	6	9	2	4
310006976	57	7	11	10	8	5	7	6	3
310007196	54	7	11	11	8	5	3	6	3
310007262	53	7	11	11	8	4	3	7	2
310007197	53	7	11	10	8	6	3	4	4
310010605	53	7	11	9	8	5	2	8	3
310007207	52	7	11	9	8	5	3	7	2
310007251	51	7	11	10	8	6	3	2	4
310000987	57	7	11	8	11	6	9	4	1
310006951	54	7	11	11	8	8	1	2	6
310011761	50	7	11	11	8	3	1	8	1
310006961	52	7	11	10	8	6	1	5	4
310004569	46	7	11	10	8	5	1	1	3
310004609	65	7	10	11	3	5	11	7	11
310007242	48	7	10	7	8	4	3	7	2
310007261	47	7	10	8	8	4	2	6	2
310007236	44	7	10	8	8	4	3	2	2
310010591	43	7	10	8	8	5	1	1	3
310011643	65	7	9	11	3	4	11	9	11
310004768	65	7	9	11	3	4	11	10	10
310007692	46	7	9	4	11	5	7	2	1
310007223	45	7	9	7	8	4	4	4	2
310010593	57	7	9	9	8	8	1	9	6
310007728	44	7	9	7	8	5	1	4	3
310007237	37	7	9	6	8	4	1	1	1
50000218	61	7	8	11	3	8	2	11	11
310004794	50	7	8	7	7	6	9	2	4
310006940	52	7	8	8	8	8	5	2	6
310006942	47	7	8	8	8	7	3	1	5
310004578	32	7	8	3	8	3	1	1	1
410015592	65	7	7	11	3	6	11	9	11
410012142	63	7	7	11	3	6	11	7	11
310004759	59	7	7	11	1	4	11	7	11
310004832	53	7	7	5	8	6	8	9	3
310008611	52	7	7	5	8	5	8	9	3
310011943	51	7	7	4	8	6	7	9	3
310007748	52	7	7	5	8	7	7	8	3
310006968	48	7	7	7	8	8	4	2	5
410015581	59	7	7	9	6	9	10	2	9
50000864	58	7	7	10	6	9	1	8	10

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310005902	52	7	7	8	6	5	10	1	8
310007734	49	7	7	6	7	7	8	1	6
310004597	44	7	7	5	8	5	1	7	4
310000978	44	7	7	6	8	8	1	2	5
410012144	43	7	7	4	8	5	1	8	3
310013414	43	7	7	5	8	6	1	5	4
310000976	35	7	7	4	8	4	1	2	2
310010589	36	7	7	4	8	5	1	1	3
310000947	38	7	7	2	8	3	1	9	1
310007229	33	7	7	2	8	3	1	4	1
310010597	32	7	7	3	8	4	1	1	1
310005937	54	7	5	9	3	4	11	5	10
310007738	48	7	5	4	3	7	7	4	11
310004755	60	7	5	11	1	4	11	10	11
310005967	43	7	5	3	7	7	5	4	5
310004808	48	7	5	4	7	5	7	10	3
310007741	46	7	5	6	6	5	9	2	6
310006022	44	7	5	4	8	9	3	2	6
310005970	46	7	5	5	7	6	7	2	7
310013533	48	7	5	7	5	4	10	2	8
410012087	54	7	5	9	4	7	10	2	10
410011853	49	7	5	5	8	9	1	8	6
310004575	40	7	5	3	8	7	5	1	4
310006995	40	7	5	4	8	8	2	1	5
310010588	39	7	5	4	8	5	1	6	3
310006958	36	7	5	3	8	5	1	4	3
310007713	42	7	5	2	10	6	5	6	1
310004544	40	7	5	2	10	5	5	5	1
310004777	40	7	5	2	10	5	5	5	1
310010607	37	7	5	2	8	4	1	8	2
410012135	60	7	3	9	4	8	9	9	11
310004818	55	7	3	7	4	4	9	11	10
310004769	53	7	3	8	2	4	10	8	11
310004815	57	7	3	11	1	4	11	9	11
310004760	55	7	3	11	1	4	11	7	11
310004762	58	7	3	11	1	4	11	10	11
310004751	56	7	3	10	1	4	11	9	11
310005974	49	7	3	6	5	4	9	6	9
310004754	50	7	3	5	5	5	8	8	9
310005992	50	7	3	6	5	5	8	7	9
310004752	49	7	3	5	5	4	9	8	8
310004766	49	7	3	4	6	5	8	8	8
310004806	47	7	3	3	6	5	7	8	8
310005953	51	7	3	8	3	5	10	5	10
310006993	47	7	3	6	5	7	8	2	9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα/ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310006984	45	7	3	5	5	6	8	2	9
310007724	40	7	3	2	6	4	6	5	7
310004785	40	7	3	2	7	6	5	5	5
310005938	44	7	3	6	3	4	9	2	10
310007247	36	7	3	2	7	5	6	2	4
310006982	37	7	3	1	9	7	3	5	2
310006012	36	7	3	2	7	6	5	1	5
310004600	34	7	3	1	7	5	4	2	5
310010601	33	7	3	2	8	5	1	4	3
310006972	38	7	3	2	8	9	2	1	6
310010583	35	7	3	2	8	4	1	8	2
310006970	33	7	3	2	8	6	2	1	4
310010602	32	7	3	2	8	4	1	5	2
310006952	31	7	3	2	8	5	1	2	3
310010604	34	7	3	1	8	5	1	6	3
310010592	33	7	3	1	8	5	1	5	3
310004556	33	7	3	1	8	6	3	1	4
310006953	30	7	3	2	8	5	1	1	3
50001044	26	7	3	1	6	3	1	2	3
410015574	49	7	2	2	7	8	4	11	8
310007735	46	7	2	2	6	6	4	11	8
310004771	51	7	2	9	1	4	11	6	11
310005908	48	7	2	9	1	4	10	4	11
410012119	50	7	2	8	1	6	10	5	11
310004813	43	7	2	7	1	4	9	2	11
310005917	45	7	2	8	1	4	10	2	11
310006944	44	7	2	3	5	5	7	6	9
310011944	48	7	2	5	3	4	9	8	10
310007225	40	7	2	2	5	6	5	4	9
310004783	39	7	2	2	5	4	6	5	8
310005971	41	7	2	5	3	4	8	2	10
310004779	36	7	2	2	5	4	6	2	8
310004827	37	7	2	1	6	4	5	5	7
310008608	40	7	2	1	7	5	3	10	5
310005915	40	7	2	4	4	4	8	1	10
50001853	35	7	2	1	6	4	1	9	5
310007707	34	7	2	1	6	6	4	1	7
310010581	32	7	2	1	8	5	1	5	3
310006029	50	7	1	6	1	4	9	11	11
410012096	47	7	1	5	8	11	3	1	11
310004761	45	7	1	4	1	4	8	9	11
310004809	45	7	1	6	1	4	9	6	11
310004788	44	7	1	4	1	4	8	8	11
310006971	39	7	1	1	3	5	4	7	11
310004765	49	7	1	6	1	4	9	10	11

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα/ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004814	53	7	1	9	1	4	10	10	11
310004829	42	7	1	6	1	6	8	2	11
310004778	35	7	1	2	1	4	7	2	11
50000877	39	7	1	1	6	11	2	1	10
310004799	45	7	1	3	3	4	7	10	10
310006985	39	7	1	3	4	6	6	2	10
310005991	36	7	1	1	6	5	3	5	8
310004753	34	7	1	1	3	4	3	5	10
310005979	35	7	1	1	5	6	4	2	9
310006973	33	7	1	1	3	6	3	2	10
50000866	39	7	1	1	6	10	2	2	10
50000430	36	7	1	1	6	7	1	5	8
50002063	33	7	1	1	6	5	1	5	7
50001027	33	7	1	1	6	5	1	5	7
50000336	32	7	1	1	6	5	1	4	7
310010603	32	7	1	1	8	5	1	6	3
310010590	31	7	1	1	8	5	1	5	3
50000224	30	7	1	1	6	5	1	2	7
310008612	28	7	1	1	8	5	1	2	3
310011755	65	6	11	11	10	11	2	7	7
310007259	64	6	11	11	10	9	8	6	3
310004528	62	6	11	11	10	8	9	5	2
310011760	62	6	11	11	10	10	7	2	5
310007219	57	6	11	9	10	9	7	2	3
310007206	63	6	11	9	10	8	7	10	2
310004825	58	6	11	10	10	9	7	2	3
310000964	64	6	11	10	10	8	7	10	2
310007220	55	6	11	9	10	8	7	2	2
310007254	54	6	11	9	10	8	6	2	2
310007211	52	6	11	10	10	7	4	2	2
310004789	60	6	11	11	10	6	7	8	1
310004607	55	6	11	10	10	9	1	5	3
310007732	47	6	11	7	10	5	5	2	1
310004549	54	6	11	10	10	7	7	1	2
310007194	62	6	10	10	10	11	7	2	6
310007232	52	6	10	9	10	9	3	2	3
310004533	57	6	10	7	10	9	5	8	2
310007244	56	6	10	8	10	8	5	7	2
310007227	55	6	10	8	10	8	5	6	2
310007250	53	6	10	8	10	7	3	7	2
310007209	58	6	10	9	10	10	5	2	6
310007202	58	6	10	8	10	8	4	10	2
310004606	51	6	10	8	10	8	5	2	2
310007198	47	6	10	7	10	7	3	2	2
310005969	53	6	10	8	10	9	6	1	3

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα/ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310005897	45	6	10	5	10	4	3	6	1
310010613	51	6	10	8	10	8	1	6	2
310007195	58	6	9	9	10	11	5	2	6
310007201	52	6	9	6	10	8	3	8	2
310007238	50	6	9	6	10	7	3	7	2
310007234	49	6	9	6	10	7	4	6	1
310007224	47	6	9	5	10	6	3	7	1
310004570	61	6	8	8	10	11	3	9	6
310006016	51	6	8	5	10	11	3	2	6
310006950	54	6	8	9	10	11	2	1	7
310004805	54	6	8	7	10	9	3	8	3
310007243	57	6	8	7	10	10	3	9	4
310000981	55	6	8	6	10	9	3	10	3
310004603	48	6	8	6	10	9	4	2	3
310006965	55	6	8	8	10	10	5	2	6
310007222	43	6	8	4	10	6	3	5	1
310007260	41	6	8	3	10	4	1	8	1
310004593	38	6	8	4	10	5	3	1	1
310006943	50	6	8	8	10	10	1	1	6
310007257	38	6	8	5	10	5	1	2	1
310005943	36	6	8	4	10	5	1	1	1
310006994	56	6	7	8	10	11	2	5	7
310004588	51	6	7	8	10	11	2	1	6
310000975	52	6	7	5	10	9	3	8	4
310007240	50	6	7	4	10	9	3	8	3
310008609	47	6	7	5	10	9	3	4	3
310004574	47	6	7	6	10	9	3	2	4
310007716	48	6	7	4	10	10	3	2	6
310006974	44	6	7	5	10	9	2	2	3
310007204	42	6	7	3	10	7	2	5	2
310011940	41	6	7	4	10	7	1	4	2
310011756	34	6	7	2	10	5	1	2	1
310010598	37	6	7	1	10	3	1	8	1
310011644	53	6	5	7	10	11	1	4	9
310004539	44	6	5	4	10	10	3	2	4
310006978	43	6	5	3	10	10	2	2	5
310010610	37	6	5	3	10	7	2	2	2
310006977	43	6	5	4	10	10	3	1	4
310007228	38	6	5	2	10	9	2	1	3
310007214	37	6	5	3	10	8	2	1	2
310010611	31	6	5	1	10	6	1	1	1
310006948	51	6	3	6	10	11	3	2	10
310006987	48	6	3	5	10	11	2	2	9
310010584	63	5	11	11	3	3	11	9	10
410015551	62	5	11	10	8	6	10	9	3

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310000958	61	5	10	10	5	3	11	11	6
310000973	58	5	10	9	6	3	10	10	5
310004567	45	5	10	7	7	3	9	2	2
310004748	54	5	9	10	3	3	11	5	8
310010585	57	5	9	11	1	3	11	6	11
310006009	60	5	9	11	3	3	11	9	9
310010586	55	5	9	11	1	3	11	5	10
310000968	51	5	9	9	5	3	10	4	6
310000977	59	5	9	10	5	3	10	10	7
310006005	57	5	8	9	5	3	10	11	6
310005972	57	5	7	10	3	3	11	8	10
310004780	56	5	7	8	4	3	10	11	8
310006955	56	5	7	10	3	3	11	7	10
310005916	48	5	7	7	5	3	9	6	6
310007694	45	5	7	5	5	3	8	8	4
310007701	44	5	7	5	6	3	8	6	4
310011946	56	5	7	9	3	3	10	10	9
310006008	33	5	7	3	7	3	6	1	1
310000951	58	5	5	11	1	3	11	11	11
310008607	52	5	5	11	1	3	11	5	11
310004568	55	5	5	10	1	3	11	9	11
310006957	56	5	5	10	1	3	11	10	11
310004775	54	5	5	10	1	3	11	9	10
310005912	48	5	5	7	4	3	9	6	9
310007740	49	5	5	7	4	3	9	8	8
310004787	48	5	5	8	4	3	9	6	8
310005964	43	5	5	4	6	3	7	8	5
310005987	41	5	5	4	6	3	7	6	5
310005951	41	5	5	5	5	3	8	4	6
310004527	50	5	5	9	3	3	10	6	9
310006024	50	5	5	9	3	3	10	6	9
310004579	51	5	5	7	4	3	9	10	8
310005985	54	5	5	9	3	3	10	10	9
310004820	53	5	5	9	2	3	10	9	10
310000950	55	5	3	11	1	3	11	10	11
410015589	50	5	3	9	1	4	10	7	11
410012083	47	5	3	7	5	4	9	5	9
310011942	46	5	3	5	5	4	7	9	8
410012108	43	5	3	5	6	6	6	5	7
310005944	38	5	3	3	6	3	6	7	5
310007702	37	5	3	3	6	3	6	6	5
310000963	41	5	3	7	3	3	9	2	9
310006013	40	5	3	6	3	3	9	2	9
310007706	38	5	3	2	5	3	6	9	5
310004553	36	5	3	2	5	3	5	7	6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310007711	35	5	3	2	4	3	6	5	7
310005919	45	5	3	7	2	3	10	5	10
310007745	31	5	3	1	7	4	3	6	2
310005976	28	5	3	1	7	4	3	2	3
310007715	28	5	3	1	6	3	5	2	3
310007725	27	5	3	1	6	3	4	2	3
310011762	51	5	2	10	1	3	11	8	11
310006010	42	5	2	6	1	3	9	5	11
310005975	35	5	2	2	3	3	6	5	9
310006967	42	5	2	9	1	3	10	1	11
310007691	26	5	2	1	6	3	3	2	4
310004581	37	5	2	5	1	3	9	2	10
310010582	45	5	1	11	1	3	11	2	11
410012111	35	5	1	3	3	4	5	4	10
310010599	27	5	1	1	3	3	4	2	8
310007727	26	5	1	1	1	3	3	2	10
310000965	68	4	11	11	10	9	10	10	3
310004554	59	4	11	11	8	7	11	2	5
310000986	58	4	11	9	8	5	10	8	3
310004563	58	4	11	9	11	7	10	5	1
410015556	50	4	11	8	11	9	5	1	1
410011865	61	4	10	8	11	11	4	11	2
410012136	65	4	10	11	11	11	1	8	9
310008606	59	4	10	7	11	7	8	11	1
310004793	58	4	10	7	11	8	8	9	1
310007749	54	4	10	9	1	7	10	2	11
310000969	51	4	10	7	9	6	9	4	2
310004816	53	4	10	7	9	6	8	8	1
310004572	50	4	9	7	10	8	8	2	2
310004601	47	4	9	7	9	7	8	1	2
410011870	45	4	8	5	11	11	2	2	2
310000953	51	4	8	4	11	8	5	9	2
310007249	47	4	8	6	11	9	5	1	3
310013525	55	4	8	9	5	8	9	2	10
410015564	56	4	7	7	11	11	3	7	6
410012106	55	4	7	8	11	11	3	4	7
410012105	54	4	7	7	11	11	3	5	6
410011881	53	4	7	7	11	11	2	5	6
410012138	52	4	7	6	11	11	3	5	5
410012148	42	4	7	3	11	11	2	2	2
310000984	45	4	7	4	11	10	5	2	2
310000980	42	4	7	4	11	10	3	1	2
310006004	49	4	7	5	9	9	6	6	3
310004548	50	4	7	7	9	9	7	2	5
310000946	45	4	7	5	9	9	5	2	4

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα/ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310007729	45	4	7	5	9	9	5	2	4
310005950	44	4	7	5	8	7	7	2	4
310004599	43	4	7	5	9	7	7	2	2
410012090	49	4	5	6	11	11	3	2	7
310004559	44	4	5	3	5	9	5	2	11
310004532	38	4	5	2	11	8	4	2	2
310004545	37	4	5	2	11	9	3	1	2
310005977	48	4	5	7	7	9	7	2	7
310007241	35	4	5	1	11	8	3	2	1
310000971	33	4	5	1	11	6	3	2	1
310004561	39	4	5	3	8	8	5	1	5
410011851	57	4	3	6	11	11	4	9	9
410011872	46	4	3	2	11	11	2	8	5
410012085	43	4	3	3	11	11	2	2	7
410011867	41	4	3	3	11	11	2	2	5
310008610	41	4	3	2	9	8	3	9	3
310006014	38	4	3	2	9	8	4	5	3
310005993	33	4	3	2	9	8	3	2	2
310007239	36	4	3	3	7	7	5	1	6
310004573	34	4	2	2	6	7	4	1	8
310004531	33	4	2	2	6	6	4	1	8
410011855	39	4	1	1	11	11	2	1	8
50001016	69	3	11	11	5	8	11	9	11
50000295	61	3	11	11	5	3	10	10	8
50000519	59	3	11	11	5	2	11	11	5
50001028	59	3	11	11	5	3	10	9	7
50000294	58	3	11	11	5	2	10	11	5
50001024	58	3	11	11	5	2	11	10	5
50000997	57	3	11	11	5	2	10	10	5
50000245	56	3	11	11	5	2	10	9	5
50000244	54	3	11	11	5	2	10	7	5
50000252	53	3	11	10	5	2	9	11	2
50000436	54	3	11	10	5	2	9	9	5
50000293	54	3	11	10	5	2	9	9	5
50001013	52	3	11	10	5	2	9	8	4
50001014	61	3	11	11	8	9	1	11	7
310010587	53	3	11	7	11	8	1	11	1
50000268	49	3	11	8	5	2	8	11	1
50001172	69	3	10	11	8	11	6	11	9
50000998	68	3	10	11	8	11	6	10	9
50001029	57	3	10	11	5	3	10	7	8
50001878	56	3	10	11	5	3	11	5	8
50000271	57	3	10	10	8	9	1	9	7
310004790	46	3	10	8	8	4	1	10	2
50000253	57	3	9	10	5	3	8	11	8

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50000247	56	3	9	10	5	3	9	11	6
50000290	58	3	9	10	5	4	10	9	8
50001010	54	3	9	10	5	3	10	7	7
50000230	58	3	9	10	5	3	10	10	8
50001869	41	3	9	7	5	2	6	7	2
50000953	41	3	9	6	5	2	6	9	1
50001019	65	3	8	9	8	11	6	10	10
50001012	53	3	8	9	5	3	9	9	7
50001004	53	3	8	9	5	4	7	8	9
50001867	36	3	8	4	5	2	4	9	1
50001858	39	3	8	4	5	2	6	10	1
50001035	67	3	7	10	8	11	7	11	10
50000883	40	3	7	4	5	2	5	11	3
50000272	44	3	7	7	5	3	7	5	7
50000952	55	3	7	7	5	7	6	10	10
50001857	40	3	7	7	5	3	7	2	6
50000270	45	3	7	6	8	6	1	10	4
310009687	39	3	7	4	8	4	1	10	2
50001312	28	3	7	4	5	2	4	1	2
50000277	47	3	5	6	5	3	7	11	7
50000443	42	3	5	6	5	3	5	9	6
50001879	41	3	5	6	5	3	7	4	8
50000231	47	3	5	7	5	3	6	10	8
50000441	37	3	5	5	5	2	4	8	5
50000450	35	3	5	4	5	2	3	7	6
50001320	30	3	5	4	5	2	3	2	6
310005996	34	3	5	1	11	8	1	4	1
50000234	40	3	5	4	8	7	1	7	5
50001031	49	3	3	3	8	11	2	11	8
50000955	45	3	3	3	5	8	4	8	11
50002033	38	3	3	3	5	3	3	11	7
50001049	39	3	3	2	5	11	3	1	11
50000969	38	3	3	3	5	4	5	6	9
50000276	32	3	3	3	5	3	3	6	6
50000853	32	3	3	3	5	3	3	5	7
50000211	49	3	3	7	5	7	6	8	10
50000308	38	3	3	6	5	4	6	2	9
50001881	36	3	3	5	5	4	5	2	9
50000221	33	3	3	2	5	4	5	2	9
50001862	27	3	3	3	5	2	3	2	6
50001047	34	3	3	2	5	5	2	4	10
50000246	33	3	3	2	5	2	3	10	5
310007721	32	3	3	1	11	8	1	4	1
50001893	43	3	3	3	8	9	1	9	7
50001125	29	3	3	3	5	3	3	1	8

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
50000311	27	3	3	3	5	3	3	1	6
410011859	25	3	3	2	8	4	1	2	2
50001328	23	3	3	1	5	2	2	2	5
50000970	42	3	2	2	5	10	2	7	11
50000421	39	3	2	4	5	6	4	5	10
50000896	32	3	2	3	5	4	4	2	9
50000454	38	3	2	4	5	5	7	2	10
50000314	30	3	2	2	5	3	2	5	8
50000889	28	3	2	2	5	4	2	2	8
310005940	30	3	2	1	11	9	2	1	1
310011641	28	3	2	1	11	8	1	1	1
310006003	28	3	2	1	11	8	1	1	1
50000237	31	3	2	3	5	4	4	1	9
50001023	54	3	1	7	5	11	5	11	11
50000965	37	3	1	2	5	10	3	2	11
50001126	37	3	1	2	5	10	3	2	11
50000338	37	3	1	2	5	10	3	2	11
50001319	37	3	1	3	5	8	5	1	11
50000951	36	3	1	2	5	10	3	1	11
50001050	36	3	1	2	5	10	3	1	11
50000304	36	3	1	2	5	10	3	1	11
50000888	39	3	1	3	5	8	5	4	10
50000424	37	3	1	2	5	6	3	7	10
50000891	37	3	1	3	5	8	5	2	10
50000239	35	3	1	2	5	6	3	5	10
50000885	30	3	1	2	5	5	2	2	10
410011876	52	2	11	10	4	2	8	11	4
410015557	49	2	11	10	4	2	8	8	4
410012139	47	2	11	9	4	2	8	9	2
410015558	58	2	10	11	4	3	9	11	8
410011863	53	2	10	10	4	2	9	9	7
410015583	47	2	9	8	4	2	6	11	5
410015587	39	2	9	7	4	2	7	5	3
410012149	39	2	9	7	4	2	6	7	2
410011874	55	2	8	10	4	3	9	11	8
410012137	47	2	8	10	4	3	8	4	8
410011878	47	2	8	9	4	2	8	8	6
410012078	40	2	8	7	4	2	7	7	3
410011888	47	2	8	8	4	2	7	10	6
410012082	47	2	8	8	4	2	7	10	6
410012080	55	2	7	10	4	4	8	10	10
410015573	39	2	7	6	4	2	6	7	5
410012114	36	2	7	6	4	2	6	5	4
410015591	35	2	7	4	4	2	5	8	3
410012100	33	2	7	6	4	2	6	2	4

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
410011894	50	2	5	9	4	4	8	9	9
410011885	49	2	5	9	4	4	8	7	10
410012077	37	2	5	5	4	2	6	7	6
410012098	28	2	5	4	4	2	5	2	4
410011875	21	2	5	1	4	1	2	5	1
410011882	45	2	3	8	4	5	7	6	10
410011856	39	2	3	6	4	4	5	5	10
410012113	30	2	3	4	4	3	3	2	9
410012123	30	2	3	4	4	3	4	2	8
410011868	28	2	3	2	4	2	3	8	4
410012117	26	2	3	2	4	2	3	6	4
410012097	26	2	3	3	4	2	5	1	6
410011873	17	2	3	1	4	2	2	1	2
410011889	30	2	2	3	4	3	2	5	9
410012129	41	2	1	3	4	11	4	5	11
410012145	38	2	1	3	4	11	4	2	11
410012094	36	2	1	3	4	11	3	1	11
410012086	32	2	1	3	4	7	3	1	11
410012091	34	2	1	2	4	10	3	1	11
310004764	60	1	11	9	2	9	8	9	11
310007717	55	1	11	10	2	2	10	11	8
310005989	42	1	11	9	2	1	10	5	3
310005968	41	1	11	8	2	1	9	7	2
310011640	39	1	11	8	2	1	9	5	2
310004589	42	1	11	10	2	2	10	1	5
310000954	40	1	11	8	2	1	9	7	1
310004562	44	1	10	9	2	2	9	4	7
310007747	42	1	10	8	2	3	7	2	9
310007698	40	1	10	7	2	2	6	4	8
310005931	44	1	10	9	2	2	10	6	4
310004784	40	1	10	9	2	1	8	6	3
310007221	40	1	10	8	2	1	8	7	3
310000949	40	1	10	7	2	1	9	8	2
310000957	34	1	10	6	2	1	6	7	1
310004555	34	1	10	6	2	1	8	5	1
310007730	26	1	10	4	2	1	5	2	1
310000959	22	1	10	3	2	1	3	1	1
310007723	52	1	9	9	2	3	9	10	9
310005958	40	1	9	8	2	2	9	5	4
310000955	40	1	9	8	2	2	8	6	4
310005901	39	1	9	8	2	2	8	5	4
310004594	39	1	9	9	2	2	9	2	5
310005962	41	1	9	8	2	1	8	9	3
310004551	35	1	9	7	2	1	8	4	3
310000979	44	1	9	8	2	1	9	10	4

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004792	33	1	9	6	2	1	8	4	2
310007726	32	1	9	5	2	1	5	7	2
310005924	31	1	9	6	2	1	8	2	2
310004776	36	1	9	6	2	1	7	9	1
310004756	30	1	9	3	2	1	6	7	1
310006001	28	1	9	4	2	1	6	4	1
310006017	24	1	9	3	2	1	3	1	4
310007710	26	1	9	5	2	1	5	2	1
310000983	34	1	8	4	2	1	6	11	1
310011939	43	1	8	7	2	2	9	9	5
310004822	39	1	8	7	2	2	9	5	5
310005995	39	1	8	8	2	2	9	4	5
310005909	39	1	8	7	2	2	8	7	4
310004797	45	1	8	8	2	2	9	10	5
310007693	38	1	8	5	2	2	5	10	5
310004543	33	1	8	6	2	2	6	2	6
310005933	33	1	8	6	2	1	7	5	3
310004577	32	1	8	6	2	1	5	6	3
310004592	34	1	8	5	2	1	6	9	2
310007719	32	1	8	6	2	1	5	7	2
310005929	31	1	8	5	2	1	7	5	2
310004591	30	1	8	5	2	1	6	5	2
310005906	30	1	8	6	2	1	7	2	3
310004536	29	1	8	6	2	1	6	2	3
310000967	30	1	8	4	2	1	6	7	1
310005994	26	1	8	4	2	1	4	5	1
310007714	33	1	8	5	2	1	5	10	1
310005900	26	1	8	5	2	1	6	1	2
310005925	23	1	8	4	2	1	5	1	1
310004757	21	1	8	2	2	1	5	1	1
310007731	45	1	7	8	2	2	7	11	7
310005965	45	1	7	8	2	2	9	9	7
310007708	42	1	7	8	2	2	5	9	8
310004541	41	1	7	6	2	2	8	7	8
310004542	37	1	7	5	2	2	6	8	6
310005904	36	1	7	6	2	2	7	6	5
310007696	35	1	7	5	2	2	6	5	7
310006963	34	1	7	6	2	2	6	5	5
310007750	33	1	7	4	2	2	5	5	7
310000972	38	1	7	6	2	2	6	10	4
310006023	30	1	7	5	2	2	7	2	4
310007742	28	1	7	5	2	2	4	2	5
310004526	28	1	7	5	2	2	5	2	4
310005928	35	1	7	5	2	1	7	9	3
310007217	31	1	7	4	2	1	4	9	3

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:
ΑΡΧΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΑΕ
(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004821	31	1	7	3	2	1	5	9	3
310005921	33	1	7	5	2	1	6	8	3
310007704	31	1	7	4	2	1	6	7	3
310004750	35	1	7	5	2	1	6	10	3
310000970	32	1	7	4	2	1	6	9	2
310010606	30	1	7	4	2	1	4	9	2
310011638	31	1	7	4	2	1	7	7	2
310005988	30	1	7	4	2	1	5	8	2
310005927	30	1	7	4	2	1	5	8	2
310005960	29	1	7	3	2	1	5	8	2
310006031	29	1	7	5	2	1	7	2	4
310005899	26	1	7	4	2	1	3	6	2
310004781	26	1	7	4	2	1	5	4	2
310007246	26	1	7	5	2	1	5	2	3
310006002	31	1	7	4	2	1	4	10	2
310005954	27	1	7	5	2	1	7	2	2
310011639	25	1	7	4	2	1	6	2	2
310006000	27	1	7	3	2	1	4	8	1
310005930	25	1	7	5	2	1	5	1	3
310004817	23	1	7	3	2	1	6	2	1
310004598	22	1	7	3	2	1	5	2	1
310004810	19	1	7	2	2	1	3	2	1
310007213	18	1	7	2	2	1	3	1	1
310004811	18	1	7	2	2	1	3	1	1
310011754	37	1	5	3	2	8	3	4	11
310006959	43	1	5	9	2	3	7	7	9
310004558	29	1	5	3	2	2	3	4	9
310006969	38	1	5	6	2	2	7	8	7
310006025	33	1	5	5	2	2	6	5	7
310004804	33	1	5	4	2	2	7	6	6
310006992	31	1	5	5	2	2	5	4	7
310013425	28	1	5	4	2	2	4	5	5
310004538	25	1	5	3	2	2	3	5	4
310007746	28	1	5	4	2	2	6	2	6
310007245	26	1	5	4	2	1	4	6	3
310005932	30	1	5	4	2	1	4	10	3
310006960	26	1	5	5	2	2	4	1	6
310006011	26	1	5	4	2	2	6	1	5
310004546	24	1	5	4	2	1	5	2	4
310006006	24	1	5	4	2	2	4	1	5
310005905	22	1	5	3	2	1	5	2	3
310000960	21	1	5	2	2	1	3	4	3
310004534	21	1	5	2	2	1	3	4	3
310007199	21	1	5	3	2	1	3	4	2
310004550	21	1	5	3	2	1	3	4	2

(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310005981	21	1	5	3	2	1	4	2	3
310005947	21	1	5	3	2	1	4	2	3
310005982	21	1	5	2	2	1	3	5	2
310005966	21	1	5	3	2	1	5	2	2
310005922	20	1	5	2	2	1	4	2	3
310004773	19	1	5	3	2	1	3	2	2
310004547	21	1	5	2	2	1	3	6	1
310005918	19	1	5	3	2	1	4	1	2
310005910	23	1	5	3	2	2	4	2	4
310007248	22	1	5	3	2	2	3	2	4
310004823	25	1	5	2	2	1	2	10	2
310000974	25	1	5	2	2	1	3	10	1
310004537	18	1	5	2	2	1	4	1	2
310010608	17	1	5	2	2	1	3	2	1
310004791	16	1	5	1	2	1	3	2	1
310007722	21	1	5	2	2	2	3	2	4
310006947	35	1	3	5	2	3	7	4	10
310007720	31	1	3	4	2	2	5	5	9
310005998	30	1	3	3	2	2	5	9	5
310006007	32	1	3	4	2	2	6	8	6
310006980	31	1	3	3	2	2	6	7	7
310006966	29	1	3	3	2	2	3	8	7
310006990	29	1	3	4	2	2	5	4	8
310006996	27	1	3	3	2	2	4	5	7
310007743	26	1	3	3	2	2	5	5	5
310013427	38	1	3	8	2	4	8	2	10
310007210	28	1	3	4	2	2	5	2	9
310005913	24	1	3	3	2	2	6	1	6
310006975	23	1	3	3	2	2	4	1	7
310006021	22	1	3	2	2	1	3	7	3
310006946	27	1	3	2	2	2	4	8	5
310004770	26	1	3	2	2	2	5	6	5
310005990	24	1	3	2	2	2	3	7	4
310004595	23	1	3	2	2	2	3	6	4
310005999	23	1	3	4	2	2	3	2	6
310006989	17	1	3	1	2	1	2	5	2
310006954	22	1	3	2	2	2	3	2	7
310006981	22	1	3	2	2	2	3	2	7
310005984	21	1	3	2	2	2	4	2	5
310006962	20	1	3	2	2	2	3	2	5
310005983	19	1	3	1	2	2	3	2	5
310007253	18	1	3	2	2	1	3	2	4
310004772	18	1	3	2	2	1	3	2	4
310006015	17	1	3	1	2	1	3	2	4
310005955	17	1	3	2	2	1	3	1	4

(συνέχεια)

ΜΑΑΕ	σύνολο	εισόδημα/ ΜΑΕ	έκταση καλλιεργούμε νης γης	οικονομική αποτελεσματικό τητα /ΜΑΕ	ΧΓΕ/ ΜΑΕ	ΤΑΚ/ ΜΑΕ	αριθμός ζώων	ηλικία αρχηγού	ΤΑΚ/ ΧΓΕ
310004587	18	1	3	2	2	1	5	1	3
310006019	17	1	3	1	2	1	3	4	2
310006027	16	1	3	1	2	1	3	2	3
310005898	45	1	2	8	2	8	9	4	11
310006983	33	1	2	3	2	3	6	6	10
310006964	24	1	2	2	2	2	4	2	9
310006956	21	1	2	2	2	2	3	1	8
310005946	47	1	1	8	2	10	9	5	11
310006949	25	1	1	2	2	3	4	2	10
310006988	22	1	1	1	2	3	2	2	10
310006986	19	1	1	1	2	2	2	2	8
310007200	21	1	1	1	2	2	3	2	9
310007203	20	1	1	1	2	2	3	1	9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Ανάλυση Ομάδων εκμεταλλεύσεων με βάση τον αριθμό των μελών της οικογένειας- νοικοκυριό

Στο συγκεκριμένο παράρτημα παρουσιάζονται οι 9 ομάδες εκμεταλλεύσεων όπως αυτές προέκυψαν από την κατηγοριοποίησή τους με βάση τη συχνότητα-συγκέντρωση και το βάρος των ζώων ανά εκμετάλλευση (κεφάλαιο 5-3) και η κάθε ομάδα εκμεταλλεύσεων αναλύεται με βάση τον αριθμό των μελών της: μονομελή, διμελή κα....

Ομάδα εκμετάλλευσης	Δυναμικότητα σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο
1 ^η	0, αφορά γεωργικές εκμεταλλεύσεις
2 ^η	1- 14 ζώα
3 ^η	15 – 30 ζώα
4 ^η	31-50 ζώα
5 ^η	51-90 ζώα
6 ^η	91-114 ζώα
7 ^η	115-150 ζώα
8 ^η	151-197 ζώα
9 ^η	πλέον των 200 ζώων

Η ανάλυση συσχετίζει το σύνολο των μεταβλητών : α) ηλικία αρχηγών, β) δραστηριότητα αρχηγού, γ) δραστηριότητα νοικοκυριού, δ) διαδοχή, με τον αριθμό των μελών του κάθε νοικοκυριού και αναμένει πιο λεπτομερείς πληροφορίες όσον αφορά τη συμπεριφορά των νοικοκυριών σε σχέση με την απασχόληση των μελών τους.

Αναλυτικά:

1^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων : γεωργικές εκμεταλλεύσεις

Η ομάδα αυτή συνολικά περιλαμβάνει 83 εκμεταλλεύσεις με κατεύθυνση μη κτηνοτροφική. Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 24-86 ετών, με μέσο όρο την ηλικία των 62 ετών, ενώ η μεγαλύτερη συγκέντρωση αφορά τις ηλικίες άνω των 64 ετών.

- α. από αυτούς, 3 αρχηγοί έχουν ηλικία κάτω των 30 ετών, οι 2 αποτελούν μονομελή νοικοκυριά και ασχολούνται με τη γεωργία ως αποκλειστική δραστηριότητα και τρόπος απόκτησης εισοδήματος και έχουν δυνητική διαδοχή. Ο τρίτος ανήκει σε τριμελή νοικοκυριά και δυνητική διαδοχή.
- β. Το 47% των αρχηγών έχουν ηλικία που κυμαίνεται από 39-64 ετών. Από αυτούς το μεγαλύτερο τμήμα (οι 24 στους 39) ασχολούνται κατ'αποκλειστικότητα στην γεωργία. Ενώ, οι υπόλοιποι 15, είτε έχουν κατά κύριο λόγο (οι 13 αρχηγοί), και άλλο επάγγελμα, είτε έχουν εισοδήματα και από σύνταξη. Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής, κατά κύριο λόγο οι εκμεταλλεύσεις αυτής της ομάδας είτε δεν παρουσιάζουν διαδοχή είτε παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή. Η πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων (το 67%) αντιστοιχεί σε μονομελή και διμελή νοικοκυριά.
- γ. Το υπόλοιπο 50% των αρχηγών έχουν ηλικία, που κυμαίνεται από 66-74 ετών για το 28% και από 76 και πάνω για το 22% των εκμεταλλεύσεων. Μόνο 3 εκμεταλλεύσεις παρουσιάζουν διαδοχή. Το σύνολο σχεδόν (εκτός από 4) των εκμεταλλεύσεων αυτών εξαρτώνται αποκλειστικά σχεδόν από την ύπαρξη σύνταξης. Τα δε αυτά νοικοκυριά αποτελούν μονομελή ή διμελή νοικοκυριά.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών**☆ Μονομελή νοικοκυριά**

Σε αυτή την κατηγορία έχουμε 30 εκμεταλλεύσεις. Από τις οποίες, μόνο οι 2 έχουν αρχηγό μικρότερο των 30 ετών και απασχολούμενο κατά αποκλειστικότητα με τη γεωργία οι οποίοι δε παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

Οι υπόλοιπες 28 εκμεταλλεύσεις διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: (α) 12 εκμεταλλεύσεις με αρχηγό ηλικίας 40-64 ετών απασχολούμενο κατά αποκλειστικότητα στη γεωργία, (β) 14 εκμεταλλεύσεις που επιβιώνουν λόγω ύπαρξης σύνταξης (με συγκέντρωση σε ηλικίες άνω των 75 ετών).

Εξαίρεση αποτελούν 2 εκμεταλλεύσεις, από τις οποίες η μια έχει αρχηγό ηλικίας 52 ετών και διαμορφώνει τα εισοδήματά της από το αγροτικό εισόδημα και την ύπαρξη σύνταξης και η δεύτερη με αρχηγό ηλικίας 55 ετών ο οποίος δραστηριοποιείται και εκτός γεωργίας. Όσον αφορά το ζήτημα της μεταβλητής «διαδοχή», διαπιστώνεται ότι το 2/3 του πληθυσμού αυτής της ομάδας δεν έχει διαδοχή, ενώ το υπόλοιπο 1/3 εμφανίζει δυνητική διαδοχή.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Το σύνολο των εκμεταλλεύσεων αυτής της κατηγορίας (32) έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης με ηλικία άνω των 46 ετών. Το 56% των εκμεταλλεύσεων εξαρτώνται οικονομικά από την ύπαρξη σύνταξης ενώ από το υπόλοιπο μόνο 7 εκμεταλλεύσεις έχουν ως μόνη δραστηριότητα τη ενασχόληση τους με τη γεωργία. Όσον αφορά την διαδοχή μόνο μια εκμετάλλευση έχει δυνητική διαδοχή.

☆ Τριμελή νοικοκυριά

Τα τριμελή νοικοκυριά (9) εμφανίζουν την ίδια εξάρτηση με τα διμελή από την ύπαρξη σύνταξης, άλλης δραστηριότητας και ενασχόλησης με τη γεωργία. Εμφανίζονται όμως νοικοκυριά με νεώτερους αρχηγούς (2 από τους 9 αρχηγούς με ηλικία μικρότερη των 39 ετών). Στην πλειονότητά τους τα νοικοκυριά (7 στα 9) της ομάδας εμφανίζουν πολυδραστηριότητα μέσω είτε του αρχηγού είτε μέλους τους. Στην παρούσα ομάδα υπερτερούν τα νοικοκυριά που εμφανίζουν διαδοχή αλλά και δυνητική διαδοχή.

☆ Τετραμελή νοικοκυριά

Η παρούσα υπο-ομάδα παρότι μικρή σε μέγεθος (μόνο 4 εκμεταλλεύσεις) αφορά νέους σε ηλικία (έως 60 ετών) αρχηγούς. Αναφερόμενοι στην μεταβλητή «δραστηριότητα» υπάρχει μια διαφοροποίηση μεταξύ των εκμεταλλεύσεων δεδομένου ότι μόνο ένας αρχηγός είναι πολυ-δραστήριος, ενώ στο σύνολό τους τα τέσσερα νοικοκυριά έχουν πολυδραστήρια μέλη, ένα δε νοικοκυριό στηρίζει την οικονομική του κατάσταση και στην ύπαρξη σύνταξης. Τα τετραμελή νοικοκυριά εμφανίζουν όλα είτε διαδοχή, είτε δυνητική διαδοχή.

☆ Πενταμελή νοικοκυριά

Στα πενταμελή νοικοκυριά (4) συνεχίζει να μειώνεται η ηλικία του αρχηγού (μ.ο. 50 ετών). Οι τρεις εκμεταλλεύσεις (ήτοι 75%) εμφανίζονται πολύ-δραστήριες ως προς τον αρχηγό, μια εκ των οποίων έχει ως επιπλέον εισοδήματα εξαιτίας της πρόωρης

συνταξιοδότησης που λαμβάνει ο αρχηγός. Το σύνολο των πενταμελών νοικοκυριών είναι πολυ-δραστήρια και εμφανίζουν είτε διαδοχή (75%) είτε δυνητική διαδοχή (25%).

☆ **Επταμελή – οκταμελή νοικοκυριά**

Στην ομάδα αυτή εμφανίζονται μόνο 2 εκμεταλλεύσεις, των οποίων ο αρχηγός είναι 48 και 39 ετών αντίστοιχα. Τόσο οι αρχηγοί όσο και τα νοικοκυριά που αντιπροσωπεύουν εμφανίζουν πολυ-δραστηριότητα, καθώς και διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Στην 1^η ομάδα περιλαμβάνει γεωργικές εκμεταλλεύσεις, με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- ◆ εμφανίζεται υψηλή συγκέντρωση μονομελών και διμελών νοικοκυριών (77%),
- ◆ οι αρχηγοί είναι κυρίως ηλικιωμένοι,
- ◆ δεν παρουσιάζουν διαδοχή σε σημαντικό ποσοστό, 70-80%
- ◆ το εισόδημα του νοικοκυριού βασίζεται κυρίως στην ύπαρξη σύνταξης (50%).

Γενικά, η 1^η ομάδα αφορά ένα περιθωριοποιημένο οικονομικά το οποίο αντιστοιχεί στο γηρασμένο κομμάτι της τοπικής κοινωνίας, δεδομένου ότι τα χαρακτηριστικά της που περιγράφηκαν δεν επιτρέπουν παρά την βραχυ-μεσοπρόθεσμη εξαφάνιση τους. Δεν πρόκειται στην ουσία για μια ομάδα εκμεταλλεύσεων στην οποία μπορεί να βασιστεί η αναπαραγωγή και το μέλλον της περιοχής δεδομένου ότι η λογική της ομάδας αυτής περιορίζεται στην αυτοσυντήρηση και στην ενασχόληση με την κτηνοτροφία για την κάλυψη ψυχολογικών γνωρισμάτων που έχουν να κάνουν με το αίσθημα της ανάγκης για προσφορά που διακατέχει τους ανθρώπους οι οποίοι έχουν συνηθίσει να δουλεύουν σε όλη τους τη ζωή. Βέβαια το μικρό μέγεθος της ομάδας (7,53%) δεν παίζει ουσιαστικό ρόλο στην μελλοντική πορεία της περιοχής.

Η ύπαρξη νέων αρχηγών κυρίως αλλά και νοικοκυριών με νεαρά άτομα ως μέλη, σε αυτή την κατηγορία, που την χαρακτηρίσαμε «προβληματική», δημιουργεί ερωτήματα.

2^η Ομάδα εκμεταλλεύσεωνδυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 1 - 14 ζώα

Η 2^η ομάδα εκμεταλλεύσεων αφορά 154 μικτές εκμεταλλεύσεις¹, πολύ μικρές όσον αφορά το κτηνοτροφικό τους κεφάλαιο. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές αντιστοιχούν σε αυτές οι οποίες δεν χαίρουν οικονομικής ενίσχυσης (εξισωτική αποζημίωση) λόγω του πολύ μικρού μεγέθους τους. Αναφέρονται σε εκμεταλλεύσεις με μοναδικό στόχο την κάλυψη του νοικοκυριού με διατροφικά κτηνοτροφικά προϊόντα «οικόσιτες εκμεταλλεύσεις». Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων ποικίλλει και σε αυτή την ομάδα, κυμαίνεται δε από 26-95 ετών, (μ.ο. 68 ετών) και εμφανίζεται συγκέντρωση στις ηλικίες άνω των 70 ετών και ιδιαίτερα άνω των 74 ετών. Δεδομένου του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων είναι θετική η μικρή συμμετοχή εκμεταλλεύσεων με νεαρής ηλικίας αρχηγό.

Γενικά χαρακτηριστικά:

- α.) 8 εκμεταλλεύσεις (5,2%) έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης με ηλικία που κυμαίνεται από 26 έως 40 ετών, οι εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν αρχηγό με ηλικία άνω των 50 ετών, με μεγάλη συγκέντρωση στις ηλικίες άνω των 74 ετών αντιστοιχούν σε 88,3%. Οι 6 στις 8 εκμεταλλεύσεις αντιστοιχούν σε πολυμελή νοικοκυριά. Οι 5 στους 8 αρχηγούς, είναι κατά αποκλειστικότητα γεωργοί. Όσον αφορά την μεταβλητή «δραστηριότητα» δύο μόνο είναι πολύ-δραστήρια, ενώ σε δύο η ύπαρξη σύνταξης συνεισφέρει στα οικονομικά του. Τα νοικοκυριά διακρίνονται σε αυτά με διαδοχή και σε αυτά με δυνητική διαδοχή με το ίδιο ποσοστό.
- β.) 37 εκμεταλλεύσεις (24%) έχουν αρχηγό με ηλικία που κυμαίνεται από 40 έως 64 ετών και αφορούν κυρίως μονομελή, διμελή και τριμελή νοικοκυριά υπάρχουν δε και κάποια πολυμελή. Οι αρχηγοί είναι είτε κατά αποκλειστικότητα αγρότες (13%) είτε πολυδραστήριοι (9,7%), σε δύο μόνο νοικοκυριά συμβάλει και σύνταξη στην διαμόρφωση της οικονομικής κατάστασης. Σε αυτή την ομάδα οι 9 εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν διαδοχή, ενώ οι 20 δεν έχουν διάδοχη κατάσταση.
- γ.) 109 εκμεταλλεύσεις (70,8%) έχουν αρχηγό του οποίου η ηλικία κυμαίνεται από 64 έως 95 ετών. Παρατηρείται ότι κυρίως αφορούν διμελή (62) και μονομελή (39) νοικοκυριά.

¹ Οι μικτές εκμεταλλεύσεις αφορούν την ταυτόχρονη φυτική και κτηνοτροφική καλλιέργεια. Ο όρος **κτηνοτροφία** περιλαμβάνεται στον όρο «γεωργία» ο οποίος υποδηλώνει πράξη χειρισμού των φυτών και των ζώων με σκοπό την πληρέστερη ικανοποίηση των διατροφικών και μη αναγκών των κοινωνιών. Επίσης, περιλαμβάνει και την εμπορευματοποίηση των πρωτογενών κτηνοτροφικών προϊόντων.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών**☆ Μονομελή νοικοκυριά**

Τα μονομελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 47. Μόνο το ένα έχει αρχηγό νεαρής ηλικίας (μικρότερος των 40 ετών), κατά αποκλειστικότητα αγρότη και με δυνητική διαδοχή. Τα υπόλοιπα διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: **(α)** έξι διαθέτουν μεσαίας ηλικίας αρχηγούς (40-64 ετών), τα οποία απασχολούνται κατά αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία και εμφανίζουν είτε δυνητική διαδοχή είτε δεν εμφανίζουν διάδοχη κατάσταση, **(β)** τριάντα οκτώ στηρίζουν τη διαμόρφωση των οικονομικών στην ύπαρξη σύνταξης (δεδομένης και της ηλικίας του αρχηγού) και δεν εμφανίζουν διαδοχή.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά (77) της 2^{ης} ομάδας εμφανίζουν αρχηγούς εκμετάλλευσης ηλικίας άνω των 40 ετών (εκτός ενός με αρχηγό ηλικίας 34 ετών), τα οποία εμφανίζουν μια πολύ σημαντική συγκέντρωση στις ηλικίες 70-95 ετών. Δεδομένης της ηλικίας των αρχηγών και των μελών του κάθε νοικοκυριού είναι αναμενόμενο ότι η πλειοψηφία των νοικοκυριών στηρίζεται στην ύπαρξη σύνταξης. Μόνο τέσσερα νοικοκυριά ασχολούνται κατά αποκλειστικότητα με τη γεωργία, έξι είναι πολύ-δραστήρια. Το σύνολο σχεδόν (74 στα 77) των διμελών νοικοκυριών δεν εμφανίζει διαδοχή.

☆ Τριμελή νοικοκυριά

Η υπο-ομάδα αφορά δέκα τέσσερα νοικοκυριά, από τα οποία τα μισά έχουν αρχηγό ηλικίας άνω των 65 ετών. Μόνο τέσσερις εκμεταλλεύσεις έχουν πολυδραστήριο αρχηγό, και δύο κατά αποκλειστικότητα αγρότη. Όσον αφορά τα νοικοκυριά μόνο δύο είναι πολυδραστήρια, τα υπόλοιπα έχουν είτε τον αρχηγό είτε και το μέλος συνταξιούχο. Τα εννιά νοικοκυριά εμφανίζουν δυνητική διαδοχή.

☆ Τετραμελή νοικοκυριά

Τα τετραμελή νοικοκυριά ανέρχονται σε επτά. Εκ των οποίων ένα αφορά νέο σε ηλικία αρχηγό (26 ετών) κατά αποκλειστικότητα αγρότη και με δυνητική διαδοχή, παρόλο που μέλος του είναι συνταξιούχος. Τα υπόλοιπα (6) παρόλο που ο μεσαίας ηλικίας αρχηγός τους (50-64 ετών), είναι είτε κατά αποκλειστικότητα αγρότης είτε

πολυδραστήριος, τα μέλη του είναι πολυδραστήρια εκ των οποίων τα τέσσερα εμφανίζουν διαδοχή.

☆ Πενταμελή νοικοκυριά

Αφορά τέσσερα πενταμελή νοικοκυριά με νέο αρχηγό (από 36 έως 56 ετών) εκ των οποίων οι τρεις είναι πολυδραστήριοι και ο ένας κατά αποκλειστικότητα αγρότης. Μόνο ένα νοικοκυριό δεν εμφανίζει διαδοχή.

☆ Εξαμελή –επταμελή και οκταμελή νοικοκυριά

Αφορά πέντε πολυμελή νοικοκυριά (δύο σε κάθε κατηγορία) με νέο αρχηγό (από 36 έως 46 ετών) εκτός του ενός που έχει ηλικία 88 ετών. Τα επταμελή νοικοκυριά έχουν αρχηγό αγρότη ενώ το ένα εξαμελή και το οκταμελές νοικοκυριό πολυδραστήριο. Όλα τα νοικοκυριά εκτός αυτού με τον 88χρονο αρχηγό εμφανίζουν διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Η 2^η ομάδα αναφέρεται σε μικτές εκμεταλλεύσεις μικρού κτηνοτροφικού κεφαλαίου οι οποίες δεδομένου του μεγέθους τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εκμεταλλεύσεις «οικόσιτης» κτηνοτροφίας. Αυτή η άποψη ενισχύεται εκ των ακόλουθων χαρακτηριστικών :

- ◆ σημαντική συγκέντρωση μονομελών και διμελών νοικοκυριών (80,5%),
- ◆ ηλικιωμένοι αρχηγοί εκμετάλλευσης (109 στις 154 εκμεταλλεύσεις, ήτοι 70,8%) με συγκέντρωση σε ηλικίες άνω των 64 ετών (οι υποομάδες των ηλικιακών κατηγοριών 64-74 ετών και άνω των 75 ετών εμφανίζονται με το ίδιο ποσοστό),
- ◆ εκμεταλλεύσεις που δεν εμφανίζουν διαδοχή σε υψηλό ποσοστό (79,2%)

Η 2^η ομάδα νοικοκυριών αντιστοιχεί σε 13,97% του πληθυσμού αναφοράς της περιοχής έρευνας, συνεχίζει να αποτελεί «προβληματική» ομάδα εκμεταλλεύσεων-νοικοκυριών, δεδομένων των χαρακτηριστικών τους (προχωρημένη ηλικία αρχηγού – μελών αλλά μη ύπαρξη διάδοχης κατάστασης), αλλά χωρίς να παίζει και αυτή όπως και η 1^η ομάδα, ουσιαστικό ρόλο στην μελλοντική πορεία της περιοχής, δεδομένου του μικρού αριθμού ζώων που εκτρέφει συνολικά (3,34%). Το μικρό ποσοστό των εκτρεφόμενων ζώων ως προς τον πληθυσμό αναφοράς τους διαφοροποιεί από την 1^η ομάδα εκμεταλλεύσεων δεδομένου ότι διατηρούν μια μικρή «οικόσιτη» κτηνοτροφία και έτσι συμμετέχουν σε ορισμένο ποσοστό στην διαχείριση του χώρου στην περιοχή έρευνας.

Η μεταβλητή «δραστηριότητα», και εννοώντας την πολύ-δραστηριότητα, αφορά κυρίως τα νοικοκυριά με νέους σε ηλικία αρχηγούς γεγονός πολύ ενθαρρυντικό, το οποίο προβάλλει και την λογική του αντίστοιχου νοικοκυριού. Το οποίο σημαίνει ότι οι νέοι αρχηγοί δεν στοχεύουν στην αναπαραγωγή της εκμετάλλευσής τους, παρά την χρησιμοποιούν ως μέσο για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών τους, χωρίς να αποκλείει μια μελλοντική διαφοροποίησή της δεδομένης της μεταβατικής κατάστασης των πολιτικών και των κανονισμών που δίδουν κίνητρα για την ανάπτυξη του κτηνοτροφικού κεφαλαίου και ιδιαίτερα από νέους σε ηλικία αρχηγούς. Γενικότερα, οι εκμεταλλεύσεις αυτής ομάδας αφορούν την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του νοικοκυριού.

3^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων

δυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 15-30 ζώα

Η 3^η ομάδα εκμεταλλεύσεων αποτελεί την σημαντικότερη ομάδα ως προς το πλήθος των εκμεταλλεύσεων που εκεί συγκεντρώνονται (397 εκμεταλλεύσεις, ήτοι 36%). Οι εκμεταλλεύσεις έχουν μικτή κατεύθυνση.

Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 27-92 ετών, (μ.ο. 62 ετών) και παρουσιάζει σημαντική συγκέντρωση σε ηλικίες από 65 έως 74 ετών (124 εκμ), από 40 έως 54 ετών (80 εκμ), και στις ηλικίες 56 έως 64 ετών και άνω των 75 ετών (από 77 εκμ).

Γενικά χαρακτηριστικά:

α. από το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της 3^{ης} ομάδας μόνο 6 αρχηγοί έχουν ηλικία κάτω των 30 ετών, και άλλοι 33 έχουν ηλικία που κυμαίνεται από 30- 39 ετών. Και οι 31 εκμεταλλεύσεις αντιστοιχούν σε πολυπληθή νοικοκυριά με άνω των 2 μελών. 14 στις 31 εκμεταλλεύσεις (54,8%) εμφανίζουν δεύτερη δραστηριότητα, ενώ οι υπόλοιπες ασχολούνται κατά αποκλειστικότητα με την γεωργία.

Όσον αφορά τη δραστηριότητα σε επίπεδο νοικοκυριού διαφαίνεται η εξής τάση: μόνο 2 νοικοκυριά εμφανίζουν να εξασκούν κατά αποκλειστικότητα τη γεωργία, 10 νοικοκυριά εμπλουτίζουν το εισόδημά τους με την ύπαρξη σύνταξης που λαμβάνει ένα ή περισσότερα μέλη του, 3 είναι πολύ-δραστήρια, ενώ σε 16 νοικοκυριά, κάποιο από τα μέλη του (αρχηγός ή απλό μέλος) είναι πολύ-

δραστήριο και κάποιο από τα μέλη του είναι συνταξιούχος (είτε σύνταξη γήρατος, είτε σύνταξη αναπηρίας).

Στο σύνολό τους οι 31 εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν είτε διαδοχή (19 νοικοκυριά) είτε δυνητική διαδοχή (17 νοικοκυριά).

- β. 165 εκμεταλλεύσεις (41,56%) έχουν αρχηγό ηλικίας που κυμαίνεται από 40-64 ετών. Το 63,64% αυτών των εκμεταλλεύσεων (105) είναι κατ'αποκλειστικότητα αγροτικές. Το υπόλοιπο 29,7% αυτών των εκμεταλλεύσεων είναι αγροτικές αλλά ταυτόχρονα διαθέτουν ένα ή περισσότερα μέλη πολυδραστήρια.

Όσον αφορά τη μεταβλητή «διαδοχή», παρόλο που οι 73 εκμεταλλεύσεις δεν εμφανίζουν διαδοχή, οι υπόλοιπες 92 εμφανίζουν είτε διαδοχή, είτε δυνητική διαδοχή.

- γ. Το σημαντικότερο τμήμα των εκμεταλλεύσεων (201 εκμ. ήτοι 50,63%) και σε αυτή την ομάδα αντιστοιχεί σε εκμεταλλεύσεις με αρχηγούς άνω των 65 ετών, οι οποίοι παρουσιάζουν υψηλή συγκέντρωση στις ηλικίες 65-74 ετών (61,7%) το οποίο διακρίνεται σε δύο υποομάδες (65-69 ετών και 70-74 ετών) με την ίδια αναλογία. Το 56,4% αυτών αντιστοιχούν σε εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν το ελάχιστο όριο αριθμού ζώων για απόκτηση επιδοτήσεων (εξισωτική αποζημίωση). Το 87,6% αυτών των εκμεταλλεύσεων δεν διαθέτουν διάδοχη κατάσταση ενώ οι υπόλοιπες πιθανόν να διαθέτουν διάδοχο μελλοντικά. Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού αλλά και του μεγέθους του κοπαδιού (15-30 ζώα), είναι επόμενο ότι το οικογενειακό εισόδημα στηρίζεται αρκετά στην ύπαρξη σύνταξης (65,5% σχεδόν των νοικοκυριών είναι είτε διμελή είτε μονομελή)

Το 26% των νοικοκυριών εκτρέφουν κτηνοτροφικό κεφάλαιο το οποίο αγγίζει το ελάχιστο όριο για επιδοτήσεις. Ο κύριος λόγος εκτροφής ορίζεται η απόκτηση των επιδοτήσεων. Μια εκμετάλλευση μπορεί να θεωρηθεί δικαιούχος εξισωτικής αποζημίωσης όταν εκτρέφει 2 ΖΜ το οποίο αντιστοιχεί σε 14 αιγοπρόβατα ή 20 στρέμματα βοσκήσιμη έκταση /γεωργική έκταση.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Τα μονομελή νοικοκυριά (63) της ομάδας των κοπαδιών δυναμικότητας 15-30 ζώων, έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης ηλικίας άνω των 44 ετών με συγκέντρωση στις ηλικίες

60-79 ετών. Η υποομάδα των μονομελών νοικοκυριών αντιστοιχεί σε ηλικιωμένα νοικοκυριά, δεδομένου ότι ο μ.ο. ηλικίας του αρχηγού ανέρχεται σε 70 ετών. Τα νοικοκυριά στηρίζονται στην ύπαρξη κυρίως της σύνταξης (48 στις 63 εκμεταλλεύσεις). Η ενασχόληση των αρχηγών με την γεωργία- κτηνοτροφία γίνεται για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών της ευρύτερης οικογένειας και για να «έχουν με κάτι να απασχολούνται» οι ίδιοι.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά της 3^{ης} ομάδας ανέρχονται σε 197, αφορούν το 49,6% της 3^{ης} ομάδας και εμφανίζουν την ίδια φυσιολογία με τα μονομελή νοικοκυριά. Ο μ.ο. ηλικίας των αρχηγών ανέρχεται σε 68 ετών, γεγονός που σημαίνει μια σημαντική συγκέντρωση στις ηλικίες, 55-64 ετών και άνω των 75 ετών. Επακόλουθο αυτών είναι το γεγονός ότι η πλειοψηφία των νοικοκυριών (91,4%) δεν εμφανίζουν διαδοχή. Τόσο τα μονομελή νοικοκυριά όσο και τα διμελή απλώς συντηρούνται, δεν έχουν αναπτύξει λογικές και στρατηγικές που να αφορούν την αναπαραγωγή τους, και αντιστοιχούν στο γηρασμένο δυναμικό της περιοχής χωρίς δυνατότητα διαδοχής.

☆ Τριμελή νοικοκυριά

Τα τριμελή νοικοκυριά αντιστοιχούν στο 14,6% του συνόλου της 3^{ης} ομάδας. Το 44,8% των αρχηγών εκμεταλλεύσεων ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία-κτηνοτροφία, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά ως προς την βιωσιμότητα αυτών των νοικοκυριών δεδομένου του μεγέθους τους, ενώ, 32,8% των αρχηγών είναι πολυδραστήριοι.

Όσον αφορά τη μεταβλητή «δραστηριότητα νοικοκυριού» μόνο 6 νοικοκυριά απασχολούνται κατ' αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία, τα υπόλοιπα νοικοκυριά είτε θα συμπεριλαμβάνουν στους κόλπους τους πολυδραστήρια μέλη είτε πολυδραστήρια και συνταξιούχους.

Ο μ.ο. ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης ανέρχεται σε 53 ετών, ενώ μόνο 3 έχουν ηλικία μικρότερη των 30 ετών και 13 μεγαλύτερη των 65 ετών.

- ◆ όσον αφορά τις εκμεταλλεύσεις με νεαρούς (< 30 ετών) αρχηγούς, ένας είναι αγρότης κατ' αποκλειστικότητα, ενώ οι δύο πολυδραστήριοι. Σχεδόν στο σύνολό τους (2 στις 3 εκμεταλλεύσεις) τα νοικοκυριά αυτά έχουν ένα μέλος, τουλάχιστον συνταξιούχο. Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού και οι πέντε εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση.

- ♦ οι εκμεταλλεύσεις με αρχηγούς ηλικίας 31-64 ετών εμφανίζονται να ασχολούνται είτε κατ' αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία (59,5%) είτε είναι πολυδραστήριοι (38,1%). Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης, στην παρούσα υπο-ομάδα, ικανοποιητικός αριθμός εκμεταλλεύσεων εμφανίζουν δυνητικό διάδοχο (61,9%) και διάδοχο (28,6%),
- ♦ οι εκμεταλλεύσεις με ηλικιωμένους (συνταξιούχους) αρχηγούς βρίσκονται σε πλήρη εξάρτηση όσον αφορά την οικονομική τους κατάσταση από την ύπαρξη σύνταξης. Η πλειοψηφία αυτών των νοικοκυριών (84,6%) εμφανίζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση.

Τα τριμελή νοικοκυριά εμφανίζουν μεγαλύτερη ενεργητικότητα δεδομένης της αύξησης της πολυδραστηριότητας των μελών τους.

☆ Τετραμελή νοικοκυριά

Τα τετραμελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 27 και ο μ.ο. ηλικίας των αρχηγών τους έχει μειωθεί αρκετά σε σχέση με τα προηγούμενα νοικοκυριά και ανέρχεται σε 50 ετών. Παρουσιάζουν δε συγκέντρωση στις ηλικίες, 40-49 ετών και 50-59 ετών. Αναλύοντας τα νοικοκυριά της υπο-ομάδας με βάση την ηλικία του αρχηγού διακρίνουμε:

- ♦ μόνο τέσσερα νοικοκυριά έχουν νέο αρχηγό (ηλικίας μικρότερης των 40 ετών), οι οποίοι στο σύνολό τους είναι πολυδραστήριοι αν και τρία νοικοκυριά συμπεριλαμβάνουν και συνταξιούχους. Δεδομένης της ηλικίας τα νοικοκυριά αυτά εμφανίζουν διαδοχή (κυρίως) ή δυνητική διαδοχή,
- ♦ από τους 19 αρχηγούς ηλικίας 40-64 ετών, οι έντεκα είναι κατ' αποκλειστικότητα αγρότες ενώ οι επτά πολυδραστήριοι. Εξετάζοντας το ζήτημα της «δραστηριότητας», σε επίπεδο νοικοκυριού, διαπιστώνεται ότι στα 14 από τα 19 νοικοκυριά, τα μέλη είναι είτε αγρότες και πολυδραστήριοι, είτε αγρότες πολυδραστήριοι και συνταξιούχοι. Δεδομένου του αριθμού των μελών αλλά και της ηλικίας του αρχηγού, οι εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν είτε διάδοχο (κυρίως), είτε δυνητικό διάδοχο,
- ♦ τα τετραμελή νοικοκυριά εμφανίζουν τέσσερις εκμεταλλεύσεις με αρχηγούς ηλικίας μεγαλύτερης των 64 ετών και οι τρεις εμφανίζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση. Τα δύο από τα τέσσερα νοικοκυριά εμφανίζουν είτε τον αρχηγό είτε μέλος του πολυδραστήριο ενώ όλα εμφανίζουν ένα μέλος συνταξιούχο.

☆ **Πενταμελή νοικοκυριά**

Τα πενταμελή νοικοκυριά (24) εμφανίζουν αρχηγούς νεαρής ηλικίας (μ.ο. 48 ετών) σε σχέση με τα προηγούμενα νοικοκυριά τα οποία παρουσιάζουν μια συγκέντρωση στις ηλικίες 40-64 ετών.

Εξετάζοντας τη μεταβλητή δραστηριότητα διαπιστώνουμε ότι

- όσον αφορά την δραστηριότητα του αρχηγού της εκμετάλλευσης διακρίνονται δύο κατηγορίες, οι πολυδραστήριοι (13 εκμ) και οι κατ' αποκλειστικότητα αγρότες (9),
- όσον αφορά τη δραστηριότητα του νοικοκυριού, το αποτέλεσμα είναι πιο σύνθετο δεδομένου ότι τρία νοικοκυριά είναι πολυδραστήρια, δύο αγροτικά και δεκαεννιά είναι μεν αγροτικά αλλά έχουν μέλη συνταξιούχους εκ των οποίων τα δεκαπέντε έχουν και πολυδραστήριο μέλος.

Τέλος το ζήτημα της διαδοχής εμφανίζεται «πιο δυναμικό» με την έννοια ότι τα νοικοκυριά που εμφανίζουν διάδοχη και δυνητικά διάδοχη κατάσταση παρουσιάζονται αυξημένα.

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Στις 21 εξαμελείς εκμεταλλεύσεις κυριαρχούν οι πολυδραστήριες (47,6%) και οι καθαρά αγροτικές. Ενώ αντίθετα τα νοικοκυριά διακρίνονται σε πολυδραστήρια (8) και σε πολυδραστήρια με μέλη συνταξιούχους (11).

Η πλειονότητα (85,7%) των νοικοκυριών παρουσιάζουν διαδοχή στη αγροτική δραστηριότητα, ενώ τα υπόλοιπα δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού εκμετάλλευσης παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Επταμελή – οκταμελή νοικοκυριά**

Τόσο τα επταμελή όσο και τα οκταμελή νοικοκυριά έχουν νέο αρχηγό (ηλικίας έως 53 ετών). Από τις 10 συνολικά εκμεταλλεύσεις μόνο οι 2 είναι πολυδραστήριες ενώ όλες έχουν ένα ή περισσότερα μέλη συνταξιούχους. Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού αλλά κυρίως των μελών του νοικοκυριού είναι αναμενόμενο το γεγονός ότι η πλειονότητα (85,7%) των νοικοκυριών εμφανίζουν διαδοχή ενώ τα υπόλοιπα εμφανίζουν δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Σημαντικός αριθμός νοικοκυριών ανήκει στις κατηγορίες των μονομελών – διμελών νοικοκυριών τα οποία αντιπροσωπεύουν άτομα ή ζευγάρια ηλικιωμένα (260, ήτοι 65,5% του πληθυσμού αναφοράς) γεγονός που τονίζει το γηρασμένο του πληθυσμού της συγκεκριμένης ομάδας. Γεγονός που ενδυναμώνει την αδύνατη δημογραφική φυσιογνωμία της περιοχής. Τα υπόλοιπα διαθέτουν τρία έως και δεκαοκτώ μέλη. Η συμμετοχή των εξαμελών, επταμελών και οκταμελών νοικοκυριών αντιστοιχεί στο περίπου 7% του συνολικού πληθυσμού.

Δεδομένου ότι, σήμερα πλέον, ακόμη και στην ύπαιθρο, τα νοικοκυριά περιορίζονται στο μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας (γονείς – παιδιά) είναι θετικό-αισιόδοξο το γεγονός ότι υπάρχουν στην περιοχή έρευνας νοικοκυριά με περισσότερα των τεσσάρων μελών τα οποία σημαίνει ότι είτε η οικογένεια είναι πολύτεκνη (αρκετά συχνό φαινόμενο στην περιοχή έρευνας) είτε η πυρηνική οικογένεια συζεί με τους γονείς (διευρυμένη οικογένεια, θεσμός που είναι ακόμη έντονος για τα ελληνικά δεδομένα).

Το μέγεθος του κοπαδιού, 15-30 ζώα, δεν επιτρέπει την οικονομική βιωσιμότητα της οικογένειας – νοικοκυριού δεδομένου ότι υιοθετεί το παραδοσιακό εκτατικό σύστημα εκτροφής. Με συνέπεια να είναι δικαιολογημένο το υψηλό ποσοστό εμφανίζεται η πολυδραστηριότητα είτε του αρχηγού είτε των μελών (ειδικά των νέων σε ηλικία). Εξαιτίας του μικρού μεγέθους του κοπαδιού και σύμφωνα με ζωοτεχνικές-οικονομικές αναλύσεις, η συγκεκριμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα επιτρέπει την κάλυψη των διατροφικών αναγκών της ευρύτερης οικογένειας και επιπλέον την απόκτηση ενός μικρού γεωργικού εισοδήματος λόγω των επιδοτήσεων αλλά και της εμπορίας των παραγόμενων προϊόντων.

Η πληθώρα των μονομελών και διμελών εκμεταλλεύσεων αλλά και των εκμεταλλεύσεων χωρίς διαδοχή υποδηλώνει την εξαφάνιση αυτών των εκμεταλλεύσεων με το θάνατο του αρχηγού. Η αδυναμία της δημογραφικής φυσιογνωμίας της συγκεκριμένης ομάδας και η τάση της προς ένταση του φαινομένου αναμένεται να έχει επιπτώσεις στο παραγωγική κτηνοτροφική φυσιογνωμία και άρα στην οικονομική φυσιογνωμία της περιοχής αλλά και στη διαχείριση – οργάνωση του χώρου της.

Το τμήμα των εκμεταλλεύσεων – νοικοκυριών με νέο σε ηλικία αρχηγό εκμετάλλευσης ή/και νέα σε ηλικία μέλη ανεξαρτήτως της δραστηριότητάς τους (κατ' αποκλειστικότητα αγρότες, πολυδραστήριοι) συνιστά το δυναμικό δυναμικό της περιοχής εφόσον αυτό διαφοροποιήσει τη λογική του / στρατηγική του ως προς την εκμετάλλευση, δηλαδή περάσει από μια λογική αυτοσυντήρησης σε μια λογική αναπαραγωγής.

4^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων

δυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 31-50 ζώα

192 εκμεταλλεύσεις ήτοι το 1/6 σχεδόν του πληθυσμού αναφοράς απαρτίζουν την 4^η ομάδα. Οι αρχηγοί των 192 εκμεταλλεύσεων έχουν ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ 27 και 86 ετών, (μ.ο. 56 ετών) και εμφανίζουν σημαντική συγκέντρωση στις ηλικίες από 50 έως 70 ετών.

Η 4^η ομάδα αφορά εκμεταλλεύσεις που δεν στοχεύουν στην αυτοσυντήρηση αλλά βρίσκονται ένα βήμα πριν. Συνήθως, σύμφωνα με την βιβλιογραφία (...) η ομάδα αυτή αφορά τους αγρότες που ενώ διατηρούσαν μεγάλου μεγέθους κοπάδι διάφοροι λόγοι (είτε υγείας, είτε μείωσης διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, ..) τους ανάγκασαν να το μειώσουν. Βρίσκονται στην ουσία στο μεταίχμιο, πριν την οριστική απόφαση δραστηκής μείωσης των εκτρεφόμενων ζώων, λόγω της ηλικίας τους. Όσον αφορά τους νέους σε ηλικία αρχηγούς αυτής της ομάδας δεδομένων των ευνοϊκών συνθηκών από άποψης νομοθετικών κειμένων (νόμοι-κανονισμοί) αλλά και από τη θετική διάθεση των νέων να παραμείνουν στην περιοχή και να ασχοληθούν με την κτηνοτροφία μπορεί η εξέλιξη των δικών τους κοπαδιών να ακολουθήσει ανοδική πορεία με την έννοια της αύξησης του εκτρεφόμενου ζωικού κεφαλαίου.

Εξετάζοντας πιο αναλυτικά τις εκμεταλλεύσεις αυτής της ομάδας με κριτήριο την ηλικία του αρχηγού διαπιστώνονται ότι:

- ♦ οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις (130, ήτοι 68%) έχουν αρχηγό ηλικίας 40-64 ετών, οι οποίες διακρίνονται κυρίως σε κατ'αποκλειστικότητα αγροτικές (68%) και σε πολυδραστήριες (σε ποσοστό ίσο με 27%, ποσοστό σημαντικό). Σχεδόν το 90% των εκμεταλλεύσεων εμφανίζουν είτε διαδοχή είτε δυναμική διαδοχή

γεγονός αναμενόμενο λόγω της ηλικίας των αρχηγών. Παρατηρείται, επιπλέον σημαντική συγκέντρωση στα πολυμερή νοικοκυριά.

- ♦ οι υπόλοιπες (60, ήτοι 31,3%) εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν αρχηγό ηλικίας, που κυμαίνεται από 65 ετών έως 86 ετών. Παρουσιάζεται δε μια συγκέντρωση στις ηλικίες 65-74 ετών (άτομα 3^{ης} ηλικίας). Κυριαρχούν οι εκμεταλλεύσεις (82%) που δεν εμφανίζουν διάδοχη κατάσταση και αντιστοιχούν σε διμελή (66,7%) ή τριμελή (18,3%) νοικοκυριά. Γεγονός που υποδηλώνει μια τάση προς περιθωριοποίηση – εξαφάνιση αυτών.

Η 4^η ομάδα εμφανίζει ένταση στο ζήτημα της στρατηγικής του νοικοκυριού, δεδομένης της αυξημένης συμμετοχής (40-192) νοικοκυριών που παρουσιάζουν στροφή από την κτηνοτροφική δραστηριότητα προς την πολυδραστηριότητα. Γεγονός το οποίο αποδυναμώνει το τοπικό κτηνοτροφικό παραγωγικό σύστημα λόγω της μερικής συμμετοχής των πολυδραστήριων νοικοκυριών.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Τα μονομελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 17 από τα οποία μόνο στο ένα ο αρχηγό ηλικίας μικρότερης των 40 ετών, ασχολείται κατά αποκλειστικότητα με την αγροτική δραστηριότητα και παρουσιάζει δυνητική διαδοχή.

Κανένα μονομελή νοικοκυριό δεν είναι πολυδραστήριο. Το σύνολο των νοικοκυριών ασχολούνται με την γεωργία-κτηνοτροφία και κυριαρχούν τα νοικοκυριά με αρχηγό συνταξιούχο.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά, τα οποία και σε αυτή την ομάδα υπερτερούν, παρουσιάζουν συγκέντρωση σε ηλικίες 40-64 ετών και άνω των 65 ετών. Γεγονός που υποδηλώνει ότι το (54%) των διμελών νοικοκυριών παρά το μικρό μέγεθος του κοπαδιού τους συμπληρώνουν το εισόδημά τους με σύνταξη. Εξετάζοντας το ζήτημα της δραστηριότητας διακρίνονται τα ακόλουθα:

- ♦ σε επίπεδο εκμετάλλευσης, υπερτερούν οι εκμεταλλεύσεις με αρχηγό συνταξιούχο και οι κατ'αποκλειστικότητα αγροτικές εκμεταλλεύσεις, μόνο τέσσερις εκμεταλλεύσεις είναι πολυδραστήριες,

- ♦ σε επίπεδο νοικοκυριού, το 74% των νοικοκυριών διαθέτουν ένα ή/και περισσότερα μέλη συνταξιούχους, ενώ μειώνεται αισθητά τα κατ' αποκλειστικότητα αγροτικά νοικοκυριά.

Δεδομένης της δημογραφικής φυσιολογίας, το 90% των διμελών νοικοκυριών δεν παρουσιάζουν διαδοχή.

☆ Τριμελή νοικοκυριά

Τα τριμελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 44 εκ των οποίων μόνο δύο έχουν πολυδραστήριο αρχηγό ηλικίας μικρότερο των 30 ετών, τα 11 έχουν συνταξιούχο αρχηγό, τα οποία παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή στην πλειοψηφία τους.

Παρόλο που σε επίπεδο εκμετάλλευσης κυριαρχούν οι εκμεταλλεύσεις με κατ' αποκλειστικότητα αγροτική δραστηριότητα και έπονται αυτές που έχουν συνταξιούχο αρχηγό, σε επίπεδο νοικοκυριού, η πλειοψηφία αυτών έχουν μέλος ή μέλη συνταξιούχους. Τόσο σε επίπεδο εκμετάλλευσης όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού ελάχιστα είναι αυτά που είναι πολυδραστήρια.

Όσον αφορά τη διαδοχή, κυριαρχούν (75%) τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ Τετραμελή νοικοκυριά

Μόνο 20 είναι τα νοικοκυριά με τέσσερα μέλη, των οποίων ο αρχηγός έχει ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ των 32 και 63 ετών, με μ.ο. την ηλικία των 48 ετών. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της υποομάδας είναι το υψηλό ποσοστό (75%) πολυδραστήριων νοικοκυριών². Παρόλο το νεαρό της ηλικίας των αρχηγών, το 40% των νοικοκυριών, έχουν μέλος (μέλη) συνταξιούχο. Το σύνολο δε των νοικοκυριών παρουσιάζουν είτε διαδοχή (50%) είτε δυνητική διαδοχή (50%).

☆ Πενταμελή νοικοκυριά

13 είναι οι εκμεταλλεύσεις με πενταμελή νοικοκυριό και αρχηγό ηλικίας που κυμαίνεται μεταξύ 34 και 62 ετών (μ.ο. 45 ετών). Οι εκμεταλλεύσεις διακρίνονται σε καθαρά αγροτικές (7) και σε πολυδραστήριες (6) σχεδόν με την ίδια αναλογία. Αναφερόμενοι σε επίπεδο νοικοκυριού, μόνο δύο είναι καθαρά αγροτικά νοικοκυριά, έξι παραμένουν πολυδραστήρια και τα υπόλοιπα έχουν μέλη συνταξιούχους. Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης και της σύνθεσής της είναι προφανής η ύπαρξη διαδοχής ή δυνητικής διαδοχής.

² πολυδραστήριος είναι είτε ο αρχηγός είτε τα μέλη

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Τα εξαμελή νοικοκυριά (12 σε αριθμό) έχουν αρχηγό μεγάλου εύρους ηλικίας (31-60 ετών) και συγκέντρωση στις ηλικίες 41-47 ετών.

Κυριαρχούν οι κατ'αποκλειστικότητα αγροτικές εκμεταλλεύσεις (50%) και ακολουθούν οι πολυδραστήριες. Σε επίπεδο νοικοκυριού κυριαρχούν τα νοικοκυριά με μέλη συνταξιούχους. Δεδομένης της ηλικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης και της σύνθεσής της είναι προφανής η ύπαρξη διαδοχής και δυνητικής διαδοχής.

☆ **Επταμελή νοικοκυριά**

Τα επταμελή νοικοκυριά (8) εμφανίζουν νεαρής ηλικίας αρχηγό (μ.ο. 47 ετών) με κυρίως πολυδραστήριο αρχηγό ή /και μέλη (75%). Αρκετά (3 στα 8) νοικοκυριά έχουν συνταξιούχους μέλη. Τα πέντε από τα οκτώ νοικοκυριά εμφανίζουν διαδοχή, τα υπόλοιπα δυνητική διαδοχή.

☆ **Οκταμελή νοικοκυριά**

Τα οκταμελή παρουσιάζουν χαρακτηριστικά όμοια με τα επταμελή. Αφορούν λίγα σε αριθμό (8) αγροτικά νοικοκυριά με πολυδραστήρια και συνταξιούχους ως μέλη, των οποίων ο αρχηγός είναι νεαρός σε ηλικία (37-53 ετών). Όσον αφορά τη διαδοχή, τα τέσσερα παρουσιάζουν διαδοχή και τα δύο δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Η 4^η ομάδα γεωργο-κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων με κτηνοτροφικό κεφάλαιο που κυμαίνεται από 31-50 ζώα, δυναμικό το οποίο μεταξύ δύο μορφών εκτροφής: αφ' ενός της μικρής εκμετάλλευσης που αποσκοπεί στην κάλυψη ετήσιων αναγκών της ευρύτερης οικογένειας και ενίοτε απευθύνεται στην αγορά και αφ' ετέρου της κτηνοτροφικής μονάδας που απευθύνεται στην αγορά. Τα νοικοκυριά που συγκεντρώνονται στην ομάδα αυτή παρουσιάζουν μια συγκέντρωση στα διμελή και τριμελή νοικοκυριά.

Σε σύγκριση με τις προηγούμενες κατηγορίες –ομάδες νοικοκυριών παρουσιάζεται μεγαλύτερη συγκέντρωση σε νέους σε ηλικία αρχηγούς καθώς και σημαντικότερος αριθμός εκμεταλλεύσεων που παρουσιάζουν διαδοχή και δυνητική διαδοχή.

Παρόλο που τα πολυδραστήρια νοικοκυριά (πολυδραστήριος αρχηγός ή /και μέλη) παρουσιάζουν μια δυναμική, τα νοικοκυριά με αποκλειστική δραστηριότητα στην

γεωργία-κτηνοτροφία κυριαρχούν (69,3%). Στα αγροτικά νοικοκυριά κυριαρχούν αυτά που έχουν ένα τουλάχιστον μέλος συνταξιούχο.

5^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων

δυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 51 -90 ζώα

Δεδομένης της δυναμικότητας του κοπαδιού που ανήκει στην 5^η ομάδα (51-90 ζώα) διαπιστώνεται ότι οι 160 αυτές εκμεταλλεύσεις έχουν παραγωγική κατεύθυνση που απευθύνεται στην αγορά. Το δυναμικό του κοπαδιού (εκτρεφόμενα ζώα ανά κοπάδι) βρίσκεται σε πλήρη συσχέτιση με το ανθρώπινο δυναμικό της οικογένειας- άτομα που ασχολούνται με την κτηνοτροφία σε επίπεδο νοικοκυριού. Δεδομένης αυτής της συσχέτισης εμφανίζεται αυξημένος ο αριθμός των πολυμελών νοικοκυριών και μάλιστα με νέο σε ηλικία αρχηγό, όταν ο μ.ο. ηλικίας αρχηγών εκμετάλλευσης σε επίπεδο ομάδας ανέρχεται σε 53 ετών. Ηλικία κατά πολύ μικρότερη από την μέση ηλικία των προηγούμενων ομάδων.

Εξετάζοντας αναλυτικά τα νοικοκυριά της ομάδας αυτής με κριτήριο την ηλικία του αρχηγού διαπιστώνουμε τα ακόλουθα:

- ♦ μόνο πέντε είναι οι αρχηγοί με ηλικία μικρότερη των 30 ετών, από τους οποίους οι τέσσερις είναι αγρότες και ο ένας είναι πολυδραστήριος αγρότης. Αντιστοιχούν δε σε διμελή και τριμελή νοικοκυριά, στα οποία κυριαρχεί η δυνητική διαδοχή,
- ♦ η πλειοψηφία των αρχηγών εκμετάλλευσης (73%) έχει ηλικία που κυμαίνεται από 30 έως 64 ετών. Το σύνολο σχεδόν (85%) των νοικοκυριών εμφανίζει είτε διαδοχή είτε δυνητική διαδοχή. Ακολουθώντας τη διάρθρωση της ομάδας, όσον αφορά τα μέλη του νοικοκυριού, κυριαρχούν τα πολυμελή (άνω των τεσσάρων μελών) (41%), έπονται τα τριμελή νοικοκυριά (30%) και τα διμελή και τα τετραμελή.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Ανέρχονται σε 12 στα οποία υπερτερούν αυτά με αρχηγό ηλικίας μεγαλύτερης των 65 ετών. Σε αρκετές από τις εκμεταλλεύσεις (8) ο αρχηγός είναι και συνταξιούχος και

δεδομένου ότι πρόκειται για μονομελή νοικοκυριά δεν παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση. Οι υπόλοιπες τέσσερις είναι καθαρά αγροτικές και παρουσιάζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση.

☆ **Διμελή νοικοκυριά**

Τα διμελή νοικοκυριά (36) παρουσιάζουν συγκέντρωση στις ηλικίες αρχηγών άνω των 65 ετών αλλά και 40-65 ετών. Γεγονός που υποδηλώνει ότι οι συνταξιούχοι καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα της υποομάδας.

Επακόλουθο των παραπάνω είναι σημαντικός αριθμός (16) αρχηγών να είναι συνταξιούχοι και αρκετοί να είναι κατ' αποκλειστικότητα αγρότες. Επιπλέον σε επίπεδο νοικοκυριού, υψηλή παρουσιάζεται η συγκέντρωση σε νοικοκυριά με μέλος συνταξιούχο ενώ παράλληλα μειώνονται τα καθαρά αγροτικά.

Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής, κυριαρχούν στην υπο-ομάδα τα νοικοκυριά που δεν παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση.

☆ **Τριμελή νοικοκυριά**

Από τα τριμελή νοικοκυριά (44 εκμεταλλεύσεις) μόνο τρία έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης ηλικίας μικρότερης των 30 ετών οι οποίοι απασχολούνται κατά αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία, και παρουσιάζουν κυρίως δυνητική διαδοχή. Το ¼ των νοικοκυριών αυτής της ομάδας έχουν αρχηγό ηλικίας άνω των 65 ετών, και με δυνητική διαδοχή.

Όσον αφορά τη δραστηριότητα διακρίνονται τα ακόλουθα:

- ◆ κυριαρχούν οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις (68%)
- ◆ σε επίπεδο νοικοκυριού, κυριαρχούν τα νοικοκυριά με αρχηγό ή/και μέλη συνταξιούχους

Όσον αφορά τη διαδοχή, κυριαρχούν (77%) τα νοικοκυριά με δυνητική διάδοχη κατάσταση.

☆ **Τετραμελή νοικοκυριά**

Μόνο τρία νοικοκυριά εμφανίζουν αρχηγούς που βρίσκονται σε σύνταξη. Τα υπόλοιπα έχουν αρχηγό εκμετάλλευσης με ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ των 33 και 64 ετών, (μ.ο. ηλικίας 52 ετών) και παρατηρείται συγκέντρωση σε ηλικίες 40-49 ετών και 60-69 ετών.

Το κύριο γνώρισμα αυτής της κατηγορίας είναι ότι ο αρχηγός εκμετάλλευσης ασχολείται αποκλειστικά στην γεωργική εκμετάλλευση στις 10 από τις 17

εκμεταλλεύσεις. Σε επίπεδο νοικοκυριού, μειώνονται σημαντικά τα κατ'αποκλειστικότητα αγροτικά νοικοκυριά και παράλληλα αυξάνονται τα νοικοκυριά με πολυδραστήριο μέλος και μέλος συνταξιούχο.

Τα τετραμελή νοικοκυριά εμφανίζουν διάδοχη κατάσταση σε ποσοστό 47% και δυνητική διάδοχη κατάσταση σε ποσοστό 53%.

☆ Πενταμελή νοικοκυριά

Οι εκμεταλλεύσεις με πενταμελή νοικοκυριό ανέρχονται σε 22, έχουν αρχηγό ηλικίας μεταξύ 31 και 67 ετών ήτοι μ.ο. 51 ετών. Σε επίπεδο εκμετάλλευσης κυριαρχούν (68%) οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις, και έπονται οι πολυδραστήριες. Αντίθετα σε επίπεδο νοικοκυριού κυριαρχούν τα νοικοκυριά που εκτός των άλλων φέρουν μέλη συνταξιούχους.

Τέλος κυριαρχούν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση και έπονται αυτά με δυνητική κατάσταση. Γεγονός αναμενόμενο δεδομένης της ηλικιακής διάρθρωσης των αρχηγών και του μεγάλου αριθμού μελών του νοικοκυριού.

☆ Εξαμελή νοικοκυριά

Οι εκμεταλλεύσεις με εξαμελή νοικοκυριό στην κατηγορία αυτή ανέρχονται σε 12. Οι αρχηγοί παρουσιάζουν ηλικία μεταξύ 31 και 69 ετών ήτοι μέσο όρο 48 ετών. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι αυτές που κυριαρχούν (58%) όσον αφορά τη δραστηριότητα του αρχηγού και έπονται οι πολυδραστήριες. Παράλληλα εκτιμώντας τη μεταβλητή «δραστηριότητα» σε επίπεδο νοικοκυριού, διαπιστώνεται ότι κυριαρχούν τα νοικοκυριά, αγροτικά και πολυδραστήρια, με μέλη συνταξιούχους. Τέλος, στην υπο-ομάδα αυτή κυριαρχούν τα νοικοκυριά με εξασφαλισμένη τη διάδοχη κατάσταση ενώ τα υπόλοιπα εμφανίζουν δυνητική διαδοχή.

☆ Επταμελή νοικοκυριά

Οι εκμεταλλεύσεις που αντιστοιχούν σε επταμελή νοικοκυριό (10) έχουν αρχηγό ηλικίας μεταξύ 30 και 58 ετών ήτοι μέσο όρο 42 ετών. Οι επτά εκμεταλλεύσεις είναι αγροτικές, ενώ τρεις είναι πολυδραστήριες. Όσον αφορά τη δραστηριότητα σε επίπεδο νοικοκυριού κυριαρχούν αυτά που έχουν μέλη συνταξιούχους είτε είναι αγροτικά είτε πολυδραστήρια. Τα επταμελή νοικοκυριά εμφανίζουν την ίδια κατάσταση στο ζήτημα της διαδοχής όπως και τα εξαμελή: τα εννιά εμφανίζουν διαδοχή ενώ ένα εμφανίζει δυνητική διαδοχή.

☆ **Οκταμελή νοικοκυριά**

Στην ομάδα αυτή εμφανίζονται 6 συνολικά εκμεταλλεύσεις, των οποίων η ηλικία του αρχηγού κυμαίνεται μεταξύ 39-74 ετών (μ.ο. ηλικίας : 49 έτη). Οι τέσσερις αρχηγοί ασχολούνται κατά αποκλειστικότητα με την γεωργία-κτηνοτροφία, ενώ δύο είναι πολυδραστήριοι. Όσον αφορά τη δραστηριότητα σε επίπεδο νοικοκυριού, τρία νοικοκυριά έχουν μέλη συνταξιούχο και τρία είναι πολυδραστήρια.

Και στην υπο-ομάδα των οκταμελών νοικοκυριών κυριαρχούν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση και ακολουθούν αυτά με δυνητική διάδοχη κατάσταση.

☆ **Εννιαμελή νοικοκυριά**

Μόνο μια εκμετάλλευση υπάρχει που έχει εννιά μέλη. Ο αρχηγός, ηλικίας 39 ετών, είναι πολυδραστήριος και η εκμετάλλευσή του παρουσιάζει δυνητική διάδοχη κατάσταση.

Συμπέρασμα:

Η 5^η ομάδα παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- ♦ συγκέντρωση (50%) των νοικοκυριών της σε διμελή και τριμελή νοικοκυριά. Το υπόλοιπο 50% του συνόλου της ομάδας αφορά πολυμελή νοικοκυριά των οποίων ο αρχηγός είναι μικρής ηλικίας και απασχολείται κατ'αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία, ενώ μέλος του ασχολείται και με εξωαγροτική δραστηριότητα,

- ♦ μείωση του μ.ο. ηλικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης

η συσχέτιση των δύο αυτών χαρακτηριστικών δείχνει ότι όσο αυξάνεται ο αριθμός των εκτρεφόμενων ζώων μειώνεται η ηλικία του αρχηγού εκμετάλλευσης και αυξάνεται ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού

Η διαπίστωση αυτή είναι αναμενόμενη, διότι η κτηνοτροφία ακολουθεί την παραδοσιακή εκτατική μορφή εκμετάλλευσης και ως εκ τούτου η εκτροφή σημαντικού αριθμού ζώων απαιτεί εργατικό δυναμικό και νεαρή ηλικία.

- ♦ Μείωση του φαινομένου της πολυδραστηριότητας, φαινόμενο που ήταν αυξημένο στις προηγούμενες υπο-ομάδες και παράλληλα αύξηση της αποκλειστικής αγροτικής δραστηριότητας (ενασχόληση με την γεωργία και την κτηνοτροφία). Το μέγεθος του εκτρεφόμενου κοπαδιού της υποομάδας παρόλο που δεν είναι πάρα

πολύ μεγάλο είναι ικανό να καλύψει τα οικονομικά ενός νοικοκυριού με αποτέλεσμα μικρότερη ανάγκη του αρχηγού ή μελών να στραφούν στην ανεύρεση άλλης δραστηριότητας,

- ♦ κυριαρχία της δυνητικής διάδοχης κατάστασης. Γεγονός απολύτως δικαιολογημένο δεδομένου ότι είναι υψηλός ο αριθμός των νέων σε ηλικία αρχηγών, οι οποίοι έχουν πιθανότητα στο μέλλον να αποκτήσουν διάδοχη κατάσταση.

6^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων

δυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 91-114 ζώα

Η ομάδα αυτή συνολικά περιλαμβάνει 34 εκμεταλλεύσεις με μικτή παραγωγική κατεύθυνση, σημαντικό μέγεθος και στόχο την επιβίωσή τους με την εμπορία των παραγόμενων προϊόντων (κρέας – γάλα όσον αφορά τα κτηνοτροφικά προϊόντα και γεωργικά προϊόντα). Λαμβάνοντας υπόψη το γηρασμένο πληθυσμό της περιοχής, την πτωχή δημογραφική του σύνθεση καθώς και ότι το συγκεκριμένο μέγεθος του κοπαδιού απαιτεί ανθρώπινο δυναμικό για την εκτροφή του, είναι αναμενόμενος ο μικρός αριθμός των εκμεταλλεύσεων σε αυτή την ομάδα. Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 29-70 ετών, με μέσο όρο την ηλικία των 49 ετών, το οποίο σημαίνει ότι υπάρχει συγκέντρωση στις ηλικίες 31-68 ετών με μια σχετική ισοκατανομή των ηλικιών ανά δεκαετία.

Εξετάζοντας το σύνολο των εκμεταλλεύσεων αυτής της ομάδας με κριτήριο την ηλικία του αρχηγού, διακρίνουμε:

- α.** μόνο, 2 αρχηγοί έχουν ηλικία κάτω των 30 ετών, οι οποίοι είναι πολυδραστήριοι και έχουν μέλος του νοικοκυριού τους που είναι συνταξιούχος. Ο ένας ανήκει σε διμελές και ο άλλος σε τριμελές νοικοκυριό. Εμφανίζουν δε δυνητική διάδοχη κατάσταση, ως αναμενόμενο γεγονός,
- β.** το 73,5% των αρχηγών (25 εκμ) έχουν ηλικία που κυμαίνεται από 30-64 ετών, παρουσιάζουν δε συγκέντρωση στις ηλικίες από 30 έως 49 ετών. Η πλειονότητα αυτών ασχολείται κατ'αποκλειστικότητα με την γεωργία-κτηνοτροφία, ενώ οι υπόλοιποι είναι πολυδραστήριοι. Όσον αφορά τη μεταβλητή «διαδοχή» κυριαρχούν (10 εκμ) τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση και

δυνητική διαδοχή (9 εκμ). Στην κατηγορία αυτή υπάρχουν λίγα νοικοκυριά που δεν εμφανίζουν διαδοχή (6 εκμ). Παρουσιάζεται μια κατανομή αρκετά ισορροπημένη των νοικοκυριών στις υπο-ομάδες των διμελή και τριμελή νοικοκυριών και των τετραμελών, πενταμελή και οκταμελή νοικοκυριών,

γ. υπάρχει, τέλος ένα 20,6% (δηλαδή 7 εκμεταλλεύσεις) αρχηγών ηλικίας από 64 έως 70 ετών. Δεν υπάρχει αρχηγός τέταρτης ηλικίας. Κυριαρχούν οι εκμεταλλεύσεις που παρουσιάζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση και ελάχιστες δεν παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση. Οι εκμεταλλεύσεις της υπο-ομάδας αυτής αντιστοιχούν κυρίως σε διμελή, τριμελή και τετραμελή νοικοκυριά.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Μόνο μια μονομελή εκμετάλλευση υπάρχει με αρχηγό ηλικίας 34 ετών με αποκλειστική αγροτική απασχόληση. Δεδομένης της ηλικίας του παρουσιάζει δυνητική διάδοχη κατάσταση.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά, οκτώ στο σύνολό τους, παρουσιάζουν μόνο ένα νέο σε ηλικία αρχηγό (μικρότερο των 30 ετών), πολυδραστήριο ο οποίος παρουσιάζει δυνητική διαδοχή. Παράλληλα, εμφανίζονται δύο αρχηγοί ηλικίας άνω των 65 ετών οι οποίοι δεδομένης της ηλικίας τους είναι και συνταξιούχοι.

Τόσο σε επίπεδο εκμετάλλευσης όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού, όσον αφορά τη μεταβλητή «δραστηριότητα» εμφανίζονται με την ίδια αναλογία οι κατ'αποκλειστικότητα αγρότες και οι πολυδραστήριοι.

Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής, τα έξι νοικοκυριά δεν παρουσιάζουν διαδοχή, ενώ δύο νοικοκυριά εμφανίζουν δυνητική διαδοχή.

☆ Τριμελή νοικοκυριά

Τα τριμελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 9 εκ των οποίων ένα έχει ηλικίας μικρότερης των 30 ετών και ένα με αρχηγό ηλικίας άνω των 65 ετών. Οι δύο μικρότεροι, σε ηλικία, αρχηγοί είναι πολυδραστήριοι. Οι υπόλοιποι σε επίπεδο εκμετάλλευσης είναι κατ'αποκλειστικότητα αγρότες, ενώ σε επίπεδο νοικοκυριού, διακρίνονται δύο είδη νοικοκυριών αυτά που έχουν μέλη συνταξιούχους και εκείνα που έχουν ως μέλη συνταξιούχους και πολυδραστήριους.

Όσον αφορά τη διαδοχή, κυριαρχούν μεν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση (διαδοχή (10 νοικοκυριά) και δυνητική διαδοχή (16 νοικοκυριά)) αλλά σημαντικά σε μέγεθος είναι και τα νοικοκυριά που δεν παρουσιάζουν διάδοχη κατάσταση.

☆ **Τετραμελή νοικοκυριά**

Τα τετραμελή νοικοκυριά αφορούν έξι μονάδες με αρχηγό ηλικίας μεγαλύτερης των 45 ετών και οι οποίες διακρίνονται σε τρεις με συνταξιούχο αρχηγό και σε άλλες τρεις με αρχηγό ηλικίας 45-53 ετών.

Οι νεότεροι σε ηλικία αρχηγοί είναι κατ' αποκλειστικότητα αγρότες τόσο σε επίπεδο εκμετάλλευσης όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού και παράλληλα παρουσιάζουν διαδοχή. Κανένα από τα νοικοκυριά της υποομάδας αυτής δεν είναι πολυδραστήριο.

Διαδοχή παρουσιάζουν μόνο τα νοικοκυριά των νεαρών σε ηλικία αρχηγών, τα αντίστοιχα των ηλικιωμένων παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Πενταμελή νοικοκυριά**

Οι εκμεταλλεύσεις με πενταμελή νοικοκυριό ανέρχονται μόνο σε 4, έχουν αρχηγό ηλικίας από 31 έως και 55 ετών ήτοι μ.ο. 46 ετών, το οποίο δείχνει μια συγκέντρωση εκμεταλλεύσεων στις ηλικίες αρχηγών άνω των 50. Οι 3 εκμεταλλεύσεις (ήτοι 75%) αφορούν αγροτικές εκμεταλλεύσεις ενώ το υπόλοιπο 25% (μια εκμετάλλευση) αγορά πολυδραστήρια. Σε επίπεδο νοικοκυριού, ένα είναι το κατ' αποκλειστικότητα αγροτικό νοικοκυριό με κάποιο μέλος του συνταξιούχο, τα υπόλοιπα 3, παρουσιάζουν μια πιο σύνθετη δομή δεδομένου ότι ταυτόχρονα τα μέλη του διακρίνονται σε κατ' αποκλειστικότητα αγρότες, σε πολυδραστήριους και σε συνταξιούχους.

Όσον αφορά τέλος, το ζήτημα της διαδοχής, μία μόνο εκμετάλλευση εμφανίζει διαδοχή ενώ οι υπόλοιπες 3, δυνητική διαδοχή.

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Υπάρχουν δύο εκμεταλλεύσεις που αντιστοιχούν σε εξαμελή νοικοκυριό με αρχηγό ηλικίας 41 και 68 ετών αντίστοιχα. Ο 41χρονος αρχηγός είναι πολυδραστήριος. Το πρώτο νοικοκυριό παρουσιάζει διάδοχη κατάσταση όταν το δεύτερο παρουσιάζει δυνητική διαδοχή.

☆ **Οκταμελή νοικοκυριά**

4 είναι τα οκταμελή νοικοκυριά με αρχηγό ηλικίας έως 43 ετών. Οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων είναι κατ'αποκλειστικότητα αγρότες, ενώ ο τέταρτος είναι πολυδραστήριος.

Σε επίπεδο νοικοκυριού, το ζήτημα της δραστηριότητας εμφανίζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά

- ◆ ένα νοικοκυριό πολυδραστήριο
- ◆ ένα νοικοκυριό με συνταξιούχο αρχηγό και μέλη
- ◆ δύο νοικοκυριά σύνθετης μορφής όπου τα μέλη του είναι ταυτόχρονα αγρότες, πολυδραστήριοι και συνταξιούχοι.

Τα τρία νοικοκυριά εμφανίζουν διαδοχή ενώ το ένα δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Η ομάδα με κτηνοτροφικό δυναμικό της τάξης 91-114 ζώων εμφανίζει συγκέντρωση στα διμελή και τριμελή νοικοκυριά αλλά και μια σημαντική πόλωση στα πολυμελή.

Το σημαντικότερο τμήμα αυτών των νοικοκυριών αφορά κατ' αποκλειστικότητα αγροτικά νοικοκυριά. Το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας εμφανίζεται με πολύ μικρό ποσοστό και μάλιστα κυρίως στα μέλη του νοικοκυριού. Παρόλο που υπάρχουν μέλη (κυρίως) με εξωαγροτική δραστηριότητα, το μέγεθος του κοπαδιού δεν επιτρέπει παρά την περιστασιακή εξωαγροτική δραστηριότητα. Από την εν λόγω ομάδα αρχίζει ο σχηματισμός του κτηνοτροφικού κορμού της περιοχής έρευνας.

Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής κυριαρχούν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή, και έπονται τα νοικοκυριά με διαδοχή.

Η ομάδα αυτή των εκμεταλλεύσεων αφορά μεγάλα κοπάδια, οι εκμεταλλεύσεις των οποίων στηρίζονται στην εκτροφή τους για δημιουργία των εισοδημάτων τους. Τα νοικοκυριά έχουν αναπτύξει μια λογική –στρατηγική αναπαραγωγής τους. Γεγονός που συνοδεύεται ως είναι φυσικό από μια αισθητή μείωση του μ.ο. ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης (μ.ο. 49 ετών).

7^η Ομάδα εκμεταλλεύσεωνδυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 115-150 ζώα

Η ομάδα αυτή συνολικά περιλαμβάνει 38 εκμεταλλεύσεις με μικτή κατεύθυνση. Πρόκειται για μεγάλα κοπάδια, τα οποία αποτελούν τμήμα του δυναμικού παραγωγικού ιστού της περιοχής. Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 36-53 ετών, με μ.ό. την ηλικία των 45 ετών.

Εξετάζοντας το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της ομάδας με βάση την ηλικία του αρχηγού διακρίνουμε τα ακόλουθα:

- α. Στην κατηγορία αυτή υπάρχει ένας αρχηγός ηλικίας κάτω των 30 ετών, ο οποίος ανήκει σε τριμελές νοικοκυριό και είναι κατ'αποκλειστικότητα αγρότης. Εμφανίζει δε δυνητική διαδοχή, δεδομένης της ηλικίας του.
- β. Το 89,5% των αρχηγών (34 εκμ) έχουν ηλικία που κυμαίνεται από 30-64 ετών. Από αυτούς το μεγαλύτερο τμήμα (οι 29 στους 34) ασχολούνται κατ'αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία, ενώ οι υπόλοιποι είναι πολυδραστήριοι. Όσον αφορά τη διαδοχή κατά κύριο λόγο εμφανίζουν δυνητική διαδοχή (58,8%) και διαδοχή (29,4%). Υπάρχουν 12 πολυμελή νοικοκυριά, 11 τριμελή και 5 τετραμελή, λίγα διμελή και μονομελή. Παρατηρείται μια έντονη παρουσία των πολυμελών (με περισσότερα των τριών μελών) νοικοκυριών.
- γ. Στην κατηγορία των ηλικιωμένων αρχηγών εκμετάλλευσης συναντάμε μόνο τρία νοικοκυριά, των οποίων η ηλικία κυμαίνεται μεταξύ 64 και 70 ετών. Οι δύο εκμεταλλεύσεις δεν παρουσιάζουν διαδοχή ενώ η τρίτη εμφανίζει δυνητική διαδοχή. Κάποιο ή κάποια από τα μέλη των νοικοκυριών είναι συνταξιούχοι. Ανήκουν αντίστοιχα σε διμελή, τριμελή και τετραμελή νοικοκυριά.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών:**☆ Μονομελή νοικοκυριά**

Δύο μόνο μονομελές εκμεταλλεύσεις υπάρχουν, των οποίων ο αρχηγός είναι ηλικίας 36 και 53 ετών. Ο νεώτερος είναι πολυδραστήριος ενώ ο δεύτερος είναι αγρότης. Και οι δύο παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Από τα πέντε διμελή νοικοκυριά, ένα μόνο έχει αρχηγό συνταξιούχο, ο οποίος δεν παρουσιάζει διαδοχή. Από τα υπόλοιπα νοικοκυριά, τα δύο ασχολούνται

αποκλειστικά με τη γεωργία-κτηνοτροφία και τα υπόλοιπα είναι πολυδραστήρια. Κανένα από τα διμελή νοικοκυριά δεν παρουσιάζουν διαδοχή.

☆ **Τριμελή νοικοκυριά**

Από τα τριμελή νοικοκυριά (13 εκμεταλλεύσεις) μόνο ένα έχει αρχηγό ηλικίας μικρότερης των 30 ετών και ένα έχει αρχηγό συνταξιούχο.

Το σύνολο των εκμεταλλεύσεων δραστηριοποιούνται κατ'αποκλειστικότητα με την γεωργία-κτηνοτροφία.

Σε επίπεδο νοικοκυριού, μόνο τα 4 είναι κατ' αποκλειστικότητα αγροτικά. Τα υπόλοιπα έχουν τουλάχιστον ένα μέλος συνταξιούχο.

Όσον αφορά τη διαδοχή, τα 11 νοικοκυριά έχουν δυνητική διαδοχή και τα δύο έχουν διαδοχή.

☆ **Τετραμελή νοικοκυριά**

Πρόκειται για έξι μονάδες από τις οποίες η μια έχει συνταξιούχο αρχηγό και οι άλλες τρεις αρχηγό ηλικίας 32-62 ετών.

Από τους νεώτερους αρχηγούς, στο σύνολό τους απασχολούνται σε επίπεδο εκμετάλλευσης μόνο με τη γεωργία-κτηνοτροφία, ενώ σε επίπεδο νοικοκυριού παρουσιάζεται διαφοροποίηση δεδομένου ότι 3 νοικοκυριά είναι αγροτικά, ένα πολυδραστήριο και ένα έχει μέλος συνταξιούχο.

Τα τρία παρουσιάζουν διαδοχή και τα υπόλοιπα τρία δυνητική διαδοχή.

☆ **Πενταμελή νοικοκυριά**

Οι εκμεταλλεύσεις που αντιστοιχούν σε πενταμελή νοικοκυριό ανέρχονται σε 3, έχουν δε αρχηγό ηλικίας 31, 39 και 53 ετών αντίστοιχα.

Σε επίπεδο εκμετάλλευσης, οι δύο απασχολούνται μόνο με την γεωργία και η τρίτη είναι πολυδραστήρια. Σε επίπεδο νοικοκυριού, όλες παρουσιάζουν μέλος/η που είναι συνταξιούχοι.

Δύο εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν διαδοχή και η τρίτη δυνητική διαδοχή.

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Υπάρχουν 4 εκμεταλλεύσεις που αντιστοιχούν σε εξαμελή νοικοκυριό με αρχηγό ηλικίας 37 και 57 ετών αντίστοιχα.

Σε επίπεδο εκμετάλλευσης, το σύνολο των εκμεταλλεύσεων εξασκούν κατά αποκλειστικότητα τη αγροτική δραστηριότητα. Αντίθετα, σε επίπεδο νοικοκυριού όλες παρουσιάζουν μέλος/η που είναι συνταξιούχοι και δύο έχουν επιπλέον

πολυδραστήριο μέλος. Μία εκμετάλλευση εμφανίζει διαδοχή και οι υπόλοιπες τρεις, δυνητική διαδοχή.

☆ **Επταμελή νοικοκυριά**

Υπάρχουν 3 εκμεταλλεύσεις που αντιστοιχούν σε επταμελή νοικοκυριά, των οποίων ο αρχηγός είναι ηλικίας 31, 40 και 51 ετών αντίστοιχα. Οι δύο εκμεταλλεύσεις ασκούν αποκλειστικά τη γεωργία-κτηνοτροφία ενώ η τρίτη είναι πολυδραστήρια.

Σε επίπεδο νοικοκυριού, διαπιστώνεται ότι τα επταμελή νοικοκυριά στο σύνολό τους έχουν μέλος ή/και τον αρχηγό συνταξιούχο, εκ των οποίων ένα νοικοκυριά διαθέτει και ένα πολυδραστήριο μέλος. Το σύνολο των τριών εκμεταλλεύσεων εμφανίζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Οκταμελή νοικοκυριά**

Μια εκμετάλλευση αντιστοιχεί σε οκταμελή νοικοκυριά, με αρχηγό ηλικίας 41 ετών, ο οποίος είναι αγρότης ενώ διαθέτει πολυδραστήριο μέλος. Ως εκμετάλλευση εμφανίζει δε διαδοχή.

☆ **Εντεκαμελή νοικοκυριά**

Το εντεκαμελές αυτό νοικοκυριά, έχει αρχηγό ηλικίας 62 ετών, κατ'αποκλειστικότητα αγρότης με μέλος συνταξιούχο. Ως εκμετάλλευση εμφανίζει δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Στην ομάδα αυτή, κυριαρχούν τα τριμελή νοικοκυριά (34,2%). Τα πολυμελή νοικοκυριά (με τέσσερα και άνω μέλη) παρουσιάζουν επίσης μια συγκέντρωση η οποία φθίνει όσο αυξάνουν τα μέλη του νοικοκυριού. Το σημαντικότερο τμήμα (78,8%) αυτών των εκμεταλλεύσεων (είτε ως εκμετάλλευση είτε ως νοικοκυριά) αφορούν αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Γεγονός αναμενόμενο δεδομένου ότι το μέγεθος του κοπαδιού απαιτεί τη διάθεση ανθρώπινου δυναμικού. Σε αυτή την ομάδα η πολυδραστηριότητα εμφανίζεται ως φαινόμενο κυρίως στα πολυμελή νοικοκυριά και πάντα η πολυδραστηριότητα αφορά κάποιο μέλος τους και όχι τον αρχηγό τους.

Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής, δεδομένης της ηλικίας των αρχηγών εκμετάλλευσης που παρουσιάζει μια συγκέντρωση στις ηλικίες 30-50 ετών, κυριαρχούν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή (74%), και έπονται τα νοικοκυριά με /χωρίς διαδοχή σχεδόν με το ίδιο ποσοστό.

Η ομάδα αυτή των εκμεταλλεύσεων αφορά μεγάλα σε μέγεθος κοπάδια, με κατεύθυνση την αγορά και λογική – στρατηγική την αναπαραγωγή τους.

8^η Ομάδα εκμεταλλεύσεων

δυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 151-197 ζώα

Η 8^η ομάδα συνολικά περιλαμβάνει 16 εκμεταλλεύσεις με μικτή κατεύθυνση και έμφαση στην κτηνοτροφία, αποτελεί δε την μικρότερη σε μέγεθος ομάδα εκμεταλλεύσεων. Αφορά μεγάλα κοπάδια, τα οποία συνιστούν σε συνδυασμό με την προηγούμενη ομάδα το δυναμικό παραγωγικό ιστό της περιοχής. Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 30-77 ετών, με μ.ό. την ηλικία των 51 ετών, γεγονός που υποδηλώνει μια συγκέντρωση στις ηλικίες 40-48 ετών.

Εξετάζοντας το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της ομάδας με βάση την ηλικία του αρχηγού διακρίνουμε τα ακόλουθα:

- α.** δεκατέσσερις εκμεταλλεύσεις έχουν αρχηγό ηλικίας που κυμαίνεται από 30-63 ετών. Εκ των οποίων οι 13 δραστηριοποιούνται κατ' αποκλειστικότητα στη γεωργία-κτηνοτροφία ενώ μόνο μία είναι πολυδραστήρια. Οι 8 (57%) εμφανίζουν δυνητική διαδοχή, οι 4 (28,6%) διαδοχή ενώ 2 δεν παρουσιάζουν διαδοχή.
- β.** Δύο αρχηγοί έχουν ηλικία 68 και 77 ετών αντίστοιχα. Και οι δύο δεν παρουσιάζουν διαδοχή ως εκμεταλλεύσεις και ανήκουν σε διμελή νοικοκυριά.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Μια μόνο μονομελής εκμετάλλευση υπάρχει, με αρχηγό ηλικίας 47 ετών, κατ'αποκλειστικότητα αγρότη, γεγονός αναμενόμενο δεδομένου του μεγέθους του κοπαδιού του και της σύνθεσης του νοικοκυριού.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά, πέντε στο σύνολό τους, από τα οποία μόνο το ένα έχει αρχηγό ηλικίας 38 ετών τα υπόλοιπα έχουν αρχηγό με ηλικία άνω των 60 ετών.

Από το σύνολο των πέντε εκμεταλλεύσεων, όλοι οι αρχηγοί είτε ασχολούνται κατ'αποκλειστικότητα με τη γεωργία-κτηνοτροφία (3 άτομα) είτε είναι αγρότες-συνταξιούχοι (2 άτομα). Σε επίπεδο νοικοκυριού, μόνο ένα νοικοκυριό είναι καθαρά

αγροτικό, τα υπόλοιπα έχουν μέλος που απασχολείται μόνο με τη γεωργία-κτηνοτροφία και μέλος πολυδραστήριο ή μέλος συνταξιούχο.

Δεδομένης της ηλικίας και της δομής του νοικοκυριού διαπιστώνεται ότι το σύνολο των νοικοκυριών αυτών θα συνεχίσουν μέσω των διαδόχων τους και εφόσον αυτοί ακολουθήσουν τη λογική –στρατηγική των νυν αρχηγών (τα 4 νοικοκυριά παρουσιάζουν διαδοχή ενώ το ένα παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή).

☆ **Τριμελή νοικοκυριά**

Δύο εκμεταλλεύσεις αντιστοιχούν σε τριμελή νοικοκυριά στις οποίες ο αρχηγός είναι αγρότης, ενώ σε επίπεδο νοικοκυριού η μια έχει μέλος που είναι συνταξιούχος. Όσον αφορά τη διαδοχή, το σύνολο των νοικοκυριών παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Τετραμελή νοικοκυριά**

Τα τετραμελή νοικοκυριά αφορούν δύο μονάδες που δραστηριοποιούνται στη γεωργία-κτηνοτροφία, όσον αφορά την δραστηριότητα του αρχηγού της εκμετάλλευσης, ενώ παρουσιάζουν μέλος που είναι συνταξιούχος. Στο σύνολό τους τα νοικοκυριά παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Πενταμελή νοικοκυριά**

Αφορά ένα πενταμελές νοικοκυριό του οποίου ο αρχηγός ηλικίας 55 ετών, ασκεί και εξωαγροτική δραστηριότητα, εμφανίζει δε δυνητική διαδοχή.

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Πρόκειται για 2 εξαμελή νοικοκυριό με αρχηγό ηλικίας 38 και 42 ετών αντίστοιχα. Σε επίπεδο εκμετάλλευσης, και οι δύο εκμεταλλεύσεων εξασκούν κατά αποκλειστικότητα τη αγροτική δραστηριότητα ενώ σε επίπεδο νοικοκυριού, το ένα νοικοκυριό έχει μέλος/η συνταξιούχο. Και οι δύο εκμεταλλεύσεις εμφανίζουν διαδοχή.

☆ **Επταμελή – οκταμελή νοικοκυριά**

Αφορούν δύο εκμεταλλεύσεις η μια αντιστοιχεί σε επταμελή νοικοκυριό και η άλλη σε οκταμελή, με αρχηγό ηλικίας 41 και 45 ετών αντίστοιχα. Οι αρχηγοί και στις δύο εκμεταλλεύσεις είναι κατ'αποκλειστικότητα αγρότες. Μόνο στο επταμελές νοικοκυριό εμφανίζεται ένα μέλος πολυδραστήριο και ένα δεύτερο συνταξιοδοτούμενο. Και τα δύο νοικοκυριά εμφανίζουν διαδοχή.

☆ **Εννιαμελή νοικοκυριά**

Αφορά μια εκμετάλλευση που αντιστοιχεί σε εννιαμελή νοικοκυριό, με αρχηγό ηλικίας 40 ετών, κατ'αποκλειστικότητα αγρότη. Ένα μέλος του νοικοκυριού είναι συνταξιούχος. Ως εκμετάλλευση εμφανίζει δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Στην ομάδα αυτή, κυριαρχούν τα διμελή νοικοκυριά (31%). Τα πολυμελή νοικοκυριά (με άνω τριών μελών) αποτελούν επίσης σημαντικό όγκο (37,5%). Το σημαντικότερο τμήμα (81,25%) αυτών των εκμεταλλεύσεων είναι αγροτικές. Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή και διαδοχή με το ίδιο ποσοστό, 50%. Η ηλικία των αρχηγών εκμετάλλευσης έχει μειωθεί αρκετά (μο ηλικίας 51 ετών) με συγκέντρωση στις ηλικίες 40-48

Η ομάδα αυτή των εκμεταλλεύσεων αφορά μεγάλα κοπάδια σε μέγεθος (μ.ο. εκτρεφόμενων ζώων: 170). Το νοικοκυριό λειτουργώντας με βάση τη λογική της αναπαραγωγής χρησιμοποιεί το σύνολο του ανθρώπινου δυναμικού στην αγροτική δραστηριότητα. Δεδομένης αυτής της κατάστασης είναι αναμενόμενο ότι η πολυδραστηριότητα ως φαινόμενο περιορίζεται σε μέλη ελάχιστων νοικοκυριών.

9^η Ομάδα εκμεταλλεύσεωνδυναμικότητας σε κτηνοτροφικό κεφάλαιο: 200+ ζώα

Η 9^η ομάδα συντίθεται από 28 εκμεταλλεύσεις μικτής παραγωγικής κατεύθυνσης με έντονη κλίση στην εκτροφή αιγοπροβάτων. Το μέσο κοπάδι της ομάδας εκτρέφει 250 αιγοπρόβατα. Η ομάδα συνιστά στην ουσία τον πυρήνα του δυναμικού παραγωγικού ιστού της περιοχής έρευνας όσον αφορά τον αριθμό ζώων ανά εκμετάλλευση. Η ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κυμαίνεται από 34-74 ετών, με μ.ό. την ηλικία των 49 ετών, δεδομένου ότι υπάρχει συγκέντρωση στις ηλικίες από 41 έως 49 ετών.

Εξετάζοντας το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της ομάδας με βάση την ηλικία του αρχηγού διακρίνουμε τα ακόλουθα:

- α.** το 85,7% των αρχηγών (24 εκμ) έχουν ηλικία που κυμαίνεται από 30-64 ετών. Από αυτούς το μεγαλύτερο τμήμα (οι 20 στους 24) είναι κατά αποκλειστικότητα

αγρότες, ενώ οι υπόλοιποι είναι πολυδραστήριοι. Όσον αφορά τη διαδοχή κατά κύριο λόγο εμφανίζουν δυνητική διαδοχή (12 εκμ) και διαδοχή (11 εκμ). Αν εξαιρέσουμε τα πολυμελή νοικοκυριά που συνολικά αριθμούν σε 13, κυριαρχούν τα τριμελή και διμελή νοικοκυριά.

- β. τέλος, τέσσερις εκμεταλλεύσεις των οποίων οι αρχηγοί έχουν ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ 65 και 74 ετών, αντιστοιχούν στο υπόλοιπο 15%. Οι 3 εκμεταλλεύσεις δεν παρουσιάζουν διαδοχή ενώ η τέταρτη εμφανίζει δυνητική διαδοχή. Κυριαρχούν τα διμελή νοικοκυριά, υπάρχει και ένα πολυμελή και ένα μονομελή. Δεδομένης της ηλικιακής διάρθρωσης των αρχηγών και της δομής των νοικοκυριών, παρόλο το σημαντικό μέγεθος του κοπαδιού, αυτό ως παραγωγική μονάδα θα εξαφανισθεί (δεδομένης και της έλλειψης διαδοχής) με το φυσικό θάνατο του αρχηγού.

Αναλύουμε αυτή την κατηγορία με βάση τον αριθμό των μελών

☆ Μονομελή νοικοκυριά

Αφορά ένα μονομελή νοικοκυριό με αρχηγό ηλικίας 68 ετών, ο οποίος είναι αγρότης και συνταξιούχος.

☆ Διμελή νοικοκυριά

Τα διμελή νοικοκυριά, πέντε στο σύνολό τους, έχουν αρχηγό ηλικίας που κυμαίνεται από 43 έως 74 ετών, με μ.ο. την ηλικία των 58 ετών.

Από το σύνολο των πέντε εκμεταλλεύσεων, οι 2 είναι καθαρά αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ενώ δύο είναι αγροτικές μεν αλλά με συνταξιούχο αρχηγό και η πέμπτη έχει πολυδραστήριο αρχηγό. Σε επίπεδο νοικοκυριού, ένα νοικοκυριό δραστηριοποιείται στη γεωργία-κτηνοτροφία, ένα νοικοκυριό είναι πολυδραστήριο, τα υπόλοιπα είναι μεν αγροτικά αλλά με μέλος (μέλη) συνταξιούχο. Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής, τα 3 νοικοκυριά δεν παρουσιάζουν διαδοχή και δύο παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή, γεγονός που θα οδηγήσει στην εξαφάνιση του νοικοκυριού με το φυσικό θάνατο του αρχηγού και με σαφή επίπτωση τη μείωση του εκτρεφόμενου κτηνοτροφικού κεφαλαίου της περιοχής.

☆ **Τριμελή νοικοκυριά**

Τα τριμελή νοικοκυριά ανέρχονται σε 6, με αρχηγό ηλικίας μεταξύ 34 και 56 ετών (μο 45 ετών). Και οι έξι αρχηγοί είναι αγρότες. Σε επίπεδο νοικοκυριού, όλα τα νοικοκυριά είναι αγροτικά, αλλά τα πέντε έχουν και μέλος που είναι συνταξιούχος. Όσον αφορά τη διαδοχή, δύο νοικοκυριά παρουσιάζουν διαδοχή και 4, δυνητική διαδοχή.

☆ **Τετραμελή νοικοκυριά**

Πρόκειται για δύο μονάδες από τις οποίες η μία καθαρά αγροτική ενώ η δεύτερη είναι πολυδραστήρια. Σε επίπεδο νοικοκυριού η πρώτη, μόνο, έχει μέλος που είναι συνταξιούχος. Και τα δύο νοικοκυριά παρουσιάζουν δυνητική διαδοχή.

☆ **Πενταμελή νοικοκυριά**

Οι εκμεταλλεύσεις με πενταμελή νοικοκυριό ανέρχονται σε 7, έχουν δε αρχηγό ηλικίας από 41 έως 65 ετών. Οι 6 αρχηγοί είναι κατ'αποκλειστικότητα αγρότες, ενώ οι δύο είναι και συνταξιούχοι. Σε επίπεδο νοικοκυριού, τρία νοικοκυριά είναι καθαρά αγροτικά, ενώ τέσσερα είναι αγροτικά με μέλη συνταξιούχους. Πέντε νοικοκυριά εμφανίζουν διαδοχή, ενώ δύο, δυνητική διαδοχή.

☆ **Εξαμελή νοικοκυριά**

Πρόκειται για ένα εξαμελή νοικοκυριό με αρχηγό ηλικίας 41 ετών, ο οποίος είναι πολυδραστήριος. Ένα από τα μέλη του νοικοκυριού είναι και συνταξιούχος. Το νοικοκυριό αυτό εμφανίζει διαδοχή.

☆ **Επταμελή νοικοκυριά**

Τα επταμελή νοικοκυριά της κατηγορίας αυτής είναι τρία. Και στα τρία, ο αρχηγός ηλικίας (35, 38 και 56 ετών αντίστοιχα), είναι κατά αποκλειστικότητα αγρότης. Σε επίπεδο νοικοκυριού, πρόκειται για ένα καθαρά αγροτικό νοικοκυριό, ένα αγροτικό νοικοκυριό με μέλος συνταξιούχο και το τρίτο αφορά σύνθετης μορφής αγροτικό νοικοκυριό το οποίο παρουσιάζει μέλος αγρότη, μέλος πολυδραστήριο και μέλος που είναι συνταξιούχος. Τα δύο νοικοκυριά εμφανίζουν διαδοχή, ενώ το ένα δυνητική διαδοχή.

☆ **Οκταμελή νοικοκυριά**

Τα οκταμελή νοικοκυριά αφορούν δύο εκμεταλλεύσεις, με αρχηγό ηλικίας 37 και 46 ετών αντίστοιχα. Ο ένας αρχηγός είναι κατά αποκλειστικότητα αγρότης, ενώ ο δεύτερος πολυδραστήριος. Σε επίπεδο νοικοκυριού, μέλος /η και στις δύο

εκμεταλλεύσεις είναι συνταξιούχοι. Το ένα νοικοκυριό εμφανίζουν διαδοχή και το άλλο δυνητική διαδοχή.

☆ **Δεκαοκταμελή νοικοκυριά**

Στην υποομάδα αυτή ανήκει μια εκμετάλλευση με δεκαοκτώ μέλη, η οποία αντιστοιχεί και στο πλέον πολυπληθή νοικοκυριό στην περιοχή, στην ουσία αφορά τρεις διαφορετικές εκμεταλλεύσεις οι αρχηγοί των οποίων είναι αδέρφια και έχουν άτυπα κοινή εκμετάλλευση. Ο αρχηγός είναι 41 ετών αγρότης. Το νοικοκυριό αυτό έχει προέλθει από την ένωση τριών εκμεταλλεύσεων δεδομένου ότι ο ένας αδελφός ασχολείται συστηματικά με τη γεωργία, ο δεύτερος με άλλη δραστηριότητα (εμπόριο) και ο τρίτος βοηθά και τους δύο. Στην οικογένεια υπάρχουν και οι γονείς οι οποίοι είναι συνταξιούχοι. Ως εκμετάλλευση εμφανίζει δυνητική διαδοχή.

Συμπέρασμα:

Στην ομάδα αυτή, κυριαρχούν τα πενταμελή και τα τριμελή νοικοκυριά. Τα υπόλοιπα πολυμελή νοικοκυριά παρουσιάζουν επίσης σημαντική συγκέντρωση. Το σημαντικότερο τμήμα (71,4%) των νοικοκυριών αυτής της ομάδας είναι αγροτικά, γεγονός αναμενόμενο δεδομένου του μεγέθους του κοπαδιού. Όσον αφορά το ζήτημα της διαδοχής κυριαρχούν τα νοικοκυριά που παρουσιάζουν δυνητική διάδοχη κατάσταση δεδομένου ότι οι περισσότεροι αρχηγοί είναι νέοι σε ηλικία, και ακολουθούν τα νοικοκυριά με διαδοχή.

Η ομάδα αυτή των εκμεταλλεύσεων αφορά τα πολύ μεγάλα κοπάδια.

Προοπτική συστήματος παραγωγής

ηλικιακές κατηγορί ες	βαθμός προβληματι κότητας εκμεταλλεύ σεων	Διαδοχή	Πολυδραστήρ ια νοικοκυριά	Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά	Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	Σύνολο
<= 40	> 2EMM & ≥ 65%	με διαδοχή	13	12	0		25
		χωρίς διαδοχή	2	0	0		2
		με εν δυνάμει διαδοχή	14	22	4		40
		Σύνολο	29	34	4		67
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή	10	8	3	1	22
		χωρίς διαδοχή					
		με εν δυνάμει διαδοχή	13	15	4	3	35
		Σύνολο	23	23	7	4	57
	<= 2 EMM	με διαδοχή	7		0	1	8
		χωρίς διαδοχή					
		με εν δυνάμει διαδοχή	4		1	10	15
		Σύνολο	11		1	11	23
	Σύνολο	με διαδοχή	30	20	3	2	55
		χωρίς διαδοχή	2	0	0	0	2
		με εν δυνάμει διαδοχή	31	37	9	13	90
		Σύνολο	63	57	12	15	147
> 40 και <= 54	> 2EMM & ≥ 65%	με διαδοχή	23	23	1		47
		χωρίς διαδοχή	2	2	1		5
		με εν δυνάμει διαδοχή	6	17	3		26
		Σύνολο	31	42	5		78
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή	35	24	5	2	66
		χωρίς διαδοχή	3	4	1	0	8
		με εν δυνάμει διαδοχή	4	10	2	2	18
		Σύνολο	42	38	8	4	92
	<= 2 EMM	με διαδοχή	31		5	5	41
		χωρίς διαδοχή	5		0	4	9
		με εν δυνάμει διαδοχή	11		3	11	25
		Σύνολο	47		8	20	75
	Σύνολο	με διαδοχή	89	47	11	7	154
		χωρίς διαδοχή	10	6	2	4	22
		με εν δυνάμει διαδοχή	21	27	8	13	69
		Σύνολο	120	80	21	24	245

(συνέχεια)

ηλικιακές κατηγορί ες	βαθμός προβληματι κότητας εκμεταλλεύ σεων	Διαδοχή	Πολυδραστήρ ια νοικοκυριά	Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά	Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	Σύνολο
> 54 και <= 64	> 2EMM & >= 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	14	24	5		43
		με εν δυνάμει διαδοχή	10	10	2		22
		Σύνολο	24	34	7		65
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	12	16	12	5	45
		με εν δυνάμει διαδοχή	21	12	7	2	42
		Σύνολο	33	28	19	7	87
	<= 2 EMM	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	13		15	26	54
		με εν δυνάμει διαδοχή	5		1	5	11
		Σύνολο	18		16	31	65
	Σύνολο	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	39	40	32	31	142
		με εν δυνάμει διαδοχή	36	22	10	7	75
		Σύνολο	75	62	42	38	217
> 64 και <= 74	> 2EMM & >= 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	4	8	14	0	26
		με εν δυνάμει διαδοχή	2	1	3	1	7
		Σύνολο	6	9	17	1	33
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	3	33	18	18	72
		με εν δυνάμει διαδοχή	7	9	1	3	20
		Σύνολο	10	42	19	21	92
	<= 2 EMM	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	12		22	100	134
		με εν δυνάμει διαδοχή	12		2	9	23
		Σύνολο	24		24	109	157
	Σύνολο	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	19	41	54	118	232
		με εν δυνάμει διαδοχή	21	10	6	13	50
		Σύνολο	40	51	60	131	282

(συνέχεια)

ηλικιακές κατηγορί ες	βαθμός προβληματι κότητας εκμεταλλεύ σεων	Διαδοχή	Πολυδραστήρ ια νοικοκυριά	Δυναμικά αγροτικά νοικοκυριά	Μεσαίας κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	μικρής κλίμακας αγροτικά νοικοκυριά	Σύνολο
> 74	> 2EMM & ≥ 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	1		5	4	10
		με εν δυνάμει διαδοχή	2		1	0	3
		Σύνολο	3		6	4	13
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	0	2	9	6	17
		με εν δυνάμει διαδοχή	2	0	0	1	3
		Σύνολο	2	2	9	7	20
	≤ 2 EMM	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	2		18	96	116
		με εν δυνάμει διαδοχή	4		1	0	5
		Σύνολο	6		19	96	121
	Σύνολο	με διαδοχή					
		χωρίς διαδοχή	3	2	32	106	143
		με εν δυνάμει διαδοχή	8	0	2	1	11
		Σύνολο	11	2	34	107	154
Σύνολο	> 2EMM & ≥ 65%	με διαδοχή	36	35	1	0	72
		χωρίς διαδοχή	23	34	25	4	86
		με εν δυνάμει διαδοχή	34	50	13	1	98
		Σύνολο	93	119	39	5	256
	> 2EMM & < 65%	με διαδοχή	45	32	8	3	88
		χωρίς διαδοχή	18	55	40	29	142
		με εν δυνάμει διαδοχή	47	46	14	11	118
		Σύνολο	110	133	62	43	348
	≤ 2 EMM	με διαδοχή	38		5	6	49
		χωρίς διαδοχή	32		55	226	313
		με εν δυνάμει διαδοχή	36		8	35	79
		Σύνολο	106		68	267	441
	Σύνολο	με διαδοχή	119	67	14	9	209
		χωρίς διαδοχή	73	89	120	259	541
		με εν δυνάμει διαδοχή	117	96	35	47	295
		Σύνολο	309	252	169	315	1.045